

ANKARA

HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

**HORASAN/AZERBAYCAN UYGARLIK ÜRETEN
MEDENİYET HAVZASI (15. YÜZYILA KADAR)**

Rahim CAVADBEYLİ (JAVADPOUR)

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Türel YILMAZ ŞAHİN

DOKTORA TEZİ

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI

ŞUBAT 2025

**HORASAN/AZERBAYCAN UYGARLIK ÜRETEN MEDENİYET
HAVZASI (15. YÜZYILA KADAR)**

Rahim CAVADBEYLİ (JAVADPOUR)

**DOKTORA TEZİ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI**

**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

ŞUBAT 2025

ETİK BEYAN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Rahim CAVADBEYLİ (JAVADPOUR)

20.02.2025

TEZ ONAY SAYFASI

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü **Uluslararası İlişkiler** Anabilim Dalı **Uluslararası İlişkiler** Programı öğrencisi **Rahim CAVADBEYLI (JAVADPOUR)** tarafından hazırlanan **Horasan/Azerbaycan Uygarlık Üreten Medeniyet Havzası (15. Yüzyıla Kadar) / The Civilization-Producing Culture Territory of Khorasan/Azerbaijan (Until the 15th Century)** Başlıklı tez çalışması 20/02/2025, 14.30-17.00 tarih ve saatinde yapılan tez savunma sınavında aşağıdaki jüri tarafından **OY BİRLİĞİ** ile **DOKTORA TEZİ** olarak **KABUL** edilmiştir.

	Kabul	Ret
Başkan: Prof. Dr. Türel YILMAZ ŞAHİN, HBV Üniv.	☒	☐
Üye: Prof. Dr. Cem KARADELİ, Ufuk Üniv.	☒	☐
Üye: Prof. Dr. Bilal KARABULUT, HBV Üniv.	☒	☐
Üye: Prof. Dr. Ender ETHEM ATAY, Başkent Üniv.	☒	☐
Üye: Doç. Dr. Gökhan ERDEM, Ankara Üniv.	☒	☐

HORASAN/AZERBAYCAN UYGARLIK ÜRETEN MEDENİYET HAVZASI (15.
YÜZYILA KADAR)
(Doktora Tezi)

Rahim CAVADBEYLİ (JAVADPOUR)

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
Şubat 2025

ÖZET

Çalışmanın öznesi, *uygarlık, uygarlık üreten medeniyet*, bilhassa tarihi ‘*Horasan/Azerbaycan Uygarlık Üreten Medeniyet Havzası*’ olmuştur. Kuzeybatı Çin, büsbütün Sibirya’yı kapsayan Orta Asya, Hindistan Yarımadası, Yemen, Irak-i Arap, Halep-Şam, Doğu Afrika’daki Tanzanya’ya bağlı Zengibar, Kuzey Afrika, Arkhangelsk limanına kadar uzanan Deşt-i Kıpçak, Anadolu, Azerbaycan, İran ve Kafkasya dahil bütün bu bölge, başka bir ifade ile Türk ve Türklerle kavmi ve medeni cihetten yakınlık hisseden halkların yaşadıkları bu Avrasya coğrafyası kültür havzası olarak ele alınarak incelenmiştir. Son 6-7 bin yılın en gelişmiş ve kadim dünya’da en çok yayılmış ve benimsenmiş medeniyet olarak ele alınan bu kültür havzası, 19. yüzyıldan itibaren Eurocentric terimler kategorisinde değerlendirilen ‘Mezopotamya’ adıyla yönlendirilmek istense de aslında bunun Horasan/Azerbaycan medeniyet havzası olduğu üzerinde durulmuştur. Kültür havzası, ‘*Tek Tanrılı Dinlerden*’ özellikle İbrahimi dinlerden başlayarak ele alınmış, ancak zaman dilimi olarak odak noktası İslam sonrasında 15. yüzyıla kadar bir dönem üzerinde durulmuştur. Kültür havzasında ‘*Şuubiye*’ hareketinin başarısıyla İslam değerleri esasında oluşmuş olan ‘*Ortak İslam*’, ‘*Ortak Kültür*’, ‘*Ortak Dil*’ anlayışı üzerinden kurulmuş olan medeniyet geniş biçimde ele alınarak incelenmiştir. Siyasi iradenin parçalanmasını müteakiben (15. yy.) ortak medeniyetin parçalanmasına değin Türkçe, Farsça ve Arapça üzerinden oluşmuş olan birleşik medeniyetin çeşitli konuları üzerinde durulmuştur.

Bilim Kodu : 114115
Anahtar Kelimeler : Tebriz, Horasan/Azerbaycan Medeniyet Havzası, Türk Dünyası.
Sayfa Adedi : 261
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Türel YILMAZ ŞAHİN

THE CIVILIZATION-PRODUCING CULTURE TERRITORY OF
KHORASAN/AZERBAIJAN (UNTIL THE 15TH CENTURY)
(Ph. D. Thesis)

Rahim CAVADBEYLİ (JAVADPOUR)

ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY
THE INSTITUTE OF GRADUATE STUDIES
February 2025

ABSTRACT

The subject of the study is *Culture, civilization-producing culture*, especially the historical '*Khorasan/Azerbaijan Civilization-Producing Culture territory*'. Northwest China, Central Asia covering all of Siberia, the Indian Subcontinent, Yemen, Iraq-i Arab, Aleppo-Damascus, Zengibar of Tanzania in East Africa, North Africa, Dasht-i Qipchak extending to the port of Arkhangelsk, Anatolia, Azerbaijan This whole region, including Iran and the Caucasus, in other words, the Turks and the people who feel close to the Turks in terms of their tribe and civilization, is experiencing this situation. The Eurasian geography was examined as a cultural territory. Although this cultural territory, which is considered as the most developed and most widely spread and adopted civilization in the last 6-7 thousand years in the ancient world, has been referred to as '*Mesopotamia*', which has been evaluated in the category of Eurocentric In terms since the 19th century, it has been emphasized that it is actually the Khorasan/Azerbaijan civilization territory. The cultural territory was discussed starting from the '*Monotheistic Religions*', especially the Abrahamic religions, but the focus was on a period from the post-Islamic period to the 15th century. With the success of the '*Shuubiye*' movement in the cultural territory, the civilization established on the basis of Islamic values, '*Common Islam*', '*Common Culture*' and '*Common Language*' has been examined in detail. Following the disintegration of political will (15th century) until the disintegration of the common civilization, various issues of the unified civilization formed through Turkish, Persian and Arabic were emphasized.

Science Code	: 114115
Key Words	: Tabriz, Khorasan/Azerbaijan Civilization Territory, Turkish World
Page Number	: 261
Supervisor	: Prof. Dr. Türel YILMAZ ŞAHİN

TEŞEKKÜR

Tez konusunu (*Küresel Politikada Türk Devletleri ve Halklarının Bütünleşme ve İş Birliği Sorunları: İran Örneği*) beraber belirlemiş olduğumuz ilk Danışman Hocam Sn. Prof. Dr. Haydar Çakmak beyefendi emekli olduktan sonra Tez çalışmama rehberlik etmeği üstlenen ve tez üzerinde ciddi emeği olan değerli Danışan Hocam Sn. Prof. Dr. Türel Yılmaz Şahin hanımefendi başta olmakla birbirinden değerli Juri heyetimize; Sn. Prof. Dr. Bilal Karabulut, Sn. Prof. Dr. Cem Karadeli, Sn. Prof. Dr. Ender Ethem Atay, Sn. Doç. Dr. Gökhan Erdem, Prof. Dr. Mehmet Emin Çağırın ve Prof. Dr. Çınar Özen hocalarıma teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	ix
1. GİRİŞ.....	1
2. HORASAN/AZERBAYCAN UYGARLIK ÜRETEN MEDENİYET HAVZASI” (15. YÜZYILA KADAR).....	7
2.1. Türk Tarihine Genel Bakış	7
2.1.1 İbrahimi Dinlerdeki Yaratılış Destanları	7
2.1.2. İbrahimi Dinlerdeki Yaratılış Destanlarının Tarihi Kökenleri	12
2.2. 18. yüzyıldan İtibaren Başlayan Modern Tarihçiliğin Yorumları	22
2.2.1. Atatürk’ün Türk Tarih Tezi	36
2.2.2. Türk-İslam Sentezi	53
2.2.3. Türklerin İlk Atayurdu Olarak Batı Asya ve Urmu Nazariyesi	64
2.2.4. Kazak ve Orta Asya Tarihçilerinin Türk Tarihine Bakışları	70
2.2.5. Türklerin Genetiği ile İlgili Yapılan DNA Analizleri	74
3. İSLAM SONRASI “HORASAN/AZERBAYCAN MEDENİYET HAVZASI” (15. YÜZYILA KADAR).....	85
3.1. Merkez ve Çevre: Azerbaycan/Horasan ve Bütünlüğü Yansıtan Etrafı	89
3.2. İbrahimi Dinlerdeki ‘Azer’ ve Kültür Havzası	94
3.3. Zerdüşt ve Kültür Havzası (MÖ VI-VII. yüzyıllar).....	101
3.4. Mâni/Maniheizm (MS. III. yüzyıl) ve Kültür Havzası	104
3.5. Mezdek/Mezdekiye (MS V-VI. yüzyıllar) ve Kültür Havzası	106
3.6. Kültür Havzasının Çevresi: Türkistan, Deşt-ı Kıpçak, Kuzey-Doğu Afrika ve Hindistan.....	112

3.6.1. Deşt-i Kıpçak ve Türkistan.....	112
3.6.2. Kuzey-Doğu Afrika.....	115
3.6.3. Hindistan	118
3.7. Medeniyet Havzasının Kurucu Unsuru Olarak Türkler.....	124
4. HORASAN/AZERBAYCAN MEDENİYET HAVZASINDA SİYASİ İRÂDE VE TEMSİLİYET MESELESİ.....	135
.4.1 Horasan/Azerbaycan Medeniyet Havzasının Ortak İslam Anlayışı	142
4.2. Horasan/Azerbaycan Medeniyet Havzasında Ortak Kültür ve Ortak Dil Anlayışı.....	151
4.2.1. Emevi Zülmüne Karşı ‘Şuubiye’ Hareketinin Başlaması	151
4.2.2. Ortak Merasimler, Ortak Renk ve Ortak Hukuki Simgeler.....	155
4.2.3. Medeniyet Havzasında Ortak Dil Olarak Türkçe ve Farsça.....	161
4.2.4. Medeniyet Havzasında İlk Örnek Farsça Metinler.....	162
4.2.5. Medeniyet Havzasında İlk Örnek Türkçe Metinler.....	169
4.2.6. Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Tercümeleri.....	191
4.2.7. Medeniyet Havzasında Ortak Türkçenin Varlığı ve Çağatayca’nın Esassızlığı.....	194
4.3. Siyasi İrâdenin Parçalanmasını Müteakiben Ortak Medeniyetin Parçalanması	211
5. SONUÇ	219
KAYNAKÇA.....	223
ÖZGEÇMİŞ	261

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış simgeler ve kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
BB	Büyük Britanya
D.	Doğum
DLT	Dîvânu Lugâti't-Türk
HAMH	Horasan/Azerbaycan Medeniyet Havzası
HAUÜMH	Horasan/Azerbaycan Uygarlık Üreten Medeniyet Havzası
HK.	Hicri Kameri Tarihi
HŞ.	Hicri Şemsi Tarihi
M.	Milat Tarihi
MÖ.	Milattan Önce
MS.	Milattan Sonra
Ö.	Ölüm
SSCB.	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği
TDK	Türk Dil Kurumu
TTK	Türk Tarih Kurumu

1. GİRİŞ

Çalışmanın esas odak noktası ‘Uygarlık’, özellikle ‘Uygarlık Üreten Medeniyet’ tir. Tarih sürecinde onlarca yöresel ve bölgesel boyutta ilkel medeniyetler oluşmuş ve gelişerek devam etmiştir. Birbirinden kopuk ve mücerret biçimde oluşmuş olan ilkel medeniyet kümelerinin gelişmesi ancak birinin rakip saydığı diğerinin üzerine çökmesi, maddi ve manevi varlıklarını benimsemesiyle varolabileceği ve büyüyebileceği bir anlayışla bu süreç devam etmiştir. Başka bir ifadeyle ‘Birbirini Anlamak’, ‘Ortak Anlayış’, ‘Dayanışma’, ‘Birliktelik’ le değil, daha ziyade birbirini suistimale dayalı ‘kullanma’, ‘Sömürme’ ‘Tüketme’ ve nihayet eylemsel olarak ‘Yoketme’ yöntemi üzerine kurulu insanlık için oldukça ağır bir süreç olmuştur. Dünyanın en eski medeniyetlerinin kurulmuş olduğu Batı Asya’da yüclerce böyle medeniyetler kurulmuş, genişlemiş, duraklamış, gerilemiş, yıkılmış, dağılmış ve nihayet maddi ve manevi varlıklarını galiplere bırakarak tarih sahnesinden geri çekilmek zorunda bırakılmıştır. Bu tekerrür artarak devam etmiş ve netice itibarıyla tekerrür ve birikim zenginliği sonucunda medeniyetlerin ötesi uygarlık oluşmaya başlamıştır. Başka bir ifade ile uygarlık üretebilecek medeniyet kapasitesi oluşmuştur.

Şu an üzerinde çalışmış olduğumuz ve savunmak istediğimiz konu, beşeriyetin son 6-7 bin yıllık varolma ve medeniyet savaşlarının içinden birikmiş zenginliklerini artırarak çıkan, varlığını bin yıllarca sürdürmeyi ve daha az kanlı ve kısmen barışçıl (*zamanına göre*) yollarla yayılmayı başaran ve Avrasya’yı kapsayan uygarlık üreten koca bir medeniyeti inşa eden “*Horasan/Azerbaycan Uygarlık Üreten Medeniyet Havzası*”dır.

Çalışma içeriğinden de görüleceği gibi tahminen 5000 yıl önceden itibaren felsefi açıdan ‘Tek Tanrılı Dinlerin’ özellikle ‘İbrahimi’ bilhassa ‘İslamiyet’in zuhur etmesiyle beşeriyetin ‘Birbirini Anlamak’, ‘Ortak Anlayış’, ‘Dayanışma’, ‘Birliktelik’, ‘Barış’ ve ‘Refah’ içinde daha iyi geçinebileceği, yaşayabileceği ve gelişebileceği anlayışı düşünsel olarak ön plana alınmıştır. Bu rauf ve ince insani yaklaşımın ortaya çıkmasında ilk öğütü ‘İkra/Oku’ olarak yazıp-okumaya esaslanan ‘İslamiyet’in kıyaslanmayacak kadar müstesna rolü olmuştur. İslamiyet, ileri beşerî değerlerin yaşanabilir, yaşatılabilir ve geliştirilebilir olması için ‘Birbirini Anlamak’, ‘Ortak Anlayış’, ‘Dayanışma’, ‘Birliktelik’, ‘Barış’ ve ‘Refah’ ortamının oluşmasıyla mümkün olacağını ortaya koydu. Tabi bu da 6-7 bin yıllık sayısız gömülmüş, maddi

ve manevi varlıklarını ardıllarına bırakarak devam eden Batı Asya medeniyetlerinin bir bütün halinde gelişerek uygarlık üretecek manevi ve fikri zenginliğe ve kapasiteye ulaşmasının birer netiseciydi.

Hegel, Marx ve diğer bu gibi alimlerin ileri sürmüş oldukları fikir ve diyalektiklerinin dayanmış olduğu ‘Zıtlık’ ilkesi, aslında beşeriyetin ilkel medeniyetinin ‘Varolma’ ve ‘Yokolma’ arasındaki zorunlu seçimine dair insanlığın tarihi kötümser yönüne dayalı bir nazariye olmuş ve ‘Tek Tanrılı Dinlerin’ özellikle ‘İslamiyet’in insanlığın tarihen gelişmiş olan insani yönüne dayalı ileri sürmüş olduğu ‘Birliktelik’ ve ‘Dayanışma’ ilkelerinin beşeriyet için dinç ve yaşanır bir gelecek vadettiğini kısmen görmezden gelmişlerdir. İslamiyet’in böyle bir ilerici düşünceyi ortaya koyabilmesi de tabi onun 6-7 bin yıllık süregelen gelişerek devam eden medeniyetlerin birikmiş deneyim zenginliklerinin birer sonucuydu.

Emevîlerin İslamiyet’i, Allah Teala’nın Arap toplumu özellikle de onun üs düzey yöneticileri için bir bahşış olarak görmeleri ve onu – İslamiyet’i bölge halklarına Acem’lere/Arap olmayan Müslümanlara karşı hakimiyetlerini tahkim etmek için bir siyasi vasıta olarak algılamaları onların cahiliye anlayışlarının birer neticesiydi. Bu meseleye dini ve vahiy tarafıyla değil, hatta maddeci açıdan bakılmış olsa da İslamiyet, Batı Asya’nın bin yılları aşkın gelişmiş ve zenginleşmiş medeniyetinin iyimser insani yönünün birer sonuçlarıydı, denilebilir.

Maddeci yaklaşım açıdan bile İslamiyet’in bir kavim için özgü bir anlayış olmadığı ve onun küresel boyutta insani ve beşerî mesajlar içerdiği muhakkaktır. Bunun açık örneklerinden biri de Emevî mezalimine karşı direnen Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasına ait toplumların Ehl-i Beyt sevgisine dayalı İslamiyet’i gönüllü şekilde kabul ederek benimsemesi ve en önemlisi İmam Cafer Sadık’ın (a.s) (731-765) yanı sıra İslamiyet’le ilgili Kur’ân-ı Kerîm’den sonra en güvenilir nadir eserlerden sayılan ‘el-Câmi’u’s-Sahih adlı eseriyle tanınmış büyük muhaddis Muhammed b. İsmail Buhari (ö. 256/870) ve diğer bu gibi büyük ulemanın Azerbaycanlı veya Horasanlı olmasıdır. Başka bir ifade ile İslamiyet’in en önemli eserleri de bu bölge uleması tarafından kaleme alınmıştır. Nitekim İslamiyet, 6-7 bin yıllık Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının resmi şekilde kabul ettiği din olarak ön plana çıkmış ve gelişip büyüyerek devam etmiştir.

9. ve özellikle 10. yüzyıldan itibaren somut bilgi ve daha ciddi veriler mevcut olduğu için tez çalışmasının odak noktası zaman dilimi olarak ‘İslam sonrasında 15. yüzyıla kadar’ bir dönemi kapsamaktadır.

Belirtildiği gibi zaman açısından çalışmanın esas öznesi, Türklerin asli kurucu unsur olduğu Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının İslam sonrası dönemidir. İslam sonrası dönemin esas özne olarak ele alınmasının Türkiye’de 1940’ların sonlarından itibaren “*Türk Tarih Tezi*”ne karşı alternatif olarak teorik zeminde ilmin nazari esasları çalışılan, 1970, özellikle 1980’lerden itibaren siyasi gündeme taşınan “*Türk İslam Sentezi*” (tez ve antitez zıtlığı şeklinde iki zıt unsurun bireşimi anlamında veya tersi anlamında) ile bir ilgisi yoktur. İslam sonrası dönemin esas alınmasının birkaç önemli nedeni vardır; nedenlerden biri, İslam öncesi tarihi dönemin oldukça tartışılır olması, somut bilgi ve belgelerden ziyade, bir birini inkar eden zıt fikir ve faraziyelerin hakim olması, 19. yüzyıldan itibaren ileri sürülen “*Ural Altay*”, “*Hint-Avrupa Halkları Köken Birlikteliği*” gibi tez, antitez ve sentezlerin son dönem tarihçi, antropolog, arkeolog ve genetik uzmanları tarafından bilimsel bulgular ışığında tespit edilen tarihi verilerle büyük oranda çürütülmüş olmasıdır. Ancak İslam sonrası dönemle ilgili gayet geniş ve kısmen somut bilgiler mevcuttur ve biz de tercihimizi bu yönde kullanmayı daha uygun gördük.

Değinilmesi gereken bir konu da modern tarihçilikte ön plana alınması istenen ve Eurocentric terimler kategorisinde değerlendirilen ‘*Mezopotamya*’ ifadesidir. Bu ifade, 19. yüzyıl öncesi bölge için somut bir şey vadetmez, ancak Avrasya’yı kapsayan tarihi medeniyet açısından ardıllığı yaşatan Horasan/Azerbaycan kültür havzası, bölge halkarı için somut tarihi veriler ışığında takip edilir bir varlık vadedir. Buna göre kültürel, tarihsel, siyasal ve uygarlık üreten medeniyet açısından Horasan/Azerbaycan Medeniyet Havzası terminolojisinin ön plana alınması, bölgenin tarihi varlığının ardıllığının sürdürülür duruma getirilebilmesi için oldukça büyük önem arz eder.

Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının asli kurucu unsurunun Türklerden oluştuğu gerçeğini göz ardı etmeksizin konunun daha iyi anlaşılması amacıyla Türklerin geçmişinin objektif şekilde aydınlatılması kültür havzası açısından büyük önem teşkil eder. Buna göre Türk tarihine genel bakışla ilgili konular esasen kısa, öz ve somut verilerle ele alınarak incelenmiştir.

Tez çalışması, temel itibarıyla üç bölüm ve değerlendirme olarak bir sonuçtan oluşmaktadır. “**Türk Tarihine Genel Bakış**” başlığıyla ilk bölümde Türk tarihi objektif şekilde; ‘İbrahimi Dinlerdeki Yaratılış Destanları’, ‘İbrahimi Dinlerdeki Yaratılış Destanlarının Tarihi Kökenleri’, ‘18. yüzyıldan İtibaren Başlayan Modern Tarihçiliğin Yorumları’, ‘Atatürk’ün Türk Tarih Tezi’, ‘Türk-İslam Sentezi’, ‘Türklerin İlk Atayurdu Olarak Batı Asya ve Urmu Nazariyesi’, ‘Kazak ve Orta Asya Tarihçilerinin Türk Tarihine Bakışları’ ve ‘Türklerin Genetiği ile İlgili Yapılan DNA Analizleri’ başlık ve altbaşlıklarıyla dönemin mümkün kadar birincil kaynakları esasında somut verilerle özet şekilde ele alınarak çalışılmıştır.

“**İslam Sonrası Horasan/Azerbaycan Medeniyet Havzası (15. yüzyıla Kadar)**” başlıklı ikinci bölümde Türkistan, Deşt-ı Kıpçak, Kuzey-Doğu Afrika ve Hindistan bölgelerini kapsayan kültür havzasında kurucu unsur olarak Türklerin tarihi varlıkları ve etkinlikleri ele alınarak incelenmiş, kültür havzasının tarihi bütünlüğünün mümkün kadar somut verilerle tespit edilmesi amacıyla İslam öncesi ‘İbrahimi Dinlerdeki Azer’, ‘Zerdüş’, ‘Mâni/Maniheizm’ ve ‘Mezdek/Mezdekiye’ gibi dönem duayenlerinin adlarıyla bilinen medeni, felsefi, dini, ahlaki, siyasi, sanatsal ve iktisadi akım ve cereyanların kültür havzasındaki etkinlikleri ve tesir imkanları ve kültür havzasında oluşturmuş oldukları toplumsal birliktelik ruhu, mümkün kadar mevcut esas veriler esasında ele alınarak incelenmesi sağlanmıştır. İlk önce kültür havzasının asli kurucu unsuru olan Türkler başta olmakla kültür havzasının etnik yapısına yönelik ileri sürülen fikir ve faraziyelere kısa şekilde değinilmiş, Tartışılır olan Türk sözü, Türklerin kökeni, menşeyi, göç meselesi, nerden nereye ve ne zaman göç ettikleri çalışma konusunun esas önceliği olmadığı için konuya somut veriler esasında temel hatlarıyla değinilmiştir.

Kuzeybatı Çin/Kitay, baştan başa Sibiryâ’yı içine alan bütün Orta Asya, Hindistan Yarımadası, Yemen, Irak-i Arap, Halep-Şam/Dimeşk, Kuzey Afrika, Doğu Afrika’daki Tanzanya’ya bağlı Zengibar, Balkanlar, Arkhangelsk limanına kadar uzanan Deşt-i Kıpçak, İran, Anadolu ve Kafkasya dahil bütün bu bölge, başka bir ifade ile Türk ve Türklerle kavmi ve medeni cihetten yakınlık hisseden halkların yaşadıkları bu Avrasya coğrafyası kültür havzası olarak ele alınarak incelenmiştir.

Ugarlık üreten medeniyet havzasının oluşmasındaki tarihi cüreçlere ve süreçlerdeki dini, milli, ilmi, medeni cihetten etkin şahsiyet ve cereyanlara ve İslam

sonrası ortak İslam anlayışının oluşmasındaki siyasi, medeni, felsefi, ilmi, edebi cereyanlara kısa ve öz şekilde değinilmiştir.

“Horasan/Azerbaycan Medeniyet Havzasında Siyasi İrade ve Temsiliyet Meselesi” başlıklı üçüncü bölümde temel itibarıyla kültür havzası için hayati önem arz eden tarihi cihetten oluşmuş olan ‘*ortak İslam*’, ‘*ortak Kültür*’ ve ‘*ortak Dil*’ anlayışının hâkim olduğuna dair tespitimizin geniş veri tabanı kullanılarak ortaya konulmasına çalışılmıştır. Türk ileri gelenleri tarafından Emevî mezalimine karşı başlatılan ‘*Şuubiye*’ hareketi ele alınarak incelenmiş, önemli ve etkin Türk Şuubiyeci şahsiyetler eserleriyle beraber örnek olarak takdim edilmiştir. Kültür havzasının tarihi cihetten oluşmuş olan ortak mitolojik anlayışına dair en önemli örneklerinden sayılan ‘*Ortak Renk*’ ve ‘*Ortak Hukuki Simgeler*’ anlayışları ele alınarak incelenmiştir. Kültür havzasında Şuubiye hareketinin başarısıyla, Emevîler tarafından tahmil edilmiş olan Arap üstünlüğü fikri ve Arap dil ve edebiyatının inhisarının/tekeldiliğinin kırılması sonucunda kültür havzasının medeni açıdan tezahür biçimi olan Farsça ve Türkçe dillerinin ön plana alınması süreci ele alınarak incelenmiştir. Nitekim bu süreç neticesinde Farsça ve Türkçe dillerinde geniş edebiyat oluşmuştur. Kültür havzasında oluşmuş olan ‘*Ortak Dil Olarak Türkçe ve Farsça*’ altbaşlığında incelenmiş, ‘*İlk Örnek Farsça Metinler*’, ‘*İlk Örnek Türkçe Metinler*’ ve ‘*Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Tercümeleri*’ altbaşlıklarında kültür havzasındaki Türkçe ve Farsça ilk metinlerin nerede kimlerin tarafından yazılıp ortaya konulduğu edebi, medeni ve fikri cereyanlar üzerine geniş incelemeler yapılmıştır. İncelemeler sonucunda aydın olduğu gibi ortak edebi Farsça gibi tarihi cihetten ortak edebi Türkçenin de mevcut olduğu bütün verilerle tespit edilmiştir. Nitekim modern tarihçiler tarafından tamamen soyut, gayri ilmi ve siyasi mülahazalarla ileri sürülen farklı Türk dil tasniflerine dair faraziyeler çürütülmüştür. Türkçe’nin Hakaniye (genel itibarı ile XI. – XIII. asırlar), Harezmi (XIII. – XIV. yüzyıl), Cığatayi/Çağatayca (XIV. – XVI. yüzyıl) gibi Türk dil tasniflerinin tamamen gayri ilmi ve siyasi mülahazaların birer sonucu olduğu ve ortak edebi Farsça gibi tarihi cihetten ortak edebi Türkçenin de mevcut olduğunu ispat eden fikrin tespiti için ciddi incelemeler yapılmıştır. Nihayet ‘*Siyasi İradenin Parçalanmasını Müteakiben Ortak Medeniyetin Parçalanması*’ altbaşlığında tarihen Avrasya’yı Kapsayan, bir bütünlük içinde devam eden Horasan/Azerbaycan uygarlık üreten medeniyet havzasının merkezi siyasi iradesinin 15. yüzyılın ortalarından itibaren zayıflamasıyla Anadolu, Kuzey-Doğu Afrika, Deşt-ı Kıpçak, Türkistan ve

Hindistan’da farklı siyasi iradelerin hakim olması ve yapılmış olan bazı medeniyetçe eksen değişimleri ve kaymaları neticesindeki siyasi ve medeni parçalanmalar ele alınarak incelenmiştir.

Sonuç bölümde ise tezde ileri sürülen fikir ve mülahazaların bir bütün olarak ele alınması, betimlemesi yapılmış ve Horasan/Azerbaycan Uygarlık Üreten Medeniyet Havzasının yaşamış olduğu genişleme, duraklama, gerileme ve nihayet inhilal ve izmihlal dönemleri kısa ve öz şekilde irdelenmiştir ve netice itibarıyla bu uygarlık üreten medeniyet havzasının nasıl yeniden ihya edilebilmesi üzerinde durulmuş ve mülahazalar ileri sürülmüştür.

2. HORASAN/AZERBAYCAN UYGARLIK ÜRETEN MEDENİYET HAVZASI” (15. YÜZYILA KADAR)

2.1. Türk Tarihine Genel Bakış

Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının kurucu unsuru olan Türkler başta olmakla diğer bütün yerel unsurların etnik yapısına yönelik tarihi rivayetler, esasen İbrahimi dinlerdeki ‘Yaratılış’la ilgili bilgiler üzerinden yorumlanmıştır. Etnik yapıların dini rivayetler üzerinden yorumlanması, 18. yüzyılda ileri sürülen yeni ilmi/siyasi teorilere ve fikirlere kadar hâkim bakış olarak kabul görülmüştür. Bu konulara çeşitli altbaşlıklarla bir bir kısa şekilde değinilecektir.

2.1.1. İbrahimi Dinlerdeki Yaratılış Destanları

İbrahimi din olarak karakterize edilen Tevrat, İncil ve Kur’an-i Kerim’e esaslanan semavi dinlere göre Hz. Âdem ve Hz. Havva beşeriyetin ortak ata ve annesidir. MÖ. 2900 dolaylarında (bronz çağının ilk zamanlarında) vuku bulduğu tahmin edilen Tufan’dan (Köksoy, 2013, s. 60-61) sonra ikinci ortak ata olarak kabul görülen ise Hz. Nuh Peygamberdir. Hz. Nuh’un tarih öncesi çağda MÖ. 4000 yıllarında yaşadığı tahmin edilmektedir. Tarihi bilgilere göre Hz. Nûh zamanında Kral Mahvil yaşamaktaydı ve Hz. Nûh Kral Mahvil’in torunu Azre ile evliydi (Bedir, 2009, s. 433-435).

Diğer bir arkeolojik çalışmaya göre de:

Tevrat’ta verilen Hz. İbrâhîm’in Sümer’in Ur şehrinde doğduğu bilgisinden hareketle; Hz. İbrâhîm de Hz. Nûh’un torunu olduğu için Tevrat ehli Tûfanın izlerini Mezopotamya bölgesinde aramışlardır. Gilgamiş destanının bu bölgede doğuşu ve Ur’da yapılan arkeolojik kazılarda rastlanan bir su baskını izi tûfan kalıntısı ve işareti olarak sayılmıştır. Ur’da Sümer mezar kazılarında karşılaşılan ve insanlık tarihindeki iki yerleşme devresini ayıran, üç metrelik balçık tabakası tûfana delil olarak gösterilmiştir. Bu inceleme sonucunda; altta yontma taş devrinden yapılmış eşyalar, ortada deniz hayvan kalıntıları, üç metrelik balçık tabakasından sonra da en üstte daha ileri bir medeniyet göstergesi olan çömlekçi çarkında yapılmış kap kacaklar bulunmuştur. Arkeolog Sir Charles Leonard Woolley 1929 yılında Irak’ta Ur şehrindeki tepenin altında bulunan balçık tabakasının insanlık tarihindeki iki yerleşme devresini ayırdığını ve tûfanın kalıntısı olduğunu belirtmiştir. Tûfanın Basra Körfezinin kuzey batısında, 400 mil uzunluğunda, 100 mil genişliğinde bir sahada olduğunu ve zaman olarak da MÖ. 4000 yılına denk geldiğini belirtmiştir. Ninova Kütüphanesinde bulunan bir tablette Âsur Kralı Asurbanipal’ın MÖ. 668-627 yıllarında kullandığı, ‘Tûfandan önceki bilmece gibi yazılmış taş kitabeleri

anlıyorum, Sümer plaketi tûfandan sonra cennetten inen krallık Kışteydi' gibi ifadeler tûfanın gerçekliğine kanıt gösterilmiştir (Yiğit Z. , 2016, s. 139-140).

Tevrat ve İncil'e göre Tufan'dan sonra beşeriyet, Hz. Noah'ın oğulları Şem, Ham ve Yefet'in soyundadır (Bereşit, 2023, s. 95). Tora, Bereşit, onuncu bölümde şöyle geçer:

(1) Bunlar Noah'ın (Nuh'un) oğulları Şem, Ham ve Yefet'in soylarıdır. [Tüm] Çocuklar onlara Tufan'dan sonra doğmuştur.

(2) Yefet'in oğulları, Gomer, Magog, Maday, Yavan, Tuval, Meşeh ve Tiras'tır.

(3) Gomer'in oğulları, Aşkenaz, Rifat ve Togarma'dır.

(4) Yavan'ın oğulları, Elişa, Tarşış, Kitim ve Dodanim'dir.

(5) Yalıtılmış halklar, kendi ülkelerine [gittiklerinde, işte] bunlardan ayrılmışlardır. Her biri kendi halkı içinde, ailesine göre kendine has diline sahipti.

(6) Ham'ın oğulları, Kuş, Mitsrayim, Put ve Kenaan'dır.

(7) Kuş'un oğulları, Seva, Havila, Savta, Raama ve Savteha'dır. Raama'nın oğulları Şeva ve Dedan'dır.

(8) Kuş, Nimrod'a baba oldu – [Nimrod] dünyada güç sahibi olan ilk kişiydi.

(9) Tanrı'nın önünde güçlü bir avcıydı. Bu sebeple, "Nimrod gibi – Tanrı'nın önünde güçlü bir avcı" şeklinde bir deyiş vardır.

(10) Krallığının başlangıcı, Şinar diyarındaki Bavel, [ayrıca] Ereh, Akad ve Kalne'dir.

(11) Aşur o ülkeden çıktı ve Nineve'yi, Rehovot, İr'i ve Kalah'ı inşa etti.

(12) [Ayrıca] Nineve ile Kalah arasında Resen'i [kurdu]. [Nineve] Büyük bir şehirdir.

(13) Mitsrayim Ludim'e, Anamim'e, Leavim'e ve Naftuhim'e baba oldu.

(14) [Ayrıca] Patrusim'e, Kasluhim'e – ki Peliştim ondan türemiştir – ve Kaftorim'e.

(15) Kenaan, Behor oğlu Tsidon'a ve Het'e baba oldu.

(16) [Ayrıca] Yevusiler'e, Emoriler'e, Girgaşiler'e,

(17) Hiviler'e, Arkiler'e, Siniler'e,

(18) Arvadiler'e, Tsemariler'e ve Hamatiler'e. Daha sonra Kenaani aileleri dağıldılar.

(19) Kenaan sınırı, Tsidon'dan Gerar yönünde Aza'ya; Sedom, Amora, Adma ve Tsevoyim yönünde de Laşa'ya kadar uzandı.

(20) Bunlar, ülkelerinde ve halklarında, ailelerine ve dillerine göre, Ham'ın oğullarıdır.

(21) Şem'e de oğullar doğdu. [Şem,] tüm Ever oğullarının babasıdır [ve] en büyük [kardeş olan] Yefet'in kardeşidir.

- (22) *Şem'in oğulları, Elam, Aşur, Arpahşad, Lud ve Aram'dır.*
- (23) *Aram'ın oğulları, Uts, Hul, Geter ve Maş'tır.*
- (24) *Arpahşad'ın bir oğlu oldu – Şelah; ve Şelah'ın bir oğlu oldu – Ever.*
- (25) *Ever'in iki oğlu oldu. Birinin adı Peleg'di, çünkü dünya onun zamanında bölünmüştü. [Peleg'in] Kardeşinin adı ise Yoktan'dı.*
- (26) *Yoktan, Almodad'a, Şelef'e, Hatsarmavet'e ve Yerah'a baba oldu.*
- (27) *[Ayrıca] Adoram'a, Uzal'a, Dikla'ya*
- (28) *Oval'a, Avimael'e, Şeva'ya,*
- (29) *Ofir'e, Havila'ya, Yovav'a – tüm bunlar Yoktan'ın oğullarıdır.*
- (30) *[Bunların] Yerleşim yerleri, Meşa'dan, doğudaki dağ olan Sefer'e doğrudur.*
- (31) *Bunlar, ülkelerinde, halklarına göre; ailelerine ve dillerine göre Şem'in oğullarıdır.*
- (32) *Noah'ın (Nuh'un) oğullarının aileleri, halklarındaki nesillerine göre bu şekildeydi. Ve Tufan'dan sonra [tüm] halklar yeryüzüne bunlardan [türeyerek] yayılmışlardır (Bereşit, 2023, s. 95-98).*

İbranice'de Yefet, Arapça'da Yâfis, Yâfit, Ebü'r-Rûm, Batı dillerinde Japheth, Türkçe'de Yâfes şeklinde geçen kelimenin kökeni tartışmalıdır (Harman, Yafes, 2013). Yahudi rivayetlerine göre büyük oğul olarak kabul edilen Yafes'in oğlu Magog (Me'cûc) (Harman, Yafes, 2013) ve torunu Aşkenaz'ın sonraki kaynaklardan da belli olduğu gibi Türk oldukları bilinmektedir. Harman'ın istinad ettiği bazı Yahudi ve batı yorumcularına göre Yafes oğulları İsrail'in batısında ve kuzeyinde, Ege ve Anadolu coğrafyasında (EJd., IX, 1285) yerleşmişlerdir. Ginzberg'e göre, Yahudi rivayetlerine göre Nûh yeryüzünü oğulları arasında paylaştırmış, Yâfes'in payına kırk ülke, otuz üç ada, yirmi iki dil ve beş yazı çeşidi düşmüştür (Ginzberg, I, 127). Mattfeld'e göre, isim benzerliği sebebiyle Yâfes ile Grek mitolojisindeki Japetus (Iapetos) arasında ilgi kurulmuş ve Yâfes'in Titan Japetus olduğu ileri sürülmüştür. Yunan mitolojisine göre Japetus, oğlu Prometheus vasıtasıyla insan soyunun atasıdır (Mattfeld, bk. bibl.; Erhat, s. 163) (Harman, Yafes, 2013). Nesillerin, kavimlerin yerleşim yerlerine göre yorumcuların fikirleri olukça farklı ve bazen birbirine zıttır. Mesela en önemli Tevrat ve İncil yorumcularından sayılan Friedlander Gerald (1871-1923) ve Tora tefsirleri olarak Midraş Rabba, Pirke de Rabbi Eliezer, Sefer Ha Yashar gibi midraşik eserler ve apokrif bir eser olan 'The Book of Jubilees'a göre;

“Sâm'ın payı dünyanın orta yeriydi. Rafa sıradağlarının (Bu sıradağların Avrasya bölgesinde yer alan Ural-Altay dağları olduğu söylenir. Jubilees VIII,

12. dipnot) ortasından, Tînâ nehrinden (Bu Don Nehri'dir. Rivâyetlere göre bu nehir cehennem sularından doğmuştur. Jubilees VIII, 12. dipnot.) bu nehrin batısına kadarki bölge Sâ'm'ın kendisinin ve oğullarının sonsuz mirası olacaktı. Buna benzer bir aktarım da Rabbi Eliezer'da şöyledir: Nûh oğullarını ve torunları topladı. Onları kutsadı ve yeryüzünü onlara miras olarak paylaştırdı. Nûh özellikle Sâ'm ve oğullarını kutsadı, onlar çok sevimli bir halk oldular ve yeryüzünün en oturmaya müsait topraklarını aldılar. Hâm ve oğullarını da kuzgunu da (yani onların kapkara ve çirkin olmasına bir vurgu var burada) kutsadı ve ona da deniz kıyılarını, Mısır ve Lübnan bölgesini miras olarak verdi. Yafes ve oğullarını da kutsadı, onlar da tamamen bembeyaz ve çok güzel bir halk oldular ve Avrupa'ya sahip oldular" (Yiğit Z. , 2016, s. 73).

İncil'de Tûfan olayı ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi yoktur. Tûfan konusunun geçtiği yerlerde de asıl konu Tûfan olmayıp anlatılan konuda Tûfanın motiflerinden yararlanılmıştır. Tûfan'la ilgili bilgi Matta'da üç, Luka'da iki yerde, Petrus'un iki mektubunda da birer kez, 'İbranilere Mektup'ta da bir kez geçmektedir. İncillerde Tûfanla ilgili olarak Tevrat'taki anlatımlara atıflar vardır. Bu da Hristiyanların Tevrat'ta nakledilenleri kabul ettiklerini gösterir (Yiğit Z. , 2016, s. 89).

Kur'an-i Kerim'de Hz. Nuh, insanlığa örnek gösterilen, alemler üzerine seçildiği belirtilen (Âl-i İmran, 3/33.) *ulu'l-azm* peygamberlerden biridir. Ayrıca Hz. Nuh vahiy kelimesinin kendisi için ilk olarak kullanıldığı peygamberdir (Nisâ, 4/163.). Kur'an'da kendisine gönderme yapılan ilk şeriat da Hz. Nuh'a aittir (Şûra, 42/13.). Hz. Nuh, Hz. Adem'in takip ettiği ve zürriyetine bizzat öğrettiği hak yolu ilk defa tahrip eden bir kavme peygamber olarak gönderilmiştir (Mevdudi, 2003, s. 47).

Kur'an-ı Kerim'de Nuh tufanından ve gemidekilerin kurtuluşundan (el-A'râf 7/64; Yunus 10/73; Hûd 11/40), gemide Nûh ile beraber taşınarak kurtarılanlardan (el-İsrâ 17/3; Meryem 19/58) bahsedilmektedir. "Nûh'un soyunu yeryüzünde kalıcı yaptık" âyetindeki (es-Sâffât 37/77) Nûh'un soyunun Hâm, Sâ'm, Yâfes ile onların soyundan gelenler olduğunu söylemektedir (Taberî, Câmiu'l-beyân, XXIII, 67). Tirmizî'de ("Tefsîrû'l-Şur'ân", 37/4) ve Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inde (V, 9, 11), "Sâ'm Araplar'ın, Yâfes Rum'un, Hâm da Habeşliler'in atasıdır" meâlinde bir hadis nakledilmektedir. Tarih, tefsir ve kısas-ı enbiyâ kitaplarında Hz. Nûh'un üç oğlundan Yafes'in Türkler'in, Hazarlar'ın, Sakalibe'nin (İskandinavyalı Slavlarla Kıpçak ve Rus karışımı olduğu ihtimal edilen Sagalebe'ler; Deşt-ı Kıpçak altbaşlığında değinilmiştir.) ve Ye'cuc ile Me'cuc'un atası olduğuna dair bir rivayet yer almaktadır (Taberî, Câmi'u'l-beyân, XXIII, 67; Sa'lebî, s. 61; Muhammed b.

Abdullah el-Kisâi, s. 101) (Harman, Yafes, 2013). Yafes'in nesline verilen toprak payı hakkında Harman, bazı çeşitli İslami ulemaya istinaden şu bilgiyi aktarmaktadır:

“İslâmi kaynaklara göre Hz. Nuh tufan sonrası yeryüzünü oğulları arasında paylaştırınca Türkler'in atası olan Yâfes'e Doğu ülkelerini ve Rum diyarını vermiştir. Yâfes'in soyundan gelenler kızıl ve kumral tenlidir (a.g.e., s. 98; Taberî, Tarih, I, 191, 193); taksimatta onların payına otuz altı veya yetmiş iki dil düşer (İbn Kuteybe, s. 28). Hâm'ın soyundan gelenler Yâfes'in zürriyetiyle evlenirler ve Hâm'ın oğlu Kûş'un neslinden Habeşliler, Hint ve Sind halkı ile Kıptiler meydana gelir (EI² [Fr.], XI, 257)” (Harman, Yafes, 2013).

Taberî tarihindeki Rivâyetlere göre gemi Cûdî Dağı'na oturduktan sonra Hz. Nûh, oğulları Sâm, Hâm, Yâfes ve gemide doğan torunu Yahtun, tûfan sonrası Semânin Köyü'nü kurmuşlardır. Gemide 80 kişi olduğu için köye, seksenlerin köyü anlamında Suk-üs Semânin (Medinet-üs Semânin) adı verilmiştir. Semânin Köyü'nde seksen farklı dil konuşulduğu ve bu dillere Hz. Nûh'un tercümanlık yaptığı şeklinde rivâyetler vardır (Yiğit Z. , 2016, s. 125). Çoğu yorumculara göre Tûfan sonrası geminin Ağrı/Nuh/Ararat veya Cudi Dağı'na oturduğu düşünülmektedir (Yiğit Z. , 2016, s. 37). Nasir Purpirar, 'Tevrat' anlatılarının sürekli, grup çıkarları icabınca tahrif edildiğini, geniş şekilde ayetlere dayalı anlattıktan sonra, 'Kur'an-ı Kerim'in gerçekliğine vurgu yapıp, dönem arkeolojik çalışmalarına o cümleden 11 Eylül 1959 günü harita yüzbaşısı İhsan Durupınar tarafından keşfedilen ve resimleri çekilen, daha sonra ABD'li Ohio Üniversitesi'ne bağlı Dr. Brandenburg'in ve 1976'da Amerikalı Arkeolog Ryan White'in çalışma sonuçlarına dayarak, Hz. Nuh Gemisinin Ağrı/Nuh dağında bulunduğunu bildirir (Purpirar, 2006, s. 1479-1486/1519-1534), (Alpaslan, 1995).

Şii Mercî-i Taklid'lerinden, günümüz dini ulemalarından Makarem-i Şirazi, Hz. Nuh oğulları ile ilgili şöyle der:

“...tarihen büyük yorumcuların/mofessirlerin genel kanısına göre bütün beşeriyet, Hz. Nuh'un oğullarından türemiş ve dünyada yayılmıştır. Yorumcu ve tarihçilere göre yer yüzündeki bütün insanlık, Hz. Nuh oğulları Sam, Ham ve Yafes'in türemeleri olup, Arap, Fars, Rum Sami soylu, Türk ve diğer bazı toplumları Yafes soylu, Sudan, Send, Hint, Nubet, Habeşe, Kıpti ve Berber'ler Ham soyludurlar...ancak bu kesin bilgi değil, kavimlerin hangi oğuldan olmalarına dair farklı yorumlar vardır...önemli konulardan biri Gemide başka insanların olduğu ve farklı kavimlerin de onlardan türediği ihtimali vardır...” (Şirazi, 2024).

Makarem-i Şirazi Türk karşıtı fikirleri ile bilinen dini ulemalardandır. Kur'an-i Kerim'in en önemli yorumlarından sayılan El-Behr el-Mohit Fi el-Tefsir ve Cami'ul-Beyân Fi Tefsir el-Kur'an eserlerine göre;

“Yafes, Hz. Nuh'un oğludur. Bütün beşeriyet, Hz. Nuhun oğullarından türemiştir. Acem ve Arap, Sam neslindendirler. Türk, Sakalebe ve Hazarlar Yafes neslindendirler ve kara'lar/Siyahiler ise Ham neslindendirler. Bu revayeti, Zehri ise şöyle yorumlar: Arap, Fars, Rum, Şam ve Yemen ahalisi Sâm türemesidir. Hint, Sind (İndus), Zenc (Zengi/Zenci, siyahi anlamında) Habeşe, Zeht, Nubet ve bütün siyahiler Ham neslindendirler. Türk, Berber, Çin ve etrafı, Ye'cuc ile Me'cuc ve Sakalebe'ler, Yafes neslidir” (Quran, 2023).

2.1.2. İbrahimi Dinlerdeki Yaratılış Destanlarının Tarihi Kökenleri

İbrahimi dinlerde bahis konusu yapılan Tufan, beş bin yıllık süreçte Atrahasis Destanı ve Sumerlerin Gılgamış Destanı'nda zikredilmiştir. Tufanla ilgili (*kahramanların adı farklı isimlerle anılsa da*) Sümer ve Bâbil tabletlerinde yazıya dökülmüş bilimsel ve tarihi nitelikli belgelere dayanan bilgiler yer alır. Ayrıca bu tabletlerdeki bilgiler Kur'an ve Tevrat'taki bilgilerle uyumludur (Köksoy, 2013, s. 60-61).

Coleman'e göre, Bâbil-Gılgamış Destanı içerisinde de Tûfan hikâyesi anlatılır. Hikâyenin Sümer tûfan tabletinde anlatılanla büyük benzerlikleri vardır. Tûfan destanın on birinci tabletinde Akadca olarak yazılıdır (Coleman, 2007, s. 380). Sümer Tufan hikâyesinin kahramanı Ziusudra'nın Bâbilliler'deki ismi Utnapiştım'dır. Sümer ve Bâbil Tûfan hikâyeleri arasındaki en belirgin fark Gılgamış Destanı'ndaki tûfan hikâyesinde ölüme çare bulma arayışının olmasıdır (Yiğit Z. , 2016, s. 19). Tûfan olayından bahseden Gılgamış Destanı, 1853 yılında Ninova'daki Kral Asurbanibal Kütüphanesi'nde yapılan kazılarda bulunmuştur. 1872 yılında, George Smith adlı bilim adamı, on iki tabletten oluşan destanın, onbirinci tabletinin Tûfan olayı ile ilgili olduğunu açıklamıştır. Gılgamış Destanı'nın yazılı olduğu tabletlerin MÖ. XV. yüzyıla ait bir parçası Megiddo kentinin kapısı yakınlarında bulunmuştur. Tûfan hikâyesi onbirinci kasidede geçmektedir. Bu rastgele bir durum değildir. Öyle ki; Bâbil'in on birinci ayı şiddetli yağmur mevsimine denk gelir. Ayrıca Tûfan kasidesi Fırtına Tanrısı Rammon'a tahsis edilmiştir. Rammon aynı zamanda, yağmur felaketi ayı anlamındadır. Destanda bulunan öyküler, ilk defa MÖ. 1800'lerde Eski Bâbil Çağında, Akad diline çevrilerek destan haline getirilmiştir. Destan MÖ. 1600'lerde yeniden düzenlenmiş, son olarak MÖ. 1250'de Uruklu Sin-Lekke-Unninni adında bir

rahip tarafından yazılmıştır. Bunun da sekiz ya da on iki kopyası yapılarak etraftaki kütüphanelere dağıtılmıştır. Kopyalardan birisi MÖ 700 yılında Asurbanibal Kütüphanesinde bulunmuştur. 2900 satır olduğu düşünülen bu destanın, sadece yüzde altmışı bulunabilmiştir. En sağlam ve eksiksiz tablet Tûfan olayı ile ilgili olan onbirinci tablettir. Tablette tanrıların insanları hangi nedenlerden dolayı yeryüzünden silmek istediğini belirten kısım kırıktır (Yiğit Z. , 2016, s. 20). En ilginç meselelerden biri de Sümer Gılgamış destan kahramanının Babil'den Azerbaycan'a gelmesi ve Hazar denizine ulaşmasıdır ve olayların esas bölümünün Azerbaycan'da geçmesine dair ciddi fikir ve faraziyelerin olmasıdır. Kirişçi, Gılgamış destanını anlatırken şöyle der:

“Gılgamış, ölmezliği bulmak için çıkmış olduğu uzun yolda, Azerbaycan'ın Mişov dağına oradan, Urmu gölünün kuzeyinden Hazar denizine gitmesinin arkasında aranması gereken şeyin, niçin güney'de bulunan Kenger/Fars körfezine, Kızıl Denize değil de Babil'in Uruk şehrinden, Hazar denizine gelmeyi tercih etmiş ve gelirken de yol üstü Urmu gölünün doğusundan değil de kuzey yolunu seçmiştir... Gılgamış destanının kahramanı, nihayet ölmezliği Azerbaycan ve Hazar denizinde bulur...” (Kirişçi M. , İran Türklerinin Eski Tarihi I. cilt, 1999, s. 371-373).

Azerbaycanlı akademik Esger Qedimov/Asger Kadimov ise Sümer medeniyeti ile Azerbaycan Türk medeniyetini İskender-i Zülgerneyn, Xızır/Hızır, Melikmamed (*Gençlik Elması/Kızıl Elma*) hikayelerindeki dirlik suyunun aranması ve Dede Korkut hikayelerindeki belli bazı konu ve şahsiyetleri Gılgamış destanı ile karşılaştırılmalı şekilde ele alarak iki medeniyetin – Azerbaycan ve Sumerin aynı kökten olduklarını, üniversiteliler için yardımcı derslik çalışmasında şu sözlerle beyan eder: *“Destanın mezmunu sübut edir ki, o, kendi uslubuna, süjeti və ideyası bakımından Azerbaycan Türklerinin ve diğer Türkdilli halkların folkloruna, o cümleden destan yaradıcılığına çok yakındır”* (Qedimov, 2011, s. 9, 11, 12, 13).

Babil, Sümer medeniyetinin Azerbaycan'la doğrudan bağlı olması ile ilgili yalnız bu hikayeler değil, yerinde değinildiği gibi Hz. İbrahim'in babası '**Azer**' lakablı Terah'ın (*Tarah/Tarık*) Azerbaycanlı olması ile ilgili tarihi revayetlerin ağır basmasıdır. N. Purpirar, Kutsal Kitap, özellikle 'Tevrat' bölümü ve Kur'an-ı Kerim ayetleri üzerinden Hz. İbrahim konusunu geniş biçimde ele alarak incelemiş ve gelmiş olduğu sonuca göre, Kenise/Kilise ve Kelisa/Sinagog/Havra'nın esassız

propagandalarına bakılmaksızın, Hz. İbrahim'in zuhuru, Yahudi ve Nesari'lerden¹ daha önce olmuştur. Başka bir ifade ile Azer oğlu Hz. İbrahim, Yahudilik olmadan önce var olmuştur (Purpirar, 2006, s. 1492).

İnsanlığın yaratılışı ile ilgili tarihi rivayetlerden biri de Türklerin en eski yaratılış destanıdır. Alanın en önemli uzmanlarından Bahaeddin Ögel, Altay-Türk Kozmogonisi ile ilgili yapmış olduğu incelemelerde sözlü olarak “*Uygurların Ağaçtan Türemeleri*” (Ögel, 2014, s. 100), “*Yakut Türklerinin Er-Sogotoh Efsanesi Ağaçtan Türeme*” (Ögel, 2014, s. 109) gibi kökeni saptanmamış mitolojik hikayeler, Rusya alimleri Verbitsky, Troşçanskiy daha muteber saydığı Radlof tarafından 19. yüzyılın sonları 20. yüzyılın başlarında Altaylar'dan sözlü olarak derlenmiş olan “*Ülgen-Kayra/Kara ve Akina/Ak Ana*” (Ögel, 2014, s. 458, 463-481) hikayesi mevcuttur. Ancak bu yaratılış hikayeleri hakkında hiçbir tarihi somut bilgiye rastlanılmaz, sadece son iki yüzyılda mitolojik efsane olarak Rusya alimleri tarafından sözlü şekilde derlenmiş hikayelerdir. Subjektif mülahaza, farziye ve nazariyeler dışında somut bir bilgi yoktur. B. Ögel; bu yaratılış destanlarında Hz. Âdem Motifinden ilham alındığına ve Batı Türklüğünün etkisi altında oluştuğuna dikkat çeker (Ögel, 2014, s. 109). Altay Yaratılış efsanesinin İran olarak andığı Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının mitolojik düşüncesine doğrudan bağlı olduğunu bildirir (Ögel, 2014, s. 451). Göktürkler'in de bu kültür havzasının etkisi altında olduğunu ve Çin'lilerin etkisinin esasen VII. asırdan itibaren başladığını bildirir (Ögel, 2014, s. 451). Türk yaratılış efsanelerindeki hâkim olan ikili düşüncenin (dualizm) de tamamen Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasındaki Hayır-Şerr dualizminden (*Zerdüş*

¹ Nesari'ler (Nazaraeans, Nazoraean), Türkiye, Halep/Şam ve diğer yerlerdeki Nusayrî'lerle karıştırılmamalıdır. Nusayrî ve Nusayrîlik esasen Araplar arasında Ehl-i Beyt sevgisine dayalı ortaya çıkan islami anlayıştır. Irak coğrafyasında doğan Nusayrîlik, ilk ortaya çıktığı dönemlerden itibaren farklı isimlendirmelerle anılmıştır. Fırka, İslâm mezhepleriyle ilgili yazılmış ilk dönem kaynaklarda, kurucusu Muhammed b. Nusayr en-Nümeyrî/Nemîrî'ye nisbetle Nümeyrîyye/Nemîriyye adıyla yer almaktadır. Mezhebe ait bazı kaynaklarda ise Nusayriyye isimlendirmesinin yanı sıra Nusayrîliğin ilkelerini sistemleştiren Ebû Abdullah Hüseyin b. Hamdân el-Hasîbî'ye nisbetle Hasîbiyye olarak isimlendirildiği de görülmektedir. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Fransa'nın, işgal ettiği Suriye'de Nusayrîlerin yaşadığı bölgede otonom bir devlet kurarak “Alevî Devleti” şeklinde isimlendirmesiyle mezhep Alevîlik olarak bilinmeye başlamıştır. Günümüz Nusayrîleri de tarih boyunca Nusayrî ismine pek çok olumsuz anlam yüklediği için çoğunlukla Alevî ya da Anadolu Alevîliği ile karışmaması için Arap Alevîsi ismini tercih etmektedir. Ayrıca Türkiye'de mezhep mensupları Fellah ve Arap Uşağı adıyla da bilinmektedir (Arslan H. , 2016, s. 101-111). Ancak burada söz konusu olan Nesari'ler, Hz. İsa'nın devamcılarıdır. Bilindiği gibi Hz. İsa'nın çocukluğu ve yeni yetme dönemi daha çok Filistin'in Celil bölgesindeki Nasere şehrinde geçmiştir. Buna göre de ilk başlarda Hz. İsa'ya daha çok İsa'yi Nasiri/Nasirli İsa ve daha sonra devamcılarına da Nesari veya Nesrani denilmiştir. Kuran-ı Kerimde “Nesrani” kelimesi bir defa, “Nesari” şeklinde ise 14 defa geçmiştir (Qoreyshi, 2007, s. 74).

dininde olduğu gibi Hürmüz'ün Gökte oturup iyilik dağıtmasına karşın Ehrimen'in de yerde Karanlıklar hükümdarı olması) alındığını bildirir (Ögel, 2014, s. 453). Türklerin üzerindeki kültürel zeminde en önemli etkenlerden biri de Mâni ve Maniheizm felsefesi, dünya görüşü ve onun üzerinden Tevrat ve daha sonra İslamiyet etkisidir (Ögel, 2014, s. 452, 510). Görüldüğü gibi Uygurların ve Altay yaratılış efsanelerinin fikri, felsefi ve medeni temelleri doğrudan Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasına bağlı olup, onun birer parçası olmuştur. Ancak konumuz açısından önemli olan, somut verilere dayanmayan bu mitolojik efsanelere değil, Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının en eski yaratılış destanlarından belki de en önemli ve en eski yaratılış efsanesi olan Ulu Han Ata Bitikçi'nin yaratılış hikayesidir. Türkçesi, 8. yüzyılda Azerbaycan'da mevcut olan, Azerbaycanlı tarafından Farsça ve daha sonra Arapçaya çevrilen ve nihayet beş asır sonra Mısır'da Aybek ed-Devadari'nin eline birer nüshası ulaşan ve onun tarafından yeniden yazılan Ulu Han Ata Bitikçinin yaratılış efsanesidir.

Aybek ed-Devadari, Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının Kuzey Afrika'daki onlar medeni akımlarına ait ilmi temsilcilerine birer örnektir. F. Köprülü, bu cihetten olmalıdırki, Aybek ed-Devadari'yi Selçuklulardan hesap eder (İzgi, 2000). Aybek ed-Devadari, Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının önemli bir temsilcisi olarak her daim Azerbaycan'daki ilmi, edebi gelişmeleri takip eder ve eserlerinde onları yansıtır. Bunu, “Dürerü't-tican ve ğureru tevarihi'z-zaman” gibi önemli eserinde Moğol-Tatar'ların menşei, Cengiz Han'ın soyağacı, Oğuzname ve Dede Korkut'la ilgili bütün anlatımlarının kaynağı olarak Azerbaycanlı Süleyman b. Abbdülhakk b. Pehlivan Azerbaycani'den aldığını kaydetmesinden anlıyoruz. Azerbaycanlı Süleyman b. Abbdülhakk b. Pehlivan da anlatmış olduğu bu tarihi rivayeti, Ulu Xan/Han Ata Bitikçi'den naklettiğini yazar. F. Köprülü'de bu konuya değinerek, şöyle der: “*Müellifin (Aybek ed-Devadari) ifadesine göre, bu kitap iptida Türkçe yazılmış olup, sonradan Farisiye tercüme edilmiş ve daha sonra meşhur Bahtiyasû (Baxtiyaxcı/Bahtiyahşı) ailesinden Cebra'il tarafından h. 211 (m. 826-827) Arapçaya çevrilmiş ve XIII. asırda Süleyman tarafından tezyil olunmuştur*” (Köprülü M. F., 1983, s. 121). Görüldüğü gibi, ilk önce eser, Azerbaycan'da Ulu Xan/Han Ata Bitikçi tarafından Türkçe yazılmış, sonra Azerbaycanlı Pehlivan tarafından Farsçaya ve Bahtiyahşı ailesinden Cebra'il tarafından Arapçaya çevrilmiştir.

Aybek ed-Devadari, bütün bu bilgilerin kaynağı olarak gösterdiği Ulu Xan/Han Ata Bitikçinin Farsçasının meşhur İran filozofu Büzürgmehr'e (*adı, İslami tarihi metinlerde ilk kez Firdevsi'nin Şahname'sinde Buzorcmeer olarak geçen ve Enuşirvan'ın m.531-578 yıllarındaki hakimiyeti döneminde Vezir olduğu bildirilen edebi-siyasi şahsiyet* (İranica, 2023)) ait olduğunu, der (Köprülü M. F., 1983, s. 121). Farsça 'Buzorcmeer' olarak kayıtlara düşen isim, Türkçede daha çok 'Buzincer' olarak geçer. Türkçeden mi Farsçaya, yoksa Farsçadan Türkçeye tercüme edildiğine dair bir bilgi yoktur. Ancak Türk Çecere-Name ve Neseb'Name'lerinde o cümleden E. Bahadır Han'ın Şecere-Name'lerinde Cengiz Han'ın soyağacını yazarken, babalarından birinin adı olarak; "...Cengiz Han, onun babası Ayesugey, ...Tuman Han...Buka Han, onun babası **Bucencir Han**...", geçer (BahadırHan, Şecere-i Türk, 2020, s. 205). Aynı zamanda Aybek ed-Devadari'nin Ebu Müslim Horasanlı (ö. 137/755) üzerinden Sasani Padişahı Enuşirvan'ın önemli vezirlerinden Buzorcmeer'e intisap ettirilen ve büyük olasılıkla beşeriyetin ilk efsanevileşmiş yaratılış sürecinin, İran/Azerbaycan'ın Karadağ vilayetinde cereyan ettiğini gösteren Ulu Han Ata Bitikçi'nin hikayesi, bölgenin Türklüğü ile ilgili inkâr edilmez bilgiler aktarmaktadır. Necati Demir, bu hikâye ile ilgili şöyle der:

"Ulu Han Ata Bitiği; bilinmeyen tarihte, muhtemelen 723 yılında yazılan Orhun Yazıtları'ndan çok önce, metin haline getirilmiştir. Kitabın sahibi, muhtemelen Farsçadan Türkçeye (yanlıştır, Türkçeden Farsçaya) çevireni de Sasani Hükümdarı Enuşirvan'ın (MS. 531-579) meşhur veziri Bozorgmihir bin el-Bahtikân'dır (ö. 580). Bütün bularan anlaşıldığına göre kitap 580'den önce kaleme alınmıştır. Aybek ed-Devadari'nin verdiği bilgilere göre Ulu Han Ata Bitiği H. 211 (826)'de Harunü'r-Reşid'in hekimbaşısı Cibrail bin Bahtışu tarafından Farsçadan da Arapçaya çevrilmiştir. Eser çevrilirken Ulu Ay Ata, Ulu Ay Ana, Kara Tağ (Karadağ) ve Ay Atam, Altın Han, Kümüş Han, ... gibi özel isimler Türkçe olarak bırakılmıştır. Burada verilen bilgilere göre Ulu Han Ata Bitiği, Türklerin en eski tarihi sayılan Orhun Yazıtları'ndan çok öncedir" (Demir N. , 2017).

Sasani Padişahı Nuşirevan'ın veziri Büzürg-mihir'den (Bucencir Han'dan) Ebu Müslim Horasanlı'ya ulaşan büyük miras olduğu görülen "Ulu Han Ata Bitikçi" hakkında N. Demir, eseri Azerbaycan veya Horasan'da (*büyük ihtimal Azerbaycan'da*) Türkçeden Farsçaya çeviren Cibrail bin Bahtışu'ya (*yukarıda Köprülü'nün de değindiği gibi Türkçeden Farsçaya çeviren Azerbaycanlı Pehlivandır, Farsça'dan Arapçaya çeviren ise Cibrail bin Bahtışu'dur*) istinaden;

“Cibril der ki: ‘Bu kitab bana ‘Abbasiyye davasının sahibi Ebu Müslim el-Horasanî’nin hazinelerinden vâsıl oldu. O onun, ceddi Büzürg-mihr İbnü’l-Bahtigân’ın kitaplarından olduğunu iddia ediyor ve kendisinin onun soyundan geldiğini öne sürüyordu. Babasının çok akıllı, tedbîrli, Şer’î ilimlere varan edebî fenleri kendinde cem’ etmiş bir kimse olduğuna bakılırsa, onun bu iddiâsında haklı olduğu düşünülemeyecek bir şey değildir. Mansûr onu kendisinden, dehâsından ve ‘aklından korktuğu için katlettirmişti...” (Demir N. , 2017).

Bu bilgiyi aktardıktan sonra şöyle devam eder:

“Bu önemli ayrıntılar Nuşirevan’ın nükteleriyle meşhur veziri Büzürgmihr’in, ünlü Emevî komutanı Ebû Müslim el-Horasanî’nin dedesi olup, her iki tarihi simanın da Türk olduğuna kesin bir kanıt teşkil eder. ‘Büzürg-mihr’; Türkçe’deki ‘Ulu Ay’ isminin karşılığıdır. Eserde ilk yaratılan kişi olduğu belirtilen büyük atanın adının da ‘Ulu Ay’ olması ve bir Sasani veziri olmasına rağmen, ‘Büzürg-mihr’in aynı ismin Farsça’ya dönüştürülmüş şeklini kullanması, bu konudaki tüm soru işaretlerini ortadan kaldırmaktadır” (Demir N. , 2017).

Türklerin Karadağ’da (İran/Azerbaycan’ın Karadağ bölgesinde) cereyan eden yaratılış destanının özeti şu şekildedir:

“...Bir gün çok şiddetli yağmurlar yağmaya başlar ve her taraf balçıklarla dolar. Bu balçıklar akarak, Ulu Kara Tağ’ın üzerindeki yüksek bir mağarada toplanır. Bu mağaraya aşağıdan yukarıya doğru uzanan bir yoldan, ancak yedi günlük bir mesafe aşarak ulaşılır...Mağaranın içindeki kayalar yarıktır, yarıkların bazıları âdeta insanı anımsatır, akan çamurlar gelip bu insan şekline benzeyen yarıkları doldururlar. Uzun bir süre sonra çamurlar su ile olgunlaşıp, yerini bulurlar, güneş Saratan burcuna gelir ve ışık saçarak, yarıkların içine dolan balçıkları kurutur. Mağaranın içi tıpkı bir kadının rahmi gibidir. Kuruyan balçıkların üzerinde dokuz ay boyunca rüzgârlar eser ve ortaya çıkan insan şeklini kemâle erdirir. Böylece **Su, Od, Toprak** ve **Yel/Rüzgar**’dan ibaret olan dört unsur birleşerek bir insan sureti ortaya çıkar, nihayetinde canlanır ve hareket etmeye başlar. Onun adı Türk dilinde ‘**Ulu Ay Atacı**’dır...Ulu Ay Atacı gökten indirilip, suyu berrak ve tatlı, havası lâtif ve serin bir yere konar. Tanrı ona bir eş yaratmayı murad edince bu kez mağarayı tekrar çamurla doldurur ve aynı şeyler gerçekleşir, güneş Sünbüle burcunda iken sıcaklığın harâretiyle balçıklar kıvamını bulur, canlanır ve ortaya bu kez bir kadın çıkar. Ona Türkler ‘Ulu Ay Anacı’ dedikleri gibi; ay gibi beyaz ve güzel yüzlü olduğu için ‘**Ay-va**’ da derler. Ulu Ay Atacı, Ay-va ile birleşir ve yarısı erkek, yarısı dişi kırk tane çocukları olur. Bunlar çaprazlama eşleştirilirler ve Ulu Ay Atacı’nın sulbünden insan nesli çoğalmaya başlar. Sonunda Ulu Ay Atacı ile Ulu Ay Anacı’nın (Ay-va) ecelleri gelir, her ikisi de ölür ve çocukları tarafından Ulu Kara Tağ üzerindeki mağaraya defnedilirler. Çocukları mağaranın önüne, onları anımsatan altından birer sûret yaptırır ve etrâfını çiçeklerle donatırlar, artık bütün Türkler kalabalık gruplar halinde gelip orayı ziyaret etmeye başlarlar” (Ögel, 2014, s. 520-528), (Demir N. , 2017).

Görüldüğü gibi, mevcut somut bilgilere göre İslam öncesi en eski yazılı Türk yaratılış efsanesi olan Ulu Han Ata Bitikçi de İslam sonrası İslami (*örnek olarak; balcıkta yaranma ve Ulu Ay Ananın, Ay-va/Havva olarak anılması gibi*) motifler benimsenilerek, kaleme alınmıştır. Türkler, temel itibarı ile Nuh oğlu Yafes, Yafes oğlu Türk'ten türediklerine inanmışlardır. Merhum Elmalılı Hamdi Yazır'ın da değindiği gibi Türklerde Tûfan sonrası türeyiş konusu geniş biçimde işlenmiştir. Buna göre Türk, Nuh peygamberin oğlu Yâfes'in oğullarından bir tanesidir (Yazır, 2014, s. 210).

Diğer bir yaratılış efsanesi de Fars bölgesinin tarih ve coğrafyasına dair yazmış olduğu Farsname eseri ile bilinen, Selçuklular dönemi Belh'den Şiraz'a göç eden ve Selçuklular dönemi devlet hadimi bir aileye mensup olan İbn Belhi'nin (ö. XII. yüzyıl) (Yazıcı, 1999) kayıtlarındaki Fars bölgesine ait '**Kiyumers**' efsanesidir. Bu yaratılış efsanesine göre **Kiyumers**, Parsların iddiasına göre dünyanın ilk padişahıdır. Gebr'lerin bakışına göre Hz. Adem'dır. Birçok tarihçi ulemaya göre, Hz. Nuh'dan sonra ortaya çıkmıştır. Hz. Nuh'dan sonra Kiyumers'in şeceresini, Ham bin Yafes bin Nuh/Nuh oğlu Yafes, Yafes oğlu Ham türemesi olarak bildirilir (İbn'ul-Balkhi, 2006, s. 26).

Hint Mitolojisine gelindiğinde ise "*Hint Kozmolojisi ve Hint Yaratılış mitleri birden fazladır ve tarihen çeşitli söylence ile açıklanmaya çalışılmıştır*" (Öztürk Ö. , 2017). Hindistan'daki yaratılış ve Tufan mitolojisi, Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının ve onun üzerinden Tevrat ve diğer semavi dinlerdeki anlayışlarla üst üste düşmesede, Manu'nun balık vasıtasıyla Tufan olacağından önce bilgilendirilmesi, Gemi düzeltmesinin istenmesi ve nihayet deniz taşkınlığından ve Tufandan kurtularak kuzey Hindistan dağlarına inmesi gibi (Yiğit Z. , 2016, s. 29) motiflerle büyük oranda etkilendiği görülmektedir. Hint mitolojisinde yok oluştan sonra tekrar var oluşun başlayıp sonsuza dek devam ettiği, dört aşamadan oluşan yeniden doğum çarkı denilen başlangıç-bitiş döngüsü anlayışı vardır. Dünya sonsuz tekrar eden döngülerle yaratılır, yok edilir ve tekrar yaratılır. Sürekli olarak her biri 4.430.000 yıl süren bir maha yugadan (büyük çağ) diğerine devinir. Her maha yuga, her biri daha önceki çağdan daha kısa süren ve ahlaksal olarak kötü olan dört yuga dizisinden oluşur: krita yuga, treta yuga, dvapara yuga, kali yuga. Hint mitolojisindeki Tûfan olayı da bu çağlardan sonuncusunda gerçekleşmiş ve böylelikle yeni bir yaratılış döngüsü başlamıştır. Bu

anlayışa göre Tûfan bir başlangıçtır. Yok olmak ve var olmak ikili karşıtlığı döngüsel olarak birbirini izlemiş ve bu dönüşüm Tûfan suları ile olmuştur. Selle gerçekleşen yıkım olan Tûfan, eski ve kötü düzenin yıkılışı yeni dünyanın en güzel şekliyle yeniden düzenlenmesidir (Kırpık, 2009, s. 35). Hint kaynaklarındaki Tûfan hikâyelerine bakıldığında Tûfanın gerçekleşme sebebi olarak tanrılarla bağlantısını kaybetmiş insanların çoğalması, insanoğlunun ‘dharma’yı günlük yaşantısından çıkarması ve tanrılarının yeni bir başlangıca karar vermeleri, kardeşin kardeşten çalması gibi sebepler aktarılmıştır. Yani dünyada kaos ve karmaşa zamanı baş göstermiştir. Tanrı Vişnu, Manu adındaki, kişinin kurtarılmaya değer olduğuna karar verip ilk defa dünyadaki şekline (avatarına) girerek cennetten aşağı inmiştir. Bu avatarın adı Matsya’dır ve Tanrı Vişnu, balık formundadır (Yiğit Z. , 2016, s. 29).

Çin Mitolojisinin de birçok cihetten Horasan/Azerbaycan medeniyet Havzası ile karşılıklı etkileşim içinde olduğu görülmektedir. Pan Gu, Çin mitolojisinde iki boynuzu, iki dişi ve kıllı bir gövdesi olan ilk insan olarak kabul edilir. Bazı faraziyelerde, gökle yeri ayırdığı, güneşi, ayı, yıldızları ve gezegenleri yerine koyduğu ve dört okyanusu böldüğüne inanılır. Pan Gu evrenin ilk canlı varlığı olduğu ve hiç çocuğu olmadığı için akrabası yoktur. Pan Gu miti şu şekilde ilerler: Başlangıçta evrende kaos dışında hiçbir şey yoktur, gökkubbe ve dünya iç içedir – sıklıkla büyük siyah bir yumurta analogi olarak kullanılır. Pan Gu bu yumurtanın içinde doğar ve 18.000 yıl boyunca uyur. Bu süre içerisinde Yin ve Yang, o büyürken dengelenir. Uyandığı zaman içinde tutsak kaldığını fark eder. Yumurtayı kırar ve yana doğru iter, böylelikle Yin ve Yang’i ikiye ayırır. Kabuğun üst kısmı üzerindeki gökyüzü olur ve alt kısmı yeryüzü olur. Onları ayrı tutarken o da gitgide kalınlaşır ve uzar, bu sayede onları daha fazla ayırabilir -tam olarak günde 10 fit (304 cm) (Beth, 2024). Bu noktada hikâyeler değişmeye başlar. Kimileri bir kaplumbağanın, kirinin (Boynuzlu At, mitolojik bir yaratık), anka kuşunun ve bir ejderhanın ona bu görevde eşlik ettiğini söyler. 18.000 yıl sonra Pan Gu ölür. Bedeni dünyanın çeşitli yerlerini, vücudundaki parazitler ise insanları oluşturur. Bir başka hikâye, Pan Gu’nun dünyayı bir keski ve çekiç ile şekillendirdiğini iddia ederken bir diğer hikâye, dünyada daha sonra yaşayan bir tanrıçanın insanları oluşturduğunu söyler (Rammel, 2019). Genellikle kıllarla, ayı postuyla ya da yapraklarla kaplı, kafasına sabitlenmiş boynuzlarla ve elinde bir keski, çekiç ya da yumurta ile bir cüce olarak -aslında bir dev olmasına rağmen- tasvir edilir. Diğer hikâyeler ise Pan Gu’yu insanoğlunun babası olarak atfederken köpek başlı,

insan vücutlu, cennetten bir yaratık şeklinde söz eder; bir başkası insanlığı balçıktan şekillendirdiğini iddia eder (Rammel, 2019). Pan Gu, Çin yaratılış mitolojisinde öne çıkan bir figürdür. Bugün bile, Zhuang etnik grubu Pan Gu'nun cenneti ve cehennemi yaratması hakkında geleneksel şarkılarını söylemektedirler. Pan Gu mitinin kaynağı oldukça tartışmalıdır. Birçoğu mitin 3. yüzyılda yaşayan Çin yazar Xu Zheng'in ilk defa kaydetmesi ile çıktığına inanır; bazıları Güney Çin'in Miao ya da Yao etnik gruplarının mitolojilerinde ortaya çıktığını ileri sürer, bazıları da antik Hint yaratılış mitolojisine olan benzerliğe dikkat çeker (Rammel, 2019).

Çin yaratılış efsanesi olarak bilinen Pan Gu, birçok imgeleri ile Semavi dinlerdeki beşeriyetin yaratılış hikayesindeki motiflerle örtüşme de Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasındaki kültürel ve mitolojik bazı imgelerle üst üste düştüğü görülmektedir. Mesela yaratılış hikayesinde imge ve motif olarak kullanılmış olan tek boynuzlu Ejderha At/Qilin (Koroğlu vd. mitolojik destanlarda başak rol alan, denizden çıkan tek boynuzlu at veya Kırat motifi), Homa/Anka kuşu, Ejderha ve kaplumbağa'nın rol alması gibi.

Yunan Yaratılış Efsanesi ve Tanrıların Kökeni ile ilgili işlenmiş olan Kaos ve Gaea veya Cronus ve Uranus betimlemeleri (Öztürk Ö. , 2019) hem semavi dinlerle hem de Horasan/Azerbaycan medeniyet havzası ile benzerliklerinden ziyade farklılıklar gösterdiği için üzerinde durulmamıştır.

Görüldüğü gibi Horasan/Azerbaycan kültür havzasının ve onu müteakiben Tevrat ve diğer semavi dinlerin yaratılış efsanelerine göre beşeriyet, Tufan'dan sonra MÖ. 4000 yıllarında (*Sümerler döneminden itibaren*) yaşadığı tahmin edilen Hz. Nuh Peygamberin üç oğlu Yafes, Sam ve Ham üzerinden tasnif edilmiştir. Bütün bu tarihi rivayetlere göre beşeriyet ve medeniyetin oluşum mekânı/yeri olarak da günümüz Batı Asya merkezli olduğu görülmektedir. Yerigelmışken kaydedilmelidir ki, Tevrat'ın yazıma alınmasına dair çeşitli tahrif edilmiş bilgiler olsa da mevcut kayıtlara göre üç bin yıl önce yazıldığı belirtilmektedir. Tevrat'ın milattan önce III. yüzyılla milattan sonra IV. yüzyılda klasik birçok dilde tercümesinin olduğu bildirilmektedir (Adam, 2012). Buna göre de somut yazılı kaynaklara göre üç bin yıldır ki, beşeriyet kendi tarihini, kimliğini ve köken bilgisini genel itibarı ile Hz. Nuh'un Yafes, Sam ve Ham adlı oğullarına bağlamakta ve o, kökten türediğine inanmaktadır. Bu tarihi kimlik ve

köken anlayışının, 18. yüzyıla kadar genel kanı olarak kabul görüldüğüne dair bir şüphe yoktur.

Türkler, esas itibarı ile Nuh oğlu Yafes, Yafes oğlu Türk'ten türediklerine inanmışlardır. Ancak yerinde değinildiği gibi bazı neseb-name ve şecere-namelerde Sam neslinden gösterilmiştir, Acem'leri (*başka bir ifade ile Proto Türkleri*), Sam neslinden gösteren neseb-name ve şecere-nameler buna bir örnektir. Birçok tarihçi o cümleden İbn Belhi (ö. XII. yüzyıl), günümüz İran arazisinin güney vilayetlerinden sayılan Fars bölgesinin tarihi üzerine yazmış olduğu eserinde, söz konusu yaptığı **Kiyumers Yaratılış** destanında, Kiyumers'i Yafes neslinden (*Ham bin Yafes bin Nuh/Nuh oğlu Yafes, Yafes oğlu Ham*) göstermiştir (İbn'ul-Balkhi, 2006, s. 26). Buda Kiyumers Yaratılış destanının yerli proto Türklere ait olduğunu gösteren faktlerden biridir. Burada Ham adının oğul olarak Yafes'e eklenmesini, Hintlilerin Ham neslinden sayıldığını göz önünde bulundurarak, bölgeye az sayıda getirilmiş veya gelmiş olan Hint menşeli gruplarla (Cavadbeyli, 2016, s. 25-64) yerli Proto Türklerin karışmışlığını veya beraber yaşadığını kastettiği de düşünülebilir. Hatta Aşık Paşazade kendi eserinde Acem'lerin Türk ve Yafes kökenli olduklarını açık şekilde şu sözlerle beyan eder: “...Araplar aynı zamanda Rum ve **Acem (İranlılar)** üzerine de üstündüler. **Yafes neslinden olan Acemler** gayrete gelip Arapların üstünlüğünü yok etme yollarını aradılar. Kendileri gibi Yafes neslinden olan göçebe Türkleri dayanak edinerek Araplara karşı üstünlük sağladılar” (Paşazade, 2013, s. 34-35).

18. yüzyıla kadar halkların köken bilgisi bu çerçevede ele alınarak değerlendirilmiştir. Toplumlarda özellikle toplumların Seyid ve Ruhani sınıfları, Hanları, Beyleri, Hanedanları, Hint Racaları gibi yüksek zümrelerindeki oldukça belirgin ve etkin olan neseb, şecere, boy, ong, kabile, toplum mensubiyetinden ileri gelen asabiyetleri, dayanışma duyguları, tabiri caizse milli hisleri, bu bilgiler esasında şekillenmiştir. Bu sadece Horasan/Azerbaycan medeniyet havzası için değil, hem de Rum medeniyet havzası için geçerlidir. Rum medeniyet havzasındaki Rus Boyarin'leri (боярин), Avrupalı büyük mülk sahipleri ve belirgin hanedanlarındaki mevcut olan mensubiyet duyguları ve asabiyetleri, bu bilgiler esasında şekillenmiş ve 18. yüzyılın sonlarına kadar böyle devam etmiştir. Tabii şu da belirtilmelidir ki, yörükler ve aşiretler dışında sıradan Kara Kitle/Karayakalılar olarak anılan halk ve toplum zümresinde bu milli/kavmi hissler, oldukça zayıf olmuş ve temel itibarı ile dini ve

mezhebi duygular üzerinden mensubiyet hissi oluşturulmuştur. Yerinde değinildiği gibi bunun örneklerini hem Avrupa’da hem Çin’de hem Rusya’da hem Hindistan’da hem de Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasında hâkim yaklaşım olarak görüyoruz. İslamiyet, Hristiyanlık, Musevilik, Budizm gibi dini ve mezhebi kimlikler halkların en esas kimliği olarak belirgin şekilde öne çıkmaktadır. Mesela Kafkasya ve Orta Asya’daki Rus işgaline uğramış topraklardaki Türk boyları ve gayri Türk Müslüman toplumlar, bütün resmi kayıtlarda daha çok dini mensubiyetleri ile tanımlanmışlardır. Bunu Hindistan ve Çin kayıtlarında da görüyoruz. Yerinde değinildiği gibi 18. yüzyıla kadarki kayıtlardan anlaşıldığına göre Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasında kavmi asabiyet iki grupta oldukça yüksek olmuştur. Birincisi İslami, mezhebi kimliğin yanı sıra kavmi kimliğin belirgin şekilde yüksek olduğu Türk/Türkmenlerdir. İkincisi Ruhani ve Bilgin kesimlerdir.

Aşağıda da görüleceği gibi 18. yüzyıldan itibaren modern bilimsel tarihçilik olarak tanımlanan dönemin sosyal bilimcilerinin özellikle tarihçi ve dilcilerinin esas gayeleri, bilimsel yöntemler üreterek, tarihi objektif gerçeklikleri ortaya çıkarmaktan ziyade, Büyük Britanya tarafından Vatikan-Venedik-Florans merkezli küresel boyutta yeniden yorumlanmış olan Rum Medeniyet Havzası üzerinden mevcut dini yorumun sekülerleştirilmesi olmuştur.

2.2. 18. yüzyıldan İtibaren Başlayan Modern Tarihçiliğin Yorumları

Onsekizinci asır, beşeriyet tarihinde istenilen açıdan en önemli bir dönüm noktasıdır. Osmanlı, Rusya, İran vd. altbaşlıklarda değinildiği gibi bu dönemi dünyamız için bir dönüm noktası olarak değerlendirmemize esas veren en önemli devrimsel nitelikte etkisi olan meselelerden biri, bin yıllarca dini yorumlar üzerinden tanımlanan dünyanın, toplumların, hükümetlerin ve onu müteakiben bireylerin karşılıklı ilişkilerinde hâkim görüş ve ilkelerin çökmesi, dini yorumların reddine esaslanan seküler yaklaşımların ve yönlendirilmiş yorumların ön plana alınmasıdır. Başka bir ifade ile bilimsellik adına dini yorumlar üzerinden tarihen var olan sosyal bilimlerin sekülerize edilmesidir.

Avrupa’da Katolik kilisesinin egemenliğinin kırılmasında, kralların ve kiliseden kenar hanedanların esas güç odaklarına dönüşmesinde silahtan daha etkili olan Protestanlık (Protestantism) cereyanına yakın duran krallar tarafından kurulmuş olan bilimsel toplulukların, akademilerin ve enstitülerin müstesna rolü olmuştur. İlk

modern Akademinin 1662’de, İngiltere’de “*Royal Society*” ve 1666’da Fransa’da “*Academie des Sciences*”in kurulması ile başladığı görülmektedir (Türkiye Bilimler Akademisi, 2001, s. 246). Kilisenin denetimindeki dini klasik düşünce ve eğitime karşı, XVIII. yüzyılda aydınlanma adı altında gelişen sekülerize edilmenin ve yaşanan bilimsel ve sanayi devrimin kurumsallaşması bu akademilerle vücut bulmuştur.

Orta Çağ Avrupası’nda, büyük ölçüde kilisenin etkisinde olan bilimsel merkezler, klasik dini düşüncenin esas kaleleriydi. Bundan ilk kopuş, Rönesans döneminde İtalya’da sanat akademileri modelinde kurulan yeni hümanist kurumlar olarak tanımlanan (Türkiye Bilimler Akademisi, 2001, s. 246) merkezlerle başladı. Bu kurumlarda, sanat, felsefe, hümanistik bilgiler farklılaşmamış biçimde yer alıyor, yeni bilimsel gelişmelere açık bir ortam yaratıyordu. Bunların ilklerinden birisi Yahudi kökenli Cosimo Medici’nin 1442’de Floransa’da kurduğu “*Accademia Platonica*” oldu. Müzisyen baba Galilei ve matematikçi oğul Galilei bu tür bir sanat akademisi olan Camerata Florentina’da yetiştiler. Akademi adını taşıyan bu okullar yeni bilimsel gelişmelere olanak veriyor, ama kilisenin denetimindeki üniversitenin dönüşümünü sağlayacak bir otorite haline gelemiyorlardı. İngiliz ve Fransız akademileri birer kraliyet fermanı ile kurulduğunda, krallıklar kilise karşısında, bir yandan yeni bilim çevrelerini korurken, öte yandan da bu bilimsel gelişmelerden güç almış oluyordu. Bu akademiler zaman içinde yeni bilim anlayışının normlarının, ahlakının geliştiği otoriteler haline geldiler. Kraliyet akademileri kısa sürede Avrupa ve daha sonra İslam dünyasında yayılmaya başladı. 1700’de Berlin, 1724’de St. Petersburg akademileri kuruldu (Türkiye Bilimler Akademisi, 2001, s. 246-247). Bunları müteakiben bu bilimsel kurumlar, ilk kez İran ve Osmanlı’da Dârülfünun adı ile kurulmuştur. Nasıreddin Şah Gacar’ın (1831-1896) doğrudan emri ve teşebbüsü esasında dönem sadrazamı Mirza Tagi Han Emir Kebir’in (1807-1852) denetiminde, Tahran’da 27.12.1851 tarihinde Dârülfünun faaliyete başlamıştır. Binanın yeri Tahran’da Saltanat Erk’inin kuzey doğusunda daha sonra “*Serbazhane*” olarak anılan mekânda inşa edilmiştir. Binanın planı, Abbas Mirza’nın Eğitim için İngiltere’ye göndermiş olduğu Mühendis Mirza Rıza’ya aittir. Binanın mimarı ise ünlü Mimarbaşı Muhammed Tagi Han’a aittir. Tikinti işlerine şehzade Bahram Mirza nezaret etmiştir (Moghaddam S. S., 2014). Osmanlı’da ise sürecin Ocak 1845 yılında Sultan Abdülmecid’in (1823-1861) Meclis-i Vâlâ’yı ziyaretinde okunan hatt-ı şerifi ile başlamış, ancak tamamlanması uzun süre ertelenmiştir. Dârülfünun binası hazır

olmadığından dolayı ilk kez Dârülmaarif binasında geçici olarak 15 Temmuz 1851’de padişahın da hazır bulunduğu, Sadrazam Reşid Paşa’nın, Hayrullah Efendi’nin ve Cevdet Efendi (Paşa)’nın nutuklarıyla açılmıştır. İlginçtir, dersliklerin hazırlanması işinin Encümen-i Daniş’e havale edilmesine rağmen, derslikler hazırlanmamıştır, zira 1863’te Dârulfünunda serbest derslere başlanıldığında Encümen-i Daniş’in burada okutulmak üzere tek bir eser dahi hazırlamamış olduğu görülür (İhsanoğlu, 1990).

Akademiler çevresinde yeni bilimler gelişerek güçlenirken üniversitelerin kilise etkisinden kurtulması çok hızlı olmadı. Bu dönüşüm daha çok Fransız Devrimi’nden sonra gerçekleşti. Fransız Devrimi’ni gerçekleştiren otorite, laik eğitimin örgütlenmesini üniversitelerde değil yüksek okullarda gerçekleştirdi (Türkiye Bilimler Akademisi, 2001, s. 246-247).

Osmanlı, Rusya ve İran altbaşlıklarında kısmen geniş biçimde ele alındığı gibi bu dönem, bilimsel ve aydınlanma çağı olmaktan ziyade uygarlık üreten medeniyet açısından ileri sürülen, siyasi, iktisadi ve medeni çıkarlara esaslanan, manevi değerlerden soyutlanmış materyalist süreç olmuştur. Bu, 15-17. yüzyıllar arasında önce İstanbul’da başlatılan, orada başarılı olamayan, sonra Venedik-Florans merkezli Cosimo Medici gibi Yahudi kökenli Paraağalarının *Dinden ayrı İktisadiyat, Dinden Ayrı Ahlak-kültür, Dinden ayrı Siyaset (Batı’da Hâkim olan Katolik Hristianlık, Doğu’da hâkim olan İslamiyet değerleri söz konusudur)* ilkelerine dayanılarak başlatılan iktisadi, medeni, siyasi ceryan olmuştur. Başlatılan bu süreç neticesinde ortaya çıkan 30 yıllık (1618-1648) Avrupa savaşlarında Protestan ve Katolik halkları arasında büyük katliamlar yaşanmıştır. Bu savaşlarda Avrupa alt-üst olmuş, yaklaşık yarı nüfusunu kaybetmiş ve Almanya’da ise nüfusun 3/2’si helak olmuştur². Netice itibarı ile 1648’de Vestfalya Antlaşması ile sona eren, seküler ulus-devlet dönemi denilen Yeni Düzen’in başlangıcı ile ortaya çıkan Rönesans gibi bölgesel bir olay, Büyük Britanya vasıtasıyla küresel boyut almıştır. Nitekim 18. yüzyılda büyük oranda başveren sanayi devrimin yanı sıra deniz aşırı ticareti elinde tutan (Javadpour, 2021), medeniyetler açısından ara bölge olarak değerlendirilen (Kitsikis, 1996, s. 57) ve

² Otuz Yıl Savaşı ya da Otuz Yıl Savaşları, çoğunlukla Kutsal Roma İmparatorluğu'nun sınırları içerisinde 1618'den 1648'e kadar sürmüştür. Avrupa tarihinin en yıkıcı savaşlarından birisi olan savaş sonucunda tahminen 4,5 ila 8 milyon arasında insan ölmüştür ve Almanya'nın bazı bölgelerinde %50'nin (%60) üzerinde nüfus düşüşü olmuştur. Seksen Yıl Savaşı, Mantova Veraset Savaşı, Fransız-İspanyol Savaşı ve Portekiz Restorasyon Savaşı da Otuz Yıl Savaşı ile bağlantılı savaşlardır (Atalay, 2015) (Arts and Culture, 2020).

tarihen İstanbul merkezli Rum-İslam medeniyeti inşasına teşebbüsde bulunan Osmanlı'nın bir daha tehdit olmaktan çıkması ve onun himayesine ihtiyaç duyacak duruma düşmesi ve Osmanlı'ya tarihi rakip olarak uzun süre desteklenmiş olan Çar Rusya'sının Ortodoks Rum medeniyetine varislik iddalarını yok sayan Büyük Britanya devleti tarafından Vatikan-Venedik-Florans merkezli küresel boyutta yeniden yorumlanmış olan Rum medeniyeti ön plana alınmıştır.

Dini yorumlar üzerinden tarihen varolan klasik sosyal bilimlerin, modern bilimsellik ve akademik faaliyetler kapsamında sekülerleşmiş biçimde yeniden yorumlanması süreci, objektif ve bilimsel olmaktan ziyade bu büyük planın birer önemli parçası olarak görülmelidir. Başka bir ifade ile modern sosyal bilimler, tarihen dini yorumlar üzerinden geliştirilmiş olan klasik sosyal bilimlerin köken tasnifi üzerinden hareketle işle koyulmuştur.

Yukarıda değinildiği gibi dini yorumlara göre beşer evladı, **Hız. Nuh**'un **Sam**, **Ham** ve **Yafes** oğulları üzerinden tasnif edilmiştir. Şimdi görüleceği gibi 18. yüzyılda başlatılan modern bilimsel tarihçilik, köken bilgisi ve diltçilik, aynen bu üç tasnif üzerinden, sadece seküler yaklaşımla beşeriyetin kökenine inmeye ve onun tesbitine çalışmıştır.

Bu sürece, İbrahimi dinlerdeki beşeriyetin kökenine dair bilgilerde küçük, ancak oldukça önemli bir tahrife yol vererek başlanmıştır. Bu da yukarıda ve Osmanlı altbaşlığında değinildiği gibi Hız. Nuh peygamberin Sam, Yafes ve Ham adlı üç oğlunun tasnifi ile ilgilidir. Sam evlatları olarak bilinen Sami'ler, Batı Asya'da *Arap*, *İbrani* ağırlıklı ve bazen *Acem* olarak değerlendirilen proto Türk çevreyi benimser (İbn'ul-Balkhi, 2006, s. 26). Yafes evlatları, temel itibarı ile *Deşt-i Kıpçak* ve kısmen *Rum'ları (Anadolu'dakileri)* içine alan, Batı Asya ve genel olarak Asya'nın merkez ve kuzey yarım küresini kapsayan *Türk, Tatar* (Yazır, 2014, s. 210), *Rus/Urus*, *Rus-Kıpçak karışımı Sakalebe*, bazı kaynaklarda *Acem* (Paşazade, 2013, s. 34-35) (İbn'ul-Balkhi, 2006, s. 26) ve Çin'lileri benimser (Harman, Yafes, 2013). Ham nesli ise, esas itibarı ile Hindistan, Afrika ve Avrupa'yı kapsar (Quran, 2023).

Ama aşağıda da görüleceği gibi bu modern bilimsel ulus-devlet tarihçiliğini başlatanların azami çoğunluğu Avrupa'yı, Hamist/Hami nesli olarak değil, Yafes türemesi olarak lanse etmek isterler. Bunun da en önemli nedeni, dini yorumlarda evlatlar arasında nezaket üstünlüğüne sahip Sami'lerin bilindiği ve tahrif edilmesinin

mümkün olmasının zorluğundan dolayı nezaket, terbiye, kemal itibarı ile ikinci derecede değerlendirilen Yafes evlatlığını benimsemeleri olmuştur. Çünkü, dini yorumlarda Ham, yapmış olduğu terbiyesizlikten dolayı oğlu üzerinden Hz. Nuh tarafından kargınmıştır/lanetlenmiştir (Tekvîn, 9/20-27) (Kuzgun, 1997). Bu başlatılan modern ve bilimsel ulus-devlet tarihçiliğinde, esas ilkenin soy üstünlüğü olduğu için kargınmış Ham neslinden olmamak için Yafes evlatlığını benimsemişlerdir. Görüleceği gibi bu da sonra “Hint-Avrupa” ve daha sonra “Aryan” kelimeleri ile değiştirilecektir.

Amerikalı tarihçi, kültürel antropolog ve Michigan Üniversitesi'nin Tarih ve Antropoloji Fahri Profesörü Thomas Roger Trautmann'ın (1940-) aşağıdaki tasnifi ile başlayalım; bu tansif, bu alanda çalışanların genel bakışlarına bir örnektir. O; Sam (*Asya, Ruhaniler*), Ham (*Afrika, Hizmetkarlar*) ve Yafes (*Avrupa, Yüksek zümreliler*) olarak yomular ve bunu Musayi/Tevrat yorumu olarak kaydeder (Arvidsson, 2000, s. 3).

Bu İbrahimi dinlere özgü yorumda değişiklik yapmayı ön plana alan ilk şahsiyet, Stefan Arvidsson'a göre Yahudi kökenli Jacob Bryant (1715–1804) olmuştur. O, 1774'te yazmış olduğu '*A New System or Analysis of Anticent Mytology/Antik Çağ Mitolojisiinde Yeni Bir Sistem veya Analiz*' eserinde Tevrat etnolojisi olarak andığı İbrahimi dinlere özgü yorumu, '*Gerçek Din*' ve ona karşı '*Mürtedin/Kafirler*'in kim ve hangi kavme ait olması üzerinde durdu. Gerçek din olarak kabul gördüğü Yahudi dini, İbrani kavmi ve onların babası Sam b. Nuh olarak belirlemiştir. Önemli olan Kafirin kime ve hangi kavimlere ait edilmesi meselesi idi. Bunu da Tevrat'a göre (Tekvîn, 9/20-27) (Kuzgun, 1997) Hz. Nuh tarafından lanetlenmiş olan Ham'a ve Ham'dan gelen nesil ve kavimlere bağlamıştır. Bu durumda en önemli konu, Ham'ın mevcut devirde hangi nesil ve kavimleri temsil ettiğini belirlemek lazımdı. Burada da Mısır, Ken'an, Yunan, Rum ve Hindistan ahalisini göstermiştir. Sonraki örneklerde de görüleceği gibi son iki asırda bu iki soruya; birincisi, kimin üstün soydan kiminse aşağılanmış soydan olduğuna ve günümüzde hangi kavimlerin hangi soy kökene bağlı olduğuna dair verilmiş olan cevaplar tamamen subjektif ve nasıl istediklerine bağlı bilimsel esası olmayan yorumlarla ilerletilmiştir. (Arvidsson, 2000, s. 4). Jacob Bryant, Yafes ve Yafes neslinden olanlarla ilgili bir faraziyede bulunmamıştır.

Konuyla ilgilenen ikinci tarihçi ve dilci, August Ludwig Von Schlözer (1735 *Gagstatt -1809, Göttingen*) olmuştur. Bu da esasen beşeriyetin üç büyük ailesinin (*Sam, Ham, Yafes*) dil kökenleri üzerine odaklanmış ve görülene göre ‘Sami dilliler’ nazariyesini ileri sürmüştür. Bu ‘*Sami dilliler*’ fikri, 20. asrın sonlarına kadar gayri dini / seküler versiyonu olan ‘Afro-Asya dilleri’ olarak devam etmiştir. Schlözer, diğer iki grupla ilgili çalışma imkânı bulmamıştır (Arvidsson, 2000, s. 5). Schlözer’in başlatmış olduğu çalışmayı ünlü dilci Sir William Jones (1746-1794) tamamlamıştır. Yerigelmışken bildirilmelidir ki, Sir William Jones tarafından 1784 yılında Kalküta’da kurulmuş olan ‘*Asiatic Society of Bengal/ Bengal Asya Topluluğu*’nun ardınca bütün Asyayı kapsayacak şekilde 15 Mart 1823’te ünlü Sanskritçe bilgini Henry Thomas Colebrooke tarafından ‘*Büyük Britanya ve İrlanda Kraliyet Asya Topluluğu/The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*’ kuruldu. Kraliyet Tüzüğünü 11 Ağustos 1824’te Kral IV. George’dan ‘*Asya ile ilgili bilim, edebiyat ve sanatla bağlantılı konuların araştırılması ve teşvik edilmesi için*’ aldı ve Asya ile ilgili Hindistan dahil bütün bölge ile ilgili kurulan topluluklar burada sistemli şekilde birleştirildi (Royal Asiatic Society, 2024). Sir William Jones, bu alanda sistemli faaliyetin en esas temsilcilerinden biri olup, günümüze kadar tartışmaları devam eden Latin, Yunan, Sanskritçe’nin köken birlikteliği fikrini, 1786’da Kalküta’da ileri sürmüştür. W. Jones tarafından ileri sürülen Latin, Yunan, Sanskritçe’nin köken birlikteliği fikri, Hint-Avrupa dil ailesinin esasını teşkil eder. W. Jones, hemyerlisi Jacob Bryant tarihçiliğine de el uzatarak ona yeniden çeki düzen vermiştir (Arvidsson, 2000, s. 5-6).

Sir William Jones’un kurucusu olduğu Bengal Asya Topluluğunun içinde birleştirildiği Büyük Britanya ve İrlanda Kraliyet Asya Topluluğu’nun sosyal bilimlerle özellikle halkların soy kökeni ile ilgili ileri sürmüş oldukları faraziyeler, her daim İngiltere’nin ‘*Royal Society*’, Fransa’nın ‘*Academie des Sciencesile*’, Berlin ve St. Petersburg akademileri tarafından sistemli bir faaliyet şeklinde ön plana alınmıştır. Bu süreç, daha sonra İran ve Osmanlı’da ‘*Dârülfünûn*’ öğrencileri tarafından benimsenilerek devam ettirilmiştir.

Sir William Jones, hemyerlisi Jacob Bryant’ın fikirlerini geliştirerek, Ham soyuna bir sıra eklemeler yaptı; Mısır, Etiyopya, Afrika, Yunan, Rum, Hindistan, Fars, İskandinavya, hatta bir az tereddütle Çin, Japonya ve Amerika ahalisini aynı biyolojik kökene ve köken dil birlikteliğine ait bir kategoride birleştirdi. Bu kadar farklı insan

gruplarını, Ham neslinden ilan etti. Eski dönemlerden itibaren Sami halkları ile ilgili sınırlı ve belli toplumları içeren bir anlayış vardı. Geriye Yafes soyundan olanlar kalmıştı; buraya da kuzey yarım kürede bulunan Tatar ve İslav halklarını birleştirdi. Sir William Jones, Jacob Bryant'ın fikirlerini geliştirerek ona bazı eklemeler yapmış ve en önemli değişikliği ise J. Bryant'ın Dini yorumunu, Dil yorumu ile değişmesi olmuştur (Arvidsson, 2000, s. 6).

İsveç Lund Üniversitesinin araştırmacılarından Stefan Arvidsson, '*Ariska İdoler/ Aryan Butları*' eserinde konuya şöyle devam eder:

"...bu siyasi tarihçi akın, çeşitli yöntemlerle halkların soy kökenine dair araştırmalarını sürdürdü...sonraki nesil temsilcileri, Rum ve Yunan halkını Ham nesline ait biyolojik kökenden ayırıp, diğer Avrupalılar gibi Yafes nesline ve aynı biyolojik kökene bağladılar. Avrupa dil ailesi de '*Yafes Dilliler*' olarak adlandırıldı. Sekülerleşmenin birer gereksinimi olarak da beşeriyetin çeşitli kavimlerine ait Tevrat dini adlarının sekülerleşmesi gerekmekte idi. Bunun için de ilk adımı fizikçi, fizyolog ve filolog olarak tanınan ünlü Thomas Young (1773 Milverton – 1829 Londra) '*Hint-Avrupa*', Fransızca '*İndo-Europenne*', İngilizce '*Indo-European*' kelimesini kullanmayı tercih etti. Bunu müteakiben çeşitli kelimeler, terminolojiler üretilmeye başlandı. Bir Almanyalı '*Hint-Jermen*' kelimesini tercih etti. Bu Almanya'da daha makbul karşılandı. Ancak daha sonra ileri sürülen '*Aryan*' kelimesi hepsinden daha şanslı ve başarılı oldu... '*Ari*' kelimesi, ilk kez Fransa'da, sonra 1771'de Almanya'da ve daha sonra 1794'te Britanya'da kullanılmaya başlandı. '*Aryan*' kelimesi, Almanlı edebiyat eleştirmeni, filozof, filolog ve Hindolog olarak tanınan Friedrich Schlegel (1772 – 1829) tarafından geliştirilerek devam ettirildi. Batı da '*Aryan*' kelimesi, '*Hint-Avrupa*' terminolojisinin yerine tercih edilirdi. Bunun da esas nedeni '*Ari*' kelimesinin Irk, '*Hint-Avrupa*' kelimesinin ise daha çok coğrafya menşeli olması idi... bu süreç, Nazi Faşistlerin dönemine kadar devam etmiştir..." (Arvidsson, 2000, s. 7-8).

Nazi faşistlerinin iflasından sonra '*Aryan*' kelimesi yerine yeniden '*Hint-Avrupa*' terminolojisi ön plana alınmıştır.

Görüldüğü gibi 18. yüzyıldan itibaren genetik ve antropolojik konularla ilgili ileri sürülen fikirler, tarihçi, genolog, antropolog, arkeolog ve genetik uzmanlarının bağımsız bilimsel faaliyetleri sayesinde değil, tamamen siyasi maksatlar doğrultusunda hâkim dini değerlerin sekülerleştirilmesi ve bin yılları aşkın devam eden mevcut verilerin tahrif ve yönlendirilmesinden kaynaklanan fikir ve faraziyelerdir. Tarihen '*Ham*' olarak anılmış olanların, Yafes neslinden olduklarını ileri sürmelerinden başlayıp, sonra '*Hint-Avrupa*' ve daha sonra ırk üstünlüğüne esaslanan '*Aryan*' oluşları söz konusudur. Beşeriyet, *Aryan* ve *Gayrı Aryan* olarak

kategorizeleştirilmiştir. Aryan'lar üstün ırktır, geri kalanlar ise aşağılık ve tahkir edilmeyi hak eden yaratıklar gibi tasavvur edilir, Aryan'lar, Avrupalı gibi kabul edilir ve Aryan-Avrupalı eş anlamlı olarak lanse edilirdi.

En azından dini değerlerde Ham ve ondan gelen nesil ve kavimler, baba (Hz. Nuh) tarafından kargınmış/lanetlenmiş olsalar da aynı babanın aynı evlatları olarak sadece nezaketen kötülenmişlerdir. Ancak bu yeni modern ve bilimsel farziyelere göre aynı babadan olmayan, aynı ailenin evlatları olmayan, tamamen farklı soy kökene bağlı ve diğer taraftan üstün ırk, ben ve ötekiler söz konusu yapılmıştır.

Stefan Arvidsson, dil konusu ile ilgili aktarımlarına şöyle devam eder:

“...görüldüğü gibi Sir William Jones, beşeriyetin soy kökenini dil üzerinden üç büyük dil ailesine ayırarak onları Kutsal kitaptaki Sam, Yafes ve Ham'la örtüşecek bir biçimde takdim etmiştir. Ancak karşısında duran en önemli sorunlardan biri de aynı aileden – Hz. Âdem ve Hz. Hava'dan ve onu müteakiben Hz. Nuh'un üç oğlundan türeyen nesil ve kavimlerin nasıl farklı dilleri konuşmaları meselesi idi” (Arvidsson, 2000, s. 9).

Burada da Sir William Jones başta olmakla Kalküta'da kurulan *Asiatic Society of Bengal/ Bengal Asya Topluluğu* ve onun da tabi olduğu Sanskritçe bilgini Henry Thomas Colebrooke tarafından *Büyük Britanya ve İrlanda Kraliyet Asya Topluluğunun* terkinde faaliyet gösteren Sanskritistlerin Hindistan'da üzerinde durmuş oldukları Sanskritçe'yi çıkış yol olarak görmüşlerdir. Sanskritçeyi bütün dillerin anası gibi takdim etmeyi, en uygun adım olarak görmüşlerdir (Arvidsson, 2000, s. 9). Kısa zaman eşiğinde bu fikir, dönem şairleri o cümleden İngiliz edebiyatının ve Romantik Dönem'in en önemli şairlerinden sayılan marjinalist düşünceleri ile farklı olan Percy Bysshe Shelley (1792, Horsham–1822, Livorno), George Gordon Byron (1788 -1824) gibi edebiyatçıların desteği ile güncel konu olma haline gelmenin yanı sıra kitleselleşmesi sağlanmıştır. Kalküta ve onu müteakiben Büyük Britanya ve İrlanda Kraliyet Asya Topluluğu tarafından gündeme taşınan bu gibi fikirler, aynı zamanda Paris, Berlin ve St. Petersburg akademilerindeki akademik taraftarları vasıtasıyla güncel konu haline getirilirdi. Bu fikir, büyük ve bütün Almanya'yı düşünen kesim tarafından bir nimet olarak değerlendirilmiş, Katolik ve Protestanlık üzerinden parçalanmış Alman halkının ve farklı siyasi iradeleri temsil eden Alman hanedanlarının bir arada birleştirilmesi ve güçlü bir Almanya uğrunda faaliyet gösterebilmeleri için ortak dil, halkın ruhu (*Volksgeist*) fikrini geliştirmiştir. Alman edebiyat tarihçisi çevirmen, yazar, felsefeci, Hint kültürü uzmanı ve Alman

romantizm akımının kurucularından sayılan August Wilhelm von Schlegel (1767, Hannover- 1845 Bonn) ve kardeşi edebiyat eleştirmeni, filozof, filolog, Hindolog ve şair olarak tanımlanan Karl Wilhelm Friedrich Schlegel'in (1772-1829) bu konu ile ilgili çalışmaları ile bu fikir Almanya'da güncel konu haline gelmiştir. August Wilhelm von Schlegel, 1808'de yayınlamış olduğu '*Ber Die Sprache Und Weisheit Der İndier/Kızılderililerin-Hintlilerin Dili ve Bilgeliği Hakkında*' adlı eserinde şu tezi ileri sürdü: 1. Bütün Hint-Avrupa dillerinin kökeni Sanskritçe'dir. 2. Diller birkaç farklı menşeye aittir. 3. İki büyük dil ailesinin – Eklemeli veya Bitişken diller/ Agglutinative languages (Türkçe, Macarca, Fince, Japonca, Kore vd.) ve Çekimli diller/Inflected languages (Hint-Avrupa dilleri, Sanskritçe vd.) olarak belirlemiştir (Arvidsson, 2000, s. 10-11).

Hint-Avrupa dilli nazariyesinin diğer en önemli öncülerinden biri de Friedrich Max Müller'dir (1823-1900). Alman kökenli filolog ve oryantalist olarak tanımlanan Max Müller, hayatının önemli kısmını Britanya'da geçirmiş ve Büyük Britanya ve İrlanda Kraliyet Asya Topluluğu ve Londra'daki Kraliyet Enstitüsü tarafından büyük önemle karşılanan, Hindoloji ve Karşılaştırmalı Din disiplinlerine yönelik teorilere geniş katkıda bulunmuştur (Sara Abraham, 2023). N. Önen, Vlademir Minorsky'nin 'The Encyclopaedia of Islam, s.881' çalışmasına atıfta bulunarak, Max Müller'in 1855 tarihli eserinde ilk kez Turan dil ailesi kavramını ortaya attığını kaydeder (Önen, 2003, s. 36-37). Ancak bu doğru değil, bu nazariyeni ilk kez Alman asıllı C. C. J. Bunsen ileri sürmüş ve Müller ona destek vererek meselenin güncel konu haline gelmesini sağlamıştır.

Müller, Sami ve Aryan dil ailelerinin yanında üçüncü bir kategori olmak üzere Turan dil ailesini ileri sürmüştür. Müller'e göre Turan dil ailesi Asya'da ve Avrupa'da Sami ve Aryan kategorilerine sokulamayan, eklemeli [Agglutinative] dillerin bütünüdür (Müller, 1871, s. 333), (Önen, 2003, s. 36-37). Efsanevi İran karşıtı Turan kavramının, coğrafik anlamını içerisinde barındırmakla yanı sıra, dilsel ve etnik bir kategoriye işaret etmeye başlaması da 19. yüzyılın ortalarından itibaren gündeme taşınmıştır. Kavramın içeriğinin böylesi bir değişikliğe uğramasında üç Avrupalı dil bilimcinin etkisi oldukça yüksek olmuştur; Finli M. A. Castren, Alman asıllı C. C. J. Bunsen ve Alman asıllı İngiliz F. Max Müller. 1813 yılında Finlandiya'da

doğan Mathias Alexander Castrén³, bir dil ailesi olan Altay [*bugün Ural-Altay grubuna giren diller*] grubunu oluşturan halkların aynı zamanda kültürel açıdan da benzerliğini savunmuştur. Sibiry'a'da yıllarca süren alan araştırmaları sonucunda Fincenin bu dil ailesinden olduğunu savlamış; bu savdan yola çıkarak da Finlilerin Orta Asya'dan geldiklerini, Macarlar, Türkler ve Moğollar gibi halkları da içeren geniş bir topluluğun parçası olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. Altay dilleri tasnifi ona aittir (Eren, 1998, s. 126-130). Encyclopedia Britannica'ya göre Castrén *Panturancılık* ideolojisinin ilk öncüsüdür. Bunsen 1854 (*Turan kavramının Aryan ve Sami olmayan halkları tanımlamak üzere Bunsen tarafından ilk kez 1847'de kullanıldığı da kaydedilmektedir*) tarihinde yayınlanan bir çalışmada, Turan sözcüğünü yalnızca bir dil ailesi anlamında da kullanmanın ötesine geçerek, Turan'ı bir halk kategorisinin sıfatı olarak biçimlendirme yoluna gitmiştir. Bunsen'in ortaya attığı bu teori Alman asıllı İngiliz dil bilimci Fredrich Max Müller sayesinde popüler hale gelmiştir (Önen, 2003, s. 35-36). Macar doğabilimci Yahudi kökenli Armin Hermann Vambery, Turan kelimesini bir etnografik terim olarak kullanmış ve hatta daha ileri giderek Turan ırkı tanımlamasını yapmıştır (Önen, 2003, s. 38).

Stefan Arvidsson, konu ile ilgili şöyle devam eder:

“Aryan veya Hint-Avrupa farziyesinin önemli öncülerinden sayılan Max Müller'in dil üzerinden üç gruba – Sami, Hint-Avrupa ve Turani olarak böldüğü beşeriyeti aynen din üzerinden de üç kategoriye – Hint-Avrupa dinleri, Sami dinleri ve Turani dinleri olarak ayırmıştır. Bu da oldukça sorunlu bir meseleye dönüştü, çünkü Avrupalılar Hristiyanlı ve Hristiyanlık da Sami kökenli bir dindi. Ancak dilleri gayri Sami olarak, kutsal kitaba göre Ham neslinden, kökeninden ve Ham dillilerden sayılırlardı. Bunun giderilmesi için teorik zeminde büyük uğraşlar verildi...” (Arvidsson, 2000, s. 11).

Stefan Arvidsson'un da üzerinde durduğu gibi Sir William Jones, Jacob Bryant, F. Max Müller, August Wilhelm von Schlegel ve diğerlerine istinaden şu sözleri söylemiştir:

“...Nuh oğlu Ham türemelerinin (Avrupalıların) – Hamitistlerin tarih öncesine ait ilerici, muazzam ve güçlü imparatorluklar kurduklarını anlatıyorlar...İngilizler de diğer Avrupalılar gibi Ham bin Nuh/Nuh oğlu Ham neslindenler, yani Hamitistlerdir. İlginç olan şey de şu ki, adları verilmiş olan bu teorisiyenlerin bazısının köken olarak başka ülkelere ait olmasına bakılmaksızın iş ve hayat itibarı ile İngiltere'nin belli enstitülerine bağlı

³ Mathias Alexander Castrén (2 Aralık 1913, Finlandiya, Rus Çarlığı- 7 Mayıs 1852, Helsinki): Fin milliyetçisi dilbilgini. Ural-Altay dilleri üzerine yaptığı çevirileri ile tanınmıştır. 1851 yılında Helsinki Üniversitesi'nde ilk Fin Dili kürsüsüne atandı. Bir yıl sonra da üniversitenin rektörü oldu.

oldukları bilinmektedir. İngiltere de 18. ve 19. yüzyılın cihan imparatorluğunu kurmak üzeredir. Başkalarının topraklarını işgal etmek, halkını esir almak, sömürü yönetim sistemlerini tahmil etmek ve beyaz kardeşlerin ağalığının kabul edilmesinin Hindistan'daki siyah/zengi kardeşler içinde faydalı olacağı mesajını vermektedir ve bu işgal siyasetinin onaylanmasını kolaylaştırmak için üretilen farzîyeler olduğunu anlamak çok da zor bir şey değildi...” (Arvidsson, 2000, s. 11-12).

Görüldüğü gibi Kalküta'da kurulmuş olan Asiatic Society of Bengal/ Bengal Asya Topluluğunun ve bütün Avrasya'yı kapsayacak şekilde 15 Mart 1823'te ünlü Sanskritçe bilgini Henry Thomas Colebrooke tarafından kurulan Büyük Britanya ve İrlanda Kraliyet Asya Topluluğunun etrafında birleştirilen Jacob Bryant, Sir William Jones, Fredrich Max Müller, Mathias Alexander Castrén, August Wilhelm von Schlegel ve onlar bu gibi dönemin çoğunlukla en marjinal edebiyatçılarının tarih ve dilcilikle ilgili ileri sürmüş oldukları farzîyelerin köken, mahiyet ve mezmun itibarı ile İbrahimi dinlerin bin yıllarca devam etmiş olan Sam, Ham ve Yafes oğullarının dini hikayesinin sekülerleştirilmesinden öte bir yol katedememişlerdir. Tarihçi, dilci, genolog, antropolog, arkeolog ve genetik uzmanları gibi ırk, renk, tipolojik ve diğer bu gibi alanlara yönelik her türlü, bazen insanlık dışı '*ben ve ötekiler*' gibi soy üstünlüğüne dair fikir ve iddaları ileri süren bilimsel kurum ve kuruluşların yüz elli yıllık faaliyetleri sonucunda dünyayı çöküşün eşiğine getiren, milyonlarca masum insanın ölümüne sebep olan Aryan/Faşist yaklaşımına dayalı başlatılan ikinci dünya savaşından başka mahiyet, mezmun ve bilimsellik itibarı ile önümüze getirmiş oldukları elle tutulur somut ve bilimsel sonuç; dini ve tarihi tasnif olan **Sam, Ham ve Yafes**'in soyutlanmış ve sekülerleşmiş **Afro-Asya dilliler, Aryan'lar** ve **Ural-Altay/Turani'ler** gibi yönlendirilmiş adların çok da ötesine geçememiştir. Sonuç olarak; **birincisi**, Alman kökenli İsveçli askeri memur Philip Johan Von Strahlenberg (18. yüzyıl), W. Scott (Demir T. B., 2021), Finlandiya asıllı M. A. Castren (1852-1913), Alman asıllı C.C.J. Bunsen, Alman asıllı İngiliz Fredrich Max Müller (Yılmaz E. , 2002), Macar Yahudisi Arminius Vambery (1832-1913), Fransız Yahudisi Leon Cahun (1841-1900) gibi oryantalistler tarafından ileri sürülen Ural Altay nazariyyesinin bilimselliğini ispat etmek için Türk ve Türklüğün Atayurdunun, başlangıç noktası olarak uzak doğuya intikalinin teşkil edilmesi, **ikincisi**, 1784 yılında İngiltere'nin sömürgesi olan Kalküta'da kurulmuş olan '*Bengal Asya Topluluğu*' ve onu müteakiben 15 Mart 1823'te Sanskritçe bilgini olarak tanımlanan Henry Thomas Colebrooke tarafından kurulan '*Büyük Britanya ve İrlanda Kraliyet Asya*

Topluluğu'nun terkininde Sir William Jones'un (1746-1794) (Daneshname'ye Aryana, 2009), Sanskritçe ile bazı Avrupa dilleri arasındaki benzerlikleri esas alarak, '*Hint-Avrupa Halkları Köken Birlikteliği*' fikrini ileri sürmesi, 1771'de yayınladığı '*Grammar of the Persian Language*' ve 1786'daki '*Third Anniversary Discourse on the Hindus*' ve bunu müteakiben Abraham Hyacinthe Anquetil Duperron (1731-1805) ve Johann Gottfried Herder'in (1744-1803) eserleri ile ortaya atılmış olan Hint Aryan nazariyyesinin doğrultusunda Fars dili üzerinden tahmil edilmesi düşünülen yapay Pers kimliğinin odak noktası haline getirilmiş olan İran'ın, Türk ve Türklükle olan derin tarihi bağ ve ilişkisinin kesilmesi olmuştur (Javadpour, 2020) (Javadpour, 2021) (Javadpour, 2019). Başka bir ifade ile aşağıda daha geniş biçimde hakkında konuşulacak olan Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının çöküşünden sonra kültür havzasının, hiçbir gerçeklik payı olmayan iki kültürel ve etnik grup arasında; soyutlanmış ve sekülerleştirilmiş **Ham/Hint-Avrupa/Aryan/Pers** ve **Yafes/Ural-Altay/Turan/Türk** arasında Firdevsi'nin Şahname'sindeki **İran-Turan** efsanesinin açık şekilde tahrif edilmesi ile parçalanması ve birbirine karşı konulması teşkil edilmiştir.

'*Bengal Asya Topluluğu*' ve '*Büyük Britanya ve İrlanda Kraliyet Asya Topluluğu*'nın ve onlara organik bağlılıkları olan siyasi, ilmi, edebi şahsiyetlerin bin yıllarca dini değerler üzerinden oluşmuş olan toplumsal yapının iptaline ve evrensel sekülerleşmeye yönelik ileri sürmüş oldukları yeni aşırı fikirlerin özgürlük açısından aşırıya kaçmışlığın bedeli dünyamız açısından oldukça ağır olmuştur. Özgürlük adına 1789-1799 Devrimi veya İhtilali ile, İngiltere'ye karşı Avrupa'da en güçlü rakip olan Fransa devlet aygıtı ve 1774-1792 yıllarında hüküm sürmüş XVI. Louis (1754-1793) ve genel olarak Fransız halkı Avrupa'daki siyasi ve kültürel egemenliğini kaybederek ağır şekilde ödedi. Materyalizm, ateizm, eşitlik adına komünleşme açısından aşırıya kaçmışlığın bedelini 1917 Bolşevik devrimi ile, tarihen Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasına baş kaldıran ve Rum medeniyet havzasına girmesi için uzun süre batı tarafından desteklenen, daha sonra Osmanlı'ya karşı rakip olarak 16. ve 17. yüzyıllarda himayet edilen, Ortodoks Rum medeniyetine varislik iddalarını sürdüren ve İngiltere'ye karşı en güçlü rakip olan Çar Rusya'sı, onun hakimi II. Nikolay ve ailesi başta olmakla Romanov Hanedanı ve genel olarak ihtilal dönemi en az 5/1 nüfusunu açıktan, sefaletten ve iç savaşlardan dolayı kaybeden Rusya (Cavadbeyli,

2019, s. 34, 166-169,) halkı ödemiştir⁴. Rıza Nur, kendi tarih eserinde Rusya’da ihtilal döneminde milyonlarca insanın ölümüne neden olan bu açlık ve sefaletin ortaya çıkmasında İngiltere’nin doğrudan müdahalesinin olduğunu kaydeder (Nur, 1972, s. 207, 222). Ve üçüncü, Aryan soy üstünlüğüne dayalı fikir ve farzîyelerin aşırıya kaçmışlığının bedelini ağır şekilde 1939-1945 arası ikinci dünya savaşı ile Avrupa halkı başta olmakla dünya halkları ve özellikle İngiliz devlet aklına karşı en güçlü rakiplerden sayılan Alman devlet aygıtı ödemiş olmuştur. İngiltere ise, tabiri caizse 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Büyük Britanya olarak Vatikan-Venedik-Florans merkezli küresel boyutta yeniden yorumlanmış olan Rum medeniyetinin siyasi iradesinin mümessili olarak ilan’i-vücut etmiştir.

Danimarkalı dilbilimci Holger Pedersen’in (1867-1953) Dil Teorisi olarak ortaya koyduğu, Sovyet dilbilimcileri o cümleden Vladislav Markoviç İlliç-Svitiç (1934-1966) tarafından geliştirilen ve Afro-Asyatik, Kartvel, Elam-Dravit, Hint-Avrupa, Ural- Yukagir, Eskimo-Aleut, Altay, Kore ve Japon dillerinin aynı kökene dayandığını savunan Nostratik dil teorisi (Arıkoğlu, 2015, s. 80,81) savunucuları ve günümüzde bu alanı takip eden çoğu araştırmacı o cümleden Amerikalı karşılaştırmalı dilbilimci Allan R. Bomhard, Alexander Kozintsev, George Telezhko ve onlar bu gibi alan uzmanları tarafından Hint-Avrupa Dil Ailesi teorisi hem bilimsel olarak yetersiz olduğu ve temel itibarı ile siyasi amaçlarla üretildiği açısından eleştirilmektedir (Arslanoğlu, 2022).

Fransa, Paris Ulusal Araştırma Merkezi/Centre National De La Recherche Scientifique’in 2000 Eylül 386 numaralı Bülteninin 8. sayfasında yayınlanan bildiri ile Hint-Avrupa dili teorisi yalanlanmış dolayısı ile terk edilmesi gereği ortaya çıkmıştır. Bu gerçek, batı kültürü için bir yıkım olacağından şimdiki sükût tercih edilmiştir... (Tarcan, 2012, s. 22). Ancak bunlara rağmen hala Hint-Avrupa (Indo-European) bağımsız ve en önemli dil ailelerinden biri olarak tanımlanmaktadır. Ethnologue, www.ethnologue.com web adresi üzerinden, dünyadaki dilleri kataloglayan veritabanına göre günümüzde 141 farklı dil ailesi bulunmaktadır. Bu ailelerden Afro-Asyatik (Afro-Asiatic), Avustronezya (Austronesian), Hint-Avrupa (Indo-European), Nijer-Kongo (Niger-Congo), Sino-Tibet (Sino-Tibetan) ve Trans-Yeni Gine (Trans-

⁴ Erhan Afyoncu’nun aktardığı bilgiye göre *Birinci Dünya Savaşı başladığında Rusya’nın nüfusu 175 milyona yaklaşmıştı. 1926 nüfus sayısında bu nüfusun 146 milyona düşmesi de yaklaşık 30 milyon kaybı göstermektedir* (Cavadbeyli, 2019, s. 34).

New Guinea) en büyük dil aileleridir ve dünyadaki dillerin %5'inden fazlasını bünyelerinde barındırırlar. Bilim dünyasınca kabul edilmiş bu dil aileleri dışında Altay dilleri gibi durumu tartışmalı olan dil aileleri de mevcuttur. Bu dil ailesinin durumu henüz olumlu veya olumsuz olarak kesinleşmemiş olsa da genel yargı böyle bir genetik grubun olmadığı yönündedir. Bu genel görüşün de etkisiyle Ethnologue'da Altay dilleri, dil aileleri arasında gösterilmemektedir. Dil ailelerinden daha tartışmalı bir diğer konu ise, süper dil aileleri olarak adlandırılabilir gruplardır. Bu görüş, mevcut dil ailelerinin de birbirleriyle akraba olabileceği düşüncesinden yola çıkmaktadır. Bu süper dil ailelerinden Nostratik dil ailesi (Nostratic Language Family), 1960'lı yıllarda Vladislav İlliç Svitç tarafından önerilmiştir. Bu dil ailesinin içinde, Hint-Avrupa, Ural, Altay, Kartveli, Hami-Sami ve Dravid dillerinin olduğu kabul edilir. Bir diğer süper dil ailesi, Greenberg tarafından önerilmiş olan Avrasyatik Dil Ailesidir (Eurasianic Language Family). Indo-European and Its Closest Relatives, The Eurasianic Language Family 'Hint-Avrupa ve En Yakın Akrabaları, Avrasyatik Dil Ailesi' (2000) adlı çalışmasıyla bu teorisini bilim dünyasına tanıtan Greenberg'e göre, Hint-Avrupa dilleri ile Ural/ Altay/ Kore Japon, Aynu/ Gilyak/ Çukçi-Kamçatka/ Eskimo-Aleut dilleri arasında kökenbirliği bulunmaktadır (Açık, 2017, s. 7). Güncel Altay Dil Kuramına göre, Türkçe, Moğolca, Tunguzca, Korece ile daha az kabule göre Japoncanın akraba olduğu görüşü savunulur. Son bulgulara göre, aileye son eklenen üye, bugün hiç konuşuru kalmamış olan Kitancadır. Altay dilleri arasındaki ilişkinin türü konusunda, araştırmacılar arasında görüş farklılıkları bulunmaktadır. Ancak bu diller arasında farklı dilbilimsel nedenlerle açıklanabilecek bir tür ilişkinin varlığı yadsınamaz bir gerçekliktir. Bugün bu ilişkinin türü üzerine yapılan tartışmalar henüz kuramsal boyuttadır. Altay dillerinden Türkçe, Moğolca ve Tunguzca mikro-Altay (micro-Altaic) olarak adlandırılırken; bu diller ile Korece ve Japoncanın da dâhil edildiği gruba makro-Altay (macro-Altaic) adı verilmektedir. Dil birliği içindeki bu ana dillerin birçok alt dili bulunmaktadır. Bu alt dillerle birlikte, grubun içindeki dil sayısı, elliye geçmektedir (Açık, 2017, s. 102). Son gelinmiş neticeye göre;

“Altay dilleri arasındaki denklik oranı düşük olduğu için kökenbirliği konusuna şüpheyile yaklaşılmaktadır. Eğer Altay dilleri arasında genetik bir bağ yoksa, bu diller arasındaki ilişkinin oldukça yoğun olduğu söylenebilir. Çünkü her ne kadar kuram karşıtlarınca akrabalığı çürütebilecek çok fazla neden olsa da bu diller arasında bir o kadar da farklı kategorilerde denklikler bulunmaktadır” (Açık, 2017, s. 169).

2.2.1. Atatürk'ün Türk Tarih Tezi

Mustafa Kemal Atatürk tarafından ve onun yönetim ve denetiminde dönemin en ileri gelen tarihçi, dilci ve diğer sosyal bilimler alanındaki uzmanların katılımı ile mevcut veriler esasında çalışılmış olan '*Türk Tarih Tezi*', birçok dönem uleması o cümleden Fuad Köprülü, Zeki Velidi Togan ve Rıza Nur, Nihal Atsız gibi önemli şahsiyetlerin eleştirmesine rağmen birçok cihetten özellikle Türk dünyası, başka bir ifade ile Horasan/Azerbaycan medeniyet havzası bakımından oldukça büyük önem arz eder.

Türk Tarih Kurumu dönem Asbaşkanı Afet İnan, tezin oluşturulması ile ilgili şöyle der:

"Bu çalışma 1929 da başlar. Türk Tarih Kurumu bu çalışmalar neticesinde doğdu. Kurum, ilk kongresini (1931), onun yakın alakası ve takibi altında başardı. Türk Tarih tezi, ilk olarak bu kongrede ortaya atıldı ve münakaşa edildi. Memleketin bütün tarih muallimleri, tarih alimleri, bunda hazır bulundular. Mekteplerin dört ciltlik tarihi, bunun sonunda meydana geldi. Türk Tarihinin Anahatlarını ve Türklerin medeniyete hizmetlerini tetkik etmek ve yazmak vazifesi Tarih Kurumunun başlıca işi olarak Atatürk tarafından verildi" (İnan A. , 2024).

Atatürk'ün doğrudan talimatı esasında 1930 yılında Afet İnan, Tevfik Bıyıklıoğlu, Samih Rifat, Yusuf Akçura, Reşit Galip, Hasan Cemil Çambel, Sadri Maksudi Arsal, Şemsettin Günaltay, Vasıf Çınar ve Yusuf Ziya Özer '*batılı yazarlar tarafından yazılmamış*' Türk tarihini araştırmak için çalışmalara başladılar. Ciddi çalışma sonucu 1931'de yayınlanmış olan bu 4 ciltlik eser, 1931-1941 yıllarında Türkiye'nin resmi eğitim sisteminde liselerde tarih derslerinde derslik müfredatı olarak okutulmuştur.

Ali Nazmi Çora, Türk Tarih Tezi ile ilgili değerlendirmesinde şöyle der:

"Atatürk batılı tarih tezlerinin doğru kabul edilip, okullarda okutulması yerine milli bir tarih yazılması gerektiğine inanıyordu. On beşinci yüzyıldan beri, Batı'lı tarih yazarları medeniyetin başlangıcı yeri olarak Yunan Medeniyetini vermekteydi. Bu tarih görüşünde Türkler, Orta Asya'daki göçebe aşiretler olarak anlatılıyordu..." (Çora, 2014, s. 94, 95, 96).

Türk Tarih Tezi'nin başlıca savunduğu tezleri şöyle karakterize edebiliriz; Türk tarih tezi, Türklerin Anayurdu meselesi ile ilgili şu fikri esas alır:

"Türklerin Anayurdu Asya'dadır. Asya, Ege Denizinden, Japon Denzine; Hint Denizinden Şimal Buz Denzine kadar uzanan ulu bir kare parçasıdır. Şarkta Büyükdeniz sahillerinde Kora ve onun cenubunda yarım daire şeklinde denize

girmiş Çin kıt'ası vardır. Cenupta denize doğru mühim çıkıntı, büyük Hint Yarımadasıdır. Bunun şarkında Sumatra, Cava, Borneo, Filipin adaları arasına doğru uzanan Çin Hindi Yarımadası ve Hint garbında Arap Yarımadası göze çarpar. Garpta Karadeniz ve Akdeniz içine uzanan Anadolu vardır. Bunun şimalinde Anadolu gibi büyük Asya kıt'asına bağlı olan Avrupa bulunur. Avrupa beş kıt'adan biri diye sayılmasına rağmen hakikatte ayrı bir kıt'a değildir. Asya'nın garba doğru bir çıkıntısından ibarettir. Şarktan garba inen yaylalar, Asya'nın belkemiğini teşkil eder. Bu yaylaların genişliği ve yüksekliği orta kısımlarda heybetli derecelere varır. Himalaya silsilesi, Hazar Denizi ve Baykal Gölü arasında bulunan yaylalar dünyanın en yüksek ve en geniş yaylalarıdır. Göklere baş uzatan dağlar ve korkunç kum çölleri ile yemyeşil sevimli su boyları bu sahada yanyana gelmiştir. Büyük Kadirgan (Kingan) dağlarından Baykal havzasına, oradan Altay dağları boyunca İtil havzasına vararak, Hazar Denizi havzası, Hindukuş, Pamir, Karakurum, Karanlık dağlar yolu ile ve Sarı Irmakla tekrar Kingan dağlarına ulaşan çizgi içinde kalan mıntaka Türkün Anayurdudur” (Atatürk, 1931, s. 25-26).

Türk tarih tezi, bu tasviple Türklerin Anayurdunu geniş anlamda Asya ve dar anlamda Ortaasya'ya bağlar. Türklerin anayurdunu Ortaasya'ya bağladıktan ve/veya tasvip ettikten sonra Cümudiyeler (donma) Devrinin sona ermesi, Büyük Türk Denizi havzasındaki iklim şartlarını değiştirmesi, suların azalması, denizlerin göl olması, ardınca kuraklığın başlaması ve çorak çöllerin oluşması gibi doğal bir felaket farziyesine dayanarak Türklerin göç nazariyesi ileri sürülür (Atatürk, 1931, s. 26-27). Türklerin ilk göçlerinin Kitay/Kuzey Çin'e MÖ. 7000 yıl önce başladığı (Atatürk, 1931, s. 28), sonra Hindistan yarımadasına olan göçtür, Hindistan ve Çin'de ilk medeniyeti kuranların Türk menşeli oldukları ve Hindistan'da bu medeniyeti kuranların Dravit olarak anıldıkları ve MÖ. 3000 yıl önceki medeniyet izlerine dair bilgilerin bulunduğu bildirilir (Atatürk, 1931, s. 28, 75). Ortaasya'dan diğer bir göç dalgası, batıya olmuştur. Batı göçünü diğerlerinden farklandıran ciheti, binlerce yıllar mütemadi şekilde devam etmesidir (Atatürk, 1931, s. 29). Bu göç dalgası tarihen belli olduğu gibi iki yoldan olmuştur; biri Kafkasya üzerinden Kavimler Kapısı olarak anılan yoldan (*Daryal/Daryol-Derbent'ten geçerek Azerbaycan'a*) dahil olmaktadır, diğer yol ise güney'den, Himalaya şimal ve cenup etekleri boyunca garba giden yoldur (Atatürk, 1931, s. 29). Bu ikinci yol hakkında, tarihçilerin çoğunluğunun gelmiş oldukları kanaate göre, hatta İslam sonrası göçlerin mevcut bilindiği yolların güneyden değil, günümüz İran'ın kuzey doğusundan, yani Horasan üzerinden olduğu bilinmektedir. Belki burada Hindistan'a giden Türklerin bir kısmının günümüz Pakistan arazisi üzerinden İran'ın güney bölgelerine o cümleden Sistan ve Belucistan'a yerleşmesini kastediyor olabilirler. Kirişçi, birçok tarihçi ve tarihi

olaylara istinaden MÖ 5. bin yıldan itibaren yapılmış olan göçleri iki yoldan gösterir: birinci, Kavimler Kapısı olarak anılan Daryal/Daryol-Derbent'ten geçerek Azerbaycan'a geldikleri ve esas göçlerin de Azerbaycan üzerinden yapıldığına ve Azerbaycan'dan Mezopotamya'ya ve daha sonra Anadolu ve başka yerlere yayıldıklarını beyan eder (Kirişçi M. , İran Türklerinin Eski Tarihi I. cilt, 1999, s. 38,39,40). İkinci göç yolunun Horasan üzerinden yapıldığını bildirir ve Horasan'ın Damğan, Aşkabad, Etrek çayı gibi kuzey bölgelerinde yaşayan halk, tarihen Part-Aşkan Türklerinin (MÖ 247-MS 224 arası Proto Türk devleti) adı ile ilgili olarak Part adlandığını da beyan eder (Kirişçi M. T., 2003, s. 57). Şemsettin Günaltay Bedros Keresteciyan'e istinaden Part/Aşkan'larla ilgili şu bilgiyi de paylaşır:

“Partların başlarındaki soyun adı olan ve Yunan müellifleri tarafından Dahi, Dae suretlerinde zaptolunan lafza gelince, bunun da Kudat ve Sin yor manasına gelen Türkçe bir kelime olduğu ve bu lafzın aynı manada olarak Çin’lilere thai, Japonlara dai, Arap’lara da dai (داعى) şekillerinde geçmiş bulunduğu Türk etimoloji diksiyonerinde tasrih edilmektedir” (Günaltay, 1938, s. 350).

Ön sözünden anlaşılacağı üzere dört ciltlik tarih, Türklerin uygarlığa katkılarını ortaya çıkarmayı açıklamak ister. “Yunan ilim, san’at ve felsefesinin bütün pınarları Garbi Anadolu’da olduğu gibi, Roma medeniyetinin kökü de oradadır” diyerek, Avrupa medeniyetinin göçler sonucu Asya’dan gelen insanlar tarafından oluşturulduğunu, savunur (Atatürk, 1931, s. V, VI, 32). Aynı zamanda “*Türkün en az yedi bin yıldanberi gelip yerleşerek kendine mukaddes yurt edindiği Anadolu’da yapılan taharriler, bugün milattan evel 4,000 yıla çıkarılan Anadolu-Eti medeniyetinin kıdemini, her an birkaç asır daha maziye götürmektedir*” (Atatürk, 1931, s. 30), gibi fikir ve mülahazaları ileri sürerek Yunan ve Rum medeniyetinin menşece Türklere ait olduğunu iddia eder ve Mezopotamya’da kurulan Sümer, Elam gibi Proto Türk medeniyetlerin yanı sıra Mısır’da kurulan medeniyetin Asya’dan gelen Türkler tarafından kurulduğu fikrini ileri sürer ve Anadolu’da kurulan Eti gibi eski medeniyetlerin de aslen köken olarak Türk olduklarını savunur (Atatürk, 1931, s. 30,31).

Türk Tarih Tezi, İnsan genetiği ile ilgili şöyle der: “...ırklar arasında bugün görülen farkların, tarih noktai nazarından ehemmiyeti pek azdır. Filhakika, kafatasının şekli ırkların tasnifi için, tamamen esaslı bir farika olduğu halde, içtimai hiçbir manası yoktur”, (Atatürk, 1931, s. 15,17). Nitekim, 18. yüzyılın sonlarından itibaren ‘Bengal Asya Topluluğu’ ve ‘Büyük Britanya ve İrlanda Kraliyet Asya

Topluluğu'nun ve bu kurum ve kuruluşlara bağlı ulemanın beşeriyete dayatmak istediği ırk üstünlüğü nazariyesini büyük oranda reddeder veya Irklardan bahsederken belirli bir ırkın üstünlüğünü savunmaz. Göçler sonucu ırkların birbirlerine karıştığını anlatır (Atatürk, 1931, s. 15). Türk tarih tezi, oldukça ilerici bir yaklaşımla Türk ırkını kana dayalı mikro milliyetçilik üzerinden değil, ortak dil ve ortak medeniyet üzerinden yorumlayarak oldukça isabetli biçimde makro kültürel milliyetçiliği ön plana almıştır. Konu ile ilgili, 'Türk Irkı ve Türk Dili' başlığı ile şöyle der:

*“İrk mefhum ve tarifi bugüne kadar birçok münakaşalara ve biri birine zıt mütalealara mevzu olmuştur. Bazı müellifler ırkları lisanlara ve yahut renklere göre tasnif etmişlerdir. Halbuki muhtelif ırkların tesalübünden hasıl olan bazı kavimlerin müşterek lisanları olduğu gibi aynı ırka mensup olan bazı kavimler de başka başka lisanlarla konuşmaktadırlar. Renk vasfına gelince bu da zamanla ve muhit değiştikçe ehemmiyetini kaybeder. Avrupa alimlerinin beşeriyet ve beşer ırkları hakkında verdikleri malumat hep kendi noktai nazarlarındanadır. Bunlar, çok defa ırkları, takip ettikleri gayelere nazaran tasnif ediyorlar. Filhakika, bugünkü Avrupa'nın büyük millet kütleleri doğrudan doğruya bir ırka mensup olmadıkları gibi, bu cemiyetlerin ekserisinde bariz vasıflarını muhafaza etmiş hâkim bir ırkda mevcut değildir. Bu milletler muhtelif ırkların muhtelif nispetteki tesalüplerinden husule gelmiş yeni birer heyettirler. Umumi olarak denilebilir ki inkişaf ve itila ile beşeriyetin mukadderatına hâkim olan dimağdır. Dimağdan murat, onun uzvi mahiyeti değil, her nevi tecellileridir. Dimağ üzerinde coğrafi muhitin, bu coğrafi muhitteki içtimai şartların ve irsi vasıfların hiç şüphesiz büyük ve ehemmiyetli tesirleri vardır. Tarihin en büyük cereyanlarını yaratmış olan Türk ırkı, benliğini en çok muhafaza etmiş bir ırktır. Tarihtenevel ve tarihi devirlerde bu ırk da işgal ettiği vasi mintakalardaki ve yurtlarının hudutlarındaki komşu ırklarla tesalüp etmiştir. Bu tesalüplerin ekserisinde Türk ırkının bariz ve uzvi vasıfları hâkim kaldığından bu karışmalar Türk ırkına kendi hususiyetini kaybettirmemiştir. Ancak uzun devirlerde ve büyük ekseriyetler içinde ihtilatlara maruz kalanları temessül edip isimlerini ve dillerini muhafaza edememişlerdir. Dimağın en kıymetli mahsulü olan lisan bilhassa Türk ırkının büyük ekseriyetinde tarihi devirlerin husule getirdiği tekâmül silsilesi içinde daima ana hatlarını muhafaza etmiştir. Tarihtenevelki zamanlarda ve tarihi devirlerde ayrı ayrı cemiyetler, medeniyetler, devletler vücade getirmiş olan bu büyük ırk mensupları, kuvvetli dimağlarının muhtelif muhitlerde yarattığı müşterek lisan ve harslarla ve irsi vasıflarile uzun veya kısa müddetler zarfında birbirinden daima müteessir olmuşlardır. Görüyoruz ki tarihte daima göze çarpar bir birlik arzeden Türk ırkı daima hâkim kalan bariz uzvi vasıflarile, dimağın en kuvvetli mahsulü olan **müşterek lisanlarile** ve bu lisanda nakledilmiş olan **harslarile**, tarihi müşterek hatıralarile, aynı zamanda bugünkü millet tarifine de en uygun büyük bir cemiyettir. Bütün tarihte böyle büyük bir ırkı, bir millet halinde görmek bilhassa zamanımızdaki insan heyetlerinin pek çoğuna nasip olmıyan büyük bir kuvvet ve büyük bir şereftir” (Atatürk, 1931, s. 19-20).*

Türk Tarih Tezi, insan genetiği ile ilgili bilgi aktarımına şöyle devam eder:

“İnsan...Kafatası değişmiyor; yahut güç ve geç değişebiliyor. Fakat, onun içindeki en asil uzuv, dimağ değişiyor. Kafatasları başlıca iki esaslı şekil arzeder: Genişkafalı (Brakisefal) ve Uzunkafalı (Dolikosefal) (Res. 6,7). Türk ırkının kafatası şekli ekseriyetle brakisefaldir. Kafatasının yanında yüz, burun ve çehrenin şekilleri de nazarı dikkate alınır. Bazı insanların yüzleri uzun, bazılarının kısa olur. Bu iki tip yüz hem brakisefal ve hem de dolikosefalde bulunabilir” (Atatürk, 1931, s. 17).

Türk Tarih Tezi, böyle bir tasvipde bulunarak insan soyunun ve genetiğinin oldukça karışmışlığına dikkat çeker. Kafatası yapısı Brakisefal (Genişkafalı) olan Türkler’in beyaz ırdan olduklarını ve beyaz ırk kökeninin, Orta Asya olduğu hipotezini savunur (Atatürk, 1931, s. 17). Türklerin beyaz ırdan ve beyaz ırkın da Orta Asya kökenli olduğunu şu sözlerle beyan eder:

“Baykal Gölü havalisinden başlayarak Altaylar ve Orta Asya’dan itibaren Hazar Denizi, (Sümer ve Elam’ların Türklüğü savunulduğu halde onların yaşadığı Kenger/İran körfezinin kaydedilmemesi konseptine göre anlaşılandır) ve Karadeniz havzaları ile Ege Denizi ve Tuna boylarına kadar olan geniş sahalar binlerce ve binlerce senelerdenberi alelumum beyaz renkli olan Türklerle meskundur. Şimali Asya ve Avrupa kıt’alarında da beyaz insanlar sakindir. Fakat bu beyazlık derecesinin kutpa yaklaştıkça ve Asya’nın şarkına ve cenubuna indikçe koyulaşarak esmere doğru değiştiği yerler vardır; binaenaleyh beyaz ırk ikinci derecede iki veya üç ırka daha inkısam edebilir” (Atatürk, 1931, s. 15-16).

Türk Tarih Tezi, bu yaklaşımla, genetik kökenden ziyade kültürel Türklüğün ön plana alındığını açık şekilde göstermektedir ve bu konu ile ilgili sözünü şöyle tamamlamaktadır: *“...değişik çağlarda, çeşitli göç dalgaları halinde Orta Asya’dan dünyaya yayılan Türklerin de atası olan halklar, dünya medeniyetlerinin önemli bir kısmını kurmuştur” (Atatürk, 1931, s. 15,17).*

Tarafımızca saptanmış olan konseptlere göre Atatürk tarafından hazırlanan ‘Türk Tarih Tezi’, ‘Bengal Asya Topluluğu’ ve ‘Büyük Britanya ve İrlanda Kraliyet Asya Topluluğu’na bağlı Finli M. A. Castren, Alman asıllı C. C. J. Bunsen ve Alman asıllı İngiliz F. Max Müller, Arminius Vambery ve Leon Cahun (1841-1900) tarafından ileri sürülen Orta Asya menşeli Turani ırk [Ural-Altay grubuna giren diller] nazariyesini görülür olarak kabul etmiştir, ancak bu göçü 6-7 bin yıl önceden başlatarak defakto olarak Türklerin son 6-7 bin yıl içinde bu bölgelerin asli unsuru olduğu fikrini savunmuştur (Atatürk, 1931, s. 30). Aslında Atatürk, bu tarih tezi ile Florans/Venedik merkezli küresel boyutta, yeniden modern biçimde yorumlanmış olan

Rum medeniyetinin ispatına yönelik oluşturulması istenen tarih anlayışına karşı Türkün kendi tarih anlayışını oluşturmaya büyük azim ve rağbet göstermiştir. Atatürk, siyasal açıdan tahmil edilmiş olan küresel düzene ayak uydursa da tarih, dil ve kültür cihetinden ona karşı bilimsel dille isyan etmiş ve büyük Türk milletinin parlak geleceği için bağımsız bir tarih anlayışının inşasına teşebbüs göstermiştir.

İkinci konseptte göre yine aynı Batılı dil ve tarih bilginleri tarafından Firdevsi'nin efsanevi İran-Turan hikayesi üzerinden üretilen ve siyasi alana İran/Pers-Turan/Türk olarak dayatılan karşı durmayı yok sayacak bir şekilde, Persliğe esaslanan modern İran'ın da yeniden asli kimliğine, yani Türklüğüne dönebileceğini anımsatan yaklaşımı ön plana almıştır. Bunun için de modern Pers düşünce sistemine dayalı Pehlevi devleti ile olan olumlu ilişkilerini zedelemeksizin Türk Tarih Tezi açısından İran'ın asli unsurunun Türk olduğunu savunmuştur. Türk Tarih Tezine göre günümüz İran arazisinin güney batı bölgelerinde var olan ve Azerbaycan medeniyetinin birer devamı olarak değerlendirilen Sümer'lerin (yaklaşık MÖ 4000-2000 yılları arası), Elam'ların (MÖ 3000'li yıllarda var olmuş antik bir medeniyet), Med'lerin (MÖ 678- MÖ 549), Part'ların/Aşkan'ların (MÖ 247-MS 224) proto Türk olduğunu ve hatta İran adının köken olarak Türkçe olduğu savunulmuştur (Atatürk, 1931, s. 164-183). İran ve orada yaşayan yerlilerin ırkı ile ilgili şöyle der:

“İranlılık bariz bir halde teessüs ettiği tarihe kadar iki safha geçirmiştir. Birincisi istila ve muhaceretler devridir. Orta Asya, Hint ve Kalde taraflarından gelen muhtelif kavimler İran'da yerleşmişlerdir. Bu safhada İranlılık ancak coğrafi bir mana ifade eder. İkinci devrede lisan, din ve an'anat (gelenekler) noktai nazarlarından geçirilen istihaleler müşterek bir İranlılık vücuda getirmiştir. MÖ VI. asırda ırki vasıflar mevzu bahis olmaksızın yalnız lisan, yaşayış ve din şartları itibarile değişen bir cemiyet İranlılığı temsil etmiştir. Fakat her halde İran'da, en ziyade münteşir unsur Orta Asya'dan gelen ve Elam'lılar zamanından kalan Türklerdi. Müşterek vasıflara malik bir iran ırkı yoktur...” (Atatürk, 1931, s. 165-166).

İran adı ile ilgili ise şu çözümlemeyi paylaşır:

“İran ismi, Eran şeklinde telaffuz edilirdi. İran hudutları içindeki muhtelif kavimler ve memleketler hakkında kullanılmış olan Arya, Aryana, Aryane isimleri aynı asıldan çıkmıştır. Bu isimler Türkçede tevkire ait bir kıymet ifade eden Er (erkek, mert, hakiki insan, kahraman) kelimesinden alınmıştır. Şarttan garba yayılmış olan muhtelif Türk dalgalarının içlerine girdiği bütün Avrupa kavimlerinin tarihlerinde bir Er, yahut Ar unsuru kavim, kabile ve eşhas (kişi) isimlerine karışmıştır. Anglosaksoncada Ar, İskandinavya lisanında Aer, şeref ve muzafferiyet demektir. İrlanda lisanında Aer muhtelif kullanışları arasında büyük, asil, iyi manalarına geldiği gibi tıpkı Türkçedeki medlulü ile Er ve

kahraman manasına da kullanılır. İrlanda ismi aynı tabirden teşekkül etmiştir. Avrupalıların İran ve Ari kelimesi üzerindeki telakki ve taksimleri tamamile yanlışdır” (Atatürk, 1931, s. 165).

Azerbaycan’ın kuzey vilayetlerine yönelik tarihen ad olarak kullanılan ‘Aran’ etimolojisinin çözümlenmesine dair, Kirişçi de aynı metodu esas almıştır. Ona göre ‘Aran’ veya ‘Eren’ köken olarak Türkçe bir kelime olup, ‘Er’ ve eski dönemde Türkçede kullanılan ‘An’ çoğul ekinen Eren/Aran (*Erler*) oluşmuştur (Kirişçi M. T., 2003, s. 51). ‘An’, Farsça’da hala çoğul eki olarak kullanılmaktadır. Etimolojik olarak ‘Aran’ sözcüğü, günümüz Türkçesinde kışlak yapılan sıcak bölge anlamında kullanılır. Er - Eren/Aran, İr – İran adlarında olduğu gibi, ‘an’ çoğul eki olarak kullanılmıştır. ‘an’ çoğul ekinin, eski Türkçede yer ve cins adlarında kullanıldığına dair geniş örnekler vardır. O cümleden hem İran’da hem Türkiye’de, Mesela Ankara’daki Moğan Gölü, İran’da Moğan adlı bölge gibi. Moğ+an, Moğan, Zerdüşt Moğları/Ruhanileri demektir.

Atatürk, İran’da Türklüğün yeniden ihyasına yönelik oldukça olumlu bir bakış sergilemiştir. Pehlevi (1925-1979) döneminde Atatürk ve diğer devlet yetkililerinin bu konu ile ilgili hem İran üst düzey Türk yetkilileri o cümleden Rıza Şah Pehlevi ile konuşulmuş bir mesele olduğu hakkında geniş bilgiler vardır. Bu konu o kadar ciddiyetle takip edilmiştir ki o dönemde Almanya istihbaratına sızan bilgilere göre hem Rza Şah Pehlevi’nin Türk olması hasebiyle hemde asli unsurun Türk olmasından dolayı Türklük üzerinden İran-Türkiye ittifakının oluşturulması ve müttefiklere karşı güçlü bir cephenin teşkil edilmesine yönelik ciddi fikirler ortaya çıkmıştır. İran’da 1941’de baş veren olaylarla, Rıza Şah Pehlevi’nin hakimiyetten alınması ve sürgüne gönderilmesinde bu fikrin, başlıca ithamlardan biri olarak hem İngiltere hem de SSCB tarafından ileri sürüldüğüne dair bilgiler mevcuttur. Konuyla ilgili SSCB arşivleri kısmen açıklanmış, İran’da Kave Bayat ve Türkiye’de Uğur Mumcu’nun “40’ların Cadı Kazanı” gibi eserlerinde konuya değinilmiştir (Cavadbeyli, 2024).

Türk Tarih Tezinde, tarafımızca tespit edilen diğer bir konsept de Anadolu’daki eski Rum, Yunan medeniyetinin, Türk adına benimsenilmesidir.

Türk tarih tezine yönelik Fuad Köprülü, Zeki Velidi Togan ve Rıza Nur ile Nihal Atsız gibi önemli Turancıların ve Fikret Başkaya’nın 1991’de yayınlamış olduğu ‘*Paradigmanın İflassı, Resmî İdeolojinin Eleştirisine Giriş*’, İsmail Beşikçi’nin aynı yılda yayınladığı ‘*Türk Tarih Tezi, Güneş-Dil Teorisi ve Kürt Sorunu*’ ve onlar bu gibi

eserlerde ileri sürülen eleştirilerin büyük çoğunluğu bilim dışı siyasi mülahazalardan kaynaklanmıştır.

Dönemin en önemli edebi, ilmi şahsiyetlerinden sayılan Fuat Köprülü (1890-1966), kendisinin de katkıda bulunduğu eseri, Avrupa tarihçiliğinin Türkler aleyhinde yazılmış temelsiz ve olumsuz düşüncelerine karşı bir tepki olarak ortaya çıkan Romantik Nasyonalist bir tarih anlayışı olduğunu yazmakla, tepkisel ve gayri ilmi olduğunu ima etmiştir (Avcıoğlu, 1978). Köprülü, eserlerinde Türklüğün Osmanlı yönümlü yorumlanmasına daha çok eğilimli olmuştur. Bu da doğu ve İslami değerleri, batılılaşmaya ve sekülerleşmeye tercih etmesinden kaynaklanıyor olabilirdi. Bir de F. Köprülü'nün ileri sürmüş olduğu muhakeme, o kadar da gayri ilmi ve boş bir iddia olmamıştır. Türk tarih tezinin birçok alanda özellikle Anadolu'daki Rum, Yunan medeniyetinin yanı sıra Afrika, Hindistan ve Avrupa'ya yönelik Türklüğün etkisi abartılı şekilde verildiği inkâr edilmezdir. Veya İstanbul'a sığınmış Mustafa Celaleddin ismini alarak Müslüman olmuş Polonyalı göçmen Constantin Borzecki'nin (1826-1876) Latin dilinin ve uygarlığının Türk kökenli olduğunu ileri sürmesi ve 1930'larda bu fikirlerden yola çıkılarak tüm insan dillerinin düşsel bir proto-Türk dilin türevleri olduğunu göstermek isteyen Güneş Dil teorisinin üretilmesi gibi abartılı yönleri (Copeaux, 2010, s. 4) yeniden ele alınarak objektif biçimde değerlendirilmelidir. Müslüman olarak Mustafa Celaleddin adını almış olan Polonyalı göçmen Constantin Borzecki'nin Türklük anlayışı, Türkmen anlamındaki Türk olmaktan ziyade Troya'nın Hektor'dan sonra en büyük kahramanı sayılan Aeneas, aynı zamanda Dişi kurtun emzirdiği **Romus** ve **Romulus**'un atası sayılan ve Frankların atası olan Aeneas'ın yeğeni Francion ve Türklerin atası olan Troilus'un oğlu **Turcus/Turcs** menşeli olduğu sezilmektedir. Başka bir ifade ile Hektor neslinden sayılan Frankların babası Francion ve Türklerin babası **Turcus/Turcs** mitolojik anlayışının ön plana alındığı görülür. M. Olca konuyla ilgili şöyle der: “*Mustafa Celâleddin'in amacı, Türklüğü yalnızlıktan kurtarmak, Arapça ve Farsça yerine, Batı'ya bağlayacak Fransızca ile Avrupa'daki uluslarla birleşmesini sağlamaktır*” (Olca, 2000, s. 31). Mustafa Celaleddin Paşa'nın görüşleri çoğu dönem milliyetçilerini de etkilemiştir. Konuyla ilgili M. Olca şöyle der:

“*Namık Kemal ve Süleyman Paşa'dan başlayarak, Türkçülük akımının önemli isimlerini etkiledi. Yusuf Akçora, Mustafa Celâleddin Paşa'nın 'Les Turcs Anciens et Modernes' adlı çalışmasını Osmanlı Türkleri arasındaki Türkçülük*

faaliyetlerinin ilk yapıtları arasında görür. Cumhuriyet döneminde de etkisini sürdürür bu görüşler... Söz konusu yapıt, 1932'de kurulan Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin (daha sonra Türk Dil Kurumu) geliştirip yaygınlaştırdığı Güneş-Dil Teorisi'nin referanslarındandır” (Olca, 2000, s. 31).

Türk Tarih Tezini eleştiren diğer bir alimde Başkurt kökenli Zeki Velidi Togan (1890-1970) olmuştur. Emir Öngüner'in 1932 tarihli I. Türk Tarih Kongresinin tutanaklarına dayanarak çalışmış olduğu bu konuda, gösterildiği gibi Togan'ın karşı çıktığı en önemli konu “*Huntington farziyesine dayalı kuraklık ve bunun sonucunda gerçekleşen göçler*” tezi oluştur (Öngüner, 2018, s. 2). Togan'ın, Orta Asya'nın tarihte bir iç deniz olduğu, ardınca başlayan kuraklık ve çölleşme yüzünden başlayan göç nazariyesini sert bir dille eleştirmesine karşın dönemin önemli isimlerinden, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti Umumi Kâtibi Reşit Galip başta olmakla, Sadri Maksudi Arsal ve Şemsettin Günaltay tarafından tabiri caizse oldukça ağır şekilde tahkir edilmiş (Öngüner, 2018, s. 3-4) ve hatta seyircilere yuhlatılmıştır (Öngüner, 2018, s. 6). Bu olaydan sonra Togan, Türkiye'yi terk ederek, Almanya'ya gitmiştir. İnönü döneminde 1939 yılında tekrar Türkiye'ye dönmüştür (Öngüner, 2018, s. 6).

Önemli Turancılardan ve Süleymaniye Kütüphanesi'nde görevli bulunduğu sırada Osmanlı dönemi yazma eserleri üzerine transkript çalışmaları ve yayınları olan Nihal Atsız (1905-1975), Türk Tarih Tezini eleştiren ve kendi tezini üretmeye çalışan bir araştırmacı olmuştur.

Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti Umumi Kâtibi Reşit Galip'in, Z. V. Togan'ı I. Kongerede tahkir ettiği dönemde Atsız yedi arkadaşı ile kongre esnasında Reşit Galip'e ithâfen bir protesto telgrafi çekmiş ‘*Zeki Velidî'nin talebesi olmakla iftihâr ederiz*’ diyerek (Atsız, 2009:72) ilk itirazını doğrudan TTK'ya yapmıştır (Ercilasun, 2005:100) (Yılmaz M. , 2015, s. 472). Ancak Edirne'de öğretmenlik görevini sürdürürken, liselerde okutulmak üzere TTK tarafından hazırlanan 4 ciltlik tarih kitabının yanlışlarını tespit ve tenkit ettiği için vekalet emrine alınarak (Atsız, 1997II:153) 8 ay süresince görevinden uzaklaştırılmış ve Süleymaniye Kütüphanesi'ne görevli olarak gönderilmiştir (Yılmaz M. , 2015, s. 473-474). Türk Tarih Tezini eleştirmesinde ve yeni tarih tezi üzerine çalışmasında, Türkiyât Enstitüsü'ndeki öğrenciliği sırasında Fuad Köprülü'nün Türk târihine olan yaklaşımından etkilenecek girdiği söylenemez (Özdoğan, 2006:195). Köprülü'den ziyâde Rıza Nur (1879-1942), Mükrimin Halil Yinanç [1900-1961] ve Zeki Velidî

Togan'ın bu konudaki görüşleri Atsız üzerinde etkili olmuştur. Bunu kendisi de belirtmektedir (Atsız, 1935:IV-V) (Yılmaz M. , 2015, s. 479-480).

Rıza Nur, 1918 yılında Akşam Gazetesi'nde neşrettiği bir yazıda devletin adının Osmanlı değil, Türkiye olduğunu belirtmiş; aynı söylemini İstanbul'daki Meclis-i Mebûsan kürsüsünde de tekrarlamıştır. Devletimizin Selçuklu hanedanı ile başladığını, ardından gelen Osmanlı hanedanlığının yeni bir devlet olmayıp bunun devamını teşkil ettiğini ve 6 döneme ayırdığı Türkiye Devleti'nin son döneminin Cumhuriyet olduğu yönündeki görüşlerini de Türk Tarihi eserinde ayrıntısıyla birlikte anlatmaktadır (Nur, 1924:5-16) (Yılmaz M. , 2015, s. 480). **Mükrimin Halil Yınanç** da 1924 yılında, Anadolu Mecmuası'nın ilk üç sayısındaki yazılarında hanedanların devlet olarak kabul edilmesini yanlış bulup Türkiye tarihinin Selçuklular ile başladığını ifade etmektedir (Yınanç, 1969, 2011:5-9, 58-63, 95-101). **Zeki Velidî Togan** ise Türklerin doğuda Türkistan ve batıda Türkiye olmak üzere iki vatani olduğunu kabul ederek Azerbaycan'ın da Türkiye'ye dâhil olduğunu söylemektedir (Togan, 1929-1940:564). Atsız bu üç tarihçinin görüşlerini birebir almamakla birlikte onlardan mülhem olarak kendi tezini oluşturmuştur (Yılmaz M. , 2015, s. 480). Atsız'ın tepkisi yeniyi kabul ettirmek için eskiye dâir her şeyi yok sayan, aşağılayan Jakobenist tavra karşıdır. Bu bağlamda Türk tarihini bir bütün olarak kabul etmesi, Cumhuriyet'in ilk yıllarında bizzat şahit olduğu Osmanlı'ya yönelik hakaretvari yaklaşımda bulunanlara karşı çıkışının da ana parametresini oluşturur (Yılmaz M. , 2015, s. 480). N. Atsız, bir yerde Osmanlı karşıtlarına şöyle der: “*Dönemin bir mebusuna hitâben; Korkmayın: Türkiye Cumhuriyeti'nin anası Osmanlı İmparatorluğu'dur demek vatan hâinliği veya inkılâp düşmanlığı değildir*” (Atsız, 1997II:148) (Yılmaz M. , 2015, s. 480).

N. Atsız'ın, Türk Tarih Tezine karşı oluşturmak istediği kendi tarih tezinde, Osmanlı'nın yadırganmasına yönelik bir isyan görülmektedir. Ancak N. Atsız'da Türk İslam sentezcilerindeki mezhep algısı yoktur, Türklüğü bir bütün olarak benimseme kapasitesine sahiptir. Hanedanlar ayrı birer devlet olmadığı gibi hanedanlar arası çatışmalar nedeniyle de Türk şahsiyetlerinin birbirleri karşısında düşman ilân edilmesi Atsız'ın karşı olduğu bir durumdur. Bu konudaki bir diğer örnek de Osmanlı-Akkoyunlu ve Safevi ilişkileridir. Türk tarihinin bütünlüğü noktasında Otlukbeli ve Çaldıran savaşlarının da hanedanlar arasındaki çekişme kaynaklı olarak iki ayrı millet

arasında yaşanmış gibi gösterilmesinden rahatsızlık duymaktadır. Osmanlı, Akkoyunlu ve Safevi hanedanlarının Türk olmalarından hareketle bu mücadeleleri Türk çocuklarına acı kardeş kavgaları diye göstermek ve bundan yarın için dersler çıkarmak dururken, sanki başka bir millete karşı kazanılmış zaferler gibi tarih kitaplarında yer verilmesine şiddetle tepki göstermektedir (Atsız, 1997I:405) (Yılmaz M. , 2015, s. 481). S. R. Yılmaz'ın değerlendirmesine göre;

“Kendisini siyasal konum olarak ırkçı, Türkçü ve Turancı olarak tanımlamıştır (Atsız, 1940) (Bakırezer, 2009: 353). Kan, şiddet ve savaşın idealize edildiği, güçlü milletlerin ancak savaşarak ayakta kalabileceğini öngören sosyal Darwinist bir milliyetçilik anlayışa sahip olan Atsız, yekpare bir Türk milleti ve Balkanlar’dan Altaylar’a yekpare bir Türk kültürünü (Uzer, 2002: 120) savunmuş, bunu yaparken de ırkçılık ve Turancılığı Türkçülüğün iki önemli unsuru olarak nitelemiştir (Atsız, 1951)” (Yılmaz S. R., 2022, s. 785).

Atsız’a göre, komünizm kanın yozlaşmasının ve ırkın dejenerasyonunun önemli bir göstergesidir (Yılmaz S. R., 2022, s. 786). İslamiyetle Türklüğün sentezleştirilmesine karşı duran Atsız ve çevresi, kısa zaman eşiğinde İslami motiflerin de en az etnik köken birliği kadar ağır bastığı bir Türkçülük anlayışını ön gören Alparslan Türkeş’in “*Tanrı dağı kadar Türk, Hira Dağı kadar Müslümanız*” sözleriyle sloganlaşan çizgisi tarafından Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi’nin Milliyetçi Hareket Partisi adını aldığı 8 Ocak 1969 Adana Kurultayı sonrasında tasfiye edilmiştir. Nihal Atsız’ın yanında duranlar Tasfiye edilmiş ve ‘Bozkurtlar’ olarak anılmaya başlamışlardır, hâkim fikir olarak bilinen Türk İslam Sentezcileri (Seyid Ahmed Arvasi’ye göre *Türk İslam Ülkücüleri*) ise ‘Hilalciler’ adıyla anıldılar (Yılmaz S. R., 2022, s. 788). Ertekin’in ifadesi ile denilirse “*Atsız, Türkçülüğü devlete ait bir tasarruf olmaktan çıkartarak bir politik akım haline getirmiştir (Ertekin, 2009: 351)” (Yılmaz S. R., 2022, s. 785).* Atsız’ın, “*Türkçülüğü devlete ait bir tasarruf olmaktan çıkarmaya*” çalışıldığı söylenilse de bu düşünce uzun süreli ayakta duramadı ve kısa zaman eşiğinde Türk İslam Ülkücüleri tarafından büyük oranda sindirilmiştir. Atsız, siyaseten Türk İslam sentezcileri ile yol ayrımı yaşasa da sonuç itibarı ile, onlarla Türkçülük ağırlıklı yakın bir mevkide durduğu görülmektedir. Başka bir ifade ile büyük uğraşlar verse de istediği çizgiyi milli camiada tutturamadı. H. N. Atsız’ın, o dönem, “İran Türkleri I ve II” gibi İran Türklüğünü savunan değerli yazıları da olmuştur. İran Türkleri ile ilgili ilk çalışmasında şöyle der:

*“...İran’la kardeşliğimize gelince bunda da büyük bir gerçek payı olduğu muhakkaktır. Çünkü 25 milyonluk İran’da **Türkler** 12 milyonla en büyük milli*

topluluğu teşkil etmekte ve Fars, Arap, Kürt, Lor, Belüç gibi etnik unsurlar arasında her alandaki cevvaliyetleri ile İran'ın âdeta bir Türk memleketi olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Unutulmamalı ki bugün İran'ın hâkim unsuru farz olunan Farslar ancak 8-9 milyonluk bir kütleden ibarettir ve bu unsur, bundan önceki uzun yüzyıllar boyunca daima İran'daki Türk topluluğunun hâkimiyeti altında yaşamıştır” (Atsız, 1970).

Türk Tarih Tezini eleştiren bir diğer yazar da Atatürk ile anlaşılamayan ve zaman içinde onunla ters düşen, dönemin önemli bürokratlarından Turancı Rıza Nur'dur (1879-1942). 1917-1924 yıllarında yazmış olduğu (Nur, 1972, s. Giriş) ve daha sonrada üzerinde bazı düzeltmeler yaptığı 12 ciltten oluşan “*Türk Tarihi*” eserindeki yaklaşımı ve daha sonraki çalışmalarında ve reportajlarındaki Türk Tarihi ile ilgili fikirlerinde Türk Tarih Tezindeki Osmanlı ve Turan yaklaşımını eleştirdiği görülmektedir. Başka bir ifade ile Türk Tarih Tezini, daha çok tarihi cihetten hiçbir gerçeklik payı olmayan efsanevi İran/Turan karşı durmasını ve Osmanlı'nı kısmen yok sayması üzerinden eleştirmiştir. R. Nur, Turan deyiminin İran başta olmakla Rusya ve Çin'e karşı ön plana alınması ve Osmanlının esas alınmasının gerektiği üzerinden bir Türklük yorumu yapmaya çalışmıştır. R. Nur tarafından Çin, İran ve Rusya'daki tutsak Türklerin kurtarılması ve ilhakı esas gaye olarak ele alındığı görülmektedir. Özet olarak kendi ifadesi ile; Çin, Rus, Acem ve Bizanslıların Türkleri kemiren esas unsur olduklarını, Türkleri esarete alan işgalci kuvvet olduklarını, devrin millet devri olduğunu esas alarak bütün Turan topraklarını bu Rus, Çin, Acem işgalinden kurtarılması gerektiğini ve resmen İredantist/kurtarımcı misyon üstlenmeyi öne sürmektedir. Hem de kurtararak ilhakını söz konusu yapmaktadır (Nur, 1972, s. 34-35).

Dönem edebiyatını incelediğimizde Turancıların o dönemde Türk tarih tezine tamamen ters düşecek bir biçimde ırkların üstünde kana dayalı Türk ırkı kavramını benimsemiş oldukları görülmektedir. Türk tarih tezindeki uygarlık üreten medeniyet açısından değerlendirilen Türklük kavramına karşı savaş, savaşçı, alp, Alperenlik gibi kavramlar üzerinden yeniden yorumlanan radikal görünümlü bir Türklük kavramının inşa edilmesi istenmiş gibi görülüyor. Türk Tarih Tezi, bu tür yaklaşımları tasvip etmediği, benimsemediği ve aynı zamanda savaş karşıtı uygarlık üreten medeniyete dayalı, aşırıya kaçmışlığına bakılmaksızın oldukça değerli bir Türklük tarif etmiştir. Ancak buna rağmen, büyük olasılıkla dönem gereği eleştirilmiş ve rafa kaldırılması istenmiştir. Görüleceği gibi bu eleştirilerle başlayan süreç, daha sonra Türk İslam

sentezcileri tarafından ileri sürülen yeni siyasi/fikri cereyanın zaman içinde Yeni Osmanlıcılığa (*Türk olacak Osmanlı'ya*) evrilecekti.

Rıza Nur, Türk ve Türklüğün Mebdei/Başlangıç noktasını Şarka bağlayan Ural Altay siyasi nazariyesini dolaylı yolla şu sözlerle benimser:

“Türkler Şarki, Orta ve Garbi Asya’da pek eski zamanlardan beri mevcut olduklarından ilk tarihi beşiklerinin bunlardan hangisi olduğunu tayin etmek mühim bir meseledir. Anadolu ile Kafkasya ve Irak’ta Hititler, Kumuklar, Kumanlar, Çitler milattan çok evvel saltanat sürmüşlerdir. Asurilerden evvel Mezopotamya’da Türk saltanatı (Elamlar, Sumerler) mevcuttur; fakat bunlar hakkında luzumu derecesinde tafsilat yoktur. Aynı zamanda Haysiler’in Türk olmadığını söyleyenler de vardır. Böyle fakir ve münazaunfih bir menba-i ilmin bu haline göre bugün Türk tarihine mebde/başlangıç yapmak doğru değildir. Orta Asya hakkında da tafsilatlı eski malumata sahip değiliz. Demek, bugün Türk tarihi buradan da menba/kaynak alıp yürüyemez. Şarki Asya Türkleri hakkında ise Çin kuyudatında/yazılı kaynaklarında oldukça eski ve nisbeten tafsilatlı malumat vardır. Bu vaziyete göre Türk tarihini Şarki Asya Türk Yurdundan başlatıp yürütmek mecburiyetindeyiz” (Nur, 1972, s. 75).

İran’da Elam ve Sümer gibi eski Türk medeniyetlerinin olduğunu itiraf ederek, kaynak yetersizliğinden dolayı, Türk ve Türklüğün başlangıç tarihini İran platosundan tamamen uzakta, yani uzak doğudan başlatılması fikrini (*Ural Altay nazariyesinin ön görmüş olduğu yaklaşımı*) benimsemiştir. Görülen şu ki, 100 yıl önce bile Rıza Nur, bu satırları yazarken Oryantalistler tarafından ileri sürülen Hint Aryan ve Ural Altay Nazariyyesinin ne kadar tutarsız olduğunu görmüştür. Fakat siyasi gereksinimler gereği her taraf bu siyasi farziyeleri kabullenmek zorunda kalmıştır, demek mümkündür. Rıza Nur ve diğer Turancı yaklaşımı benimsemiş görülen fikir adamların Türk Tarih Tezine karşı çıkmaları aslında ‘*Bengal Asya Topluluğu*’ ve ‘*Büyük Britanya ve İrlanda Kraliyet Asya Topluluğu*’na bağlı M. A. Castren, C.C.J. Bunsen, Fredrich Max Müller, Arminius Vambery ve Leon Cahun (1841-1900) gibi oryantalistlerin Türklerin asli kurucu unsur olduğu tarihi Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasına karşı Firdevsi’nin Şahname’sindeki efsanevi İran-Turan deyimini doğrudan tahrif edip, siyasi müsteviye taşıyarak ileri sürdükleri Turan dil ailesi ve Ural Altay nazariyyesini benimsemişlerdir.

T. T. K. Üyesi Şemsettin Günaltay’ın (1883-1961) 1938’de konu ile ilgili yazmış olduğu değerlendirmede, yapmış olduğu tasvibe göre Türk Tarih Tezi hakkında şimdiye kadar vukubulan belli başlı itiraz ve intikatlara, şu suretle hülâsa olunabilir:

1. *Türk Tezinin istinat ettiği Orta Asya'nın kuruması hakkındaki Huntington faraziyesi*⁵, ancak *Milât'tan sonra müahede olunan şartlar için müdafaa* olunabilir. *Eski zamanlar için böyle bir kuraklık mevzuubahs* olamaz.

2. *Orta Asya'nın Prehistorik*⁶ *devirlerde meskûn olduğu* sabit değildir. *Binaenaleyh Türkistan'ın eski bir Kültür merkezi ve Türklerin ana yurdu olduğu* iddeası hakikate uygun olmadığı cihetle *göçler iddeası* da tabii esassızdır.

3. *Brakisefal ırkın ana yurdunun Orta Asya sayılma ve ırki nişane* olarak *kafa tasının kısılalığını esas olarak alınma keyfi bir şeydir. Çünkü Türk olmayan Alzaslılar, Bavyeralılar brakisefal oldukları halde Türklerden bir grup olan Türkmenler Brakisefal değil, Dolikosefaldirler.*

4. *Türklerin ana yurtları Mogolistan'dır. Mogollarla ırkdaş olan Türkler, garp taraflarına yani Türkistan'a ancak Milâdi yedinci asırda gelmişlerdir. Onların Prehistorik devri bu zamanlardır. Türklerin âzami kademleri, ancak Milâddan bir iki yüz sene evveline yani Hiyongnulara ve Siyenpilere dayanmaktadır.*

5. *Sümerlerin ve diğer Ön Asya kavimlerinin Türklükle bir münasebtleri olmadığı gibi Mısır'ın Ön ve Orta Asyalılar tarafından istilâsı iddeası da esassızdır* (Günaltay, 1938, s. 339).

Huntington Kuraklık Faraziyesi; 6-7 bin yıl önce Orta Asya'da genel bir kuraklığın yaşandığını ileri sürer. Türklerin Orta Asya'dan göç ettiğini ve ata yurtlarının Orta Asya olduğunu savunlanlar da esasen bu tez üzerinden ileri sürmüş oldukları iddialarını bilimsel bir yaklaşım olduğunu savunmaya çalışırlar. Ancak Türklerin ata yurtlarının Orta Asya olduğu fikri ve 6-7 bin yıl önce Orta Asya'da başverdiği iddia edilen kuraklık sonucu başka bölgelere göç ettikleri fikri ve iddiaları bilimsel verilerle ispat edilir nitelikte değildi. Bu yaklaşım daha çok siyasi bir yaklaşım olarak kalmakta devam edir. Mesela yerinde de değinildiği gibi Kazakistan DNA analizleri, onların Batı Asya'dan şimdiki bölgelere göç ettiklerini ispat eder. Diğer bir ispatta 1990'larda Batı Asya'da o cümleden Kuzey Doğu Suriye ve Irak'da yapılmış olan arkeolojik çalışmaların sonucudur; bu alanda elde edilmiş verilere göre 4200 yıl

⁵ Huntington Kuraklık Faraziyesi; 6-7 bin yıl önce Orta Asya'da genel bir kuraklığın yaşandığını ileri sürer.

⁶ Prehistorik Dönem (Tarih Öncesi Çağlar) Yapı Kültürü Prehistorik dönemler 3 ana çağa ayrılmaktadır. Bunlar; paleolitik –mezolitik çağ, neolitik çağ ve kalkolitik çağdır.

önce Mezopotamya başta olmakla Akdeniz’den İndus’a uzanan bölgelerde (başka bir ifade ile İran merkezli) Batı Asya’da baş veren büyük kuraklık sonucu toplumlar yer değiştirmek ve başka bölgelere göç etmek zorunda kalmışlardır (Arkeofili, 2022). Bu sonuçlar, Kazakistan Bilimsel Akademisi tarafından yapılmış olan DNA analizlerinin sonucu ile üst üste düşmekte ve birbirini bilimsel açıdan tamamlayan ilmi bulgulardır. Diğer taraftan Türk Tarih Tezi yazıldığı dönemde de esas eleştirinin Orta Asya kökenli göç konusuyla ilgili olduğu bilinmektedir. Şemsettin Günaltay eleştirilere yanıt vermek isterken konuyla ilgili şöyle der:

“Türk Tarih Tezi’ni çürütmeye yönelik ilk eleştiri Orta Asya kuraklığı ile ilgiliydi: Kuraklığı gündeme getiren Huntington varsayımı ancak milattan sonra için geçerli olabilirdi; eski tarihler için böyle bir kuraklık söz konusu olamazdı. Orta Asya’nın tarih öncesi devirlerde iskân edilmiş olduğu sabit değildi. Bu nedenle Türkistan’ın eski bir kültür merkezi ve Türklerin anayurdu olduğu savı gerçeklerle bağdaşmıyordu ve bu nedenle göç söyleminin de temeli yoktu” (Toprak, 2011).

Yüz yıl önce Türklükle ilgili böyle uygarlık üreten medeniyet açısından ele alınarak çalışılmış olan tarih tezi, sadece çökmüş Anadolu Türklüğünün yeniden ihya edilmesi için değil, hem de Türklerin asli kurucu unsur olduğu tarihi Horasan/Azerbaycan medeniyet havzası için büyük önem arz eder. Bu tez, Türk milletinin parlak geleceği açısından oldukça derinden düşünülmüş bir tarih ve uygarlık üreten medeniyet anlayışıdır. İran’ın tarihi Türklüğü üzerinde ciddi biçimde durulması, asli unsurun Türk olduğunu açık şekilde ortaya koyması (Atatürk, 1931, s. 165, 166, 164-183), Türklerin anayurdu olarak tanıdıkları Türkistan mıntakasında Aşkabat civarındaki Anu’yu (*Horasan bölgesini*), esas bölgelerden biri olarak göstermesi (Günaltay, 1938, s. 343) ve en can alıcı noktası, yerinde geniş biçimde değinildiği gibi güçlü Türk birliğinin teşkil edilmesinin Türkiye ve İran Türklüğü tarafından ciddi şekilde ele alınarak işlenmesini ima eden bir stratejiyi takip etmesi oldukça büyük önem arz eder. Türk tarih tezinin birçok alanda özellikle Anadolu’daki Rum, Yunan medeniyetinin yanı sıra Afrika, Hindistan, Çin ve Avrupa’ya yönelik Türklüğün etkisi abartılı şekilde verildiği inkâr edilmezdir. Ancak bu da o dönem şartlarına göre gayet anlaşılandır, çünkü Türk Tarih Tezinde, İslam coğrafyasını, İslam ümmetini ve genel olarak İslam dünyasını muhatap alan, İslami şiarlara esaslanan Osmanlı’nın reddini ön gören bir yaklaşımın hâkim olmasından dolayı, aynı coğrafya ve halklar arasındaki tarihen karşılıklı ilişki ve etkileşimi Türklük üzerinden yorumlamak ve benimsemek istemiş olabilir. Yeterli bilgi olmaksızın Türklerin

genetik kökenine inilmesi, Brakisefal ırka ait edilmesi ve bu ırkın merkezinin Orta Asya olarak ilan edilmesi ve diğer taraftan öz be öz Türk olan Türkmen'lerin Brakisefal değil de Dolikosefal olmasına dair fikirlerin ağır basması (Günaltay, 1938, s. 339) gibi zıtlık teşkil eden meselelere yönelik kesin fikirlerin ileri sürülmesi Türk tarih tezinin kusurları sayılabilir. Türk tarih tezi, tarih ve milliyet anlayışına yönelik dönemine göre bütün kusurlarına rağmen oldukça ilerici, bilimsel ve medeniyet inşasına esaslanan bir anlayışı kapsamıştır. Fakat Türk tarih tezinin arkasında saklanan ve onu, İslam'a karşı kullanmayı tercih eden ve oldukça aşırıya kaçan bazı siyasi ve bilimsel görülen şahsiyetlerin etkisi halk arasında oldukça yıkıcı olmuştur. Bunlardan biri de yazılarında Tekin Alp, Munis Tekinalp, Musa Tekinalp müstear isimlerini kullanan, Moiz Kohen'in (1883, Serez, Selanik Vilayeti – 1961, Nice, Fransa), yazdığı Turan (1914), Büyük Türklük (1914), Türkçülük ve Pantürkizm (Almanca, 1915), Türkleştirme (1928), Kemalizm (1936) ve Türk Ruhu (1944) adlı kitaplar ile Türkiye'de Türkçülüğün, özellikle Kemalizm'in ideoloğu gibi ön plana gelmesidir. "Türk'ün Yeni Amentüsü" isimli kitap, 'Sâfi' imzasıyla 1928 yılında hem Latin harfleriyle hem de Osmanlıca Ankara Hâkimiyet-i Milliye Matbaası'nda basılmıştır. Bu kitabın yazarının kim olduğu kesin olarak bilinmese de birçok araştırmacıya göre Kemalizm ideologlarından ve aslen Yahudi olan Moiz Kohen olduğu ifade edilmiştir (Safi, 2020). Bu eserlerde Türk'ün klasik İslamiyet anlayışına yeni bir yorum getirilmeye çalışılmıştır ki, bu tür yaklaşımlar, Atatürk ve Türk tarih tezine karşı halk arasında makbuliyet kazandırmaktan ziyade Atatürk ve olumlu islahatlarının da manipüle edilmesine geniş malzeme oluşturmuştur. Oruçluk ve Arapça Ezan okunuşuna dair yorumları (Yırtıcı, 2020, s. 15, 20) veya Ziya Gökalp'ı, Türkçülüğün hakiki Peygamberi olarak yad etmesi (Alp, 1944, s. 96) buna bir örnektir.

Türk Tarih Tezinde geleceğe yönelik bütün olumlu ve günümüz açısından da yararlanılması gereken yanları ile beraber yol verilmiş olan iki büyük ilkesel ve yönlendirici kusur mevcut olmuştur. Bunlar bilerekten mi yoksa yanlışlıkla mı veya dayatılmış prensipler olarak mı ele alınmışlığı hakkında bir şey söylemek zordur, ancak bu iki kusur, hem bu muhteşem tarih tezinin halk tarafından kitlevi şekilde benimsenilmesine mâni oldu, hem de Osmanlı'yı kabullenmediği için, Osmanlıcılar tarafından Türk-İslam sentezinin ön plana alınmasına dair iç faktör olarak gereken toplumsal ihtiyacı sağlamış oldu. Bu iki ilkesel kusur şunlardır:

1. Horasan/Azerbaycan uygarlığının birer devamı olan Mezopotamya medeniyetinden büyük oranda iktibas etmiş olan, Rum medeniyeti üzerinden hareket ederek, Anadolu'daki tarihi Rum, Yunan medeniyetinin Türk adına benimsenilmesi ve Venedik-Floransa merkezli küresel boyutta yeniden modern biçimde yorumlanmış olan Rum medeniyetini, Garpcılık ve İnkılapçılık ilkeleri ile örnek alarak, takip edilmesinin devlet siyasetine dönüştürülmesi olmuştur.

2. Osmanlı'cılığı açık şekilde reddeden yaklaşımın ön plana alınması olmuştur. Osmanlı'cılığın yok sayılmasının esas alınması, bazı belli daireler tarafından suistimal edilerek, bunun kitle arasında İslam karşıtlığı fikri gibi lanse edilmesi sağlanmıştır. Nitekim Osmanlı'nın, İslam'la eşit anlamda kullanılmasına olanak sağlamış olmuştur. Osmanlı'yı objektif şekilde resmi evraklar üzerinden anlatılması yerine esasen 16-19. yüzyıllar arası ezilmiş, dövülmüş, vurulmuş, yeri geldiğinde yok edilmiş, etkisizleştirilmiş ve sürülmüş Türk/Türkmen edebiyatı üzerinden subjektif şekilde anlatılması ile Osmanlı'ya yönelik masumiyet edebiyatının doğmasına sebep olmuştur. Osmanlı, resmi evraklara göre 1453 İstanbul'un fethinden ve Rum Bizan İmparatorluğunun hukuki varisi olarak ilan'ı-vücut etmesinden başlayarak, 1876'da kabul edilen Kanun-ı Esasi'ye kadar Türk karşıtı anlayış ve Türklükten imtina, resmi erkan siyaseti olmuştur. **İlk kez**, 1876 tarihli Kanun-ı Esasi'nin⁷ 18. (Tebaa-i Osmaniye'nin hıdmat-ı devlette istihdam olunmak için devletin lisan-ı resmîsi olan **Türkçeyi** bilmeleri şarttır.) ve 68. (Heyet-i Mebusan için azalığa intihabı caiz olmayanlar şunlardır: Evvela tebaa-i Devlet-i Aliyye'den olmayan, saniyen nizam-ı mahsusu mucibince muvakkaten hizmet-i ecnebiye imtiyazını haiz olan, salisen **Türkçe** bilmeyen, rabian otuz yaşını ikmal etmeyen, hamisen hin-i intihabda intihabda bir kimsenin hizmetkârlığında bulunan, sadisen iflas ile mahkûm olup da iade-i itibar etmemiş olan, sabian su-i ahval ile müştehir olan, saminen mahcuriyetine hüküm lahik olup da fekk-i hacir edilmeyen, tasian hukuk-ı medeniyeden sakıt olmuş olan, aşiren tabiiyet-i ecnebiye iddiasında bulunan kimselerdir. Bunlar mebus olamaz. Dört

⁷ Sultan II. Abdülhamid tarafından 23 Aralık 1876'da ilk Osmanlı Anayasası olarak kabul edilmiş ve bununla da I. Meşrutiyet dönemi başlamış olmuştur. Ancak ağır yenilgi ile sonuçlanan 93 (1877-1878) Harbi'nin sonlarında 14 Şubat 1878'de II. Abdülhamid tarafından Meclis fesh edilmiş ve bu Kanun-ı Esasi askıya alınmıştır. 24 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrutiyet'in İlanı sonucunda yeniden yürürlüğe girmiştir. Osmanlı'da 19. yüzyıl, özellikle de ikinci yarısında yaşanan bu siyasi ve toplumsal buhranın önemli nedenlerinden biri Rum/İslam ve Osmanlılık kimliğinin artık eskisi gibi bir önem arz etmemesinin, büyük oranda çökmesinin ve Türklüğe yeniden dönüşün kaçınılmazlığından doğan sancılardır. Söz konusu Türklüğün bir kimlik olmaktan ziyade Turancılık olarak Çar Rusyasına karşı ön plana alınması öncelik teşkil etmiştir. Osmanlı altbaşlığında değinilmiştir.

seneden sonra icra olunacak intihablarda mebus olmak için Türkçe okumak ve mümkün mertebe yazmak dahi şart olacaktır.) Maddelerinde (TBMM Başkanlığı İdari Teşkilatı Adına Yayımlayan Mehmet Ali Kumbuzoğlu, 2023, s. 30-31, 44-45) Osmanlılık, Rumluk ve Osmanlıca değil, Türk ve Türkçenin ön plana alınması ile Türklük kısmen olumlu anlamda söz konusu yapılmıştır.

Özetle, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde esası koyulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti'nin **Modern Türklükle ilgili** fikri temelleri esasen çökmüş olan tarihi Horasan/Azerbaycan Medeniyet Havzasına dayanmaktadır. Atatürk bunu, Rum ve Horasan/Azerbaycan medeniyetlerinin ortak taraflarını oluşturan harmanlanmış Mezopotamya medeniyeti olarak güncellemek istemiştir. Atatürk'ün Anadolu'da çökmüş olan Türklüğün yeniden ihyasına yönelik fikri devrimlerinin hukuki varisliyi de büyük oranda tarihi Horasan/Azerbaycan Medeniyet Havzasına dayanır. Bu Yeni Medeniyet/Uygurluk/Civilization yorumu, Fikriyat, Siyaset ve Tarih açısından mazmun ve mahiyet itibarıyla **Doktrinal/Strateji** bağlamında Avrasya'da Türklük için oldukça güçlü ve parlak bir vizyon kazandırmaktadır.

2.2.2. Türk-İslam Sentezi

Her bir fikri, siyasi, medeni, ilmi cereyanın ve herhangi bir ekolün toplumsal alana girmeden önce onun ilmi-nazari-tarihi temelleri çalışılmalıdır ve Türk-İslam sentezi de bu kaideden müstesna değildi. Bu siyasi-dini ve milli akım, 1970, 1980'lerde Türkiye'de sağ-sol çekişmelerinin yaşandığı bir dönemde siyaset ve medeniyet alanında etkin bir milliyetçi cereyan olarak meydana gelmiştir. Bu cereyan, 1970-1980'lerde aktif şekilde gündeme taşınsa da bunun ilmi-tarihi-nazari esasları 1950'lerin sonları ve 1960'ların başlarından itibaren İbrahim Kafesoğlu (1914-1984), M. Altay Köymen (1916-1993), Osman Turan (1914-1978), Seyid Ahmed Arvasi vd. bu gibi dönemin önemli medeniyet ve siyaset ağırlıklı çalışmaları ile bilinen tarihçileri tarafından işlenmiştir.

Bu siyasi ve milli akım, 1941-1970'lerin sonlarına kadar uzanan bir süre içinde küresel ve onu müteakiben bölgesel dengeleri bozan Soğuk Savaş döneminde ortaya getirilmiş ve geliştirilmiş bir sentez olmuştur. Başka bir ifade ile Soğuk Savaş'ın birer konjonktürel gereksinimi gibi değerlendirilebilir. Bu süreç, ilk başta uygarlık üreten medeniyet düşüncesine esaslanan Türk Tarih Tezi'nin 1941'de eğitim sisteminden kaldırılması ile başlamıştır. İkinci adım mevcut olan denge siyasetinden imtina

edilmesi ve batıya kayılması olmuştur. Türkiye-ABD arasında eğitim ve kültür alanını kapsayan 27 Aralık 1949'da onaylanan “*Fulbright Anlaşması*” bu sahada oldukça büyük önem arz eder. Bu eğitim antlaşmasına yönelik ciddi eleştiriler mevcuttur. Antlaşmanın 5. maddesine göre, Türk eğitim sisteminin planlanması, öğretim felsefesi ve geleceği hakkında ABD'ye geniş imtiyazlar verilerek, bağımsız eğitim politikalarından uzaklaştırılmıştır. Bu anlaşma ile özellikle eğitim-öğretim işleri ve dolayısıyla fikir hayatının Amerika'ya teslim edildiği, Amerika'ya eğitim-kültür alanında önemli bir fırsat verildiği ileri sürülmüştür (Necdet Aysal, 2021, s. 6015). Necdet Aysal ve Lütfi Arslan'ın araştırmış oldukları bu konuyla ilgili, gelmiş oldukları kanaat şu yöndedir:

“Fulbright Programı Anlaşması ile daha ileri seviyeye gelen Türk-Amerikan ilişkileri iç siyasetteki birçok dengeyi değiştirmiştir. Türkiye’de eğitim politikalarında radikal değişimlere gidilmiştir. Köy okullarının hatta Köy Enstitülerinin sayılarının daha da artırılması gerekirken, niteliksel olarak dönüştürülmesine zemin hazırlandığı ileri sürülmüştür. Basit bir eğitim ve kültür anlaşması gibi görünen ve üzerinde pek fazla durulmayan bu anlaşma ile Türk Hükümeti’nin denetimi dışında olarak eğitimin bütün karar süreçlerinde Amerikan Hükümeti tarafından denetlenen bir yapının bundan böyle hüküm süreceğinin kabul edildiği anlaşılmaktadır. Zira Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde oluşturulan Eğitimi Geliştirme Komisyonu’nun üçte ikisi, Amerikalı ve Fulbright bağlantılı personelden oluşmuştur. Yine anlaşma maddelerinde, komisyonun Türk üyelerinin görevleri, yetkileri ve kime karşı sorumlu olduklarına dair yeterince inandırıcı açıklamanın bulunmaması dikkat çekmektedir” (Necdet Aysal, 2021, s. 6016).

Kültür ve eğitim antlaşmasından sonraki en önemli adım, Yunanistan'ın yanı sıra Türkiye'nin 18 Şubat 1952'de NATO'ya alınmasıdır (Necdet Aysal, 2021, s. 6017). Nitekim Türkiye, küresel siyasette denge politikasından vazgeçip tamamen batıya kaymıştır. Türk-İslam sentezinin ileri sürüldüğü 1970-1980 yılları, SSCB'nin Afganistan işgali ve İran İslam Devrimi ile paralel şekilde geliştirilen ve bölgeye dayatılan Yeşil Kuşak Projesinin ele alındığı dönüme tesadüf eder.

ABD'nin SSCB'ye karşı taaruz politikası olarak İslam'ı kullanmaya başlamasını ifade eden Yeşil Kuşak Projesi, 1970'li yıllarda Demokrat Partili Jimmy Carter döneminden itibaren çiddetli şekilde uygulamaya konulan, ancak resmen hiçbir zaman kabul edilmemiş bir projedir. ABD tarafından resmen kabul edilmemiş olsa da ABD müttefikleri, Orta Doğu, Güney Asya ve Afrika'da çeşitli dini yapıların, özellikle de tarikatlerin önünün açılması bu dönemde yaşanmıştır. Yeşil Kuşak Projesi'nin temel

amacı, SSCB başta olmakla komünizmin yayılmasını engellemek ve ABD'nin bölgedeki çıkarlarını korumaktır. Mehmet Şahin konu ile ilgili şöyle der:

“Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgal etmesi üzerine ABD, Sovyetler Birliği'ni 'çevrelemek' ve 'güneye inmesini engellemek' için 'Yeşil Kuşak Projesi'ni devreye soktu. Yeşil Kuşak Projesi'yle ABD, İslam ve Müslümanlardan faydalanma yolunu seçti. Bu bağlamda ABD, İslam'ın radikal/cihatçı (savaş ve savaşı) söylemine destek vererek 'cihad'ın yıllarca Müslümanlar tarafından 'ihmal edilen' bir görevleri olduğunu vurguladı. Afganistan'ın işgali olayının, Müslümanlar için yıllarca ihmal ettikleri görevlerini yerlerine getirmek için çok iyi bir fırsat olduğu gündeme taşındı. Çünkü ABD'ye göre Sovyetler Birliği 'Tanrı tanımaz', 'ateist', 'Allahsız' ve 'şer imparatorluğu' idi ve bu imparatorluk bir Müslüman ülke olan Afganistan'ı işgal etmişti. Müslümanların 'ihmal ettikleri görevleri'ni yapmaları için bundan daha iyi fırsat olamazdı. ABD kendi dış politik çıkarları açısından çok tehlikeli gördüğü Sovyetler Birliği'nin bu girişimini, Müslümanlara çok iyi satmasını bildi. ABD, Sovyetler Birliği ile girmiş olduğu çatışmayı/savaşı kendisi doğrudan müdahil olmayarak 'vekil savaşçılar'la halletme yolunu seçti. Bu bağlamda İslam'ın radikal/cihatçı yorumunu ön plana çıkaran ve ona göre hareket eden 'Müslüman savaşçılar' oluşturuldu. İslam coğrafyası, Avrupa ve Amerika'dan toplanan Müslümanlar, Afganistan ve Pakistan'da dini/ideolojik ve askeri eğitimden geçirilerek 'Şer İmparatorluğu' olarak tanımlanan Sovyetler Birliği'ne karşı savaştırıldılar. ABD 'Siyasal İslam'ı ön plana çıkararak hem Sovyetler Birliği'ne hem de Sovyetler Birliği yanlısı ve Batı karşıtı/bağımsızlıkçı yerel milliyetçilere karşı İslamcı grupları destekledi” (Şahin M. , 2008, s. 45).

Türk-İslam sentezi, böyle küresel ve onu müteakiben bölgesel konjonktürel bir durumda siyasi, tarihi ve medeni bağlamda ele alınmış bir cereyan olarak gündeme taşınmıştır. Dönem edebiyatını izlediğimizde Türk-İslam sentezi ile ilgili çalışmalarda birkaç bilim insanının etkisini oldukça yüksek düzeyde görüyoruz; bunlardan biri; Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin Hungaroloji, Ortaçağ Tarihi ve Türk Dili bölümlerinde yüksek tahsilini 1940'da tamamlayan, 1965'te Danimarka'nın Helsingor şehrinde toplanan Avrupa Konseyi devletlerinin '*Orta Dereceli Okullarda Tarih Kitapları*' seminerinde Türkiye'yi temsil eden, 1962'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Umumi Türk Tarihi Kürsüsü'nde Zeki Velidi Togan ile çalışmaya başlayan, '*1000 Temel Eser*' heyetinde görev alan, 1961-1967 ve 1977-1981 yıllarında İslâm Ansiklopedisi'nin yayın kurulunda çalışan, Türkiyat ve İslâm Tetkikleri ile bilinen, Türkiye Muallimler Birliği başkanlığı (1956-1957), Milliyetçi Öğretmenler Sendikası genel başkanlığı (1964-1968), İstanbul Milliyetçi Öğretmenler Birliği başkanlığı (1964-1970) görevlerinde bulunan Türk-İslam sentezinin ileri sürüldüğü en önemli merkez olarak bilinen '*Aydınlar Ocağı*'nın kurucu üyesi ve ilk başkanı (1970-1974) olan, '*Türk Millî Kültürü*'(Ankara 1977;

İstanbul 1983, 1984, 1986), Türk-İslam Sentezi (İstanbul 1985) gibi eserleri başta olmakla Selçuklu, Gazneli devleti, Harezmsahlar devleti ile ilgili yazmış olduğu eserlerle tanınan **İbrahim Kafesoğlu**'dur (1914-1984) (Donuk, 2001). Diğer biri, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ni 1940 yılında bitiren, Almanya, Fransa ve iki yıla yakın bir süre kaldığı İngiltere'de mesleki çalışma ve incelemelerde bulunan, 1943'te Mehmed Fuad Köprülü'nün yanında hazırladığı, Muhammed b. İbrahim'in Tarih-i Selçukiyân-ı Kirman adlı eseri üzerindeki çalışmasıyla doktor unvanını alan, Selçuklu ve Ortaçağ Türk-İslam tarihi alanında uzmanlaşmış olan, '1000 Temel Eser' Kurulu başkanlığı gibi idari ve akademik görevlerde bulunan, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi adlı eseri başta olmakla İslam Ansiklopedisi'nde yayımlanmış pek çok makalesi ile bilinen **Mehmet Altay Köymen**'dir (1916-1993) (Arık, 2002). Diğer biri ise Van'dan Trabzon'a göçen Kurdoğulları (halk arasında Koronoğulları-Kuranoğulları) aşiretine mensup olduğu bildirilen, Yüksek öğrenimini 1940'da Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Kürsüsü'nde tamamlayan, M. Fuad Köprülü'nün danışmanlığında 1941'de hazırladığı *On İki Hayvanlı Türk Takvimi* adlı çalışmasıyla doktor unvanını alan, F. Köprülü'nün 1941'de fakülteden ayrılıp siyasete atılması üzerine Ortaçağ Türk-İslam tarihi derslerini vermekle görevlendirilen, 1944'te Türkçülük-Turancılık davasından yargılanan Nihal Atsız'ı fakültedeki odasında ağırlaması yüzünden Millî Eğitim bakanı tarafından açığa alınan, 1948-1950 yıllarında Paris ve Londra'da araştırmalarda bulunan, 1952'de Osmanlı sülalesinden Satia Sultan'la evlenen (Topal, 1998, s. 7), 27 Mayıs 1960 İhtilâli'nde tutuklanan, 1966-1973 yıllarında Türk Ocağı genel başkanlığını yapan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti* (Ankara 1965; İstanbul 1969, 1980, 1993, 1996, 2005), *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi* (I-II, İstanbul 1969, 1978, 1979, 1980, 1983, 1993), *Selçuklular Zamanında Türkiye* (İstanbul 1971, 1984, 1993, 1994), *Selçuklular ve İslamiyet* (İstanbul 1971, 1980, 1993) adlı eserleri başta olmakla diğer bir çok makalesi ile bilinen **Osman Turan**'dır (1914-1978). Diğer biri de İslami tarafı ağır basan **Seyyid Ahmed Arvasi**'dir (1932-1988).

Etienne Copeaux'e ait, 'Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine' adlı eserin özet çevirisini yapan ve yer yer ona eleştiriler getiren Ali Berktaş'ın, yazara istinaden Türk-İslam sentezi ile ilgili şu bilgiyi aktarmıştır:

“Etienne Copeaux 1932'deki Birinci Tarih Kongresini, bilimsel düzeyde gerileme olarak kabul ediyor. Örnek olarak da ‘Türkdil Asya’ (Orta Asya Türklüğünü Kast ediyor) üzerine birçok eser vermiş olan Rus profesör W. V. Barthold’a yapılan hücumları gösteriyor. Buna itiraz eden Zeki Velidi Togan Türkiye’den ayrılarak Viyana’ya gitmiş, ancak 1938’de geri dönerek kültür iktidarının temsilcisi olmuştur. Kongre’den sonra 1936’da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi açılmış ve 1940’da verdiği mezunlar arasında ‘Türk-İslam Sentezi’nin ideoloğu İbrahim Kafesoğlu ve M. Altay Köymen de vardı (s. 48-49)” (Copeaux, 2010, s. 282).

Yukarıdaki değinildiği gibi Türk-İslam sentezi üzerinde ciddi emeği olanlar, Türk tarih tezini, söylenilmese de esasen Osmanlı’yı yok saymasından dolayı eleştiren ve tepkisel yanıt niteliğinde değerlendiren Rıza Nur, M. F. Köprülü (Avcıoğlu, 1978) ve Türklerin Orta Asya’dan 6 bin yıl önceden göç ettikleri nazariyesine karşı çıkan Z. V. Togan’nın yetiştirmiş olduğu şahsiyetler olmuştur.

Faruk Sümer (1924-1995), Türk Orta Çağ tarihçisi olarak, bu tarih tezini benimsemiş görülmektedir. O da bu göç konusunu somut bir veriye dayanmaksızın çeşitli ihtimaller üzerinden şöyle izah etmeye çalışmıştır:

“Arablar’ın hem Emevîler hem de Abbasîler devrinde, birçok defalar bizzat halîfelerin kumandasında muazzam ordular halinde gelip de bir türlü alamadıkları Anadolu, 1071 yılındaki Malazgirt savaşını takip eden 8-10 yıl içinde baştan başa açılmıştı. Halbuki fetih tek bir kumanda altında ve muntazam bir plân dahilinde de yapılmamıştı. Fethi müteakib ülkenin her tarafı Oğuz kümeleri ile doldu. Bunlar Türkistan ve İran’da, yaşıyan eldaşlar tarafından daima besleniyor ve yeni gelenler ile sayıları daima artıyordu. Fetihden sonra Anadolu ile Türkistan arasında bir göç kanalı meydana gelmişti. XIII. yüzyılın birinci yarısının ortalarına doğru Türkistan, Horasan ve Azerbaycan’dan Anadolu’ya, birbiri arkasından kalabalık Türkmen kümeleri gelmeye başladı. Bunlar 1220 de başlayan Moğol kasırgasından kaçıyorlardı. Böylece Oğuzlar’ın ezici çoğunluğu Anadolu’da, toplanmıştı. Osmanlı hânedanının mensup bulunduğu oymağın da rivayet edildiği gibi, Moğollar’ın önünden kaçıp Anadolu’ya gelen Türkmen kümeleri arasında olması, bize göre en kuvvetli ihtimaldir. Bu arada Sir-Derya boylarındaki şehirlerde ve köylerde yaşıyan oturan Oğuzlar’ın da bilhassa, Moğol kılıcı altında can vermemek, onlara tutsak düşmemek, Moğol istilâsını takiben Türkistan’da baş gösteren korkunç açlıktan ölmek ve nihayet eldaşlarının yaşadığı emin bir ülke olması gibi sebepler yüzünden Anadolu’ya geldikleri anlaşılıyor. Sonuç olarak, Anadolu’nun pek büyük bir kısmı XI. yüzyıldan başlayarak XIV. yüzyıla kadar süren yoğun göçler ile her bakımdan bir Oğuz (Türkmen) ülkesi vasfını aldı ki, bu hususu XIV. yüzyıldaki yabancı müellifler de fark etmişlerdi” (Sümer, 1972, s. XIII-XIV).

F. Sümer’in “...Oğuz (Türkmen) ülkesi vasfını aldı ki, bu hususu XIV. yüzyıldaki yabancı müellifler de fark etmişlerdi” ifadesi, doğrudan Türk/Türkmenlerin Anadolu’ya ilk göçü ile ilgili değil, aslında yerinde daha geniş değinildiği gibi,

Türklerin asli kurucu unsur olduğu Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının yeniden atak yapması ve Anadolu dahil bütün kültür havzasındaki egemenliklerinin perçinlenmesi meselesidir.

Bu dönemde belirtilen şahsiyetler tarafından, tarihi zeminde özellikle Selçuklu ve onun varisi olarak gösterilmesine özel özen gösterilen Osmanlı dönemini ele alarak savaş/cihat, savaşçı/cihatçı, alp, Alperenlik gibi kavramlar üzerinden Türk ve İslam ülküsüne dayalı olduğu belirtilen, Türk tarih tezinin savunduğu Türklerin 6-7 bin yıl önceden Batı Asya'nın yerleşik toplumları olarak yerli medeniyetlerin kurulmasında asli unsur olduğu fikrini (Atatürk, 1931, s. 30) reddederek, İslam'la ilgili bir biçimde esasen 1071 Malazgirt savaşı ile Anadolu'ya göçebe halinde doğrudan Orta Asya'dan gelmesi tezini ortaya atan bir yaklaşımla yeni bir Türklük yorumlanmasına gidilmiş ve Türk-İslam sentezi olarak anılmıştır. 20 yıl öncesinde Türk Tarih Tezi bu konuya şöyle değinmiştir:

“1000 yıldan fazla süren İslamlık-Hıristiyanlık davalarının doğurduğu husumet duygusile mutaassıp müverrihler bu davalarda asırlarca İslamlığın piştarlığını yapan Türklerin tarihini kan ve ateş maceralarından ibaret göstermeğe savaştılar/çalıştılar. Türk ve İslam müverrihler de Türklüğü ve Türk medeniyetini İslamlık ve İslam medeniyeti ile kaynaştırdılar; İslamlığa tekaddüm eden binlerce yıla ait devreleri unutturmayı Ümmetçilik siyasetinin icabı ve din gayreti vecibesi bildiler” (Atatürk, 1931, s. V).

Osman Turan'ın, Türkiye'de Selçuklularla ilgili en önemli baş yapıtlardan sayılan '*Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*' başta olmakla '*Selçuklular ve İslamiyet*', '*Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*', '*Selçuklular Zamanında Türkiye*', '*Türkiye'de Manevi Buhran Din ve Laiklik*', '*Malazgirt Zaferi ve Anadolu'da Türk Destanı*', '*Türk Milliyetçiliği*', '*Milli Mefkure ve Devrimci Zehniyet*', '*Muvaffak Olmayan İnkılap*', '*Kızıl Tehlike*' ve diğer bu gibi eserleri birer örnek olarak gösterilebilir. '*Kızıl Tehlike*' kitapçığı şu sözlerle bitiyor: "*Türklüğün ve İslamlığın baş düşmanı olan Kızılilarla mücadele maksadıyla çıkarılan bu broşürü sağduyu sahibi bütün vatandaşlara okutunuz. İşçilere, köylülere, talebelere, esnafa dağıtınız*" (Topal, 1998, s. 43-47).

İbrahim Kafesoğlu'nun ölümünden sonra 1985'te yayınlanan '*Türk-İslam Sentezi*' adlı eserinin kapak sayfasında verilen yorum, aslında Türk İslam sentezi'ne bir özetir denilebilir:

“Devlet kuruculuk ve teşkilatçılık kabiliyetli, bu itibarla da toleranslı nizamperver, fütühata yatkın fakat sömürücü değil, hakikatlere açık, gerçekçi bir millet olarak tanınan Türklerin bu özellikleri düşünce sistemlerinde temellenmektedir. Türk ne herşeyi, insana sağladığı fayda derecesinde değerlendiren maddeci eski Grek gibi, ne de kâinatı meçhuller alemi sayıp çözemediği hadiseleri hemen ‘mucize’ye bağlayan Samî-İranlı-Hindli gibi düşünmektedir. Türk’ün mevcut düşünce tarzları arasındaki yeri, mutedil ölçüde akılcı-maneviyatçı olmaktadır. Bu hususiyet İslam felsefi tefekküründe mühim rol oynamış, dolayısıyla Türk kültür çevresine mensup şahsiyetler müsbet düşünce ve ilim sahasında büyük hizmetler ifa etmişlerdir. Bu ortamda, iradeyi ön safa alan ilahî emirleri akıl ve deliller ışığında kavrayan İslamî düşünce tarzının gelişmesi, zaman ve mekân şartlarını gözetken bir hukuk nizamı, eski Bozkır Türk siyasî teşekküllerinde görülen devlet anlayışı, vicdan hürriyeti ve askerî geleneklerin İslâm’la terkibi, siyasetten ilme, sanata kadar hayatın her safhasında Türk üslûplu bir İslâm anlayışını ve uygulamasını meydana getirmiştir” (Kafesoğlu, 2020).

Seyyid Ahmed Arvasi (1932-1988), sentezin mucidi sayılan İbrahim Kafesoğlu tarafından ‘Türk İslam Sentezi’ terminini değil, ‘Türk İslam Ülküsü’ ifadesini kullanmayı tercih eder. Konuyla ilgili Fatih Yaşlı ve Işık Evren Tanıl Bora ve Kemal Can’ın ‘Devlet ve Kuzgun’ adlı kitabına atıfta bulunarak şöyle derler: “ülküci hareketin İslamlaşma sürecinin ürettiği terminolojinin, temel teorik ve ideolojik tutumların, formüllerin kataloğu niteliğindedir” (Yaşlı, 2014, s. 386) (Işık, 2008, s. 91). Atsız’dan farklı olarak Arvasi, ‘üstün ırk’ kuramını reddeder, daha doğrusu, biyolojik özelliklerin ırkları birbirlerine üstün kılmadığını, üstünlüğün ölçütünün ‘Allah yolunda gösterilecek hizmetler’le ölçülmesi gerektiğini söyler (Yaşlı, 2014, s. 389-390). Arvasi’ye göre İslam ırkların ve milletlerin varlıklarını inkâr etmez ama bunların ‘şerefi’ Allah’a hizmetleriyle doğru orantılı olarak artmaktadır:

“İslam sosyolojisi’nde, milletler ve ırklar, insanlık kadar gerçekler ve ancak bunların ‘şerefi’, Allah yolunda gösterecekleri hizmet ölçüsünde değişir. İslam’a göre ‘şeref’ et ve kemikte değil, renk ve biçimde değil, ancak ‘takvada’ en ileri olmaktadır. Bize göre, sarı saçlı bir Alman ile kıvırcık saçlı bir ‘zenci’, İslam olmakla şereflenmişlerse, ‘din kardeşi’ olurlar, manevi rütbe ile ‘şerefleri’, bu iman gerektirdiği aşk, ahlak ve aksiyon oranında değişir. Bu fazilet yarışında, ileride olmak ise bir renk ve kafatası meselesi değildir. Yüce peygamberimiz, takva yarışına katılmayıp faziletlerle değil ‘et ve kemik’ üstünlüğü, ‘renk ve kafatası biçiminde’ şeref iddia ederek, ‘cahiliye devri adetlerine sarak’ kavmiyetçilik yapmayı men etmişlerdir” (Yaşlı, 2014, s. 389-390).

Ahmet Selim Kadioğlu, Aydınlar Ocağı’nın kurucu üyesi ve ilk başkanı olan Kafesoğlu’nun 1985, s.XII çalışmasına atıfta bulunarak, Türk ve İslam’la ilgili fikrini şöyle izah eder:

“Bir ilim ve kültür müessesesi olan Aydınlar Ocağı, verdiği pek çok hizmetler yanında Türk’ün ne ve kim olduğu meselesine de eğilmiş, buna doğru ve şaşmaz cevaplar aramıştır. Haddizatında bu sorunun cevabı Türk’ün son 1000 senelik tarihinde, bugün yaşanan en küçük köyündeki minareden, büyük kültür ve medeniyet merkezlerindeki çeşmeler, hamamlar ve kubbelere kadar her yurt parçasında mevcuttur... ‘Aydınlar Ocağı’ mensupları bu düşünce ve duygularla Türk’ün İslâm’da, İslâm’ın Türk’te bütünleştiğini müşahade etmiş ve bu hali bizzat yaşamışlardır. Bundan dolayı son 10 senedir onlar «İslâm-Türk Sentezi» veya «Türk-İslâm Terkibi» ifadesini sık olarak kullanırken Türk’ün varlık hikmetini de işaret etmiş oluyor” (Kadioğlu, 2020, s. 823-824).

Türk İslam Sentezinin, Türk ve Türklüğün bağımsız iradesini temsil eden bir fikir ve cereyan olmadığını savunan birçok yazar ve eleştirmen vardır, o cümleden Ahmet Selim Kadioğlu, bu konuyla ilgili Timuroğlu ve Güvenç’e atıfta bulunarak 12 Eylül darbesi ile bağlı şu tespitte bulunmuştur:

“Türk-İslam Sentezi, 12 Eylül yönetiminin, Türkiye Cumhuriyeti’nin temel dünya görüşünü oluşturan pozitivist ve laik eğitim ve kültür politikasına karşı, ‘Aydınlar Ocağı’nın iş birliğiyle uyguladığı eğitim ve kültür politikasıdır. Bu politika, özellikle ANAP iktidarlara döneminde, Beşinci ve Altıncı Beşer Yıllık Kalkınma Planları’nın uygulama programlarını oluşturan ve Devlet planlama Müsteşarlığınca hazırlanan Milli Kültür adlı bir raporla uygulamaya konmuştur (Timuroğlu, 1991, s.4). Timuroğlu (1991) ile Güvenç, Şaylan, Tekeli ve Turan (1991)’a göre bu kurgunun oluşturulması ve uygulanabilmesi için yabancı güçlerin de desteği alınmış; böylece uluslararası emperyalist güçlerle 12 Eylül yönetiminin iş birliği sonucu oluşturulan ‘ırkçı’, ‘gerici’, ‘bilim ve Atatürk karşıtı’ ve ‘çağ dışı’ Türk-İslam Sentezi, Türkiye’yi emperyalizmin kısılcına sokmak amacıyla kullanılmaktadır” (Kadioğlu, 2020, s. 822).

Görülen İslam’ın, SSCB başta olmakla Komünizme karşı kullanılması gibi, toplumsal iradenin iknası ve yönlendirilmesi için de kullanılması mümkündür, tezisinden yola çıkan Kenan Evren, 12 Eylül 1980 askeri darbesinden 4 ay sonra, 17 Ocak 1981 tarihinde Kahramanmaraş’taki halk mitinginde; “Hepimiz bir Allah’a inanıyoruz, bir Peygamberimiz var, aynı Kur’an’ı kullanıyoruz, aynı Kur’an’ın sureleriyle namaz kılıyoruz. O halde ayrılık neden!” diye konuşmuştur (Kadioğlu, 2020, s. 823). Copeaux, Türk-İslam Sentezinin Marksist akımlarla savaşmak için kurulduğu fikrini savunur (Copeaux, 1998, s.77) (Kadioğlu, 2020, s. 824).

Ahmet Selim Kadioğlu ise konu ile ilgili çalışmasında Türk-İslam sentezini şöyle özetler:

“Türk-İslam Sentezcilerine göre bir olgu olarak Türk-İslam Sentezi, Türklerin İslam’a girmesiyle oluşmaya başlayıp özellikle Selçuklu ve Osmanlı Devletleriyle olgunlaşarak Müslüman-Türk kimliği haline gelmiştir. Türklük ile İslamlık arasındaki bu sentez tez ve antitez zıtlığı şeklinde iki zıt unsurun

bireşimi anlamında değil, iki uyumlu unsurun tarih boyunca tabii bir seyirle bireşim haline gelmesi biçiminde gerçekleşmiştir. Bu nedenle onlara göre Türkler İslam dinine büyük hizmetler yaptıkları gibi, İslam dini de Türk kimliğinin korunmasını sağlamıştır. İdeolojik açıdan ise Türk-İslam Sentezi, Osmanlı'nın son dönemlerinde gündeme gelen Türklük ve İslamlık siyasetlerinin Osmanlı Türkçüleri tarafından ve onların perspektifinden mezc edilmesiyle oluşmuş, 1960'lı yıllardan sonra ise Milliyetçilerce olgunlaştırılmıştır. 1970'li yıllarda Türk düşünce ve siyasi hayatında etkinliklerini gittikçe artırmaya başlayan Türk-İslam Sentezcileri devlet ve millet kavramlarını yücelten, İslam dinine fonksiyonel cepheden de bakan, Cumhuriyet ilke ve kazanımlarını toptan reddetmeyen özellikleriyle 1980 sonrasında devlet politikalarını etkilemiş ve yönlendirmişlerdir... Günümüzde ise Cumhur İttifakı, Türk-İslam Sentezi'nin farklı ve özgün bir örneği olarak değerlendirilebilir” (Kadioğlu, 2020, s. 813). Türkiye’de Türk-İslam Sentezi, kavram olarak Turgut Özal döneminden itibaren siyaset alanında ciddi biçimde göndem teşkil etmektedir.

Türk-İslam Sentezi, Türk Dünyasının birlik ve bütünlüğü namına, biri tarihe bakış açısından, diğeri siyasi cihetten iki büyük tahribe yol açmıştır; tarihe bakış açısından 6-7 bin yıllık Türkün Batı Asya’daki (İran, Kafkasya ve Doğu Anadolu) yerli/Aborijen halk olduğunu bilimsel verilerle ortaya koymuş olan Türk tarih tezini reddetmesi ve Türklerin bölgeye Orta Asya’dan gelişlerini esasen 1071 Malazgirt savaşı ile ilişkilendirilmesi olmuştur (Turan, 2017, s. 33-51), (Turan, 2018, s. 180-187), (Turan, 1965, s. 52-55, 71-73). Türk İslam Sentezcileri o cümleden Osman Turan, bunu büyük Türk muhacereti olarak dünyanın mevcut dengelerini değişen olağanüstü olay gibi karakterize ederler. O. Turan birkaç İslami kaynağa özellikle Mervezi’nin yeni keşfedilen ‘Tabayi ul -Hayvan’ adlı eserine (Turan, 2018, s. 183) istinaden tabiri caizse Orta Asya’yı tamamen alıp, İran ve Kafkasya üzerinden Anadolu’ya intikal eder. Kendi ifadesi ile; “*Tuğrul Bey, Alp Arslan ve Melikşah zamanlarında Selçuk devleti Türkistan’dan Horasan, İran, Irak ve Azerbaycan istikametinde ilerileyen ve bir kısmı bu ülkelerde kalan bu insan dalgalarını Anadolu’ya sevk etmek ve bu Hristiyan ülkesinde yurt sahibi yapmak zorunda idi”* (Turan, 1965, s. 73). Diğer bir yerde ise şöyle der:

“...zira X. ve XI. asırda vukubulan Büyük Türk Muhacereti bir yandan hazar denizinin şimalinden başlayarak Avrupa’nın şarkını, ortasını ve Balkanları içine almış; öte yandan da Müslüman Türkler, Harizm, Horasan, Afganistan, İran, Irak, Suriye, Azerbaycan ve hususiyle Anadolu’yu Türk göçleri ile doldurmuştur. Halbuki tarihin seyrini değiştiren bu muhaceret ve onun neticeleri yalnız Avrupa’nın değil, şark milletlerinin tarihi ile uğraşan alimlerin bile meçhulü kalmış ve bu büyük meselenin mevcudiyeti dahi düşünülmemiştir” (Turan, 2017, s. 35).

İlginçtir, Avrupa, özellikle şark ve İslam tarihçilerinin böyle dünyayı değiştiren kitlevi muhaceretten haberdar olmamaları ve olayın tarihen meçhul kaldığını ve dolayısı ile kendisi tarafından tespit edildiğini bildirmektedir. Ünlü Rus Tarihçi W. Barthold'un böyle muazzem bir göçten haberdar olmadığını şu sözlerle beyan eder:

“...meşhur Rus tarihçisi W. Barthold dahi Türkistan adlı mühim kitabında; ‘Selçukluların Maveraiünnehre göçleri sebebinin meçhul’, bulunduğunu söylemiştir. Çeyrek asır sonra yayınladığı başka bir eserinde ise: ‘XI. asırda Oğuzların garbe doğru hareketlerinin şimalden Kıpçaklar’ın sıkıştırmasından ileri gelmiş olması mümkündür’, ifadesi ile böyle bir meselenin mevcudiyeti hakkında müphem ve tereddütlü bir görüşü çekingen bir şekilde kaydetmekten başka bir şey yapamamıştır” (Turan, 2017, s. 35).

Türklerin, Orta Asya'dan batıya özellikle Anadolu'ya yönelik 1071 Malazgirt savaşı ile başlatılan büyük muhaceret fikri, bilimsel olmaktan ziyade siyasi bir kararın izahına yönelik çaba olarak değerlendirilebilir. Bu fikrin, asla bilimsel isbatı mümkün değildir. Yerinde geniş biçimde değinildiği gibi Türklerin bölgedeki varlıkları, İslam öncesi veriler dışında, İslami metinlerle bile milat öncesine dayanır.

Siyasi cihetten yapmış olduğu büyük tahrip ise Türk tarih tezinde yerli halk ve asli kurucu unsur düzeyinde ele alınmış olan İran ve İran Türklüğüne karşı azınlık müamelesine tabi tutulacak bir şekilde çıkış yolu bırakan (*yöresel veya bölgesel Azerbaycan azınlığı gibi*), ülkeyi büsbütün Pers düşünce sistemine mal eden ve karşılığında Philip Johan Von Strahlenberg, W. Scott (Demir T. B., 2021), M. A. Castren, C. C. J. Bunsen, Fredrich Max Müller (Yılmaz E. , 2002), Arminius Vambery, Leon Cahun gibi oryantalistlerin Firdevsi'nin İran-Turan efsanesi üzerinden üretmiş oldukları İran/Pers – Turan/Türk yaklaşımını tescillemesidir. Zeki Velidî Togan'ın Türk dünyası tasnifinde olduğu gibi; Türklerin doğuda Türkistan ve batıda Türkiye olmak üzere iki vatanı olduğunu kabul ederek Azerbaycan'ın da Türkiye'ye dâhil olduğunu söyler (Yılmaz M. , 2015, s. 480). Türk İslam Sentezcilerinin, İran'ı Pers'e mal eden Turancılıkları ve Türklerin 1071 Malazgirt savaşı ile bölgeye gelişlerini resmi tarih olarak ön plana almalarının en ağır bedelini İran ve Azerbaycan Türklüğü ödemiştir. İran'ın asli kurucu ve yerli unsuru olan Türklerin, Pers düşünce sistemi üzerinden gelme ve işgalci azınlık toplum olarak değerlendirilmesine, resmen tarihi olarak sağlamış oldular.

Diğer bir mesele de Türk-İslam Sentezinin Türk ve İslam olmaktan ziyade Osman Turan'ın adında olduğu gibi, Türk'ün Turan'la, İslam'ın ise Osmanlı ile

eşitlenmesi olmuştur. Başka bir ifade ile Türk ve Türklük, toplumda inşa edilmesi gereken medeni bir kimlik olmaktan ziyade Turan adı ile siyasi bir argoman haline getirilerek, ilk başta SSCB'ye, Komünizme karşı ve 1990'lerden sonra ise İran/Pers algısı üzerinden hareket ederek, 1979 devriminden sonra kurulmuş olan İran İslam Cumhuriyeti'ne karşı ön plana alınmasıdır. Mevcut durumda İran İslam Cumhuriyeti, içinden evrilmeye ve yeni bir sistemle izhar-i vücut etmeye hazırlanırken, Yusuf Akçura'nın gözünden ırak Türk-İslam Sentezcileri Türkiye'de Yeni Osmanlı'nın ihyasına hazırlık yapmaktalar. Yusuf Akçura (1876-1935), 1904 yılında Rusya'da yazdığı ve Mısır'da Türk Gazetesinin 24-34 sayılarında yayınlanan “Üç Tarz-ı Siyaset” tezinde Osmanlılık (*Osmanlı Milleti*), İslamiyet (*İslam Ümmeti/Panislamizm*), Türklük (*İrk üzerine Türk siyasi milliyeti*) fikirlerini karşılıklı şekilde ele alarak incelediği (Akçura, 2018, s. 17-23) ve netice olarak “*Osmanlı milleti meydana getirmekle uğraşmak, beyhude bir yorgunluktur*” (Akçura, 2018, s. 33), diyerek Osmanlılığın / Osmanlı milletinin ihyasının ve bekasının temin edilmesinin mümkün olmadığını beyan etmiş, Müslümanlık ve Türklük siyasetinin Osmanlı için hangisinin daha yararlı olacağını sorarak tamamlamıştır (Akçura, 2018, s. 39). Çoğu Türkçü düşünürlerde olduğu gibi Yusuf Akçura'nın da ileri sürmüş olduğu bu faraziyenin tam tersine, vefatından 10-15 yıl sonra Türk İslam sentezcileri tarafından fikri esasları işlenmeye başlanan ve onun da sorguladığı Türklük ve İslamiyet argümanları üzerinden sahaya sürülen İslamiyet ve Türklüğün zaman aşamasında nasıl Osmanlı'nın yeniden ihyasının hizmetinde olduğu gerçeği tevatür etmiştir. Tabiri caizse, onun reddettiği ve ihyasının mümkün olmadığını bildirdiği Osmanlılık ve üzerinde durduğu Türklük ve kısmen İslamiyet, tam tersine işleyerek, Osmanlılığın yeniden ihyasına hizmet ettirilmiştir.

İran İslam Cumhuriyeti, ilk kurulduğu andan itibaren Ümmülkura teorisi ile Osmanlı'nın tarihi misyonunu benimsemiştir. Bu teori, 1980'lerde Muhammed Cevad Erdeşir Laricani tarafından ileri sürülmüştür. Bu, İran İslam Cumhuriyeti'nin dış politikasını ve güç sınırlarının analizini ve İran'ın İslam dünyasındaki konumunu açıklamaya yönelik bir çalışma olmuştur. Bu teoride ileri sürülen fikirler, çok da gündem yapılmadan devletin esas stratejisini yansıtan bir mülahaza olmuş ve İran İslam Cumhuriyeti'nin son 40 yılda yürüttüğü siyasete mutabıktır. Burad da Türkiye'yi İran'a, İran'ı Türkiye'ye mahkûm eden kısır döngü söz konusudur. Türk-İslam Sentezcilerinin Yeni Osmanlıcılık ardınca koşmaları, Türkiye başta olmakla

bütün Türklüğü iflasın eşiğine getirir. Buna gidilmeksizin Türkiye'nin İslami değerlere ters düşmeyecek bir biçimde Atatürk'ün Türk tarih tezindeki ilkeler (*gerekli değişikliklerin edilmesiyle*) esas alınarak, seküler ve demokratik Türk Birliği devlet siyasetine dönüştürülmelidir. Yeni Osmanlıcılık ülküsü, Türklerin asli kurucu unsur olduğu Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının yeniden ihyasına karşı hem İran için hem de Türkiye için bir kısır döngüdür. Şii-Sünni kartı ile nasıl İran'ın Osmanlılık Teorisi çıkmaza girmişse, Türkiye için de birçok nedenlerden dolayı aynı iflas kaçınılmazdır. Mevcut durumda ulusal ilkeleri yok sayacak bir siyasi oluşumun bekası ve varoluşu mümkün değildir. İslam dünyasında dayanışma ve iş birliği mümkündür ve elzemdir, ancak bir merkezden idare edileceği fikri, mevcut koşullarla gerçekliğini büyük oranda kaybetmiştir. Bir siyasi kart olarak oynanması da inandırıcılık kabiliyetini yitirmek üzeredir. Horasan/Azerbaycan Medeniyet Havzasının asli kurucu unsuru olan Türklerin, güçlü bir birliğin oluşturması için büyük olanaklar mevcuttur. Başka bir ifade ile Türk Birliği 21. yüzyılın bir gerçeğidir.

2.2.3. Türklerin İlk Atayurdu Olarak Batı Asya ve Urmu Nazariyesi

Tarihi Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının asli kurucu unsuru olan Türklerin Batı Asya'da (*İran, Kafkasya ve Anadolu ağırlıklı*) yerli halk olmasına dair oldukça geniş bilgiler mevcuttur. Antropoloji, Arkeoloji ve genetik uzmanların konu ile ilgili son bilimsel bulguları esasen bu yöndedir. Başka bir ifade ile Türklerin esasen 1071 Malazgirt savaşı ile bu bölgeye gelişlerine dair ileri sürülen iddia, bilimsel olmaktan ziyade siyasi bir argüman olmuştur. Son dönem bölgede yaşayan toplumlar üzerinde çeşitli enstitüler ve genetik uzmanlar tarafından yapılmış olan DNA analizlerinin elde ettikleri sonuçlar da esasen bu fikri destekler niteliktedir.

Urmu Nazariyesi'nin müellifi, Azerbaycan Cumhuriyetinin Başbakan Yardımcısı (1992) ve Eğitim Bakanı (1992–1993) gibi devlet görevlerinde bulunmuş olan tanınmış Türkolog, tarihçi ve dilçi Prof. Dr. Firudin Ağasıoğlu Celilov'dur.

Firudin Ağasıoğlu'nun ileri sürmüş olduğu Urmu Nazariyesi'ne girmeden önce 'Urmu' toponimine aydınlık getirlmesi yerinde olur. Urmu, İran'da Batı Azerbaycan eyaleti'nin merkezi olarak bilinen tarihi bir şehirdir. Toponim olarak, tarihi Türkçe, Farsça ve Arapça metinlerde esasen 'Urumiye', 'Urmıye' ve yerli halkın ağız ifadesi ile 'Urmıye' ve/veya 'Urmu' olarak geçer. 1453 sonrası Osmanlı metinlerinde esasen 'Rumiye' olarak kaydedilmiştir. Bu da Osmanlı'ların Türk karşısı Rum Bizans

varisliğine soyunmaları ile doğrudan ilintilidir. Türklerin ‘R’ ile başlayan sözcüklerinin olmadığı ve ‘U’ ünlüsünün eklendiğini farz ederek, tarihi ‘Urmıye’ toponiminin Türk’lerle değil, Rum’larla bağlı olduğunu ve nitekim ‘Rumiye’ olarak kaydetmeği tercih etmişlerdir. Buna örnek olarak, Evliya Çelebi Muhammed Zillî İbn Derviş’in ‘Seyahatnamesi’ (17. yüzyıl) ve Adil Efendi ile Mustafa Efendi’nin 19. yüzyıla ait Rusçadan Osmanlıcaya çevirdikleri eserler gösterilebilir (Çelebi M. Z., 1896, s. 282, 283, 285) (Averyanov, 1926, s. 126). Ama Safevi’lerin çöküşü esnasında, 18. yüzyılın ikinci çeyreğinde kuzey toprakların Çar Rusya’sı ve Batı bölgeleri o cümleden Urmu vilayeti Osmanlılar tarafından ele geçirildiği dönemde, Osmanlı vergi defterlerinde, büyük ihtimal yerel kaynakların etkisi altında ‘Urumiye’ olarak kaydedilmiştir (Özgüdenli, 2003, s. 86, 90, 102).

Bilindiği gibi ‘Ur’ ile başlayan birçok eski medeniyetlere ait şehir ve sülale adları olmuştur. Sümer medeniyetine ait ‘Ur’ (Atatürk, 1931, s. 89, 91, 93, 98, 157) ve ‘Uruk’ şehirleri (Atatürk, 1931, s. 89, 91), Sümerlerin MÖ 2648-2623 yıllarına ait 4. ‘Uruk’ hanedanı (Atatürk, 1931, s. 92), ‘Ura’ (Atatürk, 1931, s. 172), MÖ 3600 yıllarına ait ‘Orkhum’ hanedanı (Atatürk, 1931, s. 93) ve Sümerlerin ‘Urukagina’ hanedanı döneminde toplanmış olan kanunlar, daha sonra Sami kökenli Hamurabi kanunlarına birer esas teşkil etmiştir (Atatürk, 1931, s. 98). Met padişahı Kiyaksar’ın Alan (Kaf/Kafkasya) dağlarından aşip, gelen İskitlerle Urmıye Gölünün kuzeyinde tesadüf etmesi olayından da görüldüğü gibi (Atatürk, 1931, s. 169), ‘Urmıye’ bölgenin tarihi toponimi olarak kullanılmıştır. Kudüs olarak tanımladığımız ‘Urşelim’, Yerusalam (İbranice ירושלים Yerusalayim, Arapça el-Kudüs) ve/veya Çin’de, tabiri caizse Doğu Türkistan’da ‘Urumçi’ şehirleri de ‘Urmıye’ ile tarihi cihetten aynı kökeni paylaştığı görülmektedir.

Firudin Ağasıoğlu’nun, “*Doqquz Bitik / Dokuz Kitap*” (Azerbaycan Türklerinin İslama Kadar Tarihi) adı ile yayınlamış olduğu dokuz ciltli tarih eserinde ileri sürmüş olduğu ‘Urmu Nazariyesi’, daha çok Azerbaycan odaklı bir tez olup, Batı Asya’yı özellikle günümüz İran, Kafkasya ve Anadolu bölgesini, ciddi argümanlar ileri sürerek Türklerin ilkin Atayurdu olarak savunur.

F. Ağasıoğlu, girişte kendi eserini şöyle tanımlar:

“en eski dönemlerden başlayarak, İslamlaşma çağlarında ilk Arap İstilaları devrini de kapsayan Urmu nazariyesinin bilimsel esaslarını ortaya koyan bu

eser, Antropoloji, Arkeoloji, Tarihi coğrafya, Onomastik, devlet kurumları, medeniyet, etnografya, dil, folklor, Mitoloji, Etnogenez verilerine göre dokuz ciltte çalışılmıştır. Umarımki 'Azer' halkının İslamdan sonraki zengin tarihini bu konsept esasında yazacak tarihçilerimiz olacaktır. Bunu da vurgulamak lazım ki, bu tezde Prototürk çağı ve üç binyıl önceye kadarki çağ, bütün Türk halklarına ait genel Türk tarihidir. Sonraki çağlar ise Protoazer ve Azer Türklerinin tarihi gibi kaleme alınmıştır” (Celilov, 2014, s. 4).

F. Ağasıoğlu, Türklerin göç meselesi ile ilgili şu tesbiti ileri sürmektedir:

“eski dönemlerden İslam’a kadar bölgemiz doğudan batıya, güneyden kuzeye ve aksine olan göçlerin yol ayrıcında yerleştiği tarihi bir gerçektir. Ancak tarih boyu yapılmış olan bu göçler, bölgenin etnik yapısını değiştirecek düzeyde olmamıştır. Antropoloji, Arkeoloji, Onomastik, etnografya ve diğer kaynaklara göre son beş bin yılda Azerbaycan ve etraf bölgeye gelip yerleşen veya gelip kısa süre kalıp, daha sonra aşağı bölgelere inen Sümer, Sami, Het, Hay, Hurri-Urartu, İran, Kafkasya ve Mongol/Moğol dilli halkların bölgeye gelme tarihi bellidir. Ancak komşu bölgelerde Elam, Hat, Kafkas dilli boylar, Doğu Anadolu ve Azerbaycan’da ise Prototürkler yerli halk olduğundan onların buraya gelme tarihi yoktur. Ümum Türk ve Azer tarihine bu yönden yanaşıldığında şimdiye kadar bölgenin etnik tarihine ait yazılmış eserlerdeki yanlış yorumların ve ileri sürülmüş fikirlerdeki zıtlıkların nedeni belli olur, şu ana kadar, konu ile ilgili ortaya çıkan sorulara gerçek yanıtların verilememesi de soruna yanlış yaklaşmanın birer neticesidir” (Celilov, 2014, s. 5).

F. Ağasıoğlu, Türklerin Atayurdu olarak değerlendirdiği Ön Asya / Batı Asya’da ortaya gelmiş olan medeniyetlerde ve devletlerde Ön Türklerin esas rol oynadıklarını bildirerek, Türk medeniyetinin doğudan batıya değil, aksine buradan – Batı Asya’dan doğuya götürüldüğünü ileri sürer (Celilov, 2014, s. 5) ve sözüne şöyle devam eder:

“bilimsel edebiyatta doğu-batı deyimi oldukça derin bir biçimde kök bırakmıştır. Ancak göz önünde bulundurulması lazımdır ki, Mısır’dan Çin’e uzanan bu geniş bölgede oluşmuş olan Doğu Medeniyeti, üç birbirinden farklı kültürel havza mevcuttur. Orta bölgede yerleşen İkiçayarası/Mezopotamya – Orta Asya medeniyeti, batı da Mısır merkezli, doğu da Çin merkezli doğu medeniyetlerinden farklılanmaktadır. Bu farklılaşma sadece etnik farklılıkla değil, hem de arkeoloji, sosyal durum ve özel kültür örnekleri ile tasvip edilmektedir” (Celilov, 2014, s. 6).

Bu meselelere günümüze kadar alan uzmanları tarafından niçin değinilmediğini, alimlerin ileri sürülen Altay nazariyesi üzerinden meseleye yanaştıklarını ve tarihin gelme halklar üzerinden yorumlandığı için yerli halkların tarihi objektif şekilde ele alınmadığını bildirerek (Celilov, 2014, s. 6), sözlerine şöyle devam eder:

“Türk halkı, Ön Asya’da doğulup, buradan çevre bölgelere dağılmış, Türk dili buradan bütün Avrasya’da yayılmıştır. Antropoloji, arkeoloji, mitoloji verilerde görüldüğü gibi bu durum dilçilik bilgileriyle de tasvip edilmektedir. Ancak Avrupa alimlerinin son yüzyıllarda Türkologlara tahmil ve talkin ettikleri ‘Altay

nazariyesi' Türklerin Atayurdunu Ön Asya'da değil, merkezi Asya'da aramaya mecbur etmiştir. Ama bu fikrin ve iddianın net bir şekilde hangi arkeoloji kültüre dayandığı henüz belli değildir...ilginçtir, Türk-Mongol-Tunguz dillerinin ispat edilmemiş akrabalığı üzerinde kurulan bu nazariye, ortaya çıkan birçok soruya yanıt verememiş ve bir kuram olarak hala kabul edilip, edilmemesi tartışılır durumdadır” (Celilov, 2014, s. 6-7).

Son dönem, birçok alimin o cümleden G. Clauson, V. Kotviç, B. A. Serebrennikov, Q. D. Sanjeyev, G. Dörfer, F. R. Zeynalov, A. M. Şerbak'ın gelmiş oldukları sonuca göre Altay nazariyesinin yanlış olduğu ve Türk-Mongol dil benzerliklerinin etnogenetik değil, tam tersine sonraki karşılıklı iletişim, ilişki ve etkileşim neticesinde ortaya çıkmıştır (Celilov, 2014, s. 7).

Ağasıoğlu, Azerbaycan'ın eski medeniyeti ile ilgili; *“Azerbaycan'ın arkeoloji kültürünün Avrupa, Mısır, Sümer, Moğolistan kültüründen daha eski olduğu gibi, Türk dilinin tarihi de kaydedilen kültür kümelerinden daha eski geçmişe sahiptir” (Celilov, 2014, s. 18) diyerek, fikirlerini şöyle devam ettirir:*

“Türk dil ailesinde protodil çağı, başka dil ailelerinden daha önce geliştiğini ve kendine özgü biçim aldıktan sonra ilk büyük göçlerin de bu bölgeden başladığını bildirir ve bu fikrin, glottokronoloji⁸ yöntemi ile onandığını da beyan eder. Azerbaycan böyle bir gelişim yaşadığı ve arkeoloji kültürünün çiçeklendiği dönemde henüz Avrupa buzlaşma devrini yaşıyordu” (Celilov, 2014, s. 19).

F. Ağasıoğlu, Azerbaycan'ın böyle medeni cihetten olağanüstü gelişim gösterdiği bir dönemde Avrupa'nın henüz buzluk devri yaşadığını bildirmesinin yanı sıra modern terminoloji üzerinden hareket ederek, Azerbaycanlıları ve genel olarak Türkleri şu sözlerle, Avropoid/Avrupa ırkının Akdeniz tipine bağlar:

“Antropoloji biliminin elde etmiş olduğu somut verilere göre Avrupa ırkının Akdeniz tipine ait olan Azerbaycan ahalisi, kuzey bölgelerde az da olsa Kafkasya (Caucasian) etkinliği vardır. MÖ bin yıllarda kendini gösteren bu durum, ahalinin etnik yapısını değiştirecek oranda olmamıştır. Zaman zaman Azerbaycan'dan göçüp giden ve daha sonra dönenlerde, bu etnik terkinin değişmesine neden olacak oranda olmamıştır. Buradan doğuya göç eden boyların, merkezi Asya'da bin yıllarca iç-içe yaşadığı Mongoloid ırkla karışması, Türk halklarında batıdan doğuya gittikçe mongoloid çizginin artmasına neden olmuştur” (Celilov, 2014, s. 13).

⁸ Glottokronoloji; bir dilbilim yöntemidir. Ortak bir dilden dallanan dillerin bu ayrımı hangi zamanda gerçekleştiğini belirlemekte kullanılır. Dillerin temel kelime dağarcıklarının çözümlenmesi esasına dayanır. Bu metot, çok kesin sonuçlar vermemekle birlikte, diğer kronolojik yöntemler ile birlikte kullanıldığında belirleyici olabilmektedir. Morris Swadesh'in icat ettiği bu yönteme zamanla çeşitli eklemeler yapılmıştır (Haviland, McBride, Walrath, & Prins, 2008, s. 235).

Burada dikkat edilmesi gereken bir husus vardır, bu da sadece F. Ağasıoğlu'na ait değil, SSCB'ye ait Türk kökenli Kazak, Kırgız ve diğer tarihçilerin de gösterdiği gibi Orta Asya Türklerinin Avrupa ırkının Akdeniz – daha doğrusu Batı Asya tipine ait olduğu fikrinin esas alınmasıdır. İlginçtir, F. Ağasıoğlu da dahil konuyla ilgili çalışan SSCB tarihçileri, büyük çoğunlukla medeniyetlerin, özellikle de uygarlık üreten medeniyetin Batı Asya'da ortaya çıktığını ve bu bölgede medeniyetin geliştiği bir dönemde Avrupa'nın henüz buzluk devri yaşadığı fikrini savunmalarına rağmen, kendilerini tip olarak Avrupa ırkının Akdeniz tipine ait olduklarını yazarlar. Başka bir ifade ile medeniyetin esas merkezinin Batı Asya olduğunu savunmalarına rağmen, tip olarak kendilerini Batı Asya tipi değil, aksine Avrupa ve Avrupa'nın Akdeniz tipi olarak değerlendirmeleri oldukça ilginçtir.

Ağasıoğlu'nun Urmu nazariyesine göre Prototürk etnosunun ilk şekillendiği bölge Urmu, Van ve Göyçe göllerinin yanı sıra Aras, Kür, iki Arpa nehirleri ve Dicle ile Fırat nehirlerinin etrafı olmuştur (Celilov, 2014, s. 52). F. Ağasıoğlu, ilk Atatyurdunun, bu bölge olduğunu ve zaman aşamasında bu bölgeden farklı arazilere edilen göçlerle ikinci Atayurtların da oluştuğunu şu sözlerle beyan eder:

*“Azerbaycan'dan 4-5 bin yıl önce Merkezi Asya yönünde doğuya giden prototürk boyları, sonra orada Mongoloid tiplerle kaynayıp karışmıştır. Uzun süre sonra bu boyların küçük bir kısmı Azerbaycan'a (Batı Asya'ya) Mongoloid çizgileri ile geri dönmüşlerdir. Bu tür gidip gelemler ekseninde gerçekleşen Azer-Mongol ilişkileri Mongol mitolojisinde ve folklorunda açık şekilde görülmektedir. Mongol alimi S. Ş. Çağdurov 'Geseriadanın Yaranışı' adlı eserinde Bayat adlı Mongol boyunun **Urmu gölü** havzasından geldiğini, Geserle bağlı efsanelerin buradan Moğolistan'a götürüldüğünü geniş belgelerle ortaya koymaktadır”* (Celilov, 2014, s. 31).

İlkin Atayurd ve sonraki Atayurtlarla ilgili konuya şu sözlerle izah getirmiştir:

“Atayurttan konuşurken, ilkin ve ikinci yurt anlamlarına açıklık getirilmesi lazımdır. Türklerin ilkin atayurdu, MÖ IV. bin yılın ortalarına kadar devam eden prototürk çağına denk gelir. Prototürk dilinin dağılımı ve yayılması, yapılan ilk göçlerle başlar. Prototürk devrinde Türk halkının şekillendiği arazi prototürklerin ilkin atayurdu, sonralar buradan göç eden prototürk boylarının farklı bölgelerde Türk halkı olarak şekillendikleri araziler ise Türklerin ikinci Atayurdu sayılır. Ulu baba ocağı gibi, ilkin atayurd bir bölgede, ikinci Atayurd ise ayrı ayrı arazilerde ortaya çıkar ve bunların sayısı birden fazla olabilir. Etnoloji bilimlerinin ortaya koymuş olduğu bu ilkeler, bugünkü Hint Avrupa, Tunguz-Mongol, Fin-Ugor, Sami ve diğer halk birleşmelerinde gerçekliğini gösterdiği gibi bin yıllarca bütün Avrasya arazisine yayılmış Türkler için de aynı prensipler geçerlidir. Azerbaycan, Kıpçak Bozkırı, Orta Asya ve Türkistanı içine alarak, Anadolu'dan Çin'e ve Karpatdan Altaya kadar uzanan büyük şeritte

Saka, Hun, Bulgar, Oğuz ve diğer boyların göçleri sonucunda Türklerin birkaç Atayurdu oluşmuştur. Bunların ortaya çıkmasındaki kronoloji ardıcılık yazılı kaynaklarla belirlenmiştir” (Celilov, 2014, s. 208-209).

F. Ağasıoğlu, Ural Altay nazariyesine dayanarak, Türklerin ilkin Atayurdu olarak doğuyu gösteren oryantalistleri özellikle onları takip eden Z. V. Togan, İ. Kafesoğlu gibi yerli Türk tarihçilerini eleştirir ve hiçbir bilimsel esası olmadan Türklerin ilkin Atayurdunu uzak doğuya taşınmasını reddeder. Tarihi cihetten hiçbir kronoloji ardıcılığına dayanmayan, Azerbaycan dışında (*Batı Asya dışında*) nerde bir kurgan⁹ bulunmuşsa orası ilkin Atayurd olarak ileri sürülmüştür. Mesela, ‘Doğu Asya (Menges)’, Uzak Doğu, Mançurya, Khingan dağları (Ramstedt), Mançurya ile Moğolistan’ın güneyi (Parker), Amur çayının çevresi, Baykal gölünün doğusu (Tomaschek), Baykal gölünün güney batısı (Koppers), Baykal’dan Gobu çölüne kadar (Gahz), Altay dağları (Klaprothe, Hammer, Schott, Castren, Vambery), Altayın doğusu (Radlov, Ligeti), Altay-Kırgız Bozkırları (Menghin), Kazakistan (Eickstedt), Tanrı dağları – Asya’nın kuzey-batı arazileri (Strzygowsky), Tyan-Şan bölgesi (Almasy) ve onlar bu gibi bilimsel esası olmayan iddialarla batı Asya dışında birçok yer Türklerin ilkin atayurdu olarak ilan edilmiştir (Celilov, 2014, s. 210-211).

Ağasıoğlu’nun Urmu nazariyesi ile ilgili son söz olarak, **Turuk** veya **Türk** boyunun kökeni ile ilgili vermiş olduğu bilgidir. Ona göre Turuk veya Türk beyliği, MÖ III. bin yılda Urmu gölünün çevresinde yerli halk olarak Subar, Aratta Lulu ve Gut devletlerinin kurulmasında rol almışlar. Asırlar sonra Asurluların bölgeyi ele geçirmesinin ardınca, bu Turuk boyunun bir kısmı doğu Asya’ya göç etmiştir. V. asırdan sonra Gök Türk devletini kuranların babaları, Urmu’dan giden Turuk/Türk boyundan olmuşlardır (Celilov, 2014, s. 196-197).

F. Ağasıoğlu, Azerbaycan, İran, Türkiye ve genel olarak Türk dünyasında hatırı sayılır ve sevilir tarihçi ve dilçilerden biridir. Fakat bazı konularda özellikle İran’la ilgili meselelerde gayri ilmi ve siyasi yaklaşımları esas alarak oldukça subjektif fikirler ileri sürmüştür. Mesela, İran’ı, Fars’a ve Pers düşünce sistemine mal etmek için oldukça subyektif mülahazalarda bulunmuştur. Sanki Azerbaycan’ın Türklüğünün tescillenmesi, İran’ın Persliğinin kabulü ile mümkündür. İran’ı Fars/Pers adına mal edilmesi açısından Türkiye’deki Türk İslam sentezcileri gibi yaklaşmıştır. Türk İslam

⁹ İlkçağda gömüt üzerine toprak yığma yoluyla oluşturulan küçük tepe, höyük.

sentezcilerin böyle yaklaşması anlaşılabilir, çünkü Türklerin bölgeye – Batı Asya’ya gelişlerini esasen 1071 Malazgirt zaferine bağlamayı tercih ederler. Ancak F. Ağasıoğlu, Türk Tarih Tezi ve onu müteakiben Kirişçi gibi önemli tarihçilerin bölgedeki – Batı Asya’daki 6-7 bin yıllık Türk varlığına dair fikirleri benimsemekle beraber, ileri sürdüğü Urmu nazariyesi ile protoazer ve Prototürk’ün ilkin Atayurdu olarak günümüz İran’ın Urmu bölgesini göstermiştir. Sümer’lerin, Elam’ların ve onu müteakiben Manna ve Med’ler gibi yerli medeniyetlerin hepsinin Azer ve Türk menşeli olduğunu bildirmesine rağmen kendi değişimi ile MÖ 7-8 asırlarda günümüz İran arazisine gelen Hint Avrupalılar (Celilov, 2014, s. 5, 23, 31, 37 vd.) üzerinden eski İran’ı, Fars-Pers olarak algıladığı yeni gelen Hint Avrupalı topluluğa mal etmeyi tercih eder. Bu bilim dışı paradoksal ve zıtlık, yazarın Azerbaycan’ın tarihen kuzey vilayetlerinden sayılan Alban/Arran/Aran bölgesinde yeni kurulan Azerbaycan devletini, merkez alan subjektif yaklaşımından kaynaklanmaktadır. Bununda esas nedeni, İran İslam Cumhuriyeti’nden siyasi, medeni ve mezhebi açıdan mühtemel tehlikelere karşı önleyici tedbir olarak, tarihi Azerbaycan’ın kuzey vilayetlerinden sayılan Aran’da kurulan yeni Azerbaycan’ın merkez konuma oturtulması ve Türklüğün menşesinin buraya intikalını teşkil etmek için İran’ın Türksüzleştirilmesi ve Pers algısının yaratılmasını çözüm yolu olarak düşünüyor olmasıdır. Nitekim, Bakü’de kurulan modern Azerbaycan devletinin, tarihi Azerbaycan’ın merkezi konumuna oturtulması ve Türklüğünün tescillenmesinin, İran’ın Persliği ile mümkün olacağını öngörmektedirler. Ancak unutuyorlar ki, bu tezle İran’ın asli kurucu unsurunu oluşturan Türklere ihanet etmiş olurlar.

2.2.4. Kazak ve Orta Asya Tarihçilerinin Türk Tarihine Bakışları

Son dönem Orta Asya özellikle Kazakistan Bilimler Akademisi’nin tarihçi, genolog, antropolog, Arkeolog ve genetik uzmanlarının konuyla ilgili geniş bilimsel veriler esasında çalışmaları ile ortaya konulmuş olan, Orta Asya Türklerinin Mongoloid (*Çin tipi*) tip değil, İran ve Akdeniz tipi’ne ait oldukları ve daha sonra uzun süreli Çin menşeli kavimlerle kurulan karşılıklı etkileşim ve ilişkiler sonucunda baskın tip olan Çin tipinin ağır basması fikrinin doğruluğu da, Türklerin Batı Asya menşeli olmalarına dair ayrıca bir örnektir. Bu çalışmalara örnek olarak, “*Kazakistan ve Kazaklar*” adlı Kazakistan Bilimler Akademisi tarafından yayınlanan eserdir. Burada O. İ. İsmagulov ve K. A. Pişçulina tarafından kaleme alınan “*Kazakistan’da Etnogenez*

ve *Etnik Süreçler*” başlıklı çalışmada genellikle Orta Asya ve özellikle Kazak’lar üzerine elde edilen en son antropolojik verilerle konu enine boyuna incelenmiştir. O.

İ. İsmagulov ve K. A. Pişçulina konuya şu sözlerle giriş yapmışlar:

“Kazakistan ve hatta Avrasya’nın geniş etno genetik süreçlerine katılan halkların yaşadığı komşu bölgelerin, geçmiş tarihinin bütünü ile incelenmesi ile yakından bağlıdır...Kazak halkının kökeninin araştırılması dilbilim ve antropolojik gibi iki mihver üzerine oturtulabilir...Eski devirlerde bu bölgede yaşayanların dil ve antropolojik açıdan ortak temellere sahip olmaları dikkat çekici bir husustur. Onların bugünkü torunlarının genetik sınıflandırılması, dil açısından da uygun düşmektedir. Kazakistan’ın eski tarihini ‘Hint-Avrupai’ ve ‘Türki’ olmak üzere iki büyük döneme ayırabiliriz” (Kazakistan Bilimler Akademisi, O. İ. İsmagulov, K. A. Pişçulina vd., 2013, s. 173).

Kazak’ların eski tarihinin ‘Hint-Avrupai’ ve ‘Türki’ olarak iki kategoride ele alınmasının esas nedeni, Kazak Bilimler Akademisi tarafından yayınlanmış olan bu eserde Saka’ların ve onların batıdaki uzantıları İskit’lerin Hint-Avrupalı halk olarak tanımlanmasından kaynaklanmıştır. Bu yaklaşım, çevirmenin de itirazına neden olmuştur (Kazakistan Bilimler Akademisi, O. İ. İsmagulov, K. A. Pişçulina vd., 2013, s. 174).

Müellif, Kazakistan ve genel olarak Avrasya’nın etnik yapısına ve köken Hint-Avrupa ailesinin İran koluna ait olduklarını şu sözlerle beyan ederler:

“İlk dönem, çok eski zamanları kapsamasına rağmen, sadece ekonomik ve kültürel geleneklerin değil, aynı zamanda bazı etnik birliklerin ve ırkı yapının da ortaya çıkış safhasıdır. Dil açısından bakıldığında, bu aşamada yalnız Kazakistan’ın değil, Avrasya’nın geniş topraklarının sakinleri de Hint-Avrupa ailesinin eski İran koluna dahil olmaktadır. Bizim Kazakistan’la ilgili olarak sözünü ettiğimiz dönem, kronolojik açıdan MÖ III-I bin yılları kapsamaktadır” (Kazakistan Bilimler Akademisi, O. İ. İsmagulov, K. A. Pişçulina vd., 2013, s. 174).

Avrasya bozkırlarında Hint-Avrupa ailesinden olduğu iddia edilen Saka’lar başta olmakla diğer bazı tayfaların o cümleden Massaget, İssedon ve Arimasp’ların katılımı ile oluşturulmuş olan birliğin, yeni dönemin başlangıcına kadar devam ettiği bildirilmiş ve bu dönemin etno kültürel gelişiminde Hint-Avrupa toplumunun özelliklerinin korunduğu üzerinde durulmuştur (Kazakistan Bilimler Akademisi, O. İ. İsmagulov, K. A. Pişçulina vd., 2013, s. 175). Kazak toplumunu, Paleantropolojik ve arkeolojik açıdan değerlendiren yazarlar şöyle devam eder:

“Kazakistan’ın eski sakinleri Avrasya’nın büyük etno kültürel bölgesinin merkezinde yoğun olarak yaşıyorlardı ve proto Avrupa ırkının bir koluna ait geniş paleantropolojik katmanın temsilcileriydiler. Kazakistan ve Orta Asya’yi

kapsayan geniş bir bölgenin büyük bir kısmı Hint-İran kültürel, tarihi ve dil toplumuna mensup kabilelerin yaşayıp, dağıldıkları en eski bölge özelliğini taşımaktadır. Binlerce yıl boyunca, bu en eski medeniyetin sahipleri, daha geç devirlerde bölgenin antropolojik oluşumunun çekirdeği olarak kaldılar” (Kazakistan Bilimler Akademisi, O. İ. İsmagulov, K. A. Pişçulina vd., 2013, s. 176).

Genel olarak Avrasya, Orta Asya, özellikle Kazak’ların tarihi tipleri ile ilgili, şu bilgileri paylaşmaktalar:

“...Kazakistan’ın geniş topraklarında eski Avrupai’lerin çeşitli versiyonları yayılmıştır. Fakat antropolojik türün büyük bir çoğunluğu bozkırlıdır. O dönem arkeolojik kültürünün adından esinlenerek bunlara Andronovo tipi denilmektedir. Bu insan tipi, mezokran kafatası, yatay düz yüzde alçak, geniş ve güzel¹⁰ bir profil, çıkık burun kemiği ve alçak göz çukuruna sahipti. Bununla birlikte, Kazakistan’ın güney doğu (Yedisu) ile batı bölgelerinin sakinleri Doğu Akdeniz ırkının yerel versiyonlarının dış görünümüne benzemektedir. Genel olarak bu ve diğer Avrupai ırk kökenleri, Kazakistan’ın eski halklarının genlerinin sonraki değişimine sebep olan çok güçlü antropolojik katman olarak görülebilir. Böylece Kazakistan’ın eski antropolojik kaynağında, Avrupai ırkının belirgin ve açık bir şekilde ortaya koyan versiyonları mevcuttur. Onda, Doğunun genlerinin kollarına ait (Çin tipolojisini kast ediyor) henüz hiçbir iz yoktur. Demek ki, Kazakistan’ın eski halkının Avrupai görünüşü, başlangıçta oldukça eski (Otokton) ve simanın en önemli hususiyetleri nesilden nesile geçmiştir” (Kazakistan Bilimler Akademisi, O. İ. İsmagulov, K. A. Pişçulina vd., 2013, s. 176-7).

Yazarlar, Avrupai (Batı Asya, İran ve Akdeniz bölgesine ait) tipin, zaman aşamasında nasıl doğu – Çin / Mongoloid tipe dönüştüğünü şöyle izah ederler:

“Erken Demir Çağına ait Kazakistan paleantropolojik araştırmaları, bölge halkının daha önceki Tunç devrinden bilinen Avrupai özelliklere sahip olduğunu göstermiştir. Başka bir ifade ile söylersek, Kazakistan’ın bahsettiğimiz iki döneminde, sakinleri arasında gen devamlılığı özelliği müşahade edilmektedir. Ancak Erken Demir Çağının kronolojik dizisi üzerindeki dikkatli analizlerde, hiç şüphesiz, Doğu kökenli (Çin ve Mongoloid) insanlardan geçen özelliklerin etkisi altında gelişen eğilimi fark etmemek mümkün değildir. Bununla birlikte, Kazakistan eski sakinlerinin dış görünüşünde Mongoloid (Çin) özelliklerin oranı hala çok yetersizdir. Genel olarak bakıldığında, Saka’lar döneminde bahse konu olan bölgede, ilk tespit edilen mahalli kabilelerin dış görünüşünün 1/6’lık kısmı ‘Doğu- Çin’ hususiyetlerini taşıyordu. Bu bilgiler ışığında, MÖ I. bin yılın ortalarında Kazakistan eski sakinleri arasında Doğu (Çin) kökenlilerin sızarak yayılma sürecinin başlamış olduğunu söyleyebiliriz. Bu devrede, ele aldığımız bölgedeki ırkın ‘Doğu – Çin, Mongoloid’ koluna ait unsurlar Orta Çağ’ın geç

¹⁰ Güzel ifadesi, oldukça ilginçtir. Avrupai tipin güzel sanılması, Çin / Mongoloid tipinin çirkin sanılmasından kaynaklanıyor olabilir. Aslında Kazakların Avrupai tipten kasıtları, görüleceği gibi Çin / Mongoloid tipten olmadıkları ve Batı Asya tipine mensup olduklarıdır.

dönemine yaklaştıkça yavaş yavaş çoğalmaktadır” (Kazakistan Bilimler Akademisi, O. İ. İsmagulov, K. A. Pişçulina vd., 2013, s. 177).

Alimler, Avrasya ve özellikle Kazakistan’daki kabile birleşmeleri ile ilgili, şu bilgiyi paylaşırlar:

“Orta Asya özellikle Kazakistan’da Saka’lardan sonra Saka-Sarmat kabile birliklerinin, kültürel birlikteliği oluşmuş, bunu müteakiben Saka-Üysün kabile birlikteliği ile devam etmiştir. MÖ I. bin yılın sonlarına denk gelen bu dönem, Üysün devrinin paleantropolojik verilerine göre, Saka kültür gelişiminin son safhasını teşkil etmektedir ve mahalli halkının antropolojik temeli henüz eskisi gibi Avrupai’dir. Doğu (Çin Tipini benimsemişler kast ediliyor) menşeli kabilelerin genetik bileşim oranının daha önce yaşanan Saka devrine göre biraz daha fazlalaştığı fark edilmektedir. Genel olarak, bu unsurların mahalli halk arasındaki oranı, genel halk kitlesinin 1/4’ünü oluşturmaktadır. Bunun da Hun kabilelerinin (Çin / Mongoloid tip etkisi altında şekillenen Türk toplumu) gelerek Orta Asya’da yerleşmesi ile doğrudan bağlantılı olduğuna hiç şüphe yoktur” (Kazakistan Bilimler Akademisi, O. İ. İsmagulov, K. A. Pişçulina vd., 2013, s. 178).

Sarmat-Hun bileşimini oluşturan kabilelerin toplumdaki paleantropolojik ve genetik etkilerine değinen yazarlar, daha sonra Prototürk döneminin başlaması ve tamamlanması ile ilgili şöyle derler:

“MÖ I. bin yılın başlangıcında, Kazakistan ve Orta Asya dahil olmak üzere Avrasya’nın büyük bir bölümünde, etnik ve ırki-genetik gelişmede birçok iç ve dış faktörlerin karşılıklı etkileşiminin yeni bir evresi ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda, bölge kabilelerinin eski kültürel ve tarihi hayatının temelleri köklü bir değişikliğe uğramış ve proto Türk etno kültürel ve dil toplumuna geçişi tamamlanmıştır” (Kazakistan Bilimler Akademisi, O. İ. İsmagulov, K. A. Pişçulina vd., 2013, s. 179).

Yazarlar, Orta Asya özellikle Kazak halkının genetik yapısı ile ilgili gelmiş oldukları son neticeyi şöyle beyan ederler:

“...yerli halkın gen havuzuna gelince, yapılan pek çok göç sebebi ile halkın kaynaşması sonucunda, doğudan gelen kabileler tarafından sekenenin oluşumuna birçok defa genetik ‘elaveler’ yapıldığından şüphe edilemez...Üysün ve Göktürk/Türk Kağanlığı dönemlerinin kronoloji verileri kıyaslandığında açıkça belli olur. Türk Kağanlığının yerli etnik kesimi oluşturan halkın çoğunluğu, kendilerinden önceki kabilelerin genetik hususlarını muhafaza ederek, Avrupai olarak kalmıştır. Söz konusu dönemin yerli sakinlerinin fiziki görünüşlerinde önde gelen iki ırk unsurunun oranlarında, Mongoloid (aslında Çin tipi) tip genel halk gen havuzunun 1/3’lük kısmını oluşturuordu. Bazı yerli grupların genel gen havuzundaki oranı 1/2’ye ulaşmaktadır. Bazı kronolojik verilerde, özellikle, Kuzey Kazakistan’ın MS VIII-X. yüzyıllara ait tabela serisinde, Mongoloid tip oranı halkın genel nüfusunun 2/3’ünü oluşturmaktaydı. Buna benzer olgu, Kazakistan’ın batı kısımlarına yakın olan sınır bölgelerinde de (İdil boyu ile Aral civarı) görülmektedir. Burada XI. ve XII-XIV. yüzyıllarda

yerli halkta Mongoloid oranı ne kadarsa, Turani¹¹ (Güney Sibiryalı) ırkın Kazakistan versiyonunun şimdiki temsilcilerinde de o kadardır. Bütün bunlardan çıkardığımız sonuç, daha sonra gelen Mongoloid (Çin veya Çinlileşmiş tip) kökenlilerin eski Avrupai temelindeki fizik özelliklerine karışmasının bugünkü Kazak'lardaki yansıması, Gök Türk/ Türk Kağanlığı zamanındaki Kazakistan'ın belirli bölgelerindeki kadardır. Kazakistan ve Orta Asya halkının çoğunluğu, MS I. binyılın sonu ile II. binyılın başlarında sosyoekonomik ve kültürel açıdan başarılı bir gelişim göstermiştir. Kazakistan'ın bazı yerleşik ve yarı yerleşik bölgelerinde uzak ve yakın kabile birlikleri arasındaki kaynaşma süreci hızlanmıştır. Dolayısıyla bu dönem Kazakistan halkının genel olarak hem coğrafi hem kültürel hem de tarihi faktörlerden dolayı, homojen bir etnik temel oluşturma eğilimine girdiğini söyleyebiliriz" (Kazakistan Bilimler Akademisi, O. İ. İsmagulov, K. A. Pişçulina vd., 2013, s. 180-181).

Görüldüğü gibi Kazak Bilimler Akademisi ve yazarların Saka kabile birleşmesini gayri Türk olarak tanımlamaları sonucunda, Türklerle Saka'lar arasında ayırım yapılmış ve Saka dönemi Hint-Avrupai ırk ve Saka sonrası dönem ise esasen Ural-Altay nazariyesi ile ele alınan Türk olarak tanımlanmıştır. Aslında hem Batı Asyalı Akdeniz tipli Saka'lar hem de tip olarak Çin'lilerin / Mongoloid etkisi altında şekillenen Sarmat, Üysün, Hun, Gök Türk/Türk Kağanlığının Türk ve prototürk oldukları bilinmektedir. Bu yol verilmiş yanlışlığın kökünde daha çok gayri ilmi ve siyasi cihetten ileri sürülen Hint-Avrupai ve Ural-Altay nazariyeleri durmaktadır. Zaman aşamasında baskın gen olarak kabul edilen Çin'lilerle karışıp, Çin / Mongoloid tipini benimsemişlerin Türk Ural-Altaylı, kendi orijinal Batı Asyalı İran ve Akdeniz tipini koruyanların ise Hint-Avrupai nazariyesi üzerinden ele alınması ile bu yaklaşım hâkim olmuştur. Başka bir ifade ile Batı Asya'ya özgü orijinal açık gözlü asıl tiplerini koruyan Türkler, Avrupa Irkı/kökenli, Çin/Mongoloid etkisi altında çekik gözlü olan Türkler ise Ural-Altaylı Türkler olarak tanımlanmıştır.

2.2.5. Türklerin Genetiği ile İlgili Yapılan DNA Analizleri

Son dönem genetik uzmanların, DNA kodları üzerine yapmış oldukları analizlerin sonuçları da (Portsmouth Üniversitesi, Mazyar Eşrefian Binab'ın DNA analizleri) bölgenin – Batı Asya toplumlarının büyük oranda köken Mezopotamya kaynaklı (şimdiye kadar açıklanan verilere göre) olduğunu ve iddia edilen büyük göçlere rağmen toplumların genetik kodlarında büyük bir değişikliklerin olmadığını

¹¹ Turani, terimin burada böyle coğrafi anlamda Sibirya'ya yönelik kullanılması oldukça yanlıştır. Efsanevi Turan ifadesinin tarihen nereye denildiği bilinmiyor.

göstermektedir. Tabi, İnsan DNA kodları üzerine yapılan incelemeler, bilimsel olarak gelişmekte olan yeni bir alan olduğu için¹², bu sahada daha geniş çalışmalara ihtiyaç vardır. Son dönem İran, Anadolu ve Orta Asya’da bazı DNA analizleri yapılmış ve sonuçları yayınlanmıştır. Bunlardan biri, Orta Asya ile ilgili en eski genetik araştırmalardan, Zerjal ve arkadaşları tarafından gerçekleştirilmiş ve 2002 yılında American Society of Human Genetics dergisinde yayımlanmıştır. Diğer bir DNA analizi, Binab’lı (*Tebriz’in ilçelerinden biri*) genetik uzmanı Dr. Maziar Ashrafian Bonab (Bonab, 2022) tarafından İngiltere Portsmouth Üniversitesi’nde, İranlı 26 etnik vd. gruplara ait 2600 kan örnekleri üzerinden yapılmış olan DNA analizlerinin, 2011 tarihinde yayınlanmış olan sonuçlarıdır (Bonab, 2011). Başka bir DNA analizi de Türkiye’de Bilkent Üniversitesi Moleküler Biyoloji ve Genetik Bölümü’nün önderliğinde, Tayfun Özçelik tarafından, Koç Üniversitesi Suna İnan Kırac Vakfı, Sağlık Bilimleri, Rockefeller, Yale, Cardiff Üniversiteleri ve Icahn School of Medicine at Mount Sinai’nin katılımı ile yürütülen, 10 yıl süren ve 2021’de açıklanan araştırmada, Türkiye’nin 81 ilinden yaklaşık 4 bin kişinin DNA’sının incelenmesi projesidir. İran ile Türkiye’nin DNA analizleri ile ilgili yapılan araştırma ve inceleme

¹² Gaertner’in ortaya attığı baskın özellik kavramını daha sağlam bir zemine yerleştirmeyi başaran ve kalıtımın nasıl işlediğine dair mekanizmaları ortaya koyan kişi Gregor Mendel (1822-1884) olmuştur (Ersöz, 2014, s. 8). Charles Darwin’in *Türlerin Kökeni* adlı eserinin 1859 yılında yayınlanmasıyla canlılar dünyası içindeki evrimsel ilerleyiş ile ilgili temel sorun çözülmüş, türlerin zaman içindeki değişiminin mekanizmalarına bir açıklık getirilmiştir. Ancak, fiziksel özelliklerin istikrarlılığını sağlayan şeyin ne olduğu bu dönemde hâlâ bilinmemektedir. Bu soruna ilk el atanlardan biri de yine Darwin olmuştur. “Pangenes” olarak adlandırılan bir teoriyle bu soruyu yanıtlamaya çalışan Darwin’e göre somatik hücreler tarafından yayılan “gemmule” ismindeki tanecikler, o hücreyi yaratmak için gerekli olan bütün bilgileri içlerinde barındırmaktadır. Darwin’in pangenes teorisi, hem August Weismann’ın (1834-1914) hem de Hugo de Vries’in (1848-1938) önerdikleri teorilere önemli bir destek sağlamıştır (Ersöz, 2014, s. 12). William Bateson, 1906 yılında, Royal Horticultural Society tarafından düzenlenen Botanik Kongresi’nde (1861-1926) yaptığı konuşmada ilk defa “Genetik” terimini kullanmıştır (Ersöz, 2014, s. 15-16). “Gen” terimi ise ilk defa 1909 yılında Danimarkalı botanikçi Wilhelm Johannsen (1857-1927) tarafından ortaya atılmıştır. Johannsen’in “gen” kavramıyla ifade etmek istediği şey Darwin’in “gemmules” (pangenesiste görev alan birimler) ve Vries’in “pangens” kavramına benzer yeni bir terim öne sürmüştür (Ersöz, 2014, s. 16). Frederick Griffith’in deneyinden 16 yıl sonra, 1944 yılında Oswald Avery (1877-1955), Colin MacLeod (1909-1972) ve Maclyn McCarthy (1911-2005) bu deneyden ilham alarak kalıtsal maddeyi bulabilecekleri bir deney tasarlama yoluna gitmişlerdir. Avery ve ekibi bu dönüşümü sağlayan etkenin ne olduğunu bulmak üzere araştırmaya koyulmuşlardır. Başlangıçta, daha önce Friedrich Miescher’in bulduğu farklı bir tür molekülü araştırmak istemektedirler. Miescher, hücre çekirdeğini incelerken bulduğu bu molekülün, çok miktarda fosfor atomu içerdiğini fark etmiştir. “Nüklein” adını verdiği bileşiğin nükleik asit ve protein birleşimi bir yapıdan meydana geldiğini belirlemiştir (Ersöz, 2014, s. 21). Bütün bu sonuçlar, Avery ve McCarthy’nin, organizmada kalıcı kalıtsal değişikliklere yol açan transformasyon maddesinin DNA olduğunu tespit etmelerine yardımcı olmuştur. Avery, MacLeod ve McCarty, bu keşiflerini 1944 yılında, *Journal of Experimental Medicine* dergisinde yayınlamışlardır (Ersöz, 2014, s. 23).

projelerinin aynı dönemde (sonuçlarının açıklandığı tarihe göre) başladığı da görülmektedir.

Orta Asya halkları ile ilgili, 2002 tarihinde Zerjal ve arkadaşları tarafından DNA analizleri ile ilgili yapılan bu çalışmada Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan gibi Orta Asya ülkelerinden 8 etnik gruptan örnekler toplanmış ve buna ilave olarak Doğu Asya'dan Moğol örnekler de dahil edilmiştir. Ayrıca bu çalışma kapsamında Kafkasya bölgesinden Azerbaycanlı, Oset, Gürcü, Ermeni, Lezgi ve Svanlar da çalışmaya dahil edilerek karşılaştırma yapılmıştır (Cengiz İ. , 2017). Bu araştırmada 15 farklı etnik gruptan 408 erkekten örnek toplanmıştır. 1993 ve 1995 yılları arasında Moğolistan'dan toplanan 65 örnek çalışmaya dahil edilmiştir. 343 örnek ise, EurAsia 98 keşif gezisi esnasında 14 etnik gruptan toplanan örneklerden elde edilmiştir. Örneklerin çoğu köylerde yaşayan sağlıklı erkeklerden rızaları alınarak elde edilmiştir. Kan örneği alınan bireylerin birbiriyle akraba olmamasına dikkat edilmiştir (Cengiz İ. , 2017). Yapılmış olan bu çalışmada, Türklerin farklı haplogrublara¹³ ait olduğu ve temel itibarı ile Avrupalı köken ön plandadır. Araştırmanın haplogrub sonuçları şöyledir:

*“Bu araştırma sonucunda **R1b** haplogrubu en fazla Türkmenlerde ve Ermenilerde görülmüştür. **R1a** haplogrubu ise en fazla Kırgız ve Taciklerde görülmüştür. **J (J1/J2)** haplogrubu Orta Asya'da en fazla Uygurlar, Özbekler ve Dunganlarda, Kafkasya'da ise en fazla Kazbegi Gürcüleri, Azerbaycan Türkleri ve Lezgiler'de görülmüştür. **C** ve ardılı olan haplogruplar ise en fazla Kazaklar ve Moğollarda görülmektedir. **K** ve **O** haplogrubu da yine Uygurlar, Kazaklar, Moğollar ve Dunganlarda yüksek oranlarda mevcuttur. Çalışmanın sonuçlarına göre Türkler, çeşitli haplogruplara ayrılır. Başka bir ifade ile Türkler bir haplogrup'a ait değildir”* (Cengiz İ. , 2017).

Bu çalışmanın sonuçlarını değerlendiren İlhan Cengiz, şöyle der:

“Zerjal ve arkadaşları tarafından hazırlanan makalede bazı mevzularda genelleme yapılmakta, bu bağlamda kimi haplogruplar Hint-Avrupalı gibi gösterilerek ideolojik bir zemin oluşturulmaktadır. Bir bakıma R1a ve R1b haplogruplarından yola çıkılarak Hint-Avrupalıların kökenine yönelik Kurgan Hipotezine genetik temel oluşturulmaktadır. Diğer taraftan yine genelleme yapılarak J2 haplogrubunun bölgedeki varlığı Neolitik dönem tarıma

¹³ Haplogrup, benzer haplotip gruplarının tümünde ortak atadan gelen aynı SNP; Single Nucleotide Polymorphism/Tek Nükleotid Polimorfizmi mutasyonuna sahip gen serilerinin oluşturduğu grup. Bir haplogrup benzer haplotiplerden oluşur ve bu sayede bir haplogrubu haplotiplerinden tahmin etmek mümkündür. SNP testi bir haplogrubu doğrular. Haplogruplar harflerle adlandırılır. Örneğin R1b1 çeşitli sayı ve harf kombinasyonlarından oluşur. Y kromozomu ve mitokondriyal DNA haplogrupları farklı haplogrupları temsil eder. Haplogrupların oluşumları binlerce yıl öncesine dayanmaktadır (C. Barry Cox, 2016, s. 106), (GEN-AR Genom Araştırma Merkezi, 2005).

dayandırılmaktadır. Yine sığ bir anlayışla Moğollar ve Tunguzlarda yüksek oranda görülen ancak Kazaklar hariç Türki halklarda %10'un altında görülen C haplogrubu, Altay dillerini yayan haplogrup olarak lanse edilmeye çalışılmaktadır. Bu makalenin bilimsel değeri sadece bizlere sağladığı haplogrup oranları ve genetik verilerdir; bunun dışında yazarların kişisel yorumları ve varsayımları tamamen Batı sentezli sığ ve ideolojik anlayışın Hint-Avrupa perspektifinde izdüşümüdür” (Cengiz İ. , 2017).

İlhan Cengiz'in yapmış olduğu bu eleştiri, aslında Hint-Avrupalı ve Ural-Altay nazariyeçileri tarafından ileri sürülmüş olan tasnif ve tespitlerin, bilimsel ve objektif olduğunu kabul etmesinden kaynaklanıyor. Ancak, Kazakistan Bilimler Akademisi ve O. İ. İsmagulov, K. A. Pişçulina gibi alan uzmanlarının çalışmalarındaki sonuçlara ve sonuçlara yönelik ileri sürülen fikirlere (Kazakistan Bilimler Akademisi, O. İ. İsmagulov, K. A. Pişçulina vd., 2013, s. 180-181) değinildiği gibi bu mesele, Batı Asyalı Akdeniz tipli (*Açık Gözlü*) Saka'ların Hint-Avrupalı, Çin/Mongoloid etkisi altında çekik gözlü olan Türklerin ise Ural-Altaylı sayılmasından kaynaklanıyor olabilmektedir. Sorunun menşei, Zaman aşamasında baskın gen olarak kabul edilen Çin'lilerle karışıp, Çin/Mongoloid tipini benimsemişlerin Ural-Altaylı Türk, kendi orijinal Batı Asyalı İran ve Akdeniz tipini koruyan Türklerin ise Hint-Avrupai nazariyesi üzerinden ele alınmasıdır. Bunlar, Batı Asya'ya özgü açık gözlü orijinal tiplerini koruyan Türklerin, Avrupa Irkı/kökenli, Çin/Mongoloid etkisi altında çekik gözlü olanların ise Ural-Altaylı Türkler olarak tanımlanmasından kaynaklanan sorunlardır.

Türkiye'nin 81 ilinden yaklaşık 4 bin kişinin DNA'sının incelendiği, Bilkent Üniversitesi Moleküler Biyoloji ve Genetik Bölümü'nün önderliğinde yürütülen projenin başında duran Öğretim Üyesi Prof. Dr. Tayfun Özçelik, DNA analizlerinin sonuçlarına ilişkin Anadolu Haber Ajansının / AA muhabirine şu bilgileri aktarmıştır: Yaklaşık 10 yıl süren ve 10 milyon dolar bütçe ile yürütülen araştırmada, Türkiye'nin 81 ilinden köken alan, yaklaşık 4 bin kişinin DNA'sını incelediklerini ve Türk toplumunun detaylı genetik yapısına ilişkin önemli veriler elde ettiklerini bildiren Özçelik; “*Çalışmamızın sonuçları, Türkiye'nin genetik açıdan bir bütünlük arz ettiğini ve yüksek düzeyde genetik çeşitlilik içerdiğini ortaya koydu*”¹⁴, dedi (Kars, 2022) ve ekledi:

¹⁴ Özçelik'in burada ileri sürdüğü bu fikir, kendi içinde bir çelişki içermektedir. Kanımca ‘*Türkiye'nin genetik açıdan bir bütünlük arz ettiğini*’ ifade ederken işin siyasi boyutunu göz önüne alarak toplumun

“Temel bileşenler analizinde, Türk toplumunun genetik yapısının farklı bireyler arasında hayli değişken olduğunu, fakat bireylerin genetik açıdan birbirinden ayrı kümeler oluşturmadığını gözlemledik. Türk toplumu ile **Balkan, Kafkas ve Orta Doğu** toplumları arasında ortak genetik bileşenler vardır. **Avrupa toplumları** ile de beklenenden daha yüksek düzeyde bir benzerlik bulunmaktadır. Türkiye coğrafi konumu gibi genetik yapısı ile de Doğu ile Batı arasında bir köprü oluşturmaktadır. Anadolu eski Taş Çağı'ndan beri göç olayları için bir köprü görevi görmüştür. Bu coğrafyada, çok sayıda toplum yaşamış ve genetik miraslarını nesilden nesile aktarmıştır. Tarih öncesi dönemden itibaren Anadolu'da yaşayan toplumların arasında gerçekleşen göçler ve genetik aktarım, bu toprakların genetik homojenizasyonuna sebep olmuştur. Anadolu'nun Asya, Avrupa ve Afrika arasında tarihi bir köprü görevini gördüğünü” (Kars, 2022)

ifade eden Özçelik, şöyle devam etmiştir:“Filogenetik yönden de Türk toplumu bu köprü vazifesinin etkilerini yansıtmaktadır” (Kars, 2022). Türk bireylerin genetik açıdan en çok komşu ülkelerin toplumları ile yakınken, bunları Avrupalı toplumların takip ettiğini aktaran Özçelik, sözlerini şöyle tamamlamıştır:

“Türk toplumunun özellikle **İtalya**’nın Toskana bölgelerinde yaşayan insanlarla yakın bir ilişkiye sahip olduğu izlendi. Bu yakın ilişkinin ikinci sırasındaki ülke ise **İspanya** olarak tespit edildi. Bu bulgular, Anadolu'nun ilk çiftçilerinin Avrupa'ya Cilalı Taş Devri'nde (MÖ 10000 yıl) gerçekleşen göçünün etkilerini yansıtıyor olabilir” (Kasap, 2021), (Kars, 2022).

Türkiye ile ilgili diğer bir DNA analizi de Hacettepe ve ODTÜ bilim insanları tarafından yapılmıştır. Hacettepe ve ODTÜ’nün bilim insanlarının liderliğinde uluslararası bir ekip, Göbeklitepe'nin yaklaşık 300 kilometre uzaklığındaki Diyarbakır Çayönü yerleşim bölgesinde MÖ 8500 yılında yaşamış Anadolu insanına ait ilk antik DNA analizlerini yaparak Kuzey Mezopotamya toplumlarının genetik geçmişini ortaya çıkarmaya yönelik olmuştur. Bu çalışma sonuçları, Science Advances dergisinde yayımlanarak bilim dünyasına duyurulmuştur. Bu çalışmanın bilimsel sonuçlarına göre;

“Yukarı Mezopotamya'nın 10 bin yıl önce kültürlerin kaynaştığı bir alan olarak rol üstlendiğini gösterdi. Araştırmalar sonunda, dinamik bir kültürel yapıya sahip olan Diyarbakır'ın Ergani ilçesinde bulunan Çayönü Tepesi'nde MÖ 8500-7500 yılları arasında yaşamış toplumların genetik olarak da yüksek çeşitliliğe sahip olduğu anlaşılmıştır” (Kasap, 2022).

Hacettepe Üniversitesi Antropoloji Bölümü, Öğretim Üyesi Ezgi Altınışık ise projenin sonuçlarına dair şu bilgileri aktarmıştır:

sosyal yapısının bir bütünlük içinde olduğuna ve ‘yüksek düzeyde genetik çeşitlilik içerdiğini’ kaydederken ise işin bilimsel sonuçlarına vurgu yapmak istemiştir.

“Bölge insanların genetik yapısı, Bereketli Hilal’in doğu ve batı yakalarından izler taşıyor. Yukarı Mezopotamya’nın güneybatı Asya’daki merkezi konumu (günümüz İran arazisi), toplumun gen havuzuna da yansıyor. Zagros neolitik toplumları ile temsil edilen Bereketli Hilal’in doğusu ile batısındaki Orta Anadolu neolitik toplumlarının demografik örüntüleri bu bölgede bir karışım olarak karşımıza çıkıyor” (Kasap, 2022).

Hacettepe Üniversitesi Antropoloji Bölümü, Öğretim Üyesi Füsun Özer, arkeolojik çalışmaların Yukarı Mezopotamya’nın geç neolitik dönemde Anadolu’yu kültürel olarak etkilediğini ortaya koyduğunu belirterek, şunları kaydetmiştir:

“Yapılan genetik analizler de Çayönü’nden 1000 yıl sonra Orta Anadolu (Çatalhöyük) ve Marmara’da (Barcın Höyük) yaşamış olan insanların atalarının bir kısmının Yukarı Mezopotamya’dan geldiğini ortaya koydu. Bu da görece uzak coğrafyaların insanların sadece uzaktan fikir alışverişi yoluyla değil aynı zamanda insan hareketiyle de etkileşim içinde bulunduğunu gösterdi. Böylece Neolitik dönemde, Mezopotamya’dan Anadolu’nun içlerine bir gen akışı olduğunu tespit ettik” (Kasap, 2022).

İran’la ilgili yapılmış olan DNA analizi, Binab’lı genetik uzmanı Dr. Maziar Ashrafian Bonab tarafından İngiltere Portsmouth Üniversitesi’nde yürütülmüş ve sonuçları 2011 tarihinde yayınlanmıştır. Bu analizlerin sonuçlarına dair Binab’lı 13 Kasım 2011 tarihinde BBC’ye vermiş olduğu röportajda şu bilgileri aktarmaktadır:

“İran halkı ile ilgili yapılmış olan bu DNA projesinde, ülkenin 26 çeşitli etnik ve diğer farklı gruplara ait, 2600 kişiden kan örnekleri alınarak, incelemeye tabi tutulmuştur. Elde edilmiş olan DNA analizlerine göre, İran ve geniş etraf bölgelerinde yaşayan komşu halklar, büyük oranda (yaklaşık 70%) aynı DNA kodlarına sahipler. Batıdan doğuya ve aksine tarihen yapılmış olan göçler, bu ortak genetik DNA kodlarını değiştirecek oranda olmamıştır. İran’da yaşayan birbirinden farklı din, mezhep ve konuştukları çeşitli dillere bakılmaksızın, ortak DNA kodlarını paylaşırlar. Fars dilinin Hint-Avrupa dil ailesine mensup olmasına bakılmaksızın, İran’da yaşayan halkın ırkı cihetten Orta Asya ve Kafkasya üzerinden bölgeye dahil olduğu bildirilen Hint-Avrupa ve Aryan’larla ilgili genetik bağı oldukça düşüktür. İran’da yaşayan halkın ortak DNA’sının kökeni Cilalı Taş Devri’ne (Neolitik- Tarım devrimi, MÖ 10000/11000 yıl) dayanır. Tebriz’in Göy Mescid’inde (Gök Mescid) ve Sistan-Belucistan’daki Yanık Şehir’de (Seşhre-Suhte) yapılmış arkeolojik kazılarda elde edilen İnsan İskeletlerinde tespit edilmiş olan DNA kodları da bu dediğimizi ispat etmektedir. Başka bir ifade ile bugün İran arazisinde yaşayan halkın büyük çoğunluğu, ortalama %70’i Göy Mescid ve Yanık Şehir’de bulunan ve tespit edilen DNA kodları ile aynıdır. Bu da şu demektir ki, İran’da yaşayan halkın, 2700 ila 3500 yıl önceden bölgeye göç ederek gelmiş oldukları bildirilen, göçebe Hint-Avrupa halkıyla ilgisi oldukça azdır. Bu da İran’da yaşayan halkın yerli toplum olduğunu ispat etmektedir” (Bonab, 2011).

Reportajı yapan, Shahryar Siyami, İranlılar genetik olarak Hint-Avrupa kökenli, Aryan değilse, o zaman İranlıların kökeni nedir, sorusunu yöneltmiş ve buna yanıt

olarak Maziar Ashrafian Bonab; “Yerli halk olduklarını ve Orta Asya ile Kafkasya üzerinden bölgeye dahil olduğu bildirilen mühacir Hint-Avrupa kökenli halkla etkileşimi olmuş olsa da oldukça aşağı düzeyde olmuştur”, der (Bonab, 2011). Ancak bu röportajdan sonra belli cereyan tarafından ağır medyatik baskıya tabi tutulan M. A. Bonab, bir sonraki söyleşisinde, konuyu şöyle izah etmeye çalışmıştır: “Ben, İranlıların çoğunlukla Aryan kökenli olmadıklarını asla iddia etmemişim ve BBC Persain’de yapılmış başlığın gerçekliği yansıtmadığını”, beyan etmiş (Bonab, 2012) ve şöyle devam etmiştir:

“Benim yapmış olduğum DNA analizlerinin sonuçlarına göre, İran’da (günümüz İran ve etraf çevresi) yaşayan halkın, farklı din, mezhep ve çeşitli dillerde konuşmalarına bakılmaksızın aynı DNA kodlarına sahip olduklarını ve bunun 10000 ila 11000 yıl önceye dayandığını tespit etmektedir. Avrupa kökenli halklarla var olan benzerliklerimiz, Avrupalıların bölgeye gelişleri (2700 ila 3500 yıl önce) ile ilgili değil, tam tersine Tarım devriminden sonra günümüz İran arazisindeki tarım toplumunun bir kısmının (10000 ila 11000 yıl önce) Avrupa’ya göç etmesinden kaynaklanıyor. ‘Aryan’ kelimesi de Avrupa kökenli değil, tam tersine, doğrudan günümüz İran arazisi ile ilgili olan bir terimdir. Tarihçilerin de gösterdiği gibi İran’da eski toplum adı olarak kullanıldığı bilinmektedir. İran adı ile eş anlamlıdır. İranlıların yaşadığı yer Aryan veya aksine Aryanların yaşadığı yer İran, olarak kullanıldığı bilinmektedir. Aryanlar göçebe değil, İran’ın 10000 yıl önceden en eski yerleşik toplumdur. Dünyanın medeni cihetten birçok ilkleri bu bölgede yaşanmıştır. Mesela, ilk tarım devriminin yaşandığı, ilk köylerin ve şehirlerin kurulması, hayvanların evcilleştirilmesi, yazının icadı ve ilk büyük medeniyetlerin kurulması gibi devrimsel nitelik taşıyan beşerî gelişimdeki müstesna işler esasen bu bölgede baş vermiştir. 10000 yıl önceden günümüz İran’da yerli halk olarak yaşayan Aryanların köken kim olduklarına dair geniş bilimsel ve objektif çalışmalara ihtiyaç vardır...” (Bonab, 2012).

Görüldüğü gibi yukarıda ikisi Türkiye’ye, biri Orta Asya ve diğeri de İran’a ait yapılmış olan DNA analizlerinin sonuçları birbirini tamamlayan taraflarının yanı sıra, uyuşmayan yönleri ile farklılaşırlar. DNA analizleri ile elde edilen genetik sonuçların, tamamen bilimsel ve objektif olması gerektiği halde, hala ideolojik müdahalelerin, özellikle siyasi ve devlet merkezilik açısından meseleye yaklaşıldığı için oldukça subjektif sonuçlar elde edilmiştir. Mesela İ. Cengiz’in de değindiği gibi Orta Asya ve Kafkasya ile ilgili Zerjal ve arkadaşları tarafından yapılan DNA analizlerinin Ural-Alтай ve Hint-Avrupa nazariyesi üzerinden nasıl subjektif fikirlerin ileri sürüldüğü görülmektedir. Diğer taraftan İran’la ilgili Binablı Maziar Ashrafian’ın yapmış olduğu DNA analizlerinden elde edilen sonuçların, belli ceryanın itirazından sonra nasıl etkilendiği buna birer örnektir. Ancak bu siyasi ve ideolojik müdahalelere rağmen,

Neolitik devrinden beri Mezopotamya ve Zagros üzerinden İran ile Anadolu arasındaki genetik bağların oldukça derin müşterek izlere sahip olduğunun, genetik bulgularla da tespit edilmesi ortak tarihimiz açısından büyük önem arz etmektedir. Mesela, birbirinden bağımsız şekilde, Hacettepe Üniversitesi Antropoloji Bölümü'nün Anadolu üzerinde yapmış olduğu genetik analizlerin sonuçları ile Binablı Maziar Ashrafian'ın İran'la ilgili Portsmouth Üniversitesi'nde yürüttüğü genetik analizlerin sonuçları arasındaki en önemli ortak çıkış noktasının tespit edilmesidir. Her iki DNA analizlerine göre 10000 ila 11000 yıl önceye ait tarım devrimini müteakiben Mezopotamya, Zagros dağları ile Anadolu'ya ve Anadolu üzerinden Avrupa'ya olan göçün izleridir. Başka bir ifade ile Mezopotamya, Zagros dağları üzerinden Anadolu'ya ve daha sonra Anadolu üzerinden Avrupa'ya olan göçlerin tespit edilmesi oldukça büyük önem arz etmektedir. Burada tespit edilen olgu, ortak genetik bağların yanı sıra kültürel bağların oldukça derin olmasıdır. Ama ilginç olan bir mesele de Bilkent Üniversitesi Moleküler Biyoloji ve Genetik Bölümü'nün önderliğinde, Tayfun Özçelik'in yürüttüğü DNA analizlerinin sonuçlarına göre; Anadolu halkı ile Balkan, Kafkas ve Orta Doğu toplumları arasında ortak genetik bileşenlerin mevcut olduğu, Avrupa toplumları ile de beklenenden daha yüksek düzeyde bir benzerliğin bulunduğu ve İtalya (Toskana bölgesi) ile İspanya'da daha çok olduğu tespitinin yapılması oldukça ilginçtir. Binablı Maziar Ashrafian'ın, İran halkı ile ilgili DNA analizlerinin sonuçlarına göre ise İran halkının yerli halk olduğu, Hint-Avrupalı halk olarak 2700-3500 yıl önce bölgeye gelmemiş olduğu ve 10000 ila 11000 yıl önceden bölgenin asli yerli halkı olduğunu tespit eden DNA analizleri, F. Ağasioğlu'nun 'Urnu Nazariyesi'nde ileri sürmüş olduğu faraziyenin, bilimsel paleantropolojik ve genetik ispatını teşkil etmektedir. Diğer taraftan Kazak alimlerinin antropolojik, paleantropolojik ve genetik açıdan gelmiş oldukları kati sonuçlara göre, Kazakların Mongoloid/Çin tipi değil, tam tersine Batı Asya menşeli olduklarına dair fikirleri de bu kanaatimizi güçlendirmektedir. Nitekim Prototürklerin Atayurdu, Azerbaycan/İran/Güney Doğu Anadolu merkezli Batı Asya olduğu fikri, objektif bir tespit olarak kabul görülebilir. Başka bir ifade ile baskın gen olarak kabul edilen Çin tipinin etkisi altında kalarak çekik göz olan Türklerin esas menşeyi de Batı Asya olduğuna göre, Türklerin açık göz, beyaz tenli Batı Asya tipi olarak, Azerbaycan/İran/Güney Doğu Anadolu'dan bütün Avrasya'ya yayılmışlardır. Demekki, Azerbaycan/İran/Güney Doğu Anadolu, Türklerin ilkin Atayurdudur.

Bir meselede, bu antropolojik ve genetik kökenle ilgili kullanılan coğrafik terimlerin farklılıklarıdır. Sovyet terminolojisine göre Ön Asya, Batılıların deyişiyile Yakın Doğu ve bazen Orta Doğu, Akdeniz ve son dönem İran'da tedavüle giren ve daha objektif yaklaşım olan Batı Asya terimleridir. Aslında her bir coğrafi terim, kendi siyasi çıkarları üzerinden yorumlanan tarihi rivayetlerin birer ürünüdür. Türklerin asli kurucu unsur olduğu tarihi Horasan/Azerbaycan medeniyet havzası, aynı antropolojik ve genetik kökene de sahiptir. Bu tarihi kültür havzasının güney kısmı önce de değinildiği gibi belli oryantalistler tarafından Hint-Avrupai ve kuzey kısmındakiler de Ural-Altay nazariyesi üzerinden birbirine karşı zıt bir şekilde yorumlanmıştır. Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının antropolojik ve genetik cihetten büyük oranda köken birlikteliği, DNA analizleri ile de tesbit edilmektedir. Türk Tarih Tezinde, Türkler için Hint-Avrupa ırkının Akdeniz tipi, Urmu nazariyesinde Avrupa ırkının Akdeniz tipi, Orta Asya'da özellikle Kazakistan'da Kazak halkı için Hint-Avrupai ırkının Akdeniz tipi ifadesi kullanılmıştır. Türklerin Avrupalı ve Akdeniz tipi olarak anılmasının en önemli nedeni daha çok siyasidir. Türk Tarih Tezi ve Urmu nazariyesinde de değinildiği gibi uygarlık üreten medeniyetlerin Batı Asya'da-Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasında şahlandığı dönem henüz Avrupa'da medeni bir durum söz konusu bile değildi. Böyle iken, Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının güney kısmındaki halkların "Avrupalı Irk" olarak anılması ne kadar objektif olabilir. Türklerin "Horasan/Azerbaycan Tipi" değil, "Ak Deniz Tipi" olarak anılması da doğrudan bu kültür havzasının merkezi bölgesinin, yani İran'ın son yüz yılda Pehlevi döneminden itibaren Pers düşünce sistemi üzerinden yorumlanması, en önemli etmendir. İran'ın son yüzyılda Türk karşıtı Pers düşünce sistemi üzerinden yorumlanması ve tarihi Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının tahrif edilerek, Pers adına benimsenilmesinin yanı sıra kültür havzasındaki yeni kurulan devletlerin State Centerizm/ Devlet Merkezilik siyasetinin ön plana alınmasından kaynaklanıyor.

Görüldüğü gibi, tarihi Horasan/Azerbaycan medeniyet havzası, büyük oranda aynı antropolojik kökene sahiptir. Bu ortak antropolojik kökene dayanan halkların Doğuda Çinlilerle, Batı'da Rumlarla, Kuzey'de Deşt-i Kıpçak'ta Slavlarla, Güneyde Hintlerle, Arap Yarımadasının Yemen, Irak-i Arap, Halep ve Şam bölgelerinde Sami halkları ile, Kuzey ve Doğu Afrika'da Siyahilerle karıştığı kadar, antropolojik ve genetik değişikliğe uğramıştır, denilirse en doğru tespit olur. Başka bir ifade ile Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının kurucu unsuru olan Türklerin, "**Avrupalı**,

Akdeniz Tipi” olarak tanımlanması, onların tarihen **“Buğdayımsı Ak/ Esmerimsi Beyaz tenli, açık gözlü Horasan/Azerbaycan Tipi”** olduğu gerçeğini değiştirmemelidir.

Türk Tarih Tezi başta olmakla diğer yerinde değinilmiş olan çalışmalarda gösterilen Beyaz Irkın, Avrupa’da görülen beyaz tip şeklinde olması, tarihi verilere ters düşmektedir. Bilkent Üniversitesi Moleküler Biyoloji ve Genetik Bölümü tarafından Türkiye’de (Kasap, 2021), (Kars, 2022) ve Binablı Maziar Ashrafian (Bonab, 2012) tarafından İran’la ilgili yapılmış DNA analizlerinde tespit edildiği gibi Avrupa Irkı olarak lanse edilen beyaz tip, Avrupa kökenli değil, tersine MÖ 10000-11000 yıl önce, Cilalı Taş Devri’nde, ortaya çıkmış olan Tarım Devriminde günümüz İran arazisinden Anadolu üzerinden Avrupa’ya yapılan göçlerin birer sonucudur. Başka bir ifade ile Avrupa tipi olarak lanse edilenler, aslında Batı Asya tipidir. Batı Asya tipi ise Avrupa’nın güneş görmeyen ormanlıklarında daha çok beyazlaşan tipler değil, coğrafik koşulların birer neticesi olarak dağlık ve ovalıklarda Esmerimsi Beyaz / Buğdayımsı Ak olmaları kaçınılmazdır. 12-13 bin yıl önce Avrupa’ya giden bu insan toplumunun kökeni, Batı Asya’dan olduğu için de bu tipin Batı Asya tipi olarak kabul edilmesi gerekmektedir. Yukarıda da değinildiği gibi coğrafik koşullarla ilgili Türk tarih tezi şöyle der: *“...beyaz renkli olan Türkler, beyazlık derecesinin kutpa yaklaştıkça ve Asya’nın şarkına ve cenubuna indikçe koyulaşarak esmere doğru değiştiği yerler vardır; binaenaleyh beyaz ırk ikinci derecede iki veya üç ırka daha inkısam edebilir”* (Atatürk, 1931, s. 15-16). Nitekim Esmerimsi Beyaz / Buğdayımsı Ak tenli Türkler, güneye indikçe, sıcak ve kuru hava koşullarında daha çok esmerleştikleri bilimsel bir tespittir. Buna İslam sonrası kaynaklardan da örnekler verilebilir. Mesela, günümüz İran’ın güneyindeki sıcak hava koşulları ile bilinen Huzistan, Şiraz, Fars ve Buşehir bölgesindeki Türkler, esmerliklerinden dolayı tarihi metinlerde ‘Zengi’ (*sözcük anlamı; Siyah ve daha çok Esmer demektir* (Dehkhoda, 2023)) olarak anılmışlardır. Yerinde değinildiği gibi, Zengi olarak anılan bu Şiraz ve Huzistan kökenli Türkler, mevcut tarihi verilere göre ilk önce Arslanoğlu Yakub Bey’in rehberliğinde Huzistan’da Şumla Devletini (1155-1195) kurmuşlar, sonra bir kısmı tarafından Halep-Şam dahil kuzey Afrika’da Zengiler (1127-1233) devletini kurmuşlar ve Fars bölgesinde, kendi siyasi varlıklarını 1148-1286 yılları arasındaki Zengi olarak anılan Salgurlu/Salurlu hanedanının egemenliği ile devam ettirmişlerdir. Aynı zamanda, bunların bir kısmı, Doğu Afrika’daki Tanzanya adalarına göçerek,

orada Afro-Şiraz medeniyetini (Neseb, 2023) kurarak geliştirmişlerdir. Görüldüğü gibi, “*Buğdayımsı Ak/ Esmerimsi Beyaz tenli, açık gözlü Horasan/Azerbaycan Tipi*”, Türkün asıl orijinal siması olduğu sıradan bir iddia değildir.

3. İSLAM SONRASI “HORASAN/AZERBAYCAN MEDENİYET HAVZASI” (15. YÜZYILA KADAR)

Genel itibarı ile “*Türk Dünyası*” olarak tanımlanan ve bazı tarihçilerin o cümleden Tarih konusunun Kültür olduğu tezini savunan İngiliz tarihçi Arnold Joseph Toynbee’nin “*Kuzey İslam Dünyası*” (*kısmen coğrafi anlamda*), diye ele aldığı Orta Şerit Asya ve kısmen Avrupa’ya uzanan arazi ve halkları (Bergen, 2022) (Maturidi-Yesevi-Otagi, 2014) (Kabakçı, 2012), somut tarihi veriler ışığında yapmış olduğumuz tesbite göre Türklerin asli kurucu unsur olduğu, tarihi **Horasan/Azerbaycan Uygarlık Üreten Medeniyet Havzasıdır**.

Somut bilgiler ve sonuçlar ışığında Doktrinal/Strateji olarak tarafımda çalışılmış olan “**Horasan/Azerbaycan Medeniyet Havzası**”, kısa şekilde şöyle izah edilebilir; İslam öncesi tartışılır tarih dâhil, İslam sonrası mektup tarihle tespit edilmiş olan olgu şu ki, tarihen oluşmuş olan ve Horasan/Azerbaycan medeniyetinin birer parçası ve devamı olan Çaylararası/ Mezopotamya Medeniyeti üzerinden doğan ve daha sonra gelişerek kendisine karşı en güçlü alternatif oluşturan **Rum Medeniyetinin** vücut bulmasıdır. Nitekim Horasan/Azerbaycan Medeniyeti ile onun içinden doğmuş olan Rum Medeniyeti, **İki Uygarlık Üreten Medeniyet Havzası** olarak karşı karşıya gelmişlerdir. Bu iki medeniyet arasındaki karşılıklı etkileşim ve rekabetlerin seyrini, MÖ 5. asırdan itibaren oldukça kirlenmiş ve tahrife uğramış mevcut verilerin ayıklanması ile objektif biçimde takip edilmesi mümkündür. Ama somut olarak bu iki medeniyet arasındaki karşılıklı etkileşim, rekabet ve savaşları Makedonyalı İskender’in (Kaya M. , 2000) Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasına karşı MÖ 344’te başlatmış olduğu işgal savaşları ve onu müteakiben Augustus’un mutlak yönetimi ile kurulan Ruma İmparatorluğunun ve Roma İmparatorluğunun birer devamı olarak 330-1453 yılları arasında Balkan yarımadası, Anadolu, Suriye, Filistin ve Mısır’da hüküm süren ve Doğu Roma diye de anılan Bizans İmparatorluğunun tesis edilmesi ve Konstantinos’un 324’te inşasına başladığı ve 330’da resmen açılışını yaptığı ve kendi adı ile anılan Konstantinopolis/İstanbul’u merkez olarak tayin etmesi (Demirkent, 1992) ile bu iki medeniyet arasındaki karşılıklı etkileşim, ilişkiler, rekabet ve savaşların daha objektif şekilde ele alınarak incelenmesine imkan veren geniş bilgi ağları mevcuttur. Tarihen 15. yüzyıla kadar, her dönemde küresel siyasetin belirlenmesindeki etken ve etmenler esas itibarı ile bu iki medeniyet arasındaki

ilişkiler, karşılıklı etkileşim, rekabet ve savaşlarla belirlenmiştir. Bu süreç, Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının kati üstünlüğü ile 15. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir.

Tarihi cihetten 15. yüzyıla kadar varlığını etkin biçimde koruyan Horasan/Azerbaycan medeniyetinin ve onun hâkim olduğu kültür havzasının inkârı, onun ‘İslam Medeniyeti’, ‘Şark Medeniyeti’ vd. bu gibi zaman, mekân ve toplum açısından meçhulluğa sürükleyen ve kesin anlam kazanmayan muğlak terminoloji üzerinden yorumlanması, Rum Medeniyetinin alternatifsiz küresel egemenliği için malzeme üretmektir. Yerigelmışken kaydedilmelidir ki, Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının, 15. yüzyılda ortak medeniyeti temsilen siyasi iradenin ve temsiliyet gücünün kaybedilmesini müteakiben, Rum/Yunan medeniyetinin alternatifsiz küresel medeniyetin beşiği ve merkezi olduğuna dair faraziye ve fikirlerin batı tarihçileri tarafından ileri sürülmesi de tesadüf sayılmaz. Horasan/Azerbaycan medeniyet havzası, siyasi iradesini kaybettikten hemen sonra batı tarihçileri tarafından ileri sürülmüş olan bu faraziyeler, birer gerçek olarak lanse edilmiş ve ön plana alınarak günümüze kadar işlenerek devam etmiştir. Hatta Mustafa Kemal Atatürk’ün yönetiminde 1923’te “*Türk Tarih Tezi*” olarak çalışılmasına başlanan, 1931 – 1941 yılları arasında liselerde okutulan dört ciltlik tarih kitabının en başlıca yazılma nedenlerinden biri de 15. yüzyıldan itibaren Rum/Yunan medeniyeti üzerinden kurgulanmış olan bu tahrif ve çarpıtılmış anlayışın reddiyesine yöneliktir. Buna çoğu araştırmacı yazar, o cümeleden Ali Nazmi Çora, Murat Özbülbül ve diğerleri kendi çalışmalarında değinmişlerdir (Çora, 2014, s. 94, 95, 96) (Özbülbül, 2023) (Bernal, 2014).

Horasan/Azerbaycan medeniyetinin, İslam Medeniyeti, Şark Medeniyeti vd. bu gibi adlarla karakterize edilmesi, onun evrenselliğinin inkarına yöneliktir; çünkü İslam Medeniyeti, Şark Medeniyeti vd. bu gibi parçalanmış medeniyet kümeleri ile anılması, terminoloji olarak bu uygarlık üreten medeniyet havzasını bir bütün halinde kapsamaz.

İslam Medeniyeti denildiği zaman, bu uygarlık üreten medeniyetin İslam öncesi dönemin, Rum Medeniyetinden daha önce var olduğu, Rum medeniyetinin onun içinden, betninden doğmuş olduğu, ilk beşerî medeniyet olduğu yok sayılmış olur ve mekân olarak Horasan/Azerbaycan’ın gözardı edilmesinin yanı sıra Arap yarımadasının ön plana alınmasına ve halk olarak Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının kurucu

unsuru olan Türklerin yok sayılması ile Arapların esas faktör olarak ele alınmasına neden olur. Faraziye olarak Horasan/Azerbaycan medeniyet havzası, İslamiyeti kabul etmemiş olsaydı, İslamiyetin küreselliği söz konusu yapılmaz ve büyük oranda Arap coğrafyası ile sınırlı kalmış olurdu. Buna örnek olarak Arapların Emeviler döneminde Hindistan ve İspanya'ya götürmüş oldukları İslamiyet'in akibetini gösterebiliriz. Bilindiği üzere;

“İslâmiyet Hindistan alt kıtasına 92-93 (710-711) yıllarında Muhammed b. Kasım es-Sekafi kumandasındaki Arap kuvvetleri tarafından Sind bölgesinin fethiyle girmiş ve İndus vadisindeki Mültan'a kadar ulaşmıştır. Bu bakımdan IV. (X.) yüzyılın sonlarına doğru başlayan Gazneli akınları Hindistan'daki İslâm fetihleri açısından yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Gazneli Mahmud buraya on yedi sefer düzenleyerek pek çok şehri ele geçirdi. Ancak Lahor dışında fethedilen bölgelerde kalıcı bir yerleşim düşünülmemiş, bununla beraber İslâmiyet'in yayılması için zemin hazırlanmıştır. V. (XI.) yüzyıl boyunca sadece Lahor'a Orta Asya ve İran'dan çok sayıda ilim adamı ve mutasavvıf gelerek yerleşmiştir. Gazneliler Pencap'ta İslam dinine güçlü bir dayanak noktası sağlamış ve böylece daha sonraki fetihleri kolaylaştırmışlardır” (Özcan A. , 1998).

Bilindiği üzere;

“Emevi hanedanının Abbasiler tarafından yıkılması üzerine Abdurrahman İspanya'da bir Emevi Devleti kurmuş (756) ve III. Abdurrahman döneminde ayrı bir halifelik ilan edilmiştir (929). Müslüman olanların (müvelledûn) dışında kalan hristiyan ahali (muâhidûn) zamanla İslâm'ın günlük hayatı, âdet ve kültürünü ve Arap dilini kabul etmiştir (müsta'rib)” (Beydilli, 2001).

Emeviler tarafından İspanya'ya götürülen bu İslamiyet ise 15. yüzyılın sonlarına kadar dayanabilmiştir.

“İspanya'daki iki büyük krallığın varisleri olan Kastilyalı Izabella ile Aragonlu II. Ferdinand arasındaki evlilik (1469), yarımada'nın büyük bir kısmında siyasi birliğin sağlanması için gerekli şartları oluşturdu. Bu Katolik hükümdarlar devri İspanya'da kraliyet, kilise ve asillerin yeniden örgütlendiği, Granada'nın ele geçirilerek 'Reconquista'nın tamamlandığı, Kristof Kolomb'un keşif seyahatlerinin desteklendiği ve Amerika'da ilk sömürge topraklarının edinildiği, Yahudi ve müslümanların dışlandığı dönem oldu (1492). Bu unsurların ülkeden çıkarılması ve imhası için kurulan engizisyon sert bir hristiyanlaştırma siyaseti takip etti. 1492'de 200.000 Yahudi, 1501'de de müslüman halkın önemli bir kısmı (300.000) sürüldü” (Beydilli, 2001).

Görüldüğü gibi İslamiyet'in Hindistan yarımadasında yerleşmesi, halk tarafından benimsenilmesi, sürekliliği ve bekası, doğrudan Horasan/Azerbaycan medeniyet havzası ile bağlı olmuştur. Aksine Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının erişim imkanının olmaması ve diğer bazı nedenlerden dolayı İspanya'daki

İslamiyet tamamen çökmüştür. Başka bir ifade ile İslamiyet'in evrenselliği, büyük oranda Türklerin asli kurucu unsur olduğu Horasan/Azerbaycan medeniyet havzası ile doğrudan bağlıdır. Bu medeniyet havzası olmasaydı, İslamiyet, daha çok Arap yarımadası ile sınırlı kalmış olurdu.

Şark Medeniyeti denildiğinde, bu Avrasya çapında uygarlık üreten medeniyetin, bölgesel sınırlar içerisinde uygarlık üreten Çin ve Hint medeniyetleri ile birlikte yuvarlak ve meçhul bir anlam kazanmış olur. Çin ve Hint medeniyetleri küresel değil, tam tersine bölgesel uygarlık üreten medeniyet olarak var olmuşlar ve daima Horasan/Azerbaycan medeniyet havzası ile karşılıklı etkileşim, bölgesel çapta rıkabet ve bazen de onun birer parçası olmuşlardır. Çin ve Hint medeniyetine ait olan ve küresel alanda yayılmış olan kültürel imgelerin ve sanatsal unsurların, ancak Horasan/Azerbaycan medeniyet havzası tarafından benimsenilmiş olan imgeler ve sanatsal unsurlarla sınırlı olmasıdır; mesela Çinlilere ait Minyatür sanatının Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının ressamı tarafından benimsenildikten sonra Avrasya sathında yayılması veya Hint Misticizminin, Buda fikirlerinin ve din olarak Budizm'in Kuşanlar tarafından Orta Asya'da, Çin'de yayılması ve nihayet karşılıklı etkileşim ve etkilenme ile vücut bulan İslam Sufizmi üzerinden Avrasya'da geniş biçimde yayılması gibi.

Bu bölümde İslam sonrası Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının kapsadığı arazi, onun kurucu unsuru olan Türklerin bölgedeki varlığı, kültür havzasının siyasi iradesi ve onun temsiliyet meselesi, ortak dil, ortak kültür, ortak İslam anlayışı, ortak Türkçenin varlığı art arda ele alınarak incelenecektir. Nihayet 15. yüzyıldan itibaren uygarlık üreten medeniyet havzasında siyasi iradenin zaafiyeti, temsiliyet iradesinin çeşitli güçler arasında parçalanması ve kültür havzasının kültürel, dilsel ve ortak İslam anlayışındaki birliğin bozulması ve bir bütün olarak medeniyet havzasının çöküşünün başlangıç süreci anlatılacaktır. Kültür havzası, söz konusu bu bölümde, ağırlıklı olarak siyasi temsiliyetin yanı sıra ortak İslam anlayışı, ortak dil, ortak kültür ve ortak Türkçenin varlığı üzerinden ele alınarak incelenecektir.

Yaklaşık iki bin yılı aşkın süre içinde Asya'nın ve bir oranda onu müteakiben Avrupa'nın tarihi, medeni ve kısmen siyasi hayatına yön veren ve 15. yüzyıla kadar etkinliğini tam şekilde koruyan "Horasan/Azerbaycan Medeniyeti", başka bir ifade ile "Horasan/Azerbaycan Odaklı Uygarlık Üreten Medeniyet", burada bir kuram/teori

olarak ele alınmış olup, genel hatları ile tarihi, siyasi ve medeni açıdan incelenmeye ve izaha tabi tutulmuştur.

Bu metinde, Kültür/Ekin/Medeniyet/Ferheng ve Uygarlık/Et'Temeddün/Civilization terimlerinin karşılıklı ve eşanlamalı şekilde kullanılması tercih edilmiştir. Konunun sosyolojik ve felsefi derinliğine inmeksizin kısa şekilde söylenilmesi gerekmektedir ki, uygarlık, ekin/kültür üretmez, uygarlığı üreten asıl amil kültür/medeniyettir. Azerbaycan/Horasan Kültür Havzası da tarihen Asya ve kısmen de Avrasya uygarlık havzasını meydana getirmiş ve onun geleceğine asırlarca yön vermiştir.

Bu Kültür Havzası, kuzeybatı Çin/Kitay, baştan başa Sibirya'yı içine alan bütün Orta Asya, Hindistan Yarımadası, Yemen, İran, Irak-i Arap, Halep-Şam/Dimeşk, Kuzey Afrika, Doğu Afrika'daki Tanzania'ya bağlı Zengibar Adaları, Balkanlar, Arkhangelsk limanına kadar uzanan Deşt-i Kıpçak, Anadolu ve Kafkasya dahil bütün bu bölge, başka bir ifade ile Türklere, kavmi ve medeni cihetten yakınlık hisseden halkların yaşadıkları bu Avrasya coğrafyası, İslam öncesi tartışılır tarih dahil, İslam sonrası mektup tarihle – 8. asırdan itibaren tespit edilmiş olan, “*Azerbaycan-Horasan Odaklı Uygarlık Üreten Medeniyet Havzası*”dır.

3.1. Merkez ve Çevre: Azerbaycan/Horasan ve Bütünlüğü Yansıtan Etrafı

Burada Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının arazi olarak, merkezi konumundaki Horasan ve Azerbaycan'ın tarihen hangi arazileri kapsadığına, yakın etrafına, başka bir deyişle bir bütünlük içinde değerlendirilebilecek bölgelere değinilecektir.

Büyük Horasan veya Horasan bölgesi, tarihi verilere göre İran'ın doğusu, Afganistan, Pakistan, Türkmenistan, Tacikistan, Özbekistan, Kırgızistan ve günümüz İran'ının Rezevi Horasan, Kuzey Horasan ve Güney Horasan isimli üç eyaleti dahil bir araziye kapsamaktadır (Daneshname'ye Jahan'e-Eslam, 2023). Horasan bölgesi, çeşitli zamanlarda çeşitli yazarlar tarafından farklı şekillerde gösterilmiştir. Ancak ortak noktaları temel itibarı ile ortalama yukarıda denildiği bölgeleri kapsamasıdır. Mesela, İstahri, İbn Havkal, Yakut el-Hamevi Horasan'la ilgili şöyle derler: “...*çeşitli zamanlarda arazice değişiklikler gösterse de genel itibarı ile Büyük Horasan, İran'ın Kevir/Sahra bölgelerinin doğusu, güneyden Sistan ve Kirman'la sınırlıdır. Doğudan ise Çin ve Hindistan'a kadar uzanmaktadır*” (Mahmud Hasanpur, 2019). İbn

Hurdadbeh/İbn Hurdâzbih, Horasan’la ilgili şu şehirlerin adını vermiştir: “*Nişabur ve çevresi, Merv, Sarakhs, Ebiverd, Nesa, Gerçestan, Merv Çayı, Zabilistan, Kabil, Termiz, Bamian, Soğd, Fergana, Rivşaran, Cüzcan, Harezmi, Khotel, Buhara, Aşrüsne, Semerkant, Secistan, Rokhec, Daver, Herat, Puşeng, Badğey, Keş, Botum/Butem, Vardana, Gürgen/Gürgen ve Maverâünnehir/Çaylarötesidir*” (Mahmud Hasanpur, 2019). Bu verilere göre günümüz Horasan, İran’ın doğusu, Afganistan, Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan, güney Kazakistan, Sinjang/Sincan/Doğu Türkistan dahil kuzey batı Çin bölgesi ve Hindistan’ın Send/İndus Çayı etrafını kapsamaktadır. İbn’ül-Fakih, İstahri, İbn Havkal, Al-Mukaddasi/Makdisi ve Hamdullah el-Müstevfi, Horasan’ın dört bölgeden oluştuğunu ve merkezlerinin ise Nişabur, Merv, Herat ve Belh olduğunu bildirmişlerdir (Mahmud Hasanpur, 2019). Görüldüğü gibi tarihi verilere göre tarihi Horasan bölgesi günümüz İran’ın doğusu dahil, kuzey Hindistan, Pakistan, Afganistan, Send/İndus nehri etrafı, Sibirya dahil tüm Orta Asya’yı (*doğu-batı Büyük Türkistan*) kapsamaktadır. Genel itibarı ile tarihen ortak dil, ortak din ve ortak medeniyeti paylaşmışlardır.

Tarihi metinlerde Horasan için sıkça “Büyük Horasan” ifadesi kullanılsa da Azerbaycan’ın daha çok yüksek medeniyeti, zenginliği ve bayındırlığı söz konusu yapılmıştır. Azerbaycan, yakın ve bir anlamda bir bütün olduğu güneyden Huzistan, Belucistan, Irak’ı-Acem/Cebel (*Şiraz, İsfahan, Kirman, Rey, Save vd.*), Anadolu, Kafkasya, Irak’ı-Arap (*genel itibarı ile günümüz Irak*) kısmen Halep-Şam ve kültür çevresi olarak da Yemen, doğu Afrika’daki Tanzanya’ya bağlı Zengibar, Kuzey Afrika ve Arkhangelsk limanına kadar uzanan Deşt-i Kıpçak bölgesini kendi medeniyet alanı olarak barındırırsa da arazice sanki büyütülmesi istenilmemiştir. Görülen şu ki, tarihen Azerbaycan, uygarlık üreten medeniyet açısından etkinliğini artırmayı, fiziksel büyümeye tercih etmiştir.

Azerbaycan, arazi olarak tarihi metinlerde esasen Aras nehrinin güney kısmı; Tebriz, Urmu, Erdebil, Zengan, Kazvin ve o bölgenin çevresi olarak gösterilmiştir. Aras’ın kuzey kısmı ile Kür çayı vadisi Rum/Yunan metinlerinde o cümleden Strabo’un “*Geographika*” eserinde “Albanya” (Özür, 2015), İslam sonrası metinlerde ise “Aran” veya “Ar’ran” olarak belirtilmiş (Azariha, 2014) ve bazı metinlerde ise Arran, Azerbaycan’ın birer parçası ve bir vilayeti olarak gösterilmiştir. Bazı tarihçilere göre Aran ve Albanya kelimelerinin bir mekânı temsil ettiği, aynı kökten olduğunu

kaydetmiş olsalar da bazıları bu iki adı farklı şekillerde kullanmışlardır. Musa Kagkan Katvatsi/Musa Kalankaytuklu, “*Albanya Tarihi*” adlı eserinde Aran hâkimi Aran’ın Yafet (*Yafes’in İbranicesidir*) Bin Nuh soyundan ve Siskan neslinden değerli ve efsanevi bir şahsiyet olduğunu ve memleket için büyük fedakarlıklar gösterdiğine göre bölgenin onun adı ile anıldığını kaydeder (Azariha, 2014). Kirişçi de Musa Kalankaytuklu’ya istinaden aynı tezi savunur (Kirişçi M. T., 2003, s. 39). Kirişçi’ye göre ‘Aran’ veya ‘Eren’ köken Türkçe bir kelime olup, ‘Er’ ve eski dönem de Türkçede kullanılan ‘An’ çoğul ekinde Eren/Aran oluşmuştur (Kirişçi M. T., 2003, s. 51). ‘An’, Farsça’da hala çoğul eki olarak kullanılmaktadır. Etimolojik olarak ‘Aran’ sözcüğü, günümüz Türkçesinde Kışlak yapılan sıcak bölge anlamında kullanılır. Er-Eren/Aran, İr – İran adlarında olduğu gibi, ‘An’ çoğul eki olarak eski Türkçe yer ve cins adlarında kullanıldığına dair geniş örnekler vardır.

Aras çayının kuzey kısmının Azerbaycan’ın birer vilayetleri olduğunu bildiren bazı tarihi metinlere değinelim; Aran/Ar’ran (Natanzi, 1971, s. 158) , (Khelef'e-Tebrizi, 1963, s. 96·109·110), (Khordadbeh, 1889, s. 121·125), (Masudi, 1991, s. 227), Berde (Semi'a, 1999, s. 70, 72-78, 188-196.) , (Khelef'e-Tebrizi, 1963, s. 96·109·110), (Ekrem Hüseyinpur, 1994, s. 51), (Bekran, 1963, s. 50, 67, 69), Enderab (Aran’ın merkezi) (Bekran, 1963, s. 50, 67, 69), Şirvan, Şirvanat (Köreken, 2004, s. 720) (Valle, 2005, s. 305), Şirvan’ın merkezi Şamakhı/Şamahı, Karabağ, (Mer’eşi, 2000, s. 28) (Keşmiri, 1970, s. 102) (Şirvani, 1968, s. 124, 211, 361, 481) (Ferman'e Kerimhan'e Zend, 1764), Karabağ’ın merkezi Şuşa, Şuş, Şuşe ve Baku, Badkube, Bakube, (Rüstem'ul-Hükema, 2003, s. 350) (Etemad'ul-Saltana, 1988, s. 32, 326, 645), Gence/Cenze/Gezek (Ebd'ul-Nebi, 2001, s. 10, 14, 230), Nahçıvan, Şeki, Mugan, Muğanat, Muğan, Muğanistan (Fesayi, 2003, s. 463·475·529·634·689·693·734·1318), Talış, Salyan, Ağdaş, Guba, Galhan, Astara, Beylegan, Culfa, Ordubad, Sederek, Lezgi’lerin yaşadığı Legzi, Kür çayı (Rüstem'ul-Hükema, 2003, s. 350) (Bekran, 1963, s. 50, 67, 69), (Fesayi, 2003, s. 463·475·529·634·689·693·734·1318), (Harita-Resmi-Dosya, 2011), günümüz Ermenistan ve Gürcistan’ın vilayetleri o cümleden İran Ermenistanı, Ermenistan-ı İslami (Esfehani, 1376/1997, s. 452, 468), Duvin, Debil, Ermen, Çuxur Sa’d/Çukur Sa’d, Revan, İrevan, Kapan, Kapanistan, Kapanat, Kapan, Luzi, Luri, Eçmiadzin/Açmıyadzin (Üç Kilise), Talın, Siscan, Ahıska, Akhatesikhe/Ahatesihe, Borçalı, Gürcistan ve Tiflis (Mirkhand, 1853, s. 642, 650), Sivan, Derbent, Derbend-ı Şirvan, Demir Kapı, Dağıstan, Bab’ul-Ebvab, Bab,

Hazaran, Çerkeslerin yaşadığı Çerkes (Khelef'e-Tebrizi, 1963, s. 96-109-110), (Drouville, 1991, s. 7, 8, 202, 281, 334) (Şamlu, 1996, s. 34) (Rüstem'ul-Hükema, 2003, s. 350) (Etemad'ul-Saltana, 1988, s. 32, 326, 645) ve günümüz güney doğu Anadolu'nun 1555 Amasya antlaşmasından önce bazı bölgeleri o cümleden Van (Rüstem'ul-Hükema, 2003, s. 350), Doğu Bayezid (Semi'a, 1999, s. 70, 72, 78, 188, 196), Silvan (Bekran, 1963, s. 50, 67, 69), Muradiye (Havkal, 1987, s. 81) ve Ağrı Dağı (Khanikof, 1851-53) gibi vilayet ve araziler Azerbaycan olarak kaydedilmiştir. İbn Havkal eserinde çizmiş olduğu haritada Aran bölgesini, Azerbaycan'ın birer vilayeti olarak vermiştir (Havkal, 1987, s. 81). Ebulfazl Muhammed Bel'ami, kendi tarih eserinde Arapların bölgeye yürüyüşleri esnasında Azerbaycan'ı Hemedan'dan Zengan ve Derbend'e kadar uzanan arazi olarak kaydetmiştir. Kendi ifadesi ile; "...Hemedan'dan girip, Ebher ve Zengan'dan çıkar. Sonu ise Hazar'ların Dernbent şehrine kadar uzanır. Bu bölgedeki bütün şehirler Azerbaycan adlanır" (Reisnia, 2000, s. 365). Ebü-Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Biruni, Zerdüşt'ün Azerbaycanlı olması hakkında fikir yürütürken, İbri, Rum ve Yunan tarihçilerine değinerek Musul ve çevresinin Azerbaycan memleketinden olduğunu bildirmiştir. Zaten Musul ve Rey dahil bu araziler tarihen Zerdüşt döneminde Medlerin toprakları olarak biliniyordu (Kirişçi M. , İran Türklerinin Eski Tarihi I. cilt, 1999, s. 761-764).

Görüldüğü gibi Safevi-Osmanlı arasında imzalanmış olan 1555 Amasya antlaşmasından önce bazı güney doğu Anadolu bölgeleri dahil, İran-Rusya arasında imzalanmış olan 1813 Gülistan ve 1828 Türkmen Çay antlaşmalarından önce Aras nehrinin kuzeyi Aran dahil diğer bölgeler Azerbaycan'ın birer vilayetleri olarak anılmıştır. Tarihi metinlerden anlaşıldığına göre 'Aran', Azerbaycan Memleketine bağlı bir tarihi vilayet olmuştur.

Bölge adı olarak Azerbaygan/Aderbaygan/Azerbaycan ismine, şimdilik belli olan tarihi verilere göre ilk defa Makedonyalı İskender'in bölgeyi işgal ettiği dönemde Medlerin varisleri olarak izhar-i vücut eden Atropat/Atropatgan olarak Yunan kayıtlarında geçer (Kirişçi M. T., 2003, s. 21-26). Ermeni metinlerinde "Atrpatakan/Ատրպատական", Süryanice (ܐܬܪܦܬܐܬܐܢ , ܐܬܪܦܬܐܬܐܢ), Yunanca (Atropatini / Ατροπατήνη), Farsça "Azerbaygan", İslam sonrası kullanılan Arapça harflerde 'G' harfinin olmamasından dolayı Farsça (ve Türkçe) metinlerde

“Azerbaycan/أذربيجان” ve Arapça metinlerde ise “Azerbeycan/أذربيجان” olarak yazılmıştır (Kirişçi M. T., 2003, s. 22-23).

Kirişçi, dil bilgini akademik Mar vd. alanla ilgili çalışan uzmanların fikrine istinaden Atropatgan, Herodot’un da değindiği Azerbaycan kökenli Zerdüşt tarafından esası koyulan Zerdüşt dinindeki Od/Ateş ve Ocağın kutsallığından dolayı Od/Ateş ve Ocak/Ateşgede’lerin Bekçileri/Koruyucuları olarak yorumlanmıştır (Kirişçi M. T., 2003, s. 22-23). Azerbaycan adı ile ilgili ilk bilimsel yorumların, Perslerle ilgili bilimsel yorumlarda olduğu gibi İskender’in işgal dönemine ait Rum Medeniyeti yorumu üzerinden ele alınması oldukça iticidir. Ancak, elde başka bilimsel bir çalışma bulunmamaktadır. Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasına ait özellikle de kurucu unsur olan Azerbaycan’la ilgili bilimsel yorumlar, yerel somut tarihi veriler üzerinden objektif şekilde ele alınarak incelenmelidir. Şimdiye kadar tespit edilmiş olan, “Azerbaycan” adı ile ilgili yerel kaynaklardan yapılmış tarihi yorumlardan biri, Türk dünyasının ilk ansiklopedik yapıtı olarak bilinen Reşidüddin Fazlullah Hemedani’nin Camiu’t-Tevarih eserinin birer parçası olan Oğuzname’de geçer. Günümüze kadar en önemli Oğuzname olarak tespit edilmiş olan bu yapıtta, Azerbaycan adının Oğuz Han tarafından verildiğini şu sözlerle beyan eder:

“...yaylakta oldukları müddette, onlar (Oğuz Han ve Ordusu) orada yerleşen bütün ülkeleri tutup, kendilerine tabiettiler. Onlar Azerbaycan memleketini de tuttular. Oğuz, kendi atlarını yemlemek için Ocan’ın (Tebriz civarı yayla) geniş ve güzel otlaklarına bıraktı. Orada oldukları zaman o emreledi ki, tepe kurmak için herkes eteğinde toprak getirsin ve onu bir yere döksünler. İlk kez kendisi eteğinde toprak getirip döktü. Bunu o kendisi başlattığı için bütün dövüşçüler de onun gibi bir etek toprak getirip, döktüler. Büyük bir tepe oluştu ve adını Azerbayqan/Azerbaygan koydular. ‘Azer/أزر’ Türkçe ‘Uca’ demektir. ‘Bayqan/Baygan/بايقان’ varlıkların, büyüklerin yeri, mekânı, yurdu anlamındadır. Bu ülke bu adla tanındı ve buna göre de bugün Azerbaygan adlanır” (Hemedani R. F., 1992, s. 22) (Hemedani R. F., 2005, s. 57) (Hemedani R. F., 1994, s. 22-23).

Kirişçi, esere yazmış olduğu ön sözde, Oğuz Han’ın bu seferini, MÖ. 10, 9, 8 ve özellikle de 7. asırdaki İç Oğuzların Derbent ve Arran üzerinden yapmış oldukları seferle üst üste düşüğünü ve tarihi gerçekliği yansıttığını bildirmiştir (Hemedani R. F., 2005, s. 57). Az boyunun adının Orhun yazıtlarında da geçtiği bilinmektedir. Ünlü tarihçi W. Barthold konu ile ilgili şu bilgiyi aktarır: “Yedisu’da Tuhsılar ve Az’lar olmak üzere iki boya ayrılmış (Az’ların Orhun yazıtlarında zikredilen Az kavminin

aynısı olma ihtimali vardır) olarak sadece Türgişler kalmıştı” (Barthold W. , 2018, s. 122).

Nitekim Azerbaycan; Aras çayının kuzey kısmındaki Derbent, Dağıstan, Mahaçkale, Tiflis çevresi, Arran/Aran bölgesi, Çukur Sa’d, Ravan Hanlığı, Van dahil, güneyden Hamadan, Save, Bicar, Gurve ve doğudan Dilem ve kısmen Cebel vilayetleri olarak bilinen Rey, Gilan ve günümüz Mazenderan üzerinden Horasan’la bütünleşerek, Avrasya’yı özellikle de Asya’yı kapsayan ortak medeniyet havzasının esası koyulmuştur. Ayrıca Anadolu, Azerbaycan’ın medeni cihetten tamamen birer parçası ve bir bütün içinde değerlendirilmesi gereken bölgedir.

3.2. İbrahimi Dinlerdeki ‘Azer’ ve Kültür Havzası

Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının İslam öncesi Avrasya’da özellikle de Asya’daki medeni cihetten etkinliğine açık bir örnek de İslam öncesi etkin ve Asya sathında geniş biçimde yayılmış olan, tabiri caizse düşünce ekollerinin ve bu ekollerin gelişip sistemleşerek din halinde vücut bulması ve esasen Azerbaycan menşeli olmasıdır. Bu kültür havzası, sadece İslam sonrası değil, asırlar öncesinden medeni birikimi ile Asya’nın şahlanan medeniyet merkezi olmuştur. Mesela, Halilullah olarak kabul görülen Hz. İbrahim’in Kur’an-i Kerim’de el-En‘âm 6/74 ayetine göre babası, Arapça’da Baba anlamında kullanılan Ab/أب kelimesinin bazı yerlerde amca veya eşinin babası anlamında kullanıldığını ileri süren ulemalara göre ise amca veya eşinin babası olarak bilinen (Dayere’tul Muarefe Bozorg’e İslami, 2023) **Azer**’in (Tümer, 1991) (Payegah ve Ettela Resani’ye Hoze, 2006) (Merkez’e Ferheng ve Moaref’e-Kur’an, 2023) Azerbaycanlı olup, babasının o bölgeden Sümerlerin Uruk şehrine getmiş olduklarına dair revayetlerin ağır basmasıdır. İbrahim, İslam’da büyük peygamberler arasında yüksek bir konuma sahiptir ve kendisine ‘Allah’ın Sevgilisi’ anlamına gelen ‘İbrahim Halilullah’ denilir. İbrahim, İshak ve Yakub dışında, Allah katında insanların en faziletlilerinden sayılır. İbrahimî dinlerin (*Musevilik, Hristiyanlık ve İslamiyet*) sonuncu Peygamberi, Hatemül Enbiya olarak bilinen Hz. Muhammed’in de aynı soydan geldiği bilinmektedir. Nitekim, Türkiye’de M. K. Atatürk döneminden sonra o cümleden Yusuf Kemal Kutluata, Columbia Üniversitesi eski öğretim üyelerinden Ord. Prof. Dr. Reha Oğuz Türkkan, Devlet Eski Kültür Bakanı N. K. Zeybek ve diğer bu gibi faraziyeleri savunanlara karşı reddiye yazarların da dayanak noktaları esasen Sümerlerin ‘Uruk’ şehri ve Hz. İbrahim’in babası veya

amcası ‘Azer’ üzerinde durulması ile karakterize edilir ve genellikle Hz. Muhammed’in Türklüğü ile ilgili ileri sürülen faraziyelerin başat kaynağı bu konudur (Kutluata, 1954) (Sağlam Ö. , 2009) (Altıntop, 2009) (Kılıç, 2023). Kur’an-ı Kerim’de Hz. İbrahim’in babası Azer diye isimlendirilirken Tevrat’ta (Tekvîn, 11/26) ve diğer İbrani kaynaklarda ona Terah (Tarah/Tarık) adı verilmektedir (Tümer, 1991). Muazzez İlmiye Çığ ise Azer’in Tebriz Oğuzname’sindeki anlamını esas alarak şöyle der:

“...bazıları, Tarah adının Azer olarak Arapçalaşmış olduğunu, bazıları da Azer’in Arapça olmayıp o zamanki toplumun dilinde sapık anlamına geldiğini öne sürerler. Bazıları da Farsçadaki ateş ve ateşgede (Ocak), yıldırım ve şimşek anlamına gelen Azer diyor. Eski Türkçede Azer yüksek, kibar, koruyucu anlamına geliyormuş” (Çığ, 1997, s. 116).

Azer ve başında durduğu kavim, Kur’an-ı Kerim başta olmakla dönem kaynaklarına göre Ateşperest/Butperest/Ocakçı olduğu bildirilir.

“Hz. İbrâhim’in babasını hak dine davetiyle ilgili diğer âyetlerde (Meryem 19/42-45; el-Enbiyâ 21/52; eş-Şuarâ 26/70, 86; es-Sâffât 37/85; ez-Zuhruf 43/26) ve Allah’tan onun affını talep etmesine dair âyetlerde (et-Tevbe 9/114; el-Mümtehine 60/4) hep tekrar edilmiş, ayrıca Kur’an’ın diğer yerlerinde bu kelime ‘baba’ anlamında kullanılmıştır. Şuarâ sûresinin 219. âyetinden hareketle Hz. Peygamber’in ecdadında kâfir bulunmadığını, dolayısıyla kâfir olan Azer’in de Hz. İbrâhim’in babası olamayacağını ileri süren görüş ise Kur’an-ı Kerim’in zahirine aykırı ve yanlış bir görüştür (Elmalılı, III, 1964)” (Tümer, 1991).

En'am Suresi, ayet 74:

وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ لِأَبِيهِ أَرَرَ أَتَتَّخِذُ أَصْنَامًا آلِهَةً إِنِّي أَرَاكَ وَقَوْمَكَ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ

“Hani İbrahim, atası Azer'e, putları mabut mu tanıyorsun demişti, şüphe yok ben, seni de kavmini de apaçık bir sapıklığa düşmüş görmedeyim.” (Gölpınarlı, 2024). Azer ve Azer'liler için Kur'an-i Kerimde geçen bu ‘sapıklık’ ifadesi üzerinden, Horasan/Azerbaycan kültür havzasına ait olmalarına rağmen bazı dogmatik yaklaşan Müslüman alimlerin, bunu esas alarak, Azerbaycan’a karşı oldukça olumsuz yorumlarda bulunmuşlardır. Buna örnek olarak Hindistan’lı Farsçadan Farsçaya lügat/sözlük yazarı Şeyh Mahmud Bin Şeyh Ziyaeddin Ahmed’in 1451-1526 yılları arasında Dehli/Delhi’yi kendi ellerinde tutan günümüz Afganistan’ın Galzay kabilesine mensup olan Ludi sülalesinden (Siddiqui, 2003) İskender Behlul Lodi’ye (1488-1517) takdim edilen ve dönem kasidelerinde o cümleden 1510’da adı geçen (Zia'uddin Ahmad, 2018, s. 9) “Farhang-i-İskandari” veya “Farhang-i-Tohfatus Sa'adat” ve köken Hoten’den olan, Horasan/Azerbaycan üzerinden Anadolu’ya gelen ve Niğde’de yerleşen aileye mensup, Niğdeli Kadı Ahmed’in 1333’te Farsça yazdığı

ve Selçuklularla ilgili 14. yüzyıl önemli kaynaklarından sayılan “El-Veledü’ş-Şefik Ve’l-Hafidü’l-Halik” (Ahmed, 2015, s. 76) eserlerini gösterebiliriz.

Kadı Ahmed, Ashab-ı Res Kıssası’nda (21b-22b) şöyle der:

“...tefsirlerde iki güruh var; birinciler salih, temiz ve dürüst kavim ve insanlardı... ikinci güruh ise Azerbaycan ile Ermeniyeye arasındaki BeRas Mosemmi (Ras/Aras olarak anılan nehir; Azerbaycan ve Azerbaycan’ın kuzey bölgesi Aran arasındaki nehir kastedilir) bölgede olanlardı, bunların arasında oldukça çok peygamberler olmuştur. Bunlar putlara tapar... çoğu peygamberlerini öldürmüşlerdir. Örnek olarak bir ay içinde 30 peygamber öldürmüşlerdir...bu olaydan sonra Allah’ın en önemli müveyyid peygamberlerinden biri Mikail’in eşliğinde beş yüz bin Firişte ile beraber nazil olmuştur... bu kavim yine yola gelmedi...bu boyda büyük kavimden sadece 21 kişi iman getirdi...diğerleri – altı yüz bin kişi susuzluktan helak oldu... bunlar kadınlarını, kızlarını, bacılarını birbirlerine verirler... gelen misafirlere kızlarını, kadınlarını, bacılarını takdim ederler...ahlaksız işlerle uğraşırlar...bunlardan önce böyle şeyler yoktu... bu işler bunların geleneğidir...kadınları Musahige/Lezbiyenlik yapar... Rum topraklarında (Anadolu’da) Türk Tabduk Şeyhleri de böyle yapar...” (Ahmed, 2015, s. 51,52).

Kadı Ahmed’in değinmiş olduğu Ashab-ı Res kıssası’nın Azerbaycan’da Aras/Araz nehrinin etrafında baş verdiğine vurgu yapması, Azerbaycan ve genel olarak Türklerin asli kurucu unsur olduğu Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının tarihi cihetten çözümünü bekleyen meselelerden birinin çözümlenmesinde oldukça faydalı bir bilgi niteliğindedir. Bilindiği gibi ‘Ashab-ı Res’ ifadesi, Kur’an-i Kerim’de iki kez; “Peygamberlerini öldüren, kargınmış/lanetlenmiş halk/kavim” olarak kullanılmıştır;

(38) وَعَادًا وَثَمُودَ وَأَصْحَابَ الرَّسِّ وَقُرُونًا بَيْنَ ذَلِكَ كَثِيرًا (Online Kur'an, 2023)

Âd’ı, Semûd’u, Res halkını, bunlar arasında daha birçok nesli de (cezalandırdık) (Kur’an-i-Kerim, 2023).

(12) كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَأَصْحَابُ الرَّسِّ وَثَمُودُ (Online Kur'an, 2023)

Onlardan önce Nuh kavmi ve Ashabı Ress ve Semud kavmi de yalanlamışlardı (Gölpınarlı, 2023).

Kur’an-i Kerim’de değinilmiş olan bu Ayetlerin doğrudan Azerbaycan ve Aras nehrinin etrafındaki Yafes oğulları ile ilgili olmasını sadece Kadı Ahmet değil, diğer birçok ulema o cümleden Al-s’lbi, İbn Ebu el-Hadid (El’Hedid, 1961) v.d. bildirmişlerdir (Daftare Tablighat’e İslami, 2023) (Manuchehri, 2011). F. Menuchehri, Kadı Ahmed’in vermiş olduğu bu hikâyeyi, diğer birçok bilgin tarafından da aynı

şekilde Aras nehri ve Azerbaycan'la bağlı olduğunu vurgulamış ve nifrin edilmiş olan Yafes oğullarından Ashab-ı Res kavminin zaman açısından Hz. Süleyman'dan sonra ve Hz. İsa ile Hz. Muhammed'in ara zamanında Azerbaycan'da yaşadığı bildirilmiştir (Manuchehri, 1996).

Kadı Ahmed, hikâyenin devamında Aran dahil Azerbaycan'ın tarihi ve etnik kökeni ile ilgili oldukça önemli bir bilgi paylaşmıştır. Azerbaycanlıların Nuh oğlu Yafes oğlu Türk'den olduğunu ve Yafes'in ilk defa gelip orada yerleştiğini ve Türklerin ilk kez orayı yurtedindiğini şu sözlerle beyan eder:

“Murtaza'ya göre bu kavim, Hz. Nuh'un meşhur Tufanından sonra Yafes Bin Nuh/Nuh oğlu Yafes, Ras/Aras nehrinin yanında Dosab/Dosan adlı pınarın kenarında diktiği ve Şam/Şab adlandırdığı Senuber ağacının yanında oturmuş, orada nehrin çevresinde 12 şehir, vilayet inşa ederek yurt edinmiştir...Senuber ağacına, hayat ağacı olarak kutsallık adedilmiş, her yıl bayram olarak (büyük ihtimal Nevruz/YengiGün Bayramı kastedilir) kutlanmış ve bayramlarda, ağacın etrafında kurbanlar kesip, ateş yakıp, şenlik edilirdi...eyş-işret, fucur ve fesad yapılırdı” (Ahmed, 2015, s. 53-54).

Eserde, Azerbaycan ve onun birer parçası olan Aras nehri ve Aran'ı anlatan Ashab-ı Res Kıssası'nın birer devamı olarak Tarah Azer oğlu Hz. İbrahim hikayesinin anlatılmasına başlanmıştır (Ahmed, 2015, s. 54-55-56). Burada da Hz. İbrahim'in babasının adı Tarah, mensub olduğu yurdun adı olarak da Azer, lakap olarak kullanılmıştır (Ahmed, 2015, s. 55). Eserin Türkçe özetinde, bu hikâye oldukça özet geçilmiş ve mekân, yurt olarak Azerbaycan adı çıkarılmıştır (Ahmed, 2015, s. 162-163). Ateş, Ateş yakıp etrafından şenlik edilmesi, Ateşin, Ocak'ın kutsiyeti/kutsallığı Türkler için inançsal bir tarihi ritüel olduğu hakkında geniş tarihi bilgiler vardır. O cümleden B. Ögel, bu konuyu Türk mitolojisinde Ateş, Ocak, Aile Ocağı, Ev Ocağı, El Ocağı vd. bu gibi altbaşlıklar altında ele alarak çalışmıştır (Ögel, 2014, s. 529-671).

Ashab-ı Res kıssası ile ilgili Muhammed b. Ali İbn Babuye, Al-s'İbi, Meybedi ve Fahrrazi'nin Hz. Ali'ye istinaden vermiş oldukları revayette ise; mekân olarak Azerbaycan'ı, işaret edilen bayram'ın Nevruz/Yengigün ve Nuh oğlu Yafes tarafından dikilen Senuber ağacına halk tarafından nezir olarak bağlanan kumaş parçaların eski Türk inançı olan Kamlık/Şamanizm geleneği olduğu ve allah'ın Yehuda'nın torunu Hz. Yakub'un oğlunu¹⁵ peygamber olarak oraya göndermesi bildirilmiştir.

¹⁵ Yehuda, Yehuda kabilesinin ve ardılı olan Yehuda Krallığı'nın kurucusu olan İbrani ata ve liderdi. Yakub'un oğlu, İshak'ın torunu, İbrahim'in ise büyük torunudur. Yehuda hakkında ilk

“Nuh oğlu Yafes’in dikmiş olduğu Senuber ağacı, halk tarafından her yıl bayramda ziyaret edilir. Ağaca parçalar bağlayarak, dualar edilir, kurbanlar kesilir, şenlik, eys-işret yapılır... imana gelmeleri için allah teala tarafından Yehuda’nın torunu Hz. Yakub’un oğlu, peygamber olarak gönderilir...ancak onlar imana gelmir ve allah’ın azap ve lanetine mazhar olurlar...” (Babuye, 1998, s. 48-49), (Meybedi, 1982, s. 33-35), (Fakhrrazi, 1992, s. 82-83), (Se’lbi, 1981, s. 150-153).

Ağaçlara, özellikle kutlu ağaçlara kumaştan parçalar bağlayarak duaların edilmesi ritüelleri Türkler için İnançsal olarak tarihen oldukça büyük önem arz etmiştir. Buna B. Ögel, Türk mitolojisinde ağaç, ağaç dikme, ruhu dinlendiren ağaç, ağaç ve bayrak, tek ağaçlar, kutlu ağaçlar, ağaçlara paçavra bağlama ve bayrak vb. ritüelleri çeşitli altbalışklarda geniş biçimde işlemiştir (Ögel, 2014, s. 593-626).

Şeyh Mahmud Bin Şeyh Ziyaeddin Ahmed’in ‘*Farhang-i-İskandari*’ adlı Farsça sözlüğünde ‘Azer’ sözcüğünün Ateş, Güneş, dokuzuncu ayın adı olarak Azer/Hintçe karşılığı ‘Pus’ (Zia’uddin Ahmad, 2018, s. 90), ‘Azergün’ ateş/od renginde gül adı (Zia’uddin Ahmad, 2018, s. 61, 944), Moğan/Muğların dinlerinin Ocağı/Ateşgedesi ‘Azer Geştasep’ (Zia’uddin Ahmad, 2018, s. 81), Azeri, Bütteraşi/Bütyontayıcı/Büt yontayan, Ateşi/Ateş gibi, Neggaşi/Resm veya Ressam (Zia’uddin Ahmad, 2018, s. 128) vd. bu gibi birçok mitolojik anlam yüklü konularda, alanlarda cismin adı olarak kullanılmıştır. En önemlisi, yurt olarak Azerbabgan, Azerbadgan, Azerbaygan, Azerbeycan, Azerbaycan’ın ve halk olarak Azerbaycanlıların ‘Ateşperest/Ocağa tapanların yurdu’ ve ‘Zend Khanan’ olarak karakterize edilmesidir (Zia’uddin Ahmad, 2018, s. 108, 109). Çoğu Farsça sözlüklerde o cümleden Dehkhoda, Moyin ve Cihangiri sözlüğünde tarihi metinlerde kullanılan ‘Zendkhan/Zendhan’ kelimesinin ‘Zerdüşt, Zerdüşt dinine bağlı olanlar ve Mecusiler anlamında kullanılmıştır’ (Dehkhoda L. , 2023). Yukarıda da değinildiği gibi Niğdeli Kadı Ahmed, Nuh oğlu Yafes oğlu Türk’den olduklarını söylediği Azerbaycanlılara, Hindistan’lı Şeyh Mahmud Bin Şeyh Ziyaeddin Ahmed’in de ‘Zendkhan/Zendhan’ olduklarını bildirmesi, Azerbaycanlıların Mecusi olduklarını ve dolayısı ile ‘**Mecusi**’ ve ‘**Yafes oğlu Türk**’ün eş anlamlı olduğunu göstermiş olurlar. Bu da konumuz açısından oldukça önemli sübutlardan biridir.

defa Tanah’ın Yaratılış Kitabı’nda bahsedilirken, Yehuda’nın soyundan gelenlere de "Yehuda’nın soyundan" anlamına gelen Yehudi/Yahudi denilmiştir (Yaratılış, 2023)

Görüldüğü gibi Azerbaygan/Azerbaycan”, Ku’an-ı Kerim’de (örnek olarak; *Ashab-ı Res kıssası ve Hz. İbrahim’in babası Azer*) ve onun tefsirlerinde putperest, ateşperest/ocağatapan, çok Peygamberli, Peygamberlerini öldüren kavim ve kavmin başçısı ise put yontmacısı¹⁶ gibi gösterilen Hz. İbrahim’in babası “Azer” ile tamamı ile eş kökenli ve eş anlamlı kullanılmıştır. F. Ağasıoğlu Hz. İbrahim’in babası ‘Azer’ ile ilgili şöyle der:

“Sami Peygamberler silsilesinde değinildiği gibi, Azer’lerin inanç sisteminde oldukça etkili yer tutan Xızır/Hızır Peygamber monoteizm görüşünü, çok tanrılı Yahudiler içinde ilk yayan aran boylu Azer’in oğlu (Hz.) İbrahim Peygamber’in de mensup olduğu protoazer çağlarından Azerbaycan’la bağlı idi. İslamlaşma çağlarında Arap kaynaklarında Azer boylarına Kantura oğulları (Beni Kantura) denilmesi de İbrahim peygamberin soyağacı ile bağlı idi” (Celilov, 2014, s. 15).

F. Ağasıoğlu, hiçbir tarihi kaynak göstermeden ‘Aran boylu Azer’ diyerek, Hz. İbrahim’in babası Azer’i, tarihi Azerbaycan’ın kuzey vilayetlerinden olan Alban, daha sonra Aran olarak adlanan bölgesine bağlamak istemiştir ki, bu tamamen yazarın subjektif iddiasıdır. Yukarıda da gösterildiği gibi, tarihi metinlerde Azerbaycan’ın Aras nehri civarı söz konusudur.

Niğdeli Kadı Ahmed’in Azerbaycan/Horasan kültür havzasında Müslüman Türk egemenliği tarafından sağlanmış olan bu toleranslı kültürel ortamı, Kur’an-i Kerim’de geçen revayetleri esas alarak, onu güncel durum gibi lanse ederek eleştirmesinin en önemli nedeni, ailesinin Hoten’den kaçmasına neden olan olaylar olabilir. Qara Kitay/Karahıtay’ların hâkimi Nayman kabilesinin reisi Budist Güclük’ün 1217’de Hoten bölgesini işgal etmesi ve ardından ezan okunmasının ve namaz kılınmasının bölgede yasaklanması gibi İslam karşıtı tavırların etkisi olabilir... (Ahmed, 2015, s. 57-58) Buna göre de Niğdeli Kadı Ahmed’in, İslam adına daha dogmatik yanaşan biri olduğu anlaşılmaktadır.

Niğdeli Kadı Ahmed ve onlar bu gibi çeşitli dönemlerin önemli bilginlerinin yazmış oldukları eserlerde, Azerbaycan ve Azerbaycanlıların, başka bir ifade ile Acem’lerin, Mecusi’lerin, yani Nuh oğlu Yafes oğlu Türk’den gelenlerin ağıza alınmayacak ahlaksızlıkla, kafirlikle ve sapıklıkla suçlanmasına bakılmaksızın, onların dönemine göre ilerici, ileri görüşlü ve çeşitli fikir ve inançların bir arada yaşayabilir olmasını ve bunun orada sağlanmış olduğunu gösterir. Ve diğer taraftan bu veriler,

¹⁶ Ağaçtan Put düzelten, Put yontayan usta olarak bilinen kişi.

İslam dünyasında özellikle çeşitli inanç ve fikirlerin bir arada yaşamasını temin eden Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasında Hz. İbrahim'in babası Azer'in Azerbaycanlı olduğunun kesin şekilde düşünüldüğünü gösteren faktörlerdir. Başka bir ifade ile bu veriler, Hz. İbrahim'in babası 'Azer'in Azerbaycanlı olmasına ve halk tarafından öyle düşünüldüğüne şüpheyi yer bırakmamaktadırlar veya İslam sonrası hatırı sayılır birçok bilgin, 'Azer'i, Azerbaycanlı olarak görmüş ve öyle tanımlamışlardır. Marağalı Bulud Qaraçorlu Sehend'in (Marağa 1926/Tahran 1979) ünlü şiirinde dediği gibi;

Hələdə Hələdə Bizim Yerlərdə

Müqəddəs Yerlərin Adı Ocaqdır.

Hala, Hala Bizim Yerlerde

Kutsal mekanların adı Ocaktır.

Bugün İran'ın Türklerin yaşadığı bölgelerinde özellikle şehir dışında, dağda, tepede çeşitli vadilerde korunan Mescid ve İmamzadaların genel adı 'Ocak' olarak geçer. İnsanlar, mübarek saydıkları İmamzadalara giderken hala; 'Ocağa gedirik', derler.

Muharrem Kılıç, "Gizlenen Türk Tarihi – Hazreti Muhammed" adlı eserinde şöyle der:

"...Akabe biatinde 'Muhammed bizdendir' demişlerdi ve Hazreti Peygamber, Sümer ırkından gelen, Evs ve Hazrec kavimlerine hitaben, 'Kanınız kanımdandır' yanıtını almışlardı...Asıl ilginç olan ise, putperest, Kureyş kabilesi ile Hz. Ali'nin babası ve Hz. Muhammed'in amcası Ebu Talip arasında geçen şu diyalogdur: ... Ey Ebu Talip! Ya yeğenini susturup davasından vazgeçir! Ya da Türk yurtlarına çekilip gidin!.." Ebu Talip, bu tehdit dolu talebe, 94 beyitten oluşan 'Kaside-i Lamiyye' ile cevap verdi. İşte o şiirden bazı bölümler:

...Düşman bizim gücümüze boyun eğip kahroluyor

Halbuki onlar bizim Türk ve Aftalitler kapılarına sığınmamızı isterler

Allah'ın evine ant olsun ki sizler yalan söylüyorsunuz/

İşleri karmakarış etmeden ne Mekke'yi terk/

Ne de buralardan Türk yurtlarına gitmeyeceğiz.

Ebu Talip'in bu şiirinde Türkler yanında 'Aftalitler' yani "Akhunlar" dan söz etmesi oldukça ilginç ve önemli. Demek ki Araplar Hazreti Peygamber'in soyunu sopunu çok iyi biliyorlardı. Hazreti Peygamber'in torunu Hazreti Hüseyin'in Kerbela olayından önce Türk yurtlarına gitme isteği, Yezit

tarafından reddedildi, çünkü Hazreti Hüseyin Horasan'daki soydaşlarıyla birleşerek tekrar gelecekti...Bir gün Peygamberimiz ashabıyla otururken, bilinmeyen bir dille 'Ne güzel üzüm' dedi. Sahabe anlamayarak 'Ya Muhammed Arapça konuş' dediler. Yüce Peygamber: 'Durun yakınmayın, ben köküm olan Hz. İbrahim'in dili ile konuşuyorum, Arap benden ama ben Arap'tan değilim' (Kılıç M. , 2015), (Kılıç M. , 2014).

Ebu Hanife Dineveri, Muhammed b. Cerir Taberi, Ali b. Hüseyin Mesudi, Muhammed el-Harizmî ez-Zemahşerî, Zeyneddin İbnü'l-Verdi, hatta İbn Haldun vd. birçok dönem uleması Hz. İbrahim'in babası Azer'in ve dolayısı ile İbrahimilerin Acem olduğu üzerinde durmuşlardır ve bu konuyla ilgili geniş bilgiler vardır. Fakat esas konumuz olmadığı için üzerinde durulmayacaktır.

3.3. Zerdüşt ve Kültür Havzası (MÖ VI-VII. yüzyıllar)

Medeni cihetten diğer önemli etken ve etmenlerden biri de semavi dinlerden sayılmayan, ancak tek tanrılı din olarak Asya'da en geniş yayılmış **Zerdüşt/Zartosht/Zarathustra** dini ve Peygamberi Ak Geyimli/Sefid Tuman olarak anılan Spitama'dır. Zerdüşt dini ile ilgili ilk çalışmaları yapan Fransalı Yahudi kökenli James Darmesteter'e göre; *"Zerdüşt'ün kutsal sayılan Gat'larının Milat Öncesi ilk asırlarda yazılması gerekmektedir, çünkü Gatlarda ileri sürülen fikirlerin Neoplatonizm ile benzerlikleri oldukça çoktur"* (Vevaina, 2015, s. 1-19). J. Darmesteter, bu ifadeyi kullanırken, yaşadığı dönemin tam tersi Milat Öncesi Batı, yani Rum medeniyetinin doğu medeniyetini, yani Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasını takip ettiğini unutmuş veya aynı şekilde her daim doğunun batıyı takip ettiğini ima etmiştir ki, bu doğru değildir. Zerdüşt'ün Gat'larında geçen felsefi düşüncenin daha sonra Rum medeniyet havzasında ortaya çıkmış olan Neoplatonizm için yol gösterici de olması düşünülebilirdi. Alman kökenli Herman Lommel ise 1930'da yazmış olduğu *'Zerdüşt Kitabı'* adlı eserinde şöyle der: *"Zerdüşt var olmuştur, ancak Zerdüşt'ün nerde, ne zaman yaşadığı hakkında kesin ve somut bilgi yoktur. Yazılanların büyük kısmı ihtimallere dayanır"* (Vevaina, 2015, s. 1-19). Aşağı yukarı bu ifade somut bilgi açısından hala geçerlidir. Ancak Kirişçi, döneme yakın yaşamış olan Rum/Yunan, İslami müelliflerden ve son zamanlarda uzman araştırmacılardan o cümleden Polonius, Ebu-Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Biruni, İzzeddin İbnü'l-Esir, İbn Hurdadbeh/İbn Hurdâzbih, İbn'ül-Fakih, Yakut el-Hamevi, Ebü'l-Hasen el-Belazüri, Almanyalı-İngiltereli Walter Bruno Henning, Rusyalı Vasil

Struve, Danimarkalı Arthur Emanuel Christensen ve onlar bu gibi tarihçilerin fikirlerine dayanarak şöyle der:

“Zerdüşt, Azerbaycan’ın Urmu bölgesinde Şiz/Taht-ı Süleyman, Muğan-Savalan veya Rey civarında Milat Öncesi 6. ve 7. asırlarda Azerbaycanlı bir ailede doğmuştur. Annesinin adı ‘Doğdu’ olmuştur. Faaliyetlerini orada başlatmış, orada Peygamber olmuş, Med Padişahı Astiyak’ın rağbetini kazanmış ve o, kızını Spitame’ye (Zerdüşt Peygamberi) vermiş ve kendi veliahtı yapmış ve Zerdüşt dinini Med devletinin resmi dini ilan etmiştir. Ve nihayet, Zerdüşt peygamberi ‘Spitame’, Türk kökenli ‘Arcasep’ tarafından değil, tam tersine Ahameniş İmparatorluğunun (MÖ. 550/MÖ: 330) kurucusu II. Kiros, bilinen adıyla Büyük Kiros tarafından öldürülmüştür. O zaman henüz II. Kiros ve ardılları Zerdüşt dinini kabul etmemiş ve bu Med dinine karşı savaşmışlardır” (Kirişçi M. , 1999, s. 730-740).

Ahameniş ve II. Kiros ve ardıllarının Zerdüşt ve Zerdüşt dini ile ilgili olmadıklarını çoğu avrupa tarihçilerinin kabul ettiği bir gerçek olduğunu, Henrik Samuel Nyberg (1889-1974) de onaylamaktadır (Nyberg, 2004, s. 403).

Ebu-Reyhan el-Biruni, Zerdüşt hakkındaki fikirlerini şöyle toplarlar:

“...İbri uleması zannedirler ki, Zerdüşt, İlyas peygamberin öğrencilerinden olmuştur...Rumlar Zerdüşt’ün Musul’dan olduğunu sanarlar, görülen onlar, Musul’u Azerbaycan arazisinden hesap ederler...Yunanlılar zannederler ki, Pythagoras’ın (Sisamlı Pisagor, Antik İyonya’nın en ünlü düşünürlerinden birisidir. Yunan düşünür ve Pisagorculuğun kurucusu (tahmini olarak MÖ. 495-570) iki öğrencisi olmuştur...birinin adı ‘Flayus’, diğerinin adı ise ‘Filokus’ idi. Flayus Hindistan’a, Filokus ise Babil’e gitti. Orada Sefid Tuman/Akgeyimli (Spitame) olarak anılan Purgeşset’in oğlu Zerdüşt, ondan mezhep eğitimi almıştır. Filokus öldükten sonra Zerdüşt Sabalan/Savalan dağına gitti. Bir süre orada kaldıktan sonra kitabını tertip etti” (Kirişçi M. , İran Türklerinin Eski Tarihi I. cilt, 1999, s. 762).

Konuyla ilgili uzmanlaşmış tarihçi ve dilcilerden sayılan A. E. Christensen, İran tarihçilerinden Pour Dawud ve Celaledin Aştiyani’nin, Zerdüşt’ün yaşadığı dönemi MÖ 1700 yıllara taşıma gayretleri asla objektif ve doğru değildi. Zerdüşt dininin ilk fikri-felsefi temelleri esasen MÖ. ikinci ve üçüncü bin yılın ortalarından itibaren Azerbaycan’daki Gutti, Lullubi, Manna gibi medeniyetlerin yanı sıra Orta Asya Şamanizminden esenlenerek bir çeşit putperestlik ve ateşperestlik/Ocağatapma inançları oluşmuş ve zaman içinde gelişmeye devam etmiş ve nihayet Spitame’nin Peygamberliğinde MÖ 6. ve 7. asırlarda Azerbaycan’da ilan’i-vücut edilmiş ve Med’ler tarafından resmi devlet dini olarak kabul görmüştür (Kirişçi M. , İran Türklerinin Eski Tarihi I. cilt, 1999, s. 736). Önce yerinde söylenildiği gibi Zerdüşt Peygamberi Spitame, 6. asırda Kiros’un Med’lere karşı açmış olduğu kanlı savaşta

öldürülmüştür (Kirişçi M. , İran Türklerinin Eski Tarihi I. cilt, 1999, s. 740-741). Spitame/Zerdüş'tün, Azerbaycan'da doğup Belh ve Orta Asya'da faaliyet gösterdiğine ve orada Peygamber olarak ilan'ı-vücut etdiğine dair ileri sürülen iddiaların hiçbir ilmi esası yoktur (Kirişçi M. , İran Türklerinin Eski Tarihi I. cilt, 1999, s. 741-742-743). Zerdüş'te ve Zerdüş'tlük ile ilgili çalışan İtalyan kökenli Gherardo Gnoli (1937-2012), Yaponyalı Takuro Adachi vd. bu gibi birçok uzmanların gelmiş oldukları son kanıya göre Zerdüş't dini Ahura Mazda'ya (*Ahuramazda*) inanan tektanrılı düşünce sistemine dayalı bir din olduğu yönündedir (Adachi, 2007). Ancak kesinlikle bu fikri reddeden Norveçli Profs Oktor Skjærvø (1940-) gibi önemli konu uzmanları da vardır (Jean Kellens, Summer 2002). Oxford Felsefe Ansiklopedisi, konuyla ilgili yapmış olduğu araştırmada Zerdüş'tü dünyanın bilinen ilk en önemli filozofu olarak tanımlar (Citeref, 2005). Gnoli Gherardo, Zerdüş't dininin hem felsefi düşünce olarak, Rum/Yunan felsefesine hem de kendisinden sonra gelen Yahudi, İsevi ve İslami gibi İbrahimi dinleri etkilediğini kaydeder (Gnoli, 1998). Zerdüş't dininin Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasında geniş şekilde yayıldığı tarihi kaynaklardan açık şekilde bilinmektedir.

Azerbaycan başta olmakla günümüz İran, Kafkasya, Orta Asya, kuzey Hindistan'da geniş biçimde yayılmıştır. Arnold Joseph Toynbee'nin *“İslâm Devleti'nin İran ve Ceyhun-Seyhun havzasındaki Zerdüş'tî tebaaları, İslâm'a Zagros'un batısındaki Hristiyan tebaalarından daha hızlı ve çok fazla sayıda geçmiştir”*, ifadesinden de anlaşılan şu ki, Zerdüş't dini, İran ve Orta Asya'da geniş yayılmıştır (Sündüz, 2022). Barthold; Zerdüş't dininin kültürel geçiş alanı üzerinde bulunan Türk ülkelerinde etkili olduğunu söyler. Türkistan'da yayılmış olan Zerdüş'tilik, Orta Asya Türk kültür ve sanatı üzerinde de etkili olmuş, Göktürkler kendi tanrılarını İran resim geleneğine göre resmetmişlerdir (Ögel,1984:234). Artun, Barthold'a (Barthold,1975:54) istinat ederek şöyle der: “Horasan ve Maveraünnehir yöresi dışında Hazar kıyılarında da Zerdüş'tiliğe giren Türkler bulunmaktaydı (Artun, 2020, s. 7). Avrupaya göç eden Peçenek ve diğer Türk grupları ile ilgili ise şöyle der: “Batıya yönelen Peçenekler, Kıpçaklar ve Uzlar geleneksel Türk dininden sonra Zerdüş'tilik, Mâni dini ve İslâmiyet'le temas edip, XI. yüzyılın başlarından itibaren Hristiyan propagandasına maruz kaldılar (Artun, 2020, s. 8). Batı Türkistan'da Budizm, Zerdüş'tilik ve Mâni dini karşısında pek tutunamamış; Doğu Türkistan'ın yerleşik çevrelerinde kendine daha uygun muhitler elde etmiştir (Artun, 2020, s. 5).

Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasında tarihen (ve hala sevilerek yaşatılan) her yıl yılbaşı Nevruz bayramında – *Su Çarşambası*, *Od Çarşambası*, *Toprak Çarşambası* ve *Yel/Ruzgar Çarşambası* Ateş yakılarak kutlanan, Ocak kültü olarak yaşatılan, Zerdüş döneminde de mevcut olduğu hakkında geniş rivayetlerin bulunduğu ve Türk yaratılış efsanelerinde önemli ve yaratıcı faktör olarak değerlendirilen dört unsurun - *Su*, *Ateş/Od*, *Toprak*, ve *Yel*’ın Uygurlar, Karahanlılar, Eski Türk tasavvuf ve bilhassa Bektaşî edebiyatında geniş bir şekilde rastlandığını ve yaşatıldığını göstermiş olduğu şiir örnekleri ile Bahaeddin Ögel de teyit eder (Ögel, 2014, s. 524-528). Görüldüğü gibi Zerdüş dini, İslam öncesi Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasında geniş bir şekilde yayılmış ve etkili dinlerden ve başka bir tabirle düşünce sistemlerinden biri olarak kabul görmüştür.

3.4. Mâni/Maniheizm (MS. III. yüzyıl) ve Kültür Havzası

Medeni cihetten diğer önemli etkenlerden biri de III. yüzyılda **Mâni** tarafından **Maniheizm** olarak anılan düşünce ve inanç sisteminin gnostik anlayış olarak Azerbaycan’da doğması ve gelişerek Rum medeniyetinin doğu kısmı dahil, Arabistan, Hindistan yarımada ve Kitay’a kadar geniş şekilde yayılmasıdır. Şinasi Gündüz, Mâni ve Maniheizm’in aile kökenine değinmeden, Hristiyan ve Mezopotamya tarafını ön plana alarak şöyle tanımlar:

“Mâni 216 yılında Güney Mezopotamya’da doğdu. Ailesinin heterodoks hristiyan mezhebi Elkesai’ya bağlı olması, içinde yetiştiği ortam ve Maniheizm’deki hristiyan unsurlarının kaynağı hakkında bir fikir vermektedir. Kaynaklarda on iki yaşında iken Mani’ye bir meleğin görüldüğü, yirmi dört yaşına geldiğinde “ikizi” (Tavm) adını verdiği bu melekten aldığı öğretiler doğrultusunda yeni dini yaymaya başladığı belirtilmektedir. Sasani Kralı I. Şapur zamanında Mani’nin hareketine müsamaha gösterilmiş ve bu sayede Mâni başta İran olmak üzere çeşitli bölgelerde dinini yayma fırsatı bulmuştur. Kral I. Behram’ın son günlerine kadar süren bu olumlu hava, imparatorluğun Mecusi başrahibi Kartir’in öncülüğünde Maniheizm’le karşı yoğun bir sindirme kampanyası başlatılması neticesinde sona ermiştir. Yakalanıp zindana atılan Mâni 276’da öldürülmüştür” (Gündüz, 2003).

Kirişçi ise birçok alan uzmanına o cümleden Geo Widengren’e istinaden şöyle der:

“Mâni hem anne hem de baba tarafından asıl Türk neslinden, hem de Hemedan Türklerinin Aşkaniler/Partlar (MÖ. 247-MS. 224) soyundan olmuştur. G. Widengren bunu şöyle izah eder: ‘MS. 200. yıllarda Med başkenti Hemedan’da Erşek/Arşak neslinden Patik adlı bir Aşkani Şahzadesi yaşıyordu. O Yahudi, Hristian adı olan Meryem adlı bir kadınla evlendi ki, aslında Aşkani

şahzadelerinden olmuş Kemserken/Kemserkan ailesine mensup idi. Kemserken ailesi Aşkani hanedanına bağlı önemli bir aile idi. Bu ailenin Ermenistan tarihinde oldukça önemli rolü olmuştur. Meryem'in kocası için doğacağı oğlanın damarlarında her iki taraftan – anne-baba'dan Aşkani soyunun kanı akıyordu.' Kayıtlara göre Mâni, dini ve düşünsel bakışlarını yaymak için önce Tisfuna, sonra Babil'e, daha sonra Hindistan'a gitmiş, değilenlere göre 240. yılda peygamberliğini ilan etmiştir. Kuzey Hindistan'da günümüz Afganistan ve Pakistan bölgesinde olmuş, orada hâkim konumda olan Sakalar/İşguzlar arasında faaliyetlerini kendi Türkçe dilinde sürdürmüştür...bu din daha sonra Orta Asya Türkleri ve Uygurlar arasında resmi din olarak kabul görülmüştür” (Kirişçi M. T., 2003, s. 397, 398, 399).

Mâni hayatta iken, inanç kaideleri güçlü şekilde sistemleşmiş olan Maniheizm, kendisinden sonra öğrencileri tarafından geniş biçimde devam ettirilmiştir. Öğrencileri tarafından oldukça örgütlenen ve kısa zaman eşiğinde Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının sınırlarını bile aşmayı başaran, Hristiyanlığa karşı güçlü alternatif oluşturan bir inanç sistemine dönüşmüştür. Bunu Ş. Gündüz şöyle izah eder:

“...Mezopotamya sınırlarını aşarak Mısır, Anadolu, Avrupa ve Asya içlerine kadar ulaşan Maniheizm, IV. yüzyılda Hristiyanlığın en büyük rakibi konumuna gelmiş, VIII. yüzyılda Böğü Han'ın genelgesiyle Doğu Türkistan'da Uygurlar'ın resmi dini olmuştur. Ancak VI. yüzyıldan sonra Batı'da, XII. yüzyıldan sonra da Asya'da gerilemeye başlamıştır...Orta Çağ'da Maniheizm, düalist karakterli çeşitli heterodoks hristiyan mezheplerinin oluşumunu etkilemiştir. VII. yüzyılda Ermenistan'da ortaya çıkan Paulikanlar, X. yüzyıldan itibaren Balkanlar'da görülen Bogomiller ve XII-XIII. yüzyıllarda Güney Fransa ve Kuzeydoğu İtalya'da etkili olan Katarlar ve Albigenler'le Maniheizm arasında önemli paralellikler mevcuttur. Bu akımlar Orta Çağ Maniheizmi veya Neo-Maniheizm olarak da adlandırılmaktadır” (Gündüz, 2003).

Bahaeddin Ögel ise yaratılışın çağları ve “Üç Zaman İlkesi” ile ilgili bilgi aktarırken, Mâni dininin Orta Asya Türkleri üzerinde oldukça yüksek etkisinin mevcut olduğunu gösteren ve Türklerin zaman anlayışındaki Mâni etkisini şu sözlerle beyan eder: “...Mâni dini, bu ilkeleri Budizm'le karıştırmış ve Türkçe Budist kitaplarda da yer almıştır...” (Ögel, 2014, s. 455-456).

Mâni, Ressamlık ve Musiki alanında oldukça çok iyi yetişmiş ve dini faaliyetlerinde musiki ve ressamlık sanatını oldukça maharetli şekilde kullanmıştır. Mani'nin en önemli eseri “*Mani'nin Erjengi*” olarak bilinmektedir (Kirişçi M. T., 2003, s. 397, 398, 399). Mani'nin, Kuşhanlar/Quşhanlar devleti (MS 30-375) ve onun ardılları tarafından rağbetle karşılanan Budizm (Buğra, 1987, s. 93-94) ile karşılıklı etkileşim içinde ortaya koymuş olduğu fikirler, düşünsel yaklaşım, dini inanç olarak Horasan/Azerbaycan kültür havzasının sınırlarını aşarak Rum medeniyet havzasının

doğu bölgelerinde özellikle günümüz Adadolu'da oldukça etkili olmuştur. Bunun yanı sıra Orta Asya, Hindistan ve daha sonra Kitay'da/kuzey batı Çin'de resmi din olarak kabul görmesi ile şahlanma dönemini yaşamış ve o dönem semavi din olarak en çok yayılmış ve alternatif kültür havzasının, yani Rum medeniyet havzasının siyasi iradesini temsil eden Ruma tarafından resmi din olarak kabul görülen Hristiyanlığa karşı küresel bazda en güçlü alternatif idi. Mani'nin dünya görüşüne dayanan Maniheizm dininin ve düşünsel sisteminin Asya, genellikle Horasan/Azerbaycan medeniyet havzası için en büyük kazanımı, Türk bölgeleri ile Hindistan ve günümüz Çin arazisinde kültürel ve düşünsel birlikteliğin ortaya çıkmasında büyük rolü olmuştur. Bunun yanı sıra Hristiyanlığı siyasi irade olarak resmi şekilde kabul eden Rum medeniyet havzasına karşı Musevilik, Hristiyanlık, Budizm ve yerel medeniyetin birikimi üzerinden var olan düşünceyi sentezleştirerek, bir sistem halinde gündeme taşınması ile güçlü bir alternatifin oluşturulması olmuştur. Ayrıca Mâni ve Maniheizm, Rum medeniyetinin etkisi altında bulunan Anadolu'nun Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasına dahil edilmesi için ciddi ve oldukça etkili kültürel ve düşünsel adımların atıldığı dönem olarak da büyük önem arz eder. Buna en iyi örneklerden biri Anadolu'da asırlarca devam eden Mâni ve Manicilik geleneğidir. Azerbaycan ve genellikle İran Türklerinin '*Bayatı*' olarak adlandırdıkları yedi heceli Şiir biçiminin Anadolu'da hala '*Mâni*' olarak anılmasıdır. Mâni ve Maniciliğin esas tebliğ nevlerinden biri Ressamlık, Musiki ve musiki eşliğinde yedi heceli şiir uslubunda dizilen Bayatı/Mani'lerin okunması yolu olmuştur. Daha sonra Azerbaycan/Horasan havzasında '*Bayatı*' olarak ad değişikliğine gidilse de Anadolu'da Manicilerin okuduğu '*Mâni*' olarak anılması sürdürülmüştür. Anadolu'da modern Türklüğün çağdaş edebiyatının temel taşlarının koyulmasında müstesna rolü olan Ord. Prof. Dr. Mehmet Fuat Köprülü tarafından Anadolu'yu kapsayan geniş bir alan çalışması sonucunda toplanmış olan "Anadolu Türklerinin Halk Edebiyatı- I. Maniler" adlı eseri 1928 İstanbul, Devlet Matbaası tarafından yayınlatmıştır (Köprülü M. F., 1928)¹⁷.

3.5. Mezdek/Mezdekiye (MS V-VI. yüzyıllar) ve Kültür Havzası

Medeni cihetten diğer önemli etkenlerden biri de Milattan sonra V. yüzyılda Azerbaycan'da ortaya çıkan, kısa zaman eşğinde Horasan/Azerbaycan medeniyet

¹⁷ Bu eser 650 sayfada, İran'da çeşitli adlarla tarafımca çalışılmış ve yayınlanmış olan eserlerden biridir.

havzasında yayılmaya başlayan düalist ve gnostik karakterli reformist dini hareket olan **Mezdekiye**'dir. K. Has, Mezdekiye tanımlamasını şöyle yapar:

“Arapça kaynaklarda Mezdekiyye ve Mezâdika, Farsça'da Mezdekân, Batı dillerinde Mazdakisme (Fr.), Mazdakism (İng.), Mazdakiten (Alm.), Türkçe'de Mazdekiyye ve Mazdek dini olarak adlandırılan bu hareket, ismini Sasaniler dönemi İran'ında Kubâd'ın (Kavâd) saltanatı sırasında (488-496 / 498-531) yaşayan ve bir çeşit komün toplum yapısını savunan İranlı reformist Mezdek b. Bamdad'dan almıştır” (Has, 2004).

Mezdek b. Bamdad, esasen modern Zerdüştcilerin yorumudur. Ebü Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Biruni “Hamdavan”, Ebu Ali Maskuye “Qavard/Gavard”, Ebu Hanife Dineveri “Mazyar” olarak yazmışlardır (Akbari, 2013, s. 62) Mezdek'in daha doğru tanımlaması, Sasani'ler döneminde Azerbaycan asıllı bir reformistin günümüz İran ve Kafkasya başta olmakla Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasında başlatmış olduğu milli, siyasi, iktisadi ve medeni cihetten reformiteyi esas alan fikri ve dini bir hareket olmasıdır. Mezdek'in nereli olduğu konusunda ortak bir fikir yoktur, çeşitli faraziyeler ileri sürülmüştür. Horasan kökenli yazarlar o cümleden Ebu Ali Bel'ami, Mezdek'in Horasan'ın Nisa şehrinden olduğunu ve Ebü Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Biruni'nin de bu fikirle razılaştığı bilinmektedir. Bazı Horasanlı yazarlara göre de Nişabur şehrinden olduğu bildirilmiştir (Akbari, 2013, s. 63). Ancak Tebriz kökenli olması ile ilgili daha ciddi veriler mevcuttur. Mesela “Teb sire't-ül-Ulum” eserinin müellifi Mezdek'in Tebrizli olduğunu ve Tebriz'de doğduğunu beyan eder (Kirişçi M. T., 2003, s. 440). Birçok çağdaş tarihçi o cümleden Danimarkalı A. E. Christensen ve Kirişçi, Mezdek'in Tebrizli olduğu üzerinde hemfikirlerdir (Christensen, 1971, s. 364) (Kirişçi M. T., 2003, s. 440-402). O dönem içtimai, medeni, dini, İktisadi, siyasi ve özellikle milli meseleler ele alınarak incelendiğinde ve mücadelenin esas merkezinin Azerbaycan ve onu müteakiben Horasan odaklı olması göz önüne alındığında, İslami müverrihlerin Tebrizli, Azerbaycanlı ve kısmen Horasanlı olmasına dair ileri sürmüş oldukları fikir daha objektif görülür.

Mihail Mihayloviç Diakonoff'a göre Mezdek ve başlatmış olduğu hareket, toplumsal musavatı esas almış, mali eşitliğin sağlanması, eşitsizliğin ortadan kaldırılması ve yenice uygulanmaya konulan kaidelerden dolayı ortaya çıkan aile içi sorunların (*Muğlar/Moğanlar tarafından yenice raic edilen ahlaksızlıklar ve etkin hanedan/kabilelerin mevkilerinde edilen değişikliklerden doğan güç kaybı kast edir*)

giderilmesi uğrunda mücadele teşkil eder (Akbari, 2013, s. 76). Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Yahya b. Muhammed b. İshak er-Ravendi ise Mezdek'in esas hedefi, çökmekte olan Sasanilerde ortadan kalkmış olan toplumsal Musavatın yeniden ihya edilmesi olmuştur, der (Akbari, 2013, s. 76).

Mezdek ve Mezdek'in başlatmış olduğu harekete yönelik çağdaş fikir insanlarının yaklaşımları esasen iki türdür; SSCB'ye bağlı alimler başta olmakla diğer tarihi materyalizm yaklaşımını esas alan o cümleden İgor Mihayloviç Diakonoff, onun büyük kardeşi M. M. Diakonoff gibi düşünürlere göre Komünizmin düşünür kahramanı, başka bir tabirle ilk Karl Marx'ı, Batı eksenli liberal ve tarihe gayri maddi yaklaşan bilimadamlarına göre ise bir reformist olarak tanımlanmıştır. Buna göre de birileri komünist tanımlayarak, işin iktisadi taraflarını abartılı şekilde ön plana almışsa diğer birileri de ya komünist adlandırarak, üzerinde durmak istememiş veya reformist olarak tanımlayarak, konunun toplumsal taraflarını ön plana almışlar ve netice itibarı ile olayın kökenine özellikle sosyal ve milli meselelere gerektiği kadar dikkat gösterilmemiştir. Kirişçi'nin de üzerinde ciddiyetle durmuş olduğu gibi (Kirişçi M. T., 2003, s. 438-439), Mezdek ve Mezdekiye hareketinin en önemli tarafı iktisadi sorunların yanı sıra toplumsal ve ulusal meseleler olmuştur. Danimarkalı A. E. Christensen, Mezdek ve Mezdek hareketini Komünist hareket olarak tanımlasa da mücadelesi hakkında daha objektif bilgi aktarmıştır; *“Mezdek ve hareketinin ilk aşamada en önemli talebi dini talepler olduğu su götürmez gerçekliktir. Bu idealist reformistlerin en önemli diğer talepleri ise içtimai adaletsizliğin ortadan kalkması, yapılan haksızlıklara dur denilmesi olmuştur”* (Christensen, 1971, s. 381). Kirişçi'nin ciddiyetle üzerinde durduğu ve milli mesele olarak karakterize ettiği toplumsal meseleler, büyük oranda kültürel, ekonomik ve siyasi zeminde Sasani hakimiyetine bağlı Moğların, Azerbaycan/Horasan kültür havzasının toplumsal ahlaki değerlerine zıt düşen reformları, ağır vergilerin tahmil edilmesi, yoksulluğun artması, Azerbaycanlı hanedanların, kabilelerin hakimiyetteki temsiliyetlerinin zayıflaması ve milli ayrımcılığın dayatılması Mezdek'in ve Mezdekiye hareketinin ortaya gelmesinin en temel nedenleri olmuştur. Mezdek, 480'lerden itibaren büyük bir mücadeleye başlamış (Kirişçi M. T., 2003, s. 440), Moğların dayattığı fikri ve örfe değişiklikleri, kendisi tarafından geliştirilen fikri ve dini prensipleri esas alarak reddetmesi ile Mezdekiye toplumsal bir mücadele olarak doğmuştur. Kısa zaman eşiğinde Azerbaycan ve Horasan halkı tarafından büyük destek görerek, olağanüstü fikri, dini,

iktisadi, içtimai ve siyasi bir hareket olarak büyük oranda kültür havzasını kapsamıştır. I. Firuz'un oğlu I. Kubad ya da I. Kavad'ın (473-531) ilk başta desteğini alarak büyüdü. Ancak, M. M. Diakonoff ve Kirişçi'nin de üzerinde durdukları gibi Kubad'ın Mezdek'e desteği tamamı ile siyasi bir oyun olmuş (Akbari, 2013, s. 72) (Kirişçi M. T., 2003, s. 446) ve hakim hanedanların, kabile reislerinin özellikle Zerdüş Moğlarının talebi üzerine saf değişerek oğlu Adil Enuşirvan adıyla tanınan I. Hüsrev (531-579) üzerinden Mezdek saraya davet edilerek orada öldürüldü ve Mezdekiye'ye inanan binlerce Azerbaycanlı ve Horasanlı insana karşı ise resmen savaş açıldı ve büyük katliamlar yapıldı. Genç Hüsrev, hile ve iki yüzlülükle çeşitli bölgelerden Mezdekiye inanan 130 bin insanı toplayıp, kelle mayallak/ başları aşağıya olacak bir şekilde sallayarak kireç içinde tedrici olarak yanmaya bıraktı... bu mücadele süreci, bu önleyici olaylarla zayıflamış olsa da, uzun süre gizli şekilde devam etmiş ve İslam sonrası Abbasiler döneminde Azerbaycan'da Babek/Böbek/Baybek isyanı (ö. 223/838 / *mücadele süresi 20 yıl*) olarak bilinen hareketin ilmi-nazari esasları ile yeniden gündeme gelmiştir (Kirişçi M. T., 2003, s. 446). Baybek/Babek'in önderliğinde başlayan bu hareket, Ebu Müslim Abdurrahman b. Müslim el-Horasanî – Müslüm Horasanlı, İshak Türk ile başlayan hareketlerin birer devamı olarak Horasan/Azerbaycan kültür havzasındaki kendine özgü İslam anlayışının yeniden yorumlanmasında etkin faktörlerden biri olmuştur. Yerinde değinildiği gibi, Mezdek ve Mezdekiye hareketinin ve onun birer devamı olan Müslüm Horasanlı, İshak Türk, Baybek/Babek vd. yukarıdaki fikri, medeni, siyasi hareketlerin Horasan/Azerbaycan medeniyet havzası için en büyük kazanımı, İslam'ı suistimal ederek Arap üstünlüğünü savunan medeni-siyasi düşünceyi reddeden, **Evrensel Eşitlik** üzerinden **İdeal/Sonsuz Adalet İlkesine** dayanan, **Ehl-i Beyt** sevgisine bağlı İslam anlayışının ön plana alınması olmuştur. Nitekim kavimler arasındaki evrensel eşitliğe, sonsuz adalet ilkesine dayanan, Arap üstünlüğünü doğrudan reddeden İslamiyeti benimseyen kültür havzası üzerinden, İslamiyetin evrenselliği ve küresel boyutta yayılması ve halklar tarafından kabul görülmesi süreci başlamış olmuştur.

Zerdüş/Zerdüşçülük, Mâni/Maniheizm ve Mezdek/Mezdekiye'nin menşei, fikri, siyasi ve medeni akınları ile ilgili, ortaya atılmış olan Hint-Avrupa ve Ural Altay nazariyeleri üzerinden geniş tahrife yol verilerek, Pers/İran algısı üzerinden yorumlanması ön plana alınmıştır, özellikle bu süreç, modern ulus devlet döneminde daha şiddetli biçimde devam ettirilmiştir. Ulus-Devlet dönemi, Pers/İran algısı

üzerinden yorumlanan İran için, 2500 yıllık Pers tarihinin oluşturulması ve kabul ettirilmesi için oldukça ciddi tarihi tahriflere gidilmiştir. Bu tahrif ve sahtecilikle ilgili Nasir Purpirar'ın, on altı ciltlik '*İran Tarihinin Temelleri Üzerine Düşünceler: 12 Yüzyıllık Suskunluk*' adlı eserlerinde, Pers İran'ın oluşturulması için yapılmış tahrif ve uydurulmuş sahte belgeler, sonradan düzeltilmiş sahte tarihi binalar, heykeller, tabletler ve kitabelerle ilgili inkâr edilmesi oldukça zor olan geniş bilgiler ve belgeler aktarılmıştır. Ona göre, son üç asırda Zerdüş/Zerdüşçülük, Mâni/Maniheizm, Mezdek/Mezdekiye gibi fikri, dini ceryanlar ve Pers olarak anılması istenen Ahemeniş, Aşkan, Sasani gibi sülalelerle ilgili tamamen sahte ve uydurulmuş bir tarih yazımı söz konusudur. İleri sürmüş olduğu bilgi ve belgelerle, büyük oranda uydurulması istenen Perslikle ilgili, yönlendirici tahriflere yol verildiği açık şekilde görülmekte ve tespit edilmektedir. Fakat, şu da belirtilmelidir ki, N. Purpirar'ın tarih bakışı, kendi başına bir konsepsiyonel ideoloji içerdiği tarafımızca açık şekilde tespit edilmiştir. Uydurulmuş pers kimliğinin sahteliğini, inkâr edilmez bilgi ve belgelerle tasvip etmenin yanı sıra, Yahudi'lerin '*Purim olaylarını*'¹⁸ esas alarak, ortaya atmış olduğu '*12 asırlık Suskunluk, (MÖ 5 – MS. 7. asra kadar)*' nazariyesi ile günümüz İran arazisindeki eski medeniyetlerin, Yahudilerin yönlendirilmesi ile Ahemeniş'ler (MÖ 5. asır) tarafından yok edilmişliğini ve yaşatılan büyük katliamlarla sekenesiz çöl olarak bırakıldığını iddia etmiştir. Başka bir ifade ile, Persliğin sahteliğini ve siyasi amaçlarla ülkeye tahmil edildiğini inkâr edilmez belgelerle ortaya koymanın yanı sıra, Türklerin de bölgedeki 6-7 bin yıllık gerçek medeniyetini, '*12 Asırlık Suskunluk*' nazariyesi ile kökünden yok saymış ve tabiri caizse, Türkleri, Türk İslam Sentezcileri gibi göçebe, gelme ve bedevi olarak karakterize etmiştir. Bütün sorunların kökeninde, Yahudileri ve onların batılı müttefiklerini göstererek, Antisemitizm/ Yahudi karşıtlığı ile sonuçlanabilecek bir tarzda izah etmeye çalışmıştır. Günümüz İran arazisindeki

¹⁸ **Purim**, tarihen günümüz İran arazisinde yaşayan Yahudilerin, MÖ 5. asırda kurtuluş adına yapmış oldukları katliamlarla ilgili, tabiri caizse her yıl kutlanan zafer bayramıdır. Yahudilerin her yıl bayram olarak kaydettikleri 'Purim' olaylarında, 500 bin insanın yahudiler tarafından katledildiği iddia edilir (Mashreg News, 2013).

Bu hikâye Tanah'ın Ester kitabında (*Megillat Ester*) anlatılmaktadır. Purim bayramı, İbrani takvimine göre, düşmanlarına karşı kazanılan zaferin ertesi günü olan Adar'ın 14'ünde kutlanır ve bayram gün batımıyla başlar. Purim hikâyesinin ana kaynağını oluşturan Ester kitabı, Büyük Meclis tarafından Kutsal Kitap'a eklenmeye layık görüldüğünden 24 kitaplık Tanah'ın son kitabını oluşturur. MÖ 4. yüzyılda yazıldığı ve Büyük Meclis'e göre orijinal metin Mordehay'ın kendisi tarafından derlenmiş olduğu iddia edilir (Sevivon, 2024). İranca ve Britanica gibi ansiklopedilerde ise Ester hikâyesinin tarihi gerçeklik payı sorgulanmaktadır, daha çok saray içi entrika olarak değerlendirilir. Ve her yıl Mart ayında geçirilen 'Purim' bayramı da, daha çok Nevruz bayramının Yahudileştirilmiş biçimi olarak değerlendirilir.

toplumları, esasen bir kaç asır önce oradan buradan gelmiş olan topluluklar olarak değerlendirmiş ve ülkede İslami değerler dışında milli kimlik denilebilecek somut bir şeyin olmadığı, milli cihetten kimliksizliğe esaslanan Kozmopolit toplumun (*Osmanlı'da olduğu gibi*) oluşturulması amaç edinmiştir, denilebilir (Purpirar, 2004), (Purpirar, 2005), (Purpirar, 2004), (Purpirar, 2001).

Purpirar'ın bu 16 ciltlik, sorgulayıcılık açısından oldukça öğretici ve düşündürücü olan eserinde, ileri sürmüş olduğu '*12 Asırlık Suskunluk*' nazariyesi, esasen aşağıdaki tarihi gerçekliği somut veriler esasında kanıtlanmayan iddiaların çürütülmesi ve saklı tutulan bazı tarihi gerçekliklerin tartışılmaya açılması üzerine kurulu olmuştur:

1. Modern ulus devlet dönemi oluşturulması istenen Pers milletinin, tarihen mevcut olmayışı (Purpirar, 2006, s. 49-250) vd.

2. İslam öncesi Eski Farsça'nın mevcut olmadığı, Yahudi'lerin İbri alfabesi ile kullandıkları bir edebi dil olması ve en eski Farsça metinlerin İbri alfabesinde yazılmış olması gerçeği ve Farsça'nın tarihen Yahudi zümresinin etkisi altında olması fikri (Purpirar, 2004, s. 29-235) vd.

3. Farsça ve onu müteakiben Türkçe'nin yeni dil olması, İslam sonrası Arap alfabesi ile kullanılması ve daha yeni döneme ait yazılı edbiyata sahip olması fikri (Purpirar, 2005, s. 1848-2208) vd.

4. Yahudi ve İngiliz yönümlü oryantalistlerin birlikte uydurmuş oldukları, Pers ve Türk tarih anlayışı ve medeniyeti (Purpirar, 2005, s. 1848-2208) vd.

İslam öncesi Farsça'nın mevcut olmasının tartışılır olduğu, İslam öncesi Fars diline ait somut bir verinin mevcut olmaması, İslam sonrası Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının siyasi iradesini temsil eden klasik Türk devletlerinin doğrudan desteği ile gelişen bir edebi dil olduğu, Yahudi/Musevi zümresinin ve mirzalarının etkisi altında olduğu ile ilgili fikrin, tarihi gerçekliği yansıttığı tarafımda da çalışılmış olan "Fars ve Fars Dilinin Kökeni" çalışmasıyla kendi tespitini bulmuştur (Cavadbeyli, 2024). '*Medeniyet Havzasında İlk Örnek Farsça Metinler*' ve '*İran*' ile ilgili altbaşlıklarda, bu konuya daha geniş biçimde değinilmiştir. Kısacası, N. Purpirar'ın '*12 Asırlık Suskunluk*' nazariyesinden güdülen amacın, ülkede, İslami ve ona müntesep toplumsal ve kültürel değerler dışında, milli cihetten ortak kimlik

denilebilecek somut maddi ve manevi değerler bütününe mevcut olmadığı fikrini aşlamak olmuştur. Nitekim ülkenin ve bölgenin birlik, bütünlük, dinç, dirlik ve refahı için biricik çıkış yolunun, ancak İslami değerler ve ona müntesep toplumsal ve kültürel faktörler etrafında birleşmek olduğuna dair fikrin, dolayısı ile topluma benimsetilmesi olmuştur. Doğrudan konumuz olmadığı için üzerinde daha fazla durulmayacaktır.

3.6. Kültür Havzasının Çevresi: Türkistan, Deşt-i Kıpçak, Kuzey-Doğu Afrika ve Hindistan

Burada Horasan/Azerbaycan medeniyet havzası çevre ve çevre etrafındaki bölgeler ele alınarak belirlenecektir. Türkistan ve Deşt-i Kıpçak, Kuzey-Doğu Afrika ve Hindistan olarak belirlenmiş olan üç alt başlık altında ele alınarak incelenecektir.

3.6.1. Deşt-i Kıpçak ve Türkistan

Orta Asya'nın, başka bir tabirle batı ve doğu Türkistan Türklüğünün menşeyinin Batı Asya kökenli olması ve Türk/Tat'ların Batı Asya'dan Orta Asya'ya gitmesi gerçeği, Türkistan'ın etnik yapısının Türk/Tat ağırlıklı olması gerçeğini değiştirmez. Başka bir ifade ile bölgenin asli unsurunun Türk/Tat ağırlıklı olması tartışılır bir mesele değildi. Bölgenin etnik ve kültürel yapısı çeşitli başlıklar altında o cümleden “Türk Tarihine Genel Bakış”, “Ortak Kültür”, “Ortak Dil” ve diğer bu gibi altbaşlıklar altında ele alınarak incelenmiştir. Türkistan'ın İster 18. yüzyılın sonlarından itibaren çökmüş olan Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının asli unsurlarının Indo-Aryan ve Ural-Altay kuramları üzerinden iki paradoksal, bir birine zıt bir şekilde yorumlanması ve Türklerin büyük olasılıkla uzak doğudan Batı Asya'ya gelişleri tezinin üzerinde durulmuş olsun, ister son 30 yılda yerinde değinildiği gibi birçok tarihçi, genolog, antropolog, arkeolog ve genetik uzmanların özellikle de Kazakistan Bilimler Akademisi'nin konuyla ilgili geniş bilimsel veriler esasında çalışmaları ile ortaya konulmuş olan, Orta Asya Türklerinin Çin tipi değil, İran ve Akdeniz tipi'ne ait oldukları ve daha sonra uzun süreli Çin menşeli kavimlerle kurulan karşılıklı etkileşim ve ilişkiler sonucunda baskın tip olan Çin tipinin ağır basması fikrinin doğruluğu olmuş olsun; her halde Orta Asya, başka bir deyimle büyük Türkistan, Horasan/Azerbaycan kültür havzasının en önemli birer parçası olmanın yanı sıra medeni cihetten de kültür havzasının ana kaynaklarından biri olarak devam etmiştir. Ayrıca yukarıda Zerdüş, Mâni/Maniheizm, aşağıda Hindistan gibi altbaşlıklarda da

gösterildiği gibi doğu ve batı Türkistan istenilen medeni cihetten Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının en önemli birer parçası olmuştur.

Deşt-i Kıpçak bölgesinin Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının tarihen birer parçası olduğuna dair birkaç örnek verilmesi konumuz açısından daha yararlı olacaktır. Arapça İslami kaynaklarda o cümleden İbn Fazlan, Ebu Ali Ahmed b. Ömer b. Rüste, Ebu Abdillâh Muhammed b. Nasr b. Yahya el-Mervezi gibi gezgin ve alimlerin Deşt-i Kıpçak ile ilgili vermiş oldukları bilgilere göre bölgenin esas sakinlerinin Türk/Kıpçak, Urus/Rus/Ros, İskandinavyalı Slavlarla Kıpçak ve Rus karışımı olduğu muhtemel olan Sakalebe'ler olmuştur. Yerinde değinildiği ve birçok bilimsel çalışma ve araştırmaların tespit ettiği gibi, Kıpçakların o bölgede yerleşmeleri, İslam öncesinden daha eskilere dayanmaktadır. İslam sonrası tarihi metinlerde Deşt-i Kıpçak/Kıpçak Çölü olarak anılmasının esas nedeni de bu olmuştur. E. Bahadır Han'ın Şecere-Namelerinde;

“...Oğuz Han, Kıpçak'a çok el ve asker verip, düşman olan Urus, Ulak, Macar ve Başkırt'lara karşı gönderdi...Çingiz Han zamanına kadar Tin ve İtil ve Yayık, bu üç suyun yakasında Kıpçak'tan başka el yoktu. Dört bin yıl o yerlerde oturdular. Onun için o yerlere Deşt-i Kıpçak derler”

şeklinde revayet edilir (BahadırHan, Şecere-i Türk, 2020, s. 27) (BahadırHan, 2011, s. 32). Rivayetlerin az da olsa tarihi gerçeklik payı vardır. Saray ise bölgenin etnik yapısı ile ilgili şöyle der: *“Altın Orda halkının büyük çoğunluğunu, X. yüzyıldan itibaren müslüman olan çeşitli Türk boyları meydana getirmiştir”* (Saray, 1989).

Kıpçaklar, Bulgarlar ve diğer yerel unsurlar, Horasan/Azerbaycan medeniyet havzası üzerinden İslam dinini benimsemişler ve bu kültür havzasının o bölgedeki siyasi iradesini de Altın Orda devleti üstlenmiş olmuştur. 10. yüzyıldan itibaren Azerbaycan, Şiraz ve Horasan ulemasının Deşt-i Kıpçak'ın İslamlaşmasında ve bölgenin medeni-ilmi-edebi sahada gelişmesinde müstesna rolü olmuştur. Kültür havzasının alimleri tarafından Deşt-i Kıpçak'ta açılan mektep, medrese, dergâh hangah ve zaviyelerin bölgede etkinliği halledici olmuştur. Karşılıklı kültürel etkileşim, medeniyet açısından birlik ve bütünlüğün sağlanmasında büyük rol oynamıştır. Bunu, o dönem Tebriz'de eğitim alan ve devrin en önemli ulemaları, devlet adamları, şairleri, bilgeleri zümresinde değerlendirilen Deşt-i Kıpçak kökenli Bulgar ulemasından anlıyoruz. Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının en eski ulema mezarlığı Maqbaratoshoara/Makbere'tül-Şu'era olarak bilinen, Hamdullah

Mostofi'nin '*Tarih-i Gozide*' eserinde de hakkında bilgi verilen, medeniyet havzasının çeşitli bölgelerinden 400'ü aşkın büyük ulemanın defn edildiği (İrna, Haber Ajansı, 2024), 800 yıllık, bütün olumsuz koşullara rağmen hala ayakta duran, 20. yüzyılda İran ve Türk dünyasının en büyük etkin şairlerinden sayılan Muhammed Hüseyin Şehriyar'ın da defn edildiği Şuera Mezarlığında / Makbere'tül-Şu'era'da Hulagu Han dönemi yaşamış Hasan el-Bulgari, Kazan Han dönemi yaşamış Reşid el-Bulgari, Celayirliler dönemi yaşamış Hoca Cemal el-Bulgari ve birçok diğer bilginler defnedilmiştir (İzgi, 1996/2, s. 157).

Deşt-i Kıpçak'ta ortaya getirilen edebi, ilmi eserlerin de karşılıklı etkileşim içinde olduğunu birçok tarihi eserlerde o cümleden Ebülğazi Bahadır Han'ın Şecere-Name'lerinde bunu görüyoruz. Batu Han'ın (*hükümet süresi: 1227-1256*) küçük kardeşi Berke Han'ın Müslümanlığı kabul etmesi ile medeni entegrasyon genişlemiş, Özbek Han ve özellikle Canıbeg Han döneminden itibaren kültür havzasının bölgedeki siyasi iradesini temsilen yeniden vücut bulmuş ve nitekim Horasan/Azerbaycan kültür havzasının tamamen birer medeni parçası haline gelmiştir. Horasanlı, Erdebili, Şirazlı, Tebrizli ve kültür havzasının diğer bölgelerinden gelip yerleşmiş olan ulemanın faaliyeti neticesinde, bölgede Türkçe ve Farsça dilleri üzerinden kültürel devrim denilebilecek bir çağ başlatılmıştır. Kültürel etkileşim neticesinde oluşmuş olan bu medeni bütünlüğü, Cengiz Han soylu Ebülğazi Bahadır Han oldukça yüksek değerlendirir ve bununla ilgili anlattığı bir hikaye oldukça önemlidir; "...Azerbaycanlı Gazi/Kadı Muhiddin'in Saraycık'ta vaazlarına katılan Canıbek Han, Kadı'nın Azerbaycan hakimi Melik Eşref Bin Timurtaş'ın mezalimini söz konusu yapmasından etkilenerek, ulemanın ricası üzerine orduyla Tebriz'e gelmesi ve Timurtaş'ı öldürerek, dinçliğin yeniden ihya edilmesi, rivayetidir" (BahadırHan, Şecere-i Türk, 2020, s. 130-131).

Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasındaki bu muazzam kültürel etkileşime ve medeni bütünlüğe Kazak yazarı, Z. J. Zamanhanulı da geniş biçimde değinmiş, fakat bunu İran/Fars etkisi olarak lanse etmeye çalışmıştır (Zamanhanulı, 2018, s. 286-289) Deşt-i Kıpçak ve Altın Orda devleti ile ilgili konuşurken; "*Canıbeg döneminde İranlı, devleti yönetme geleneği oluştu*", der (Zamanhanulı, 2018, s. 286). Karahanlılarla ilgili konuşurken, onların çöküşünü Türkçülükten uzaklaşmalarına ve İran devlet sistemini benimsemelerine bağlar, daha sonrada İran'ı Pers/Farsi olarak karakterize eder

(Zamanhanulı, 2018, s. 286-289). Yerinde değinildiği gibi Karahanlılar (840/1212), Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının Sâ mânî/Saman Yabgu (819-999) ve diğer bu gibi kuruluşların birer kültürel parçası ve ardılı olarak Fars ve Türk dilleri üzerinden toplumsal yapıya ve devlet kuruculuğuna sahip olduğu dönem kaynaklarıyla tamamen sabit ve ispat edilmiş bir gerçekliktir. Bu ilmi esası olmayan iddiaların ciddiye alınacak bir yanı yoktur. Önemli olan Karahanlılardan Altın Orda'ya kadar uzanan Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının bu kadar derin etkileşim ve medeni bütünlük içinde kaynayıp karışması gerçekliğinin kabul edilmesidir. Tarihi gerçekliklere modern ulus-devlet anlayışı üzerinden yaklaşılarak, İran'ın Pers/Fars'a mal edilmesi ilk önce Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının asli kurucu unsuru olan Türkleri yok saymaktır.

'Medeniyet Havzasında Ortak Türkçenin Varlığı' altbaşlığında dönem birincil kaynaklarıyla ele alınarak incelendiği gibi, Türk edebi dilinin oluşmasında müstesna rolü olan, elimize ulaşmış ilk İslami Türkçe metinlerin yazar ve müstensihlerinin esasen Şirazlı, Saveli, Erdebili, Horasanlı olması gerçeği nasıl inkâr edilir! Yazma eser uzmanlarının bildiği gibi, Türk dili ve edebiyatı alanında Şirazlı, Saveli, Erdebili, Horasanlı edip ve müstensihlerin hizmeti, kuzey İslam dünyasında/Türk dünyasında, daha doğru bir ifade ile Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasında eşi beraberli olmayacak kadar büyüktür. Başka bir ifade ile Türklükle ilgili günümüze ulaşmış olan Türkçe başta olmakla Farsça ve kısmen Arapça tarihi metinlerin ezici çoğunluğunun bu bölgelere ait olması buna açık bir ispattır.

3.6.2. Kuzey-Doğu Afrika

İslam öncesi Kuzey Afrika – Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının karşılıklı ilişki ve etkileşim sürecinin nicel ve niteliğine girmeksizin, İslam sonrası bu iki kültür havzasındaki ortak kültürün inşasına yönelik bir bütünlük içinde ciddi bir sürecin başladığı görülmektedir. Bu süreç esasen Tolunoğulları (868-905), Fâtımîler (909-1171), İhşîdîler (935-969), Zengîler (1127-1233), Eyyûbîler (1171-1462), Memlûkler (1250-1517) ve bu gibi diğer oluşumlarla başlayıp, gelişerek, devam etmiştir. Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının merkez-çevre, Haleb-Şam dahil kuzey Afrika Türk Müslüman devlet ve halkları ile karşılıklı ilişki ve etkileşimlerine yönelik bilgiler daha çok *'Ortak Dil'*, *'Ortak Kültür'* gibi altbaşlıklardaki bölümlerde ele alınmıştır.

Yemen'in karşı yakası ve Tanzanya'nın birer parçası olarak bilinen Zengibar adaları, MÖ. V. asırdan itibaren Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının ve onunla karşılıklı etkileşim ve ilişki içinde olan Hindistan ve Çin'den çeşitli kavim ve dinlere o cümleden Yahudi, Hristiyan, Asurilere ait ticari zümrelerin yerleştiği bölge olmuştur. Bu karşılıklı etkileşim ve ilişkiler, İslam sonrası daha geniş biçimde devam etmiştir. İslami değerler, bu ticari zümreler üzerinden bölgede yayılmaya başlamıştır (Neseb, 2023) (Neseb, 2023). Zengibarlılar hakkında İslami metinlerde 3. asra kadar bir bilgi yoktur. Görülen Zengiler hakkında ilk bilgiyi Cahez, Lancuye'ye esaslanarak vermiştir. Bundan sonra İslami tarihi metinlerde esasen kıyı bölgeleri 'Zenc' olarak anılmıştır. 10. asırdan itibaren bir grup Şirazlı'nın, Hasan Bin Ali veya Ali Bin Hüseyin ve oğulları ile beraber Afrika adalarına yerleşmesi ve şehir devlet olarak merkezi Kilva devletini kurması ile bu kültürel etkinlik artmıştır. Şirazlıların Zengibar'da kurmuş oldukları bu hükümet sayesinde karşılıklı etkileşim ve ilişkiler, bir medeniyet havzasına aidiyeti artırmıştır. Bugün Zengibar'da Afro-Şirazi partisinin kurulu olması ve ülkenin siyasi hayatında rol alması buna bir örnektir (Neseb, 2023).

Ahmet Kavas ise Zengibar ve Zengibarlılar hakkında MS. 50'de yazılmış olan *The Periplus Maris Erythraei* adlı kitapta (Princeton 1966) ada, Menuthias olarak isimlendirilir, Pemba veya Mafia adasından bahsedilirken Zengibarlılar yerli idarecilerinin emri altında "uzun bir adada yaşayanlar", diye anılır (Kavas, 2013). Sonra şöyle devam eder:

"VIII. yüzyıla kadar bazı Yunan ve Latin kaynaklarında yer alan 'zenc' kelimesi gibi yüzeysel bir adlandırma dışında, bu ada topluluğuyla ilgili bilgiye rastlanmamaktadır. Mısırlılar'ın milâttan 2000 yıl kadar önce Doğu Afrika sahilleriyle ilgilendikleri ve Kızıldeniz üzerinden buraya ticaret gemileri gönderdikleri bilinmektedir. IV. yüzyıldan itibaren Sasanîlerin de bu sahillere ulaştıkları ve özellikle Yemen'de hâkimiyet kurduktan sonra bölgeye karşı ilgi duydukları anlaşılmaktadır" (Kavas, 2013).

İslâm öncesi dönemde Araplar ticaret amacıyla Doğu Afrika sahillerine gitmiş ve bazıları buralara yerleşip yerli halkla kaynaşmıştır. Sevâhilî dilinde yazılan ve 1810'da bir nüshasına ulaşılan *Pate Tarihi ve Lamu Tarihi*'ndeki bilgilere göre Müslümanlar ilk defa, Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân'ın (685-705) Doğu Afrika'da bir emirlik kurmaya niyet etmesi üzerine gelmişlerdi. Diğer bazı kaynaklara göre ise bu şehirlerin halkı, Emevî Valisi Haccâc b. Yûsuf'tan kaçarak buralara sığınan Hâricîler'den olup, artan Emevî baskısından kurtulmak istemişlerdi (Semîha İbrâhim

Muhammed, s. 38) (Kavas, 2013). A. Kavas, Şirazlıların bölgeye gelişleri, yerleşmeleri ve devletleşmeleri ile ilgili şöyle der:

“Doğu Afrika’ya Müslümanların ikinci önemli göçü 957 yılında Hasan b. Ali eş-Şirazi’nin İran’dan oğulları ve maiyetiyle birlikte bölgeye gelmesiyle başladı. Şirazi, deniz yoluyla Tanzanya’nın güneyinde Kilve’ye giderek orayı merkez edindi. Daha sonra Zengibar ve Pemba dahil Mozambik kıyısındaki Süfâle’ye kadar sahildeki bütün adaları kendisine bağladı. Söz konusu sultanlık (Devlettü’z-Zenc) Afrika’nın bu bölgesindeki Müslümanların kurduğu ilk devlet olarak gösterilmekte ve Zengibarlılar da kökenlerini bu döneme kadar götürmektedir” (Kavas, 2013).

Zengibar’a giden, Zengi ve Zengibarlı olarak anılan Şirazlı Hasan Bin Ali ve oğullarının gayri Türk olduklarına dair hiçbir tarihi bilgiye rastlanılmaz, ancak Zengilerin Türk olduklarına dair geniş tarihi bilgiler mevcuttur. Şiraz ve Huzistan kökenli Türklerin Halep-Şam dahil kuzey Afrika’da kurmuş oldukları Zengiler (1127-1233) devletinin varlığı, Fars bölgesinde 1148-1286 yılları arasında hakim olan, tarihi metinlerde Zengi Türkleri olarak da anılan Salgurlu/Salurlu hanedanının varlığı ve hatta ünlü Sa’di Şirazi’nin, ‘Sa’di’ mahlasını/lakabını Zengi Türklerinin en önemli hakimlerinden Sa’d b. Zengi’nin (1198-1226) şerefine almış olduğu da bilinmektedir (Aga Khan III on Hafiz and the Place of Iranian Culture, 2019). Zengi (Karayağız/Karashın, daha çok Esmer) olarak anılan Huzistan ve Şiraz Türklerinin kökeninin Avşar olduğu veya daha sonra yerleşen Avşar ve Salurlarla birleşen yerli Türklerin karşımından oluştuğu büyük ihtimaldir. Şumla lakabı ile anılan Arslanoğlu Yakub Bey’in Huzistan’da kurmuş olduğu Şumla Devleti de (1155-1195), Zengi olarak anılan Avşar boyundan olmuştur. ‘Zengi’ veya ‘Zenci’ olarak anılan bu yerli boyun adına daha önceki tarihi metinlerde o cümleden Emeviler dönemi kayıtlarında bile rastlanmaktadır. Recep Uslu konu ile ilgili şu bilgiyi aktarmaktadır:

*“...Cenâhiyye hareketinin lideri Ca’fer-i Tayyâr’ın ahfadından Abdullah b. Muâviye’nin kısa bir süre idaresi altına aldığı yerlerden biri de Huzistan’dı. Emeviler’den sonra Abbasiler’in eline geçen bölge 196’da (812) Tâhir b. Hüseyin tarafından zaptedildi. IX. yüzyılın sonlarında Ahvaz merkez olmak üzere **Zenc (Zengi)** isyanı çıktı”* (Uslu, 1998).

Yerigelmışken kaydedilmelidir ki, Avşar boyundan Arslanoğlu Yakub Bey’in varisi olan Aydoğdu bin Kuşdoğan Huzistan’da Afşarların başına geçti. Şumla lakabıyla anılan bu bey, Büyük Selçuklu Devleti’nin zayıflamasından faydalanarak, Huzistan’da Selçuklu hakimiyetine son verdi ise de 1159’da Irak Selçuklu sultanı Melikşah gelerek tekrar Huzistan’a hâkim oldu. Bu devrede Şumla da Melikşah’ın

hizmetine girdi. 1194 yılında Abbasi halifesi En-Nasır li-Dinillah, veziri İbn-ül-Kassab kumandasında Huzistan bölgesine bir ordu gönderdi. İbn-ül-Kassab, Huzistan'ın başşehri Tuster'i ve birçok kaleleri zaptettikten sonra, Şumla'nın ailesini ve çocuklarını toplayıp Bağdad'a götürdü. Böylece Huzistan'daki, Avşar Şumla ve oğullarının hakimiyeti sona erip, ülke, halifenin topraklarına katıldı. Tarihi metinlerde o cümleden Cami'ü't Tevarih'te Kuştoğan, İbnü'l-Esir'de Kuştoğan ve İdrisi Bidlisi'nin "Şerefname" eserinde Hüssameddin adı ile Şumla devletinin kurucusu yadedilmiştir (Afshar, 2017, s. 51). Görüldüğü gibi, Tanzanya/Zengibar Adaları dahil Kuzey Afrika, Horasan/Azerbaycan medeniyet havzası ile iç içe daima karşılıklı etkileşim içinde olmuştur.

3.6.3. Hindistan

Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının asırlarca birer medeni parçası olan ve uzun süre karşılıklı etkileşim ve ilişki içinde olduğu Hindistan yarımadası ile ilgili konulara da değinmek gerekmektedir. Hindistan'ın, tarihen Türklerin de yerleşmiş oldukları ve yaşadıkları bir yarımada olduğu tarihi verilerle bilinmektedir. Atatürk'ün tavsiyesi ve nezareti ile yazılmış, hazırlanmış ve 1931'de dört ciltte yayınlanmış olan 'Tarih' eseri, bu konuda değerli bilgiler içermektedir (Atatürk, 1931, s. 73-85). Hindistan ahalisi tarihen, çeşitli kavimlerden oluşup, Hind ve Hindistan adı, ırki bir isim olmaktan ziyade coğrafi anlam ifade eder (Atatürk, 1931, s. 74). İllere ve bölgelere göre farklılık gösteren Hint toplumu, tarihin hiçbir döneminde, tüm toplumu kapsayan ortak bir dile sahip olamamıştır. 1971 verilerine göre varlığını sürdüren dil sayısı olarak 1652 anadil ve 67 öğrenim dili saptanmış ve 15 resmi dil kullanılmaktadır (Aydoğan, 2013, s. 369). Tarihçilerin genel bakışlarına göre Hindistan'a gelen ilk Türkler beş bin yıl önce Dravit Türkleri olmuş ve bölgenin medeniyetinin oluşmasında ve gelişmesinde oldukça etkili olmuşlardır. Bugün Dravitler esas itibarıyla kuzey Hindistan, Belucistan ve Dekan'da bulunmaktalar (Atatürk, 1931, s. 75). Dravitlerden sonra Sakalar (M.Ö. 170) ve Kuşan devletini kuranlar Yueçi Türkleri (M.S. 50-100) olmuştur (Atatürk, 1931, s. 78,). Kuşan devletini kuran bu Yueçi/Yueşi'ler, önce İran'a, daha sonra güneyde Kandahar bölgesine yerleşmişlerdir (Aydoğan, 2013, s. 377). İngiliz arkeolog Sir John Marshall, Hint uygarlığı için şu saptamayı yapmıştır: *"Hindistan'daki eski uygarlık yalnız Mezopotamya ile ilişik olmakla kalmaz. Bu uygarlık eski İran, Ön Asya'nın büyük bölümü ve daha batıda doğu Akdeniz*

bölgelerini de kapsayan büyük bir kültür alanının bir parçasıdır” (Aydoğan, 2013, s. 362). Felsefeci Georges Politzer’e göre Budizm, MÖ. 3. yüzyıldan MS. 7. yüzyıla dek Hint uygarlığı ve sanatı üzerinde etkili olmuştur. Ancak, en etkili dönemlerinde bile, Hindistan’ın tümüne yayılamadı. Bu doğaldı, çünkü Hint tarihinin hiçbir döneminde, hiçbir dinsel akım ya da siyaset, Hindistan’ın tümüne egemen olamamış ve gerçek bir birlik sağlanamamıştı. MS. 8. yüzyılda, Brahmanlık etkili bir yükselişle geniş bir bölgeye yayıldı ve Budizmi içine alarak eritti. Başka inanç dizgelerini de etkileyen bu önemli gelişme, bir dinsel bileşim olan ve Hindistan’ın milli dini haline gelen Hindu Dini’ni ortaya çıkardı. Hindu Dini’nin yayıldığı bu dönemde; önce Araplar, daha sonra ve çok daha etkili olarak Türkler, Hindistan’a Müslümanlığı getirdiler (Aydoğan, 2013, s. 365).

İslam sonrası Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının siyasi iradesini temsil eden Gazneli Mahmud’un, 1001 tarihinde başlatmış olduğu Hint seferi ile oluşmuş olan ortak medeniyet, 1857’ye kadar devam etmiştir. Hindistan yarımadası, Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının birer parçası olarak karşılıklı etkileşim içinde gelişerek devam etmiştir. Gaznelilerden sonra Karahitay Türklerinden gelen Gur’lularla (1187) devam etmiştir. Gur’luların egemenliği, 1206’da Kutbettin Aybek rehberliğinde kurulan Dehli/Delhi sultanlığı ile 1290’a kadar devam etmiştir. Kutbettin Aybek tarafından kurulan Dehli Sultanlığını müteakiben esasen çeşitli Türk sülaleleri ile 1526’ya kadar devam etmiştir. 1526’da ise Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının siyasi iradesinin en önemli temsilcilerinden Emir Timur’un torunu Zahiraddin Muhammed Babür/Babir tarafından Babür Devleti kurulmuştur. 1526-1530 yılları arasında kurucu lider olarak hakimiyetin başında duran Babür’ün Babası Emir Timur’un torunlarından Fergana hâkimi Ömer Şeyh, annesi Cengiz Han’ın torunlarından Yunus Han’ın kızı Kutluğ Nigâr Hanım olmuştur (Konukçu, 1991). Babür, Kızılbaş’ların sıkı müttefiki olarak hareket etti ve ulu babaları gibi sonuna kadar Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasını savunan ve ona sadık kalan ender liderlerden biri oldu. Babür devletinin, Babür’den sonra yerine gelen oğlu Nasirüddin Muhammed Hümayun Padşah, gayrı Türk Müslüman unsurlardan oluşan Ludi’lerin rehberi Mahmud Han Ludi, Gucerat Sultanı Bahadır Şah, Bengal Sultanı Nusret Şah ve özellikle Peştun Suri hanedanının kurucusu Şir Şah Sur’un düşmanca tavırları karşısında yenilip, müttefik oldukları Safevi devletinin Padişahı Tahmasip Şah’a sığındı. Tahmasip Şah tarafından oldukça yüksek seviyede karşılanan Humayun

Şah, Kazvin, Tebriz, Erdebil ve Horasan'ı ziyaret ettikten sonra Belucistan üzerinden Safevilerin büyük ordu desteği ile Hindistan'a dahil olup, esasen gayri Türk Müslüman unsurlardan oluşan rakiplerini etkisizleştirip, varisi olduğu devletin yeniden başına geçmeyi ve Babür devletinin sürekliliğini yeniden ihya etmeyi başarmıştır. Çağatay ve Kızılbaş'ların bu savaşlarda müstesna kahramanlıklar gösterdiği dönem tevarihlerinde o cümleden Ekber-Name'de geniş bahsedilmektedir. Hindistan Türklerinden Ebü'l-Fazl bin Mübarek el- E'lami'nin Babür Hükümdarı Ekber Şah adına yazdığı, Hindistan'ın idari, siyasi ve dini hayatına dair meşhur eserinde Hümayun Şah'ın Kazvin'de Tahmasip Şah tarafından yüksek seviyede karşılandığını (E'lami, 1993, s. 303-318), bütün şehirlerde kerene, surane, çalınmaları, ordu ve halk tarafından karşılanmaları geniş şekilde anlatılmıştır. Tebriz'in meşhur Kurt Meydanı'nda sürekli gerçekleştirilen, son dönemde karışıklıklar nedeni ile yapılması durdurulan Kurt Raksı/Kurt Savaşı şöenlerinin yeniden hayata geçirilmesi, Hümayun Şah'ın da bu oyunlara katılması, daha sonra Erdebil'de Şeyh Baba'nın türbesinin ziyaret edilmesi, oradan Horasan'a daha sonra Belucistan üzerinden Tahmasip Şah'ın vermiş olduğu Kızılbaş ordusunun başında Hindistan'a dönmesi ve gaspedilmiş hakimiyetini yeniden ele alması geniş şekilde anlatılmıştır (E'lami, 1993, s. 326-336). Ekber Name eseri hem de tahminen 50 sayfalık Hz. Adem'den başlayan, Alınca/Yafes, Oğuz Han, Çengiz Han, Emir Timur ve Babür Han'la devam eden bir Oğuzname/Oğuz Han hikayesidir ve Türk edebiyatı için oldukça büyük önem arz eder (E'lami, 1993, s. 86-136). Türk dili ve edebiyatı ile ilgili Hindistan yarımadası üzerine ciddi bir araştırmaya yapılırsa oldukça değerli eserlerin ortaya çıkması muhtemeldir, çünkü Hindistan Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının medeni cihetten birer parçası olduğu için Fars dili ile beraber Türkçede de ciddi ve oldukça önemli eserler yazılmıştır. Hindistan'a ait tarihi eserler üzerine yapmış olduğumuz incelemelerde, o cümleden Omar Khalidi'nin konuyla ilgili çalışması, Hindistan'da Türkçe ciddi tarihi metinlerin varlığı, ancak Farsça ve Arapça eserlerin büyük bir kısmının katologlaştırılmasına rağmen Türkçe eserlerin henüz katologlaştırılmadığı görülmektedir (Khalidi, 2002-2003, s. 3, 5, 17, 19, 36, 55, 57, 58, 61, 63.). Farsça ve Türkçe, iki esas edebi dil olarak, Hindistan yarımadasında yerel Hint dilleri ile beraber Moğolca dahil en çok eserlerin yazılmış olduğu dillerdir. Babür Şah'ın kendi '*Babür-Name/Tüzükat-i Babür*' olarak anılan muhteşem eseri bu dediklerimize açık bir örnektir. Hindistan'ın Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının kültürel cihetten birer parçası olması ve

karşılıklı etkileşim içinde olmasına dair Rus seyyah Nikitin'in de oldukça değerli tespitleri olmuştur. Nikitin'in fikirlerine girmezden önce kaydedilmelidir ki, Hint kökenli Mistik dünya görüşünün Avrasya sathında geniş yayılması da Horasan/Azerbaycan Medeniyet havzasının benimsemesi sayesinde mümkün olmuştur. Hint kökenli Mistik dünya görüşünün MÖ. 6. yüzyıla gelindiğinde Hint bölgesel kültür havzasında yayılmış olduğu bilinmektedir. İnsanın görünen nesnelerin ardındaki gerçeklik, sonsuzluk ve birliğe ulaşma yönündeki ruhî tecrübesi ve bu tecrübeyi ifade eden Mistisizm'in (Kutluer, 2020) MÖ. 6. yüzyılda Buda tarafından maşakkat, zorluk, ağır hayat şartlarına karşı dirençli olmayı çıkış yolu olarak gören, dini-felsefi düşünce esasında oluşturulmuş olan Budizm dini (Sübut, 2023) (Tümer, 1992), Saka'ların/İskit'lerin (MÖ 8. yüzyıldan - MS 3. yüzyıl) (Zaur Hasanov, 2016), Part'ların-Aşkan'ların (yaklaşık olarak MÖ 250 ile MS 200), Asya Hun'larının (yaklaşık olarak MÖ 3. yüzyıl ile MS 1. yüzyılın sonları arasında), Baktriya ve Soğdya'nın MÖ 250'den 125'e kadar siyasi hakimiyetini ele geçiren Grek-Baktriya Krallığı'nın özellikle kuzey Hindistan'da kurulan Kuşanlar devleti tarafından hem Orta Asya'da hem Çin'de hem de Rum/Yunan kültür havzasına kadar uzanan Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasında yayılmıştır. Kuşan'ların, M. Buğra'nın tabiriyle Kuşhanlar/Quşxanlar devletinin (MS. 30-375) (Buğra, 1987, s. 89) Hint menşeli Mistisizm düşüncesinin ve Buda dininin kültür havzasında yayılmasındaki rolü oldukça büyük olmuştur. Konuyla ilgili M. Buğra kendi Uygur Türkçesindeki eserinde şöyle der:

“Batı ve doğu Türkistan ve hatta Yavçı ve Saka Türkleri Kanişka'nın (Kuşan hâkimi) dönemine kadar eski Türk dini olan Tuyin dininde olmuşlardı. Bahter/Bekhther de 'Nobar' adlı ünlü Mabed Tuyin dininin en çok sevilen ve kutsal mabedi idi. Bu mabede İran tarihçiliğinde 'Nubahar' denilir. Bu mabed, Yeftel'lerin/Hunların dağılmasına kadar Tuyin, Şaman ve Buda dinleri için ayrıca yerler ve mekanlar ayrılmış oldukça büyük bir mabed idi. Yeftel'lerin dağılmasından sonra Nuşirevan bu mabedi, Mecusilerin Ateşgedesi (Türlere ait Ocak kutsiyeti/kutsallığı ve Mecusilerin yerli Türk veya gayri Türk olmaları tartışılır, yerinde değinilmiştir.) yaptı. İslam döneminde bu mabed, Mecusilerin en kutsal tapınaklarından idi. 10. asırda yıkıldı. Kanişkay, Hindistan'ın Petne şehrini fethettikten sonra orada Buda dininin pişvası Asvaguşa tarafından yapılan davet üzerine Buda dinini kabul etti. Bugünden itibaren Buda dinini hem hakimiyeti altındaki topraklarda hem de kenar bölgelerde yaymaya çalıştı. Kanişkay'ın daveti ile Afganistan (Bakhter) ve Süğüt ve Tuharistan'da Buda dini geniş yayıldı. Doğu Türkistan'da Buda dini o kadar hızlı şekilde yayıldı ki, kısa zaman eşiğinde Tuyin dini kadar etkin oldu” (Buğra, 1987, s. 92, 93).

Görüldüğü gibi Mistisizm felsefi düşüncesinin ve onu müteakiben Buda dininin Hindistan arazisinden kenarda – Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasında geniş biçimde yayılması, kültür havzasının siyasi iradesini temsil eden devletler tarafından benimsenilmesi sayesinde mümkün olmuştur. Aynı sürecin günümüz Çin arazisinde de devam ettiğini görüyoruz. Bununla ilgili M. Buğra şöyle devam eder:

“Buda dininin ‘Maitreya Samitka’ denilen büyük kutsal kitabı, Doğu Türkistan yazarları tarafından Uygur harfleri ile Türkçeye çevrilmiştir. Kanişkay’ın daveti üzerine doğu Türkistan’a çoğu Buda rahipleri geldi. Afganistan tarihine göre Hoten şehri, Buda dininin merkezi idi ve Hoten de 100 Buda mabedinin ve 500 rahibin olduğu bildirilir. Bir Çin seyahetçisi bu şehirde aynı derecede rahip ve mabedin olduğunu kaydetmiştir. Çin’de Budayı rahiplerden olan Faşen adlı biri, M. 399’da Hoten’e gelmiş ve oradan Keşmir yolu ile Hindistan’a getirmiştir. Adı geçen rahip seyahetnamesinde yazar ki; o zaman Hoten, Buda dininin cenneti idi ve gayet oldukça zinetli ve zengin mabedler bulunurdu. Bu mabedlerin birinde beş bine yakın rahip var idi. Bu rahiplerden biri Kumaracıva Kuça’da otururdu. Kuça hanının kızını nikahına aldığı revayeti oldukça meşhurdur. Ve yine Çin kaynaklarına göre o dönemde Doğu Türkistan, Hindistan’dan sonra Buda dininin en önemli ikinci merkezi idi. Çünkü Çin ahalisinin Buda dinine girmesi bunların faaliyetleri sayesinde mümkün olmuştur. Hoten, Kaşger, Kuça rahipleri, o dönemde Çin’in paytahtı olan Loyang (şimdiki Khunen) şehrinde mabedler tesis ederek, halkı Buda dinine teşvik ettiler. Sonra bu din, Qoçu/Goçu’da (Torpan) geniş bir şekilde yayıldı ve Şarki Türkistan rahiplerinin daveti ile doğu memleketlerinde Orhun ve Selenge Deryaları boyunca yerleşen halklar, Uygurlar Buda dinini kabul ettiler. Düşünce ve din üzerine kurulu ilişkiler sayesinde Doğu Türkistan, Hindistan, Afganistan ve Çin ahalisi arasında bir yığınlık/birlik ve bütünlük vucuda geldi. Bu birliğin neticesi sadece dini alanla sınırlı kalmayıp, birçok sahada o cümleden tarım ve ticarete geniş iş birliklerine neden oldu ve sonuç itibarı ile memleketlerin birbirleriyle yakın ilişkileri sayesinde medeni birliktelik kuruldu...” (Buğra, 1987, s. 93-94).

Yeri gelmişken bildirilmelidir ki, kuzey Hindistan dahil, Türk dünyasında ve günümüz Çin arazisinde Kuşanlar ve onların devamçıları tarafından benimsenilerek tebliğ edilen Budizm, Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasından doğan ve geniş bir alanda yayılan Mani’ye ait Maniheizm’in etkisi altında oluşmuş olan bir düşünsel sistem olmuştur. Başka bir ifade ile Türklerin Asya’da, kültür havzasında yaymakta oldukları Budizm, Maniheizm’in dünya görüşünün etkisi altında oluşmuş olan bir dini yaklaşım olmuştur. Karşılıklı etkileşim ve ilişkiler İslam sonrası süreçte de geniş biçimde devam etmiştir. Hint menşeli Mistisizmden ve onu müteakiben Budizmden esenlenen İslami Sufilik ve Tasavvuf felsefesi, karşılıklı şekilde Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının İslam anlayışına göstermiş olduğu etkisine birer örnektir. Bilindiği üzere Horasan kültür havzasında ortaya gelen Sufilik, Budizm’in maşakkat,

zorluk, ağır hayat şartlarına karşı dirençli olmak, temkin göstermek, tahammül ve dözümlü olmak gibi yaklaşım tarzları, Budizm dini yaklaşımından almış olduğu etkiden kaynaklanmaktadır. Doğu Budizmi ile Horasan Sufiliği arasındaki ortak yaklaşımlar ve benzerlikler, bu kültürel etkileşimin birer ürünü olmuştur (Ziyayi, 2015), (Muhammed Hasan Rüstemi, 2013), (Mehdi Hasanzade, 2012), (Sübut, 2023).

A. Nikitin'in XV. yüzyılın ikinci yarısında Hindistan'ın Behmen Türk Sultanlığına yapmış olduğu seferle ilgili yazmış olduğu seyahatname, konumuz açısından oldukça önemli bilgiler içermektedir. A. Nikitin, Horasanlıların Hindistan'daki faaliyetlerine dair şöyle der:

“...Hindu şehri olan Umri'ye on, Umri'den Junnar'a ise altı günde gittik. Melikü't-Tüccar'ın tabisi, Junnar hâkimi Esad/Asad Han burada yaşar, söylendiğine göre, Melikü't-Tüccar'a ait yedi Tümen (10 binlik demektir) onun yanında bulunuyordu. Melikü't-Tüccar'ın ise, yirmi Tümeni vardı. O, yirmi yıl boyunca kafirler ile savaşmış ve çoğunlukla galip gelmişti. Han çok sayıda fil ve güzel atlara sahip olmasına rağmen taht-ı revan ile seyahat ederdi. Onun yanındaki insanların çoğu Horasanlı idi. Bunların hepsi Horasan, Arap, Türkmen ve Çağatay diyarlarından, Tavax/Tavah adı verilen Hint gemilerine bindirilerek, deniz yoluyla getirilmişlerdi” (Nikitin, 2018, s. 9).

Diğer bir yerde şöyle devam eder: *“Hindistan topraklarındaki beg ve asilzadelerin hepsi Horasanlıdır...tamamı yalınayak dolaşan Hindular...bir elde kılıç, bir elde kalkan tutarlar...ve hızlı yürürler...hizmetkarlar ok ve yay kullanırlar...Zirhlî süvariler olan Horasanlıların atları da kendileri gibi zirhlîdir...” (Nikitin, 2018, s. 12).* Nikitin, Hindistan'daki Horasanlılarla ilgili sözüne şöyle devam eder: *“Bidar, Müslüman Hindistan'ın payitahtıdır. Burası büyük ve çok kalabalık bir şehirdir. Oldukça genç olan sultanları henüz 20 yaşındadır. Yönetici sınıfı oluşturan beg ve asilzadeler Horasanlıdır. Yine muharip sınıfın tamamı da Horasanlıdır” (Nikitin, 2018, s. 13).* Diğer bir yerde ise

“Horasanlı bir asilzade olan Melikü't-Tüccar'ın 200 bin kişilik ordusu vardır. Melik Han'ın 100 bin, Ferhat Han'ın ise 20 bin askeri bulunmaktadır... diğer Han ve asilzadelerin de 10'ar bin ordusu var... ve oldukça zenginler... Ben (A. Nikitin), Müslümanlar arasında Hoca Yusuf Horasani ismiyle anılıyordum...” (Nikitin, 2018, s. 14).

Horasanlıların bölgedeki etkinliklerinden konuşurken Hürmüz boğazı hakkında da değerli bilgi paylaşır: *“Hürmüz büyük bir liman kentidir. Buraya dünyanın her yerinden insanlar gelir ve burada her türlü eşya bulunur. Dünyada üretilen her şeyi Hürmüz'de bulmak mümkündür. Tamga vergisi oldukça yüksektir. Tüm mallardan*

yüzde on vergi alınır” (Nikitin, 2018, s. 19). Görüldüğü gibi Hindistan’la karşılıklı ilişkiler, Karayol olarak günümüz Pakistan ve deniz üzerinden ise Hürmüz boğazından devam etmiştir. Bununla ilgili şu bilgiyi paylaşır:

“Şabat da Hint Denizinin en büyük limanlarındandır. Burada küçük büyük herkes Horasanlılara günde 1 Tenge/Tenke alaf (hediye, bağış) öder. Horasanlılardan biri evlendiğinde ise Şabat hâkimi ona 1000 Tenge verir, ayrıca hediyeler sunup, her ay 10 Tenge gönderir. Şabat’ta ipek, sandal, inci ve her türlü eşya üretilir. Bunlar çok ucuzdur” (Nikitin, 2018, s. 20).

Nikitin, Hindistan’daki yerli Yahudiler hakkında da şu bilgiyi paylaşır: *“Yahudiler, Şabat halkının kendileri gibi Musevi olduklarını söyleseler de bu doğru değil...”* (Nikitin, 2018, s. 21). Nikitin’in Musevi olduklarını reddettiği Şabat halkının o dönem diğer verilere göre Sefarad Yahudilerinden farklılıklar gösterebilir de Yahudi/Musevi oldukları diğer tarihi verilerle tescillenmiştir. Görüldüğü gibi Hindistan yarımadası, Deşt-i Kıpçak, Orta Asya ve Haleb-Şam dahil Kuzey Afrika gibi Horasan/Azerbaycan kültür havzasının birer parçası olarak derin ve içten karşılıklı etkileşim içinde olmuşlardır ve bu sadece kısa zaman eşiğinde oluşmuş bir medeni bütünlük değil, asırlarca devam etmiş bir medeni bütünlüğün terkip hissesidir.

3.7. Medeniyet Havzasının Kurucu unsuru Olarak Türkler

Horasan/Azerbaycan medeniyet havzası, İslam sonrası kurulan yeni İslami düzene uyum içinde Emevi Hilafetine karşı, Horasan/Azerbaycan üzerinden başlatılmış olan fikri, içtimai, siyasi ve nizami/askeri hareketlerle kültür havzasının siyasi iradesini temsilen çeşitli devletler kurarak kendini yeniden izhar etmiştir. Ebû Müslim Abdurrahmân b. Müslim el-Horasanî – Müslüm Horasanlı (Yıldız, 1994), İshak Türk (Langrudi, 2023), Babek/Böbek/Baybek isyanı ve diğer bu gibi içtimai ve siyasi şahsiyetlerin önderlik ettikleri hareketlerle Emevi Hilafetinin yıkılmasında ve Abbasi Hilafetinin kurulmasında hayati rol oynamıştır.

Müslüm Horasanlı’nın kökenine dair somut bilgi yoktur. Arap olmamakla birlikte Türk veya gayri Türk olduğuna dair de kesin ve somut bilgi yoktur (Yıldız, 1994). Ancak, N. Demir, ‘*Ulu Han Ata Bitikçi*’ destanının yazma nüshası hakkında bilgi verirken şöyle der:

“Nuşirevan’ın nükteleriyle meşhur veziri Büzürgmîhr’in, ünlü Emevî komutanı Ebû Müslim el-Horasanî’nin dedesi olup, her iki tarihî simanın da Türk olduğuna kesin bir kanıt teşkil eder. ‘Büzürg-mîhr’; Türkçe’deki ‘Ulu Ay’ isminin karşılığıdır. Eserde ilk yaratılan kişi olduğu belirtilen büyük atanın

adının da ‘Ulu Ay’ olması ve bir Sasani veziri olmasına rağmen, ‘Büzürg-mihr’in aynı ismin Farsça’ya dönüştürülmüş şeklini kullanması, bu konudaki tüm soru işaretlerini ortadan kaldırmaktadır” (Demir N. , 2017).

İshak Türk, Hk. 2. / 8. asrın ilk yarısında yaşamış, Müslüm Horasanlı’nın katlinden sonra mücadeleyi devam ettiren bir şahsiyet olarak bilinmektedir. İshak Türk hakkında ilk bilgileri esasen İbnü’l-Nedim (Karaarslan, 2000), Ebu Said Gerdizî ve diğerleri vermiştir. Nerde doğulduğuna, nerde öldüğüne ve köken kimliğine dair somut bilgi olmasa da faaliyetleri hakkında bilgiler mevcuttur. Ebu Müslüm Horasanlı’nın katlinden sonra Mâverâünnehir üzerinden mücadeleyi sürdürdüğü bilinmektedir (Langrudi, 2023). Azerbaycanlı Babek/Baybek’in fikri ve dünya görüşü hakkında İslami metinlerde orantılı olarak olumsuz fikirler ağır bassa da Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının Ehl-i Beyt sevgisine dayalı, Arap üstünlüğüne karşı Şuubi hareketinin başarılı olmasında ve Arap egemenliğine karşı Türk devlet yapılanmasının ön plana alınmasında müstesna rol oynadığı inkâr edilmez bir gerçekliktir. SSCB tarihçilerinin Komünist olarak yorumladıkları, hakkında tarihi gerçeklikleri yansıtmayan çeşitli roman, hikâye ve senaryoların yazılması, o cümleden Enver Memmedhanlı’nın yazmış olduğu senaryo esasında ve Eldar Guliyev’in yönetmenliğinde 1979’da yayınlanan ‘Babek’ filminde görüldüğü gibi tamamen bir Proletarya kahramanı gibi gösterilmiştir (Kuliyev, 1979). İran’da ise Pehlevi döneminde tamamı ile Pers düşünce sistemi üzerinden yorumlanması ve 1979 devriminden sonra hem İslami hem de Pers düşünce sistemine dayalı tahrif edilmesi, Babek/Baybek’i oldukça müphem/belirsiz bir tarihi şahsiyet haline getirmiştir. Bu üç tarihi şahsiyetin özellikle Babek/Baybek’in hakkında yeniden tamamen somut veriler esasında objektif şekilde ciddi monografilerin çalışmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Baybek’in tarihsel İslami metinlerde tahrif ve orantılı olarak daha çok tahkir edilmesinin arkasında duran amilin esasen, Hz. İbrahim’in babası Azer’in Azerbaycanlı olarak kabul görülmesi, Emeviler döneminde Hazar Türklerinin ve özellikle Museviliği tercih eden Hazar Devletinin (468 – 1048 yılları) Azerbaycan ve Horasan başta olmakla bütün bölgede asırlarca Emevilerin Arap üstünlüğüne ve Arap egemenliğine karşı en büyük sarsıcı mükavemeti gösteren kesim olması ve Babek/Baybek hareketinin de bu yönde, yani Azerbaycan kökenli Hazar Türklerinden olması ve Hazar devletinden alınmış himayelerle yapılan mücadele gibi değerlendirilmesi olmuştur.

Abasî Hilafetinin kurulması ile Ehl-i Beyt sevgisine dayalı İslamiyetin Avrasya özellikle Asya'da yayılmasında, bekasında, sürekliliğinin sağlanmasında ve onun geleceğine yön verilmesinde bu kültür havzası asli ve belirleyici rol üstlenmiştir. Bu kültür havzası, giderek artan güç ve etkisiyle Elhanlı'lar dönemine kadar devam etmiştir. Cengiz Han ve Cengiz Oğullarının zuhuru (*İran devlet kuruculuğu, Cengizilerin hukuki varis olarak 1925'e kadar, yanı Devlet'i Ali'ye-i Qajar/Ghajar/Gacar/Kaçar'la devam etmiştir*), olağanüstü siyasi bir fırsat olarak değerlendirilmiş, 1258'de büyük İlhanlı hükümdarı Hulakü Han'ın komutasında Azerbaycan-Horasan ordusunun Bağdat seferi ile son Abbasi halifesi Müstasım Billah etkisizleştirilmiş, hilafet kaldırılmış ve siyasi hakimiyet yeniden Horasan/Azerbaycan bölgesinin merkezi olan Tebriz'e iade edilmiş ve F. Sümer demişken Türkçülük şuuru ön plana alınmıştır (Sümer, 1972, s. 375). Siyasi egemenliğin yeniden Azerbaycan-Horasan'a devredilmesi ile şahlanma dönemine geçmiş ve Cuci uğulları üzerinden kurulan Cuci Ulusu (1241-1502)¹⁹, Çağatay Hanlığı/Çağatay Ulusu'nun (1227-1370) Türkistan yönetimi ile uygarlık üreten medeniyet hakimiyetini, uc Sibiry'a'dan (*Japon Denizinden*) Avrupa'nın Arkhangelsk limanına ve Tolunoğulları (868-905), Fâtımîler (909-1171), İhşîdîler (935-969), Zengîler (1127-1233), Eyyûbîler (1171-1462) ve Memlûkler (1250-1517) devletleri ile kuzey Afrika'da ve İslam sonrası Türklerin X. yüzyıl sonlarından itibaren Hindistan'da varlıklarını tam ortaya koymaları, XI. yüzyılın başlarında Gazneli Mahmut'un Hindistan'ın Pencap bölgesinin yönetimini ele almasının yanı sıra Gazneliler (1001-1186), Gurlular (1186-1206), Kölemenler (1206-1290), Kalaçlar (1290-1320) Tuğluklar (1320-1398), Emir Timur seferi, Emir Timur seferinin ardından yine Tuğluklar (1399-1413), Seyyidliler (1414-1451), Loldiler (1451-1526) ve Babur (1526-1857) devletleri ile tesbit etmiş ve sürdürmüş gelmiştir (Seyfulislam Saljuqi, Azerbaycan-Horasan Medeniyet havzası).

Azerbaycan-Horasan Medeniyet Havzası, sadece İslam sonrası bir uygarlık olgusu değil, aslında bu uygarlık beşiğinin tarihi geçmişi, Azerbaycan ve Anadolu'da yeni başlatılan kazılarda o cümleden Göbekli Tepe kazılarındaki 10 bin yılı aşkın medeniyetin söz konusu yapıldığı, bu veriler dışında Türk tarih tezinin de üzerinde durduğu, Sümer ve Elam dönemine ait daha ciddi ve somut verilerle bilinen 6-7 bin

¹⁹ Cuci Ulusu, 1241-1502'ye kadar devam eden Altın Orda'nın yönetimindeki doğu bölgesine Ak Orda, Batu'nun yönetimindeki batı bölgesine de Gök Orda adı verilmiş, Gök Orda daha sonradan Altın Orda olarak adlandırılmıştır.

yıllık uygarlık üreten bir medeniyettir (Atatürk, 1931, s. 30), Genel olarak Sümer'lerin (yaklaşık olarak MÖ 4000-2000 yılları arasında), Elam'ların (yaklaşık olarak MÖ 3000-600), Med'lerin (yaklaşık olarak MÖ 700-500), Ahameniş'lerin (yaklaşık olarak MÖ 550-MÖ 330), Part'ların-Aşkan'ların (yaklaşık olarak MÖ 250 ile MS 200), Saka'ların/İskit'lerin (MÖ 8. yüzyıldan - MS 3. yüzyıl), Asya Hun'larının/Khun/Kun/Gün (yaklaşık olarak MÖ 3. yüzyıl ile MS 1. yüzyılın sonları arasında), Kuşan'ların, M. Buğra'nın tabiriyle Kuşhanlar/Quşxanlar Devletinin (MS 30-375) (Buğra, 1987, s. 89), Kuşanlar sonrası Doğu Türkistan'da Siyanpi Birleşme Devletinin (220-390) (Buğra, 1987, s. 95), Tupa Türk devletinin (386-460) (Buğra, 1987, s. 99-100), Cücan Tatar İmparatorluğunun (310-555) (Buğra, 1987, s. 101), Yefel/Heytal//Ak Hunların (440-567) (Buğra, 1987, s. 104), Gök Türk Devletinin (552-744) (Buğra, 1987, s. 106), Kutluk ve Türkeş Devletlerinin (699-766) (Buğra, 1987, s. 121), Abumüslüm Horasanlı'nın 751'de gönderdiği Ziyad Ben Salih komutasındaki ordunun Çin'lilerle yapmış olduğu meşhur Talas savaşında Karlukların Çinlileri tamamen yenerek, bağımsızlıklarını ilan edip, kurmuş oldukları Karluk devletinin (Buğra, 1987, s. 156) ve ardından kurulan Şarki Uygur devletinin (744-847) (Buğra, 1987, s. 160), Kuman-Kıpçak'ların (11. yüzyıl ile 14. yüzyıl arasında) ve bu havzada kurulan diğer Avar'lar, Alban'lar, Tohar'lar, Baktriya, Soğd'lar-Soğdiana gibi ve o cümleden manen/manevi cihetten Azerbaycan'ın birer devamı olan ve tahminen 10. yüzyıldan itibaren Anadolu'da ve Halep-Şam'da kurulan ve 15. yüzyıla kadar devam eden Beylikler yöresel ve bölgesel medeniyetlerin hepsi Azerbaycan/Horasan Uygarlık üreten medeniyet havzasına dahildir; bu kültür havzası, koca Asya'nın yeniden İnşa medeniyetidir. Burada detaylarına girmeyi uygun görmediğimiz bu kavimlerin adları ve etnik kökenleri çeşitli zamanlarda farklı dillerde farklı şekillerde yorumlanmasına bakılmaksızın, hepsi bu muazzam kültür havzasının birer medeni subjeleri/özneleri olmuştur.

Türk tarih tezinde bu bölgenin Türklüğü ile ilgili şöyle denilir:

“Metler Devri ve ona takaddüm eden zamanlar İran kıt'asının siyasi tarihi, milattan evel VII. asırda çıkan bir Met Hanedanı ile başlar. Bundan evel bütün İran'a hâkim olan Elamlılar ve Asurlular idi. Şarkında da Türk hanlıklarının nüfuzu vardı. Milattan 25 asır evel Orta Asya'dan İran'a gelen yeni Türk göçlerinin önde giden kabileleri Hazar Denizi sahilleri boyunca Aras ırmağına (Azerbaycan) doğru uzandılar. Yollarının üzerinde bazı Dolmenler vücuda getiren bu insanlar bir tunç san'ati ile beraber altın eşya ve çanak çömlek gibi levazım naklettiler. Orta Asya'nın ehli hayvanlarını da bunlar getirmişlerdir.

500 sene sora (M. E. 2000) diğerk bir Türk istilas1 ilk dalgayı takip etti. Evvel ve sonra gelen bu Türk kabileleri İran'ın merkez yaylasına girdiler. Bunlar arazi üzerinde yerleştikten sora uzun müddet kendi ferdi ve müstakil vaziyetlerini muhafaza ettiler. Muhtelif kabilelerin siyasi bir kuvvet halinde toplanmaya başlaması, Asurlular tarafından gördükleri tazyikler üzerinedir. Milattan evel XII. asırda Asur orduları İran yaylasına girdi. Burada Elamlılara ve sair Türk kabilelerine tesadüf ettiler” (Atatürk, 1931, s. 166).

Ayrıca kaydedilmelidir ki, Azerbaycan/Horasan kültür havzasının İslam öncesi içtimai, iktisadi, siyasi, fikri, nizami/askeri ve devlet yapılanması açısından İslam sonrası döneme intikal ettiren, süreci maharetle yöneten Hazarlar (6. ve 11. yüzyıllar arasında) olmuştur (Javadpour, 2019, s. 19). Azerbaycan/Horasan Kültür Havzası'nın İslam öncesi ile İslam sonrasının bağlayıcı ve kilit noktası Hazarlarla Sasani'lerdir (Sasani'lerin Pers olma iddiası bir kenara, kendi başına 'Pers' konusu oldukça tartışılır bir meseledir). Hazarların Devlet olarak günümüz İran arazisinde Arap fatihlerine yenilerek önce Kafkaslara, daha sonra kuzey Karadenize çekilmesine bakılmaksızın yerel Hazar Türkleri İslamiyeti kabul ederek, Azerbaycan/Horasan medeniyetinin esas kurucuları ve varisleri olarak bu süreci büyük maharetle devam ettirmediği başarmışlardır (Javadpour, 2019, s. 20).

Hazar'lar, Emevi Hilafetine karşı Azerbaycan/Horasan'daki yerli fikri ve siyasi hareketleri, cereyanları destekleyerek, Emevi'lerin yıkılmasında ve 750'de Abasi Hilafetinin Horasan/Azerbaycan kültür havzasına meyilli bir şekilde kurulmasında müstesna rol oynamıştır. Şimdilik Hazar'larla ilgili elimizde, Arap Hilafeti ve Bizans'larla karşılıklı mektuplaşmış oldukları birkaç belge ve uzun süreli savaşlarına (günümüz Hemedan ve Azerbaycan bölgesinde) dair kayıtlar dışında daha kesin ve belirleyici bilgi yoktur (Koestler, 2020). A. Koestler, Yakubi'ye istinaden şöyle bir bilgi aktarmaktadır:

“IX. yüzyıl Arap tarihçisi Yakubi, Hazarların soyunu Nuh'un üçüncü oğlu Yafes'e²⁰ dayandırmaktadır. Bu motif edebiyatta da sık sık görülürken, başka efsaneler Hazarlarla İbrahim ve Büyük İskender arasında bir bağlantı kurar. Hazarlardan doğrudan doğruya söz eden kaynakların en eskilerinden biri 'Zacharias Rhetor'un VI. yüzyılın ortalarından kalma Siriak'ıdır. Bu kaynakta Hazarlar, Kafkaslarda yaşayan uluslar arasında sıralanmaktadır. Başka kaynaklar ise Hazarların bir önceki yüzyılda da bu çevrelerde var olduğunu ve Hunlarla ilişkileri bulunduğunu öne sürmektedir” (Koestler, 2015, s. 22).

²⁰ Yafes'in Hz. Nuh'un üçüncü oğlu olarak değil, tersine en büyük veya ikinci oğlu olduğu söz konusudur.

İlginç bir bilgi de Jusef'in (*Hazar Kağanı Yusuf*) kavmini tanımlayan mektubundaki, '**Karaim Musevi Anlayışı**'nın Hazarlar'da hâkim olması meselesidir. Karaim Türk Musevi inanç ve anlayışının ana merkezi, günümüz İran (*Azerbaycan ve Horasan bölgesi*) olduğu ve ilk kez orada ortaya çıktığı tarihi verilerle tasvip edilmiştir (Koestler, 2015, s. 83-85). Türk Karaimler de Horasan ve Azerbaycan menşelidir. Koestler'in, aktardığı başka bir bilgi de Hazarlar'ın güzel sanat ve el sanatları ile ilgilidir; konuyla ilgili şöyle der: "*Hazar sanatı da Bulgarların ve Macarların sanatı gibi genellikle taklitçiydi ve aslı İran-Sasani (İran ve Sasani sülalesi de tamamen Azerbaycan/Horasan kültür havzasının birer parçasıdır. Yerinde değinilmiştir.) desenlerine dayanıyordu*" (Koestler, 2015, s. 53).

Hazar Devleti, günümüz İran arazisinde Arap İslam hilafetine yenilerek, Kafkasya ve daha sonra kuzey Karadeniz bölgesi ile yetinmek zorunda kalmıştır. Hazar devleti yenilip Kafkaslara, ardınca da kuzey Karadeniz'e çekilse de yerli Hazarlar, İslamiyet'i kabul ederek kendi hayatlarını kendi topraklarında sürdürmeye devam etmişlerdir. Tebriz, Hazar devletinin en önemli kültürel ve medeni merkezi olarak bölgedeki etkinliğini korumuştur (Seyfulislam Saljuqi). Karaim Museviliğinin İran'da ortaya çıkması, Hazarların ezici çoğunluğunun anlayış itibarı ile Karaim kökenli olması, güzel sanatlarının Azerbaycan/Horasan kökenli olması (Koestler, 2015, s. 22-53 & 83-85), Medeniyetlerinin ve devletleşmelerinin Horasan ağırlıklı olmasına dair fikirlerin ağır basması (Togan, 1981, s. 83), Arap fatihleri ile Hazarların savaşlarının Hemedan'da, Erdebil'de ve diğer bu bölgelerde devam etmesi ve Hazarların bu bölgelerde yerleşmesi (Kirişçi M. T., 2003, s. 492), söylediklerimize birer örnektir.

Emevî özellikle de Abbasi'lerin ilk dönemlerine ait İslami metinlerde Türklerin (*Türk adlandırılmadan önce kendi kavmi adlarıyla anılan Ön Türklerin*) ve Hazar Türklerinin en eski dönemlerden itibaren Azerbaycan ve Horasan'da yerli halk olarak bulunduklarına dair inkâr edilmez önemli kaynak belgeler mevcuttur. Bu da 1940'ların sonlarından itibaren daha çok siyasi konsept olarak ileri sürülen Türk İslam Sentezinin, 'Türk-İslam Dünya Hakimiyeti Mefkuresi' gibi şiar/slogan altında, Türklerin bölgeye yabancı oldukları ve esasen 1071 Malazgirt savaşıyla gelmiş bulundukları ve İran'ın/İranlıların Pers/Pars olma tezinin tamamen gayri ilmi ve siyasi olduğu fikrini teyit eder (Seyfulislam Saljuqi, Azerbaycan-Horasan Medeniyet havzası).

Irak-i Acem bölgesinden -Hemedan şehrinden Ebn Şadi'ye ait edilen (yazarın adı tam belli değil) 1126 tarihinde (Sultan Ahmet Sencer döneminde 1117-1157) kaleme alınan “*Mocmal-ül-Tevarih ve Algesas (Tarihlerin Tümü ve Hikayeler)*” eserinin h. 813 tarihli istinsah nüshasının yazma eserinde şöyle der: “...Hamir kavmi, Azerbaycan'a geldi, orada Türk ve Afrasiyap Ordusuyla büyük savaş oldu...”. Hamir kavmi, MÖ I. asırda Yemen topraklarında yaşıyorlardı. (Ebn-Şadi, 1939, s. 167). Başka bir ifade ile Türklerin babaları 2100 yıl önce Azerbaycanlı ve Türk olarak, bu bölgelerde yaşıyorlardır. Aynı sayfada editörün reddetmesine rağmen müellifin bu fikrinin kaynağının Arap yazarı ve şairi Yezid Ben Mefreğ olduğunu ve onun “*Hazarlar, Azerbaycan Türklerinin Babalarıdır veya Azerbaycan Türklerinin Ahfadları/Babaları Hazarlardır*”, ifadesi yer alır (Ebn-Şadi, 1939, s. 167). 9. ve 10. asırda yaşamış Hamze İsfahani'ye ait “*Seni Muluk'ul-Arz ve Alnebiya (Yeryüzü Krallarının ve Peygamberlerin Sünnetleri)*” eserinde şöyle der: “*Hares Rayş, Azerbaycan'da Türklerle savaştı...Hares Rayş iki bin yıl önce hâkim olmuştur*” (İsfahani, 1967, s. 131). Bu esere göre de Türklerin babaları, eserin yazıldığı tarihten iki bin yıl önce, yani yaklaşık günümüzden 3000 yıl önce Azerbaycanlı ve Türk olarak burada olmuşlardır. Azerbaycan ve Horasan'ın Türklüğü ve Hazar Türklerinin birer devamı olduğuna dair doğrudan veya dolaylı şekilde bilgi aktaran ilk ve Orta Çağ İslami eserler az değildir. Muhammed b. Cerîr Taberî'nin “*Târîhu 'l-ümem ve 'l-mülûk (Halkların ve Kralların Tarihi)*”, İzzeddin İbnü'l-Esir'in “*El-Kâmil Fi't-Tarih (Tarihin Tamamı)*”, Abu Ali Muhammed ben Muhammed Bal'ami'nin “*Tarikh-i Bal'ami (Bal'ami Tarihi)*”, Sadid ud-Din Muhammad İbn Muhammad Auî Bukhari tarafından yazılan “*Cevame'ül-Hikayat ve Lavami'ul-Rivayat (Hikaye ve Rivayet Toplusu)*” veya Horasanlı Yazar ve Araştırmacı İsmail Salarian'ın İbn Haldûn'un Arapça iki nüshasına istinaden özel sayfasında yayınlamış olduğu metne göre İran'ın Türklüğünden konuşulması gibi yazma ve bazen yayınlanmış birçok eserler mevcuttur. İ. Salarian, İbn Haldun'un adı geçen iki Arapça nüshasına istinaden şöyle der: “*tarihi eserlerde İran'ın Türklüğü söz konusudur... ancak Fars uleması bunu reddeder...*” (Salarian, 2016) (İbn-Haldun, s. 154) (İbn-Haldun, 1989, s. 181). İbn Haldun, ayrıca şöyle bir bilgi de aktarmaktadır: “*Cerrah ben Abdullah Hekemi'nin komutasında Arapların Berde'de (Azerbaycan'ın kuzey vilayetlerinden) Hazarlarla yüzleştiklerini ve Hazarların yenilip, Belencer'e çekildikleri söylenir. Daha sonra Müslüman ordunun Kür çayından geçip, Derbend'i (Bab 'ul-Abvab) aşarak, Belencer'e*

yürüdükleri”, yazılıdır (İbn-Haldun, 2004, s. 161). C. E. Bosworth, “*The Turks In The Islamic Lands Up To The Mid-11th Century / 11. Yüzyıl Ortalarına Kadar İslam Topraklarındaki Türkler*” eserinde şöyle der: “Arap komutanlar, Hazar kölelerini (*asker olarak*) hilafete alıstırmışlardır” (Özdemir, 2016, s. 2018). Bunlar da Hazarların devlet olarak Azerbaycan’da yenilmeleri, günümüz Azerbaycan’ın kuzey vilayetlerine çekilmeleri ve daha sonra da Kafkasya ve kuzey Karadeniz bölgesine yerleşmek zorunda kaldıklarına dair fikrimizi güçlendiren sübutlardır. Tabi bu devletle ilgili bir fikirdir. Toplum olduğu yerde ve yurdunda kalmış ve zaman aşamasında İslamiyeti kabul ederek hayatını ve etkinliğini sürdürmüştür. Diğer kaynaklardan biri de yerinde değinildiği gibi Türklerin 6. ila 7. asırlarda yalnız Azerbaycan değil hem de Irak’ı-Acem ve Irak’ı-Arap’da, Bağdat ve civarındaki vilayetlerde var olduklarına dair bilgilerdir. Ayrıca yerinde değinildiği gibi Türklerin Kerbela olayında İmam Hüseyin’in yakın silahdaşlarından olduğuna dair redd edilmesi oldukça zor olan kaynak bilgiler mevcuttur. Başka bir ifade ile Türklerin İslam öncesi tartışılır dönem hariç, İslam sonrası İslami kaynaklardan, burada yerli halk olarak etkin bir şekilde yaşadıklarını gösterir bilgiler vardır.

Şemsettin Günaltay, İslami kaynaklara o cümleden Ebu Osman Ömer ibni Mahbub el-cahiz’e dayanarak Horasan halkının etnik yapısı ile ilgili şu bilgileri paylaşıyor:

“Birtakım müelliflerin İslam fütuhâtı zamanında bu havali sekenesini Türk olmıyan ırklardan gösteren iddiaları bu vesika karşısında kat’i surette çürüdüğü gibi, Türkleri Mogolarla (Moğollarla) aynı ırktan sayan vahi nazariye de temelinden yıkılmaktadır. Bu kıymetli vesika Abbasi halifelerinin ilk devirlerinde yaşıyan ve İslam rasyonalizm mektebinin (Mutezile fırkasının) şöhretli imamlarından, Arap edebiyatının parlak simalarından (Ebu Osman Ömer ibni Mahbub el- Cahiz)’in (Risaletün fi Menakıbtı Türk) adlı eserinin mukaddemesinde münderiçtir. Bu mukaddemede Cahiz Abbasi halifelerinden Mütevekkil Alellah zamanında (847-861), Hilafet ordusunu teşkil eden askerlerin ırklarından bahsedilen bir mecliste, Halifenin veziri (Fetih ibni Hakan) tarafından vukubulan beyanatı aynen derç etmektedir. Vezir Fetih ibni Hakanın beyanatının iyice anlaşılabilmesi için, o zamanlarda Horasan adının bu günküne nisbetle çok geniş bir sahaya yani İran’ın bu günkü Horasan havalisile, Sovyet’ler idaresinde ki Ceyhun boylarında ki memleketlere ve Afganistanı teşkil eden eski Bakteriyan ve Toharistan muntıkalarına şamil olduğunu, (Türk) adının da bugünkü (Türkmen) lafzı gibi göçebe Türklere ıtlak edildiğini hatırlamak icabeder. Vezir Fetih ibni Hakan, Türklerle Horasanlıların aynı ırktan olduklarını tesbit eden beyanatı aynen şöyledir: ‘Benim kanaatime göre Türklerle Horasanlılar kardeşirler. Yurtları birdir. Şarkın bu kıta üzerinde ki hüküm ve tesiri aynıdır, başka değildir, yakındır,

mütefavit/farklı değildir. Bunlar arasında ki asalet ve soyluk birbirine müteşabihdir/benzerdir. Ve bunları ihate eden memleket sınırları, yekdiğerinin aynı değilse bile birbirine benzer, Bunlar yekdiğerlerinden bazı hasiyetlerle/özelliklerle ayrılırsalar da cümlesi Horasanlıdırlar. Türk ile Horasanlı arasındaki başkalığa gelince, büyük farklar şöyle dursun, bunlar arasında Arap ile Acem, Rum ile Saklab (Fin) Zenci ile Habeşli arasındaki fark bile yoktur. Bilâkis Türk ile Horasanlı arasındaki fark Mekkeli ile Medineli, aynı kavimden çadırda oturanlarla şehirli, dağlı ile ovalı arasındaki fark gibidir'. 'Daha doğrusu Tay kabilesinden olan dağlı ile bu kabileden olan ovalı arasındaki başkalık gibidir. Nasıl ki oturdukları yere bakarak Hüzeyl kabilesi Arapların kürdüdü, deniliyor. Daha açıkça söylemek lazım gelirse, Horasanlılarla Türkler arasındaki fark, ovalara inenlerle, sarp dağlarda konanlar, yüksek yerlerde oturanlarla, iniş yerlerde yerleşenler arasındaki fark gibidir. Türklerle Horasanlılar arasında biraz lügat ayrılığı ve bir sima başkalığı varsa bu kadarcık fark, Araplardan yukarı tarafın Temimleri ile aşağı cihetin Kays 'leri, aczi havazin ile hicaz fasihlerinin lügatları arasında da vardır. Türklerle Horasanlıların dillerine nisbetle Himyer ve Yemen nevahisi sakinlerinin lügatları arasındaki fark daha fazladır. Suret, şamail ve ahlak cihetinden de aynile böyledir. Bununla beraber bunların hepsi hiç birşey katılmadan ve ana ve baba tarafı yekdiğerine müsavı halis Arapdırlar'. 'Türklerle Horasanlılar arasında; Allahın bunlara bahsettiği hasletler, her yer halkı için tahsis ettiği şekil, suret, ahlak ve dil itibarile olan fark, Arapların Kahtan oğullarile Adnan oğulları arasındaki fark kadar bile değildir'. Görülüyor ki yukarıdanberi verilen tafsilât, Orta Asya 'nın en eski kültür merkezi olduğunu, buranın en kadim ve otokton halkının da muhtelif zaman ve yerlerde muhtelif adlarla anılan Türkler olduklarını Bakteriyan, Sugdyan, Toharistan ve Horasan'ın da eski zamanlardanberi bu Türklerle meskûn bulunduklarını meydana koymaktadır" (Günaltay, 1938, s. 351-352).

Kerbela'nın Neyneva Çölünde 680'de İmam Hüseyin'in yanında şehit düşen Türklerle ilgili birçok kaynak eserler mevcuttur. Şimdilik ulaşılmış olduğumuz kaynaklara göre ikisinin adı bellidir. Biri Aslam Bin Amru diğeri ise Vazih'ül-Türk'dür (Saljuqi, 2021, s. 43), (Mahalli, 2003, s. 211), (Samavi, 1998, s. 145), (Mogharram, 1979, s. 237). Yukarıda değinildiği gibi, M. Kılıç, 'Gizlenen Türk Tarihi...' adlı eserinde de Ehl-i Beyt'in Türklerle ne kadar iç içe olduklarına dair hadislerin yer aldığı gösterilmiştir (Kılıç M. , 2015) (Kılıç M. , 2014).

Azerbaycan ve Horasan bölgeleri bir tarafa, hatta Irak'i-Arap'da, daha sonra Bağdat'ta (yeni kurulan Nizamiye Mahallelerinde) Türklerin izlerine İslam sonrası ilk kaynaklarda rastlıyoruz. Cavad Mustafa, konuyla ilgili şöyle der:

"Tarihçilere göre, Türkmenlerin Irak'a ilk gelişleri m. 674 yılında Emevi komutanlarından Ubeydullah bin Ziyad'ın Buhara ve çevresinde Kaboç Hatun idaresinde bulunan Türkmen devletçliğini 24.000 askeri ile kuşatması ve sonuçta bölgeyi fethetmesi üzerine, Türkmen askerlerin cesaretlerinden dolayı, Basra'da

zencilerin çıkardığı ayaklanmayı bastırmak için 2.000 Türkmen askeri getirmesiyle gerçekleşmiştir” (Koçsoy, 1991, s. 125).

İsrafil Kurtcephe, Erşat Hürmüzlü’ye istinaden yaklaşık aynı bilgiyi paylaşmaktadır. Türklerin Irak bölgesine gelişlerini 673/674’e bağlar (Kurtcephe, 2023). Kerkük ve çevresinin birer Türk yurdu olarak, Büveyhî/Albuye’nin ünlü komutanı Fesalı (*Fars eyaletinin bir vilayeti*) Arslan ve onun ardınca Selçuklularla devam etmiştir. İlhanlı (1256-1353), Celayirli (1336-1432 yılları), Karakoyunlu (1380-1469 yılları), Akkoyunlu (1378-1501 yılları) ve nihayet Safevî Devleti (1501-1722 yılları) ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki Çaldıran savaşından sonra devam eden savaşlarda çoğu zaman yönetimi el değiştirmiştir. Bu süreç 1639 Kasr’i-Şirin antlaşmasına kadar devam etmiştir ve Nadir Şah Avşar döneminde 1746 tarihli Osmanlı-Avşar İran Antlaşması ile Osmanlı Devleti’ne geçmesi kesinleşmiştir. Ama kaydedilmelidir ki, bölge, Kanuni Sultan Süleyman’ın 1534 tarihinde düzenlediği Irakıyın Seferi’nin ardından Osmanlı eline geçmiştir. Bu tarihten sonra Kürtler de bu bölgelere kısmen geniş şekilde yayılmaya başlamışlardır. Bölge Osmanlıların eline geçtikten hemen sonra egemenlik Türklerden alınarak Kürt aşiretlerinin ağır bastığı Şehrizol’a tabi ettirilmiştir. Konuyla ilgili Metin Kopar, Osmanlı defterlerine dayanarak şöyle bir bilgi aktarmaktadır:

“Şehrizol beylerbeyine ve Kerkük Kadısına 15 Şevval 1026/17 Ekim 1617 tarihli gönderilen bir hükümden Kerkük Kazasının Şehrizol eyaletine bağlı olduğu anlaşılmaktadır. XVIII. yüzyılın başlarında yıkıma uğrayan Şehrizol’un yerine eyalet merkezi Paşa Sancağı oldu. Doğuda Musul, Kuzey’de Diyarbakır, batıda Halep ve güney’de Suriye ile çevrili Zor sancağı ile isim benzerliğinden dolayı bilhassa yazışmalarda birbirine ait evrak ve mektuplar yanlışlıkla diğerine gittiğinden 14 Mayıs 1893 tarihinde adı tekrar **Kerkük** olarak değiştirildi. Kerkük 1890’lardan itibaren Musul vilayetine bağlanmış, bu durum bölgenin elden çıkmasına kadar bu şekilde devam etmiştir” (Kopar, 2009, s. 118-119).

Yazarın iddiasına göre Zor’la olan ad benzerliğine göre 1893’de yeniden Kerkük olarak değiştirildiği yönündedir ki, bu doğru değildir. Bu değişiklik, yerinde değinildiği gibi, 1870’lerden sonra Osmanlı devletinde yeniden Türklüğe dönüşle ilgili yapılan doktrinal stratejik değişikliklerle bağlıydı.

İslam sonrası Necef, Kerbala, Bağdat ve Kerkük bölgeleri Türklerin de yerleşim bölgelerinden olmuştur. Necat Kevseroğlu, Kerkük ve çevresi ile ilgili ‘*Tarih’ül-Irak Beynel İhtilaleyn*’ eserinin yazarı Abbas Azzavi’ye dayanarak şu bilgiyi aktarmaktadır: “Karakoyunlular devrinde, Musul bölgesinde çok sayıda kasabalar

gibi yerleşim birimleri kuruldu, yüzlerce köy yapıldı. Yukarı Karakoyunlu, Aşağı Karakoyunlu, Camaliye, Reşidiye, Kazı köy, Ba'vize, Deriç, Cinci, Barıma, Faziliye, Orta Harap, Tez Harap, Ömer kapıcı vb. bunlara örneklerdir” (Kevseroğlu, 2012, s. 16). N. Kevseroğlu Kerkük kelimesinin etimolojik anlamına yönelik, Tarihçi Mustafa Cavad’a istinaden şu bilgiyi aktarmaktadır:

“Tarihten önce Karakoyunlulara kadar Kerkük şehri çeşitli adlarla anılmıştır. Arabha (Arabhka), Mennis, Karh(hk)suluk, Karhe (Karkhe), Karkhura ve Karkhini diye geçerdi. Tarihde ilk olarak Karakoyunlular döneminde Karhini/Karkhini şehrine Kerkük adı verildi. O dönemden itibaren tarihçiler, bölgede vuku bulan olayları yazarken ‘Karhini/Karkhini’ yerine hep ‘Kerkük’ yazmaya başladılar. Git gide, şehrin yeni adı olan Kerkük, eski adı Karhini/Karkhini sözüne galip geldi, böylece Kerkük sözü tarih kitaplarında ve halk ağzında yerleşti. Bu da bize bildiriyor ki, Kerkük adı, Türkmenler tarafından kente verilmiştir” (Kevseroğlu, 2012, s. 16-17).

Ama bu bilgi eksiktir, çünkü tarihen Kerkhe/Kerhe ve diğer adlarla anılan şehrin, ‘Kerkük’ olarak adlanması Karakoyunlulardan daha öncelere ait olmalıdır. Hatta Timurlular döneminde bile halkın ‘Kerkhe’ değil, ‘Kerkük’ olarak adlandırdıklarına dair bilgiler vardır. Örnek olarak Kerkük adı, Molana Şerefeddin Ali Yezdi’nin Emir Timur’la ilgili yazmış olduğu ‘Zafer’Name’sinde geçmektedir. Başka bir ifade ile Timurlular döneminde resmi tarihi eserlerde Kerkük olarak anılması, halk ağzında daha önceden (*Timurlulardan önce*) raic ve yaygın olduğunu isbat etmektedir. Irak’ta mevcut durumda Türklerin yerleşim konumuna göre Necat Kevseroğlu şu bilgiyi paylaşmaktadır: “...Çağdaş Irak’ta ve günümüzde Türk varlığı ise, Irak’ın kuzey doğusundan, güneydoğusuna uzanan merkezi Kerkük şehri olan Türkmeneli iklimi, Telafer, Mendeli ve Aziziye bölgelerinde yoğun yerleşim birimleridir” (Kevseroğlu, 2012, s. 22).

Anadolu, medeni cihetten Horasan/Azerbaycan’ın birer devamı ve tarihen bir bütünlük içinde değerlendirilen ve bu sürecin 15. yüzyıla kadar devam ettiği bilinen tarihi bir gerçekliktir.

4. HORASAN/AZERBAYCAN MEDENİYET HAVZASINDA SİYASİ İRADE VE TEMSİLİYET MESELESİ

Burada Horasan/Azerbaycan Medeniyet Havzası ve kısmen siyasi iradesine açıklık getirilmesi yerinde olur; Abasi Hilafetinin, beşinci ve en tanınmış Abbasi halifesi Harun Reşid'in 763'te babası Mehdi'nin o zaman bulunduğu Rey şehrinde doğması ve bu kültürü benimsemesi ve 786'da halife olan kardeşi Hadi'nin ölmesi üzerine halifelğe geçmesi (Alemi, 2008) ile birçok iç sorunlara (misal olarak, *İmamlarla o cümleden İmam Cafer Sadik ile olan olumsuz münasebetleri* (Karimi, 2005)) rağmen, Azerbaycan/Horasan Kültür havzasının genişlemesi için büyük olanaklar doğdu. Olanak ve fırsat olarak değerlendirdiğimiz mesele, daha çok Azerbaycan/Horasan Kültür Havzası'nın uygarlık üreten medeniyet cihetinden, en hayati rakibi sayılan Rum/Bizans Medeniyet Havzasının mümessili Rum İmparatorluğuna karşı siyasi ve nizami/askeri cihetten başarılı bir siyasetin takip edilmesi olmuştur. A. S. Hizri/Khizri, konuyla ilgili şöyle der: “*Harun Reşid'in hakimiyeti döneminde Rum'lara karşı oldukça başarılı bir siyaset takip edilmiştir. Bu başarılı siyasetin başlıca kazanımı, hk.181/m.797 tarihindeki kendi komutasında başlatmış olduğu Anadolu/Asiya-i Sağır seferidir. Bu sefer de İstanbul'a kadar gidilmiş ve İstanbul Kraliçesi teslim ve haraca bağlanmıştır*” (Khizri, 2015). Harun Reşid'in İstanbul seferi ve İstanbul kraliçesini haraca bağlamasıyla başlamış olan bu yeni süreci müteakiben, Es-Sultanü'l-muazzam Şahanşah Rüknuddin Ebu Talib Tuğrul Bey Muhammed b. Mikail b. Selçuk'un, muazzam Selçuk İmparatorluğunun esasını koyması, ardınca Diyar-ı Rum yürüyüşlerinin yeniden başlaması ve İstanbul'da Müslümanlar için inşa edilmiş camilerin imarı ve hatta İstanbul'da Müslümanlar için inşa edilmiş olan camide zafer nişanı olarak Gün/Arslan damgasının resm edilmesi ve daha sonra Malazgirt Meydan Muharebesinde 26 Ağustos 1071 tarihinde Büyük Selçuklu hükümdarı Alparslan, Bizans İmparatoru Romen Diyojen'e karşı kazanmış olduğu kesin zaferi takip etmiştir. Yeri gelmişken konuyla ilgili derin ve olgun çalışmaları olan F. Köprülüzade şöyle bir bilgi aktarmaktadır:

“Horasan ve İran'da imparatorluğun sür'atle kuruluşu ve Abbasi halifeliğinin Tuğrul Bey'in fiili hakimiyeti altına girmesi, Selçuklu müesseselerinin, Abbasi-Gaznevi örneklerini iktibas ve taklidi suretiyle, inkişafına sebep oldu ve İslam devletlerinde kullanılan bütün hakimiyet sembolleri, Selçuklular tarafından da kullanıldı. Fakat, bütün bunlara rağmen, Selçuklu müesseselerinde eski kabile ananelerinden gelen ve bilhassa ilk zamanlarda çok kuvvetle kendini gösteren

birtakım hususiyetler göze çarpmaktadır ki, bunu hakimiyet sembollerinde de görmekteyiz; mesela ilk Selçuklu sikkelerinin üstünde ok ve yay alameti bulunduğu gibi, Tuğrul Bey zamanında İstanbul'daki eski mescit tamir edildiği zaman mihrabına aynı alamet (ok ve yay) konmuştu. Tuğrul, tevki alameti — yani tuğra — olarak da bir çomak şekli kullanırdı” (Köprülü M. F., 1983, s. 186).

Bu olayların her biri o dönem medeniyet ve uygarlık açısından Avrasya çapında etkisi olan büyük değişikliklere sebebiyet vermiştir. Bu zaferlerin etkisi günümüze kadar devam etmiştir. Çünkü bu yürüyüşler, Hazar denizinin kuzey yönünden, yani doğudan batıya olan rüzgâr misali akınlara benzemezdi. Hazar'ın kuzey yönünden, doğudan batıya olan göçler, yürüyüşler ve akınlar ani ve askeri akınlardı, gidip, kısa zaman eşiğinde muazzam Rum Medeniyet Havzasında eriğip, yok olup gidiyorlardı. Niçin? Çünkü arkalarında doğrudan sım sıkı bağlı oldukları, Rum Medeniyetine karşı koyacak uygarlık üreten bir medeniyet havzası olmamıştır. Hazar'ın kuzey vadileri de tarihi Horasan/Azerbaycan Kültür havzasıdır, ancak bu havzanın çevresidir ve bu kültür havzasının iradesi dışında yapılmış ani göçlerdi. Osman Turan, bu doğudan batıya olan göç ve akınlarla ilgili şöyle der:

“...Müslüman Oğuzlar Selçuklular idaresinde İslam ülkelerine ve Anadolu'ya doğru cenuptan (Hazar'ın güneyinden, yani günümüz İran üzerinden) göç ederlerken Şamani Peçenek, Uz (Oğuz) ve Kıpçak (Kuman)lar da aynı şimal (kuzey) yolu ile Balkanlar'a kadar ilerliyorlardı. Hemen aynı kesafette vukubulan bu iki Türk muhaceretinden birincisi nasıl yeni bir devrin ve hayatîyetin başlangıcı, milli birlik ve şuurun amili olmuş ise, bu manevi unsurlardan mahrum kalan, ikincisi de öylece dağılmaya ve tesirsiz kalmaya mahkûm bulunmuş; birbirleri veya Hristiyan komşuları tarafından eritilmiş ve tarihe intikal etmiştir. Nitekim Altun-Ordu devletinin kuruluşu da Kıpçakların İslamlaşması sayesinde mümkün olmuş, Kırım, Kazan ve İdil-Ural Türklüğü de bu suretle mevcut olmuştur. Burada cenup yolu ve Anadolu için mevcut olan jeopolitik imkanların şimalde eksik bulunduğunu da hatırlatabiliriz” (Turan, 1965, s. X).

Kuzey göçlerinin zaman aşamasında hüsrana uğraması ve tam tersine güney göçlerinin büyük küresel değişikliklere neden olmasının arkasında sadece İslam değil, İslamiyeti bin yılları aşkın geliştirmiş olduğu kendi kültürü içinde kutsal bir değer olarak benimsemiş ve kendisini yeniden ihya etmiş zengin Horasan/Azerbaycan kültür havzasının şahlanması ve büyük Rum Medeniyeti karşısında atak yapmasının birer neticesidir. Bu medeniyet havzasıyla ilgili diğer bir örnek de aynı sülalenin evlatları tarafından kurulan Almalık/Karşı merkezli Çağatay ulusu (1227- 1345), Hanbalık/Shangdu/Pekin merkezli Yuan Hanedanı ya da Kubilay Ulusu (1271-1368)

ve Tebriz merkezli İlhanlı devletlerini gösterebiliriz. Altın Orda dahil diğer adı geçen üç Hanlığın da Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının birer manevi ve medeni parçası olması, su götürmez bir tarihi gerçeklik olmasının yanı sıra merkez-çevre ilişkilerindeki bağıllık ve benimseme oranı açısından farklılıklar göstermiştir. İlhanlı devleti, kültür havzasının merkezinde yerleştiği ve onun siyasi iradesini temsil ettiği için sürekliliği dolayısıyla 1925'e kadar devam edebilmiştir. Ama Çağatay ulusunun İlhanlı ile siyasi rekabete geçmesi, onun kısa zaman eşiğinde siyasi hakimiyetini büyük oranda kaybetmesine neden olmuş ve Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının tarihen olduğu gibi birer kültürel parçası olarak devam edebilmiştir. Daha sonra siyasi iradeye talip olan Timurlular, Çağatay ulusunun varisi olarak değil, doğrudan İlhanlı devletinin ve Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının siyasi iradesinin hukuki varisi olarak ilan-i vücut etmişler. Dönem kaynaklarına göre Çağatay ulusunun devlet yapılanması, İlhanlı devleti ile hiç kıyaslanmayacak kadar mübtedi, sade ve bozkır idareciliğinden ileri gidememiştir, Mustafa Kafalı'nın ifadesiyle; “*Kaynaklarda Çağatay Hanlığı'nın ancak bozkır kültürünün şartlarına cevap veren bu sade yapısının dışında bilgi bulmak pek mümkün olamıyor*” (Kafalı, 2005, s. 57).

Çağatay Hanlığının sahasında Cemal Karşı'nın 1303 yılında Arapça yazmış olduğu Mülhakatü's-Şurah'tan başka birinci el kaynak olarak ikinci bir eser yoktur. Bu yazarın diğer bir eseri de 1282'de kaleme aldığı *eş-Şurah mine's-Şihâh* eseridir ki, burada Cemal Karşı, Cevheri'nin *eş-Şihâh* adlı Arapça lügatını kısaltarak her kelimenin Farsça karşılığını vermiştir (Budak M. , 1993). ‘*Ortak Dil*’ altbaşlığında değinildiği gibi Çağatay dili, Çağatay edebiyatı denilen ifade, edebi açıdan ziyade siyasi bir iradenin ürünü olmuştur. 18. yüzyılda, Horasan/Azerbaycan kültür havzasının *de facto* ve *de jure* olarak çöküşünden sonra, oryantalistler ve onları müteakiben yerel modern ulus-devlet tarihçilerinin, ‘*Medeniyet Havzasında İlk Örnek Türkçe Metinler*’ altbaşlığında geniş şekilde değinildiği gibi, %90'ından fazlasının günümüz İran arazisinde – Şiraz, Save, İsfahan, Kirman, Horasan ve Azerbaycan bölgelerinde yazıldığı tarihi metinlerle bilinmesine bakılmaksızın, Türklüğün İran arazisinden uzak tutulması amacı ile, farklı şive ve lehcelere, özellikle hiçbir ilmi esası olmadan ‘*Çağatay Türkçesi*’ adı altında, tarihi Türkçe edebi dilinin, çeşitli şivelere bölünmesi siyaseti ön plana alınmış ve tedavüle sokulmuştur.

18. yüzyıla kadar Türkçe, Farsça, Arapça tarihi metinlerde, Hakaniye (genel itibarı ile XI. – XIII. asırlar), Harezmi (XIII. – XIV. yüzyıl), Cığatayi/Çağatayca (XIV. – XVI. yüzyıl) diye bir dile, edebiyata rastlanılmaz. Bugün, dilinin Hakaniye/Hakaniye Türkçesi, Harezmi/Harezmi Türkçesi, Cığatayi/Çağatay Türkçesi, Anadolu, Azerbaycan, İran vd. bu gibi yöresel, bölgesel intisaplarla anılmak istenen eserlerin orijinal nüshalarında bu ifadeler geçmez, sadece dilin ‘*Türki*’ veya ‘*Türk tili/dili*’ olarak kayıtlı olduğu, akser yazmalardan bellidir. Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasında ortak edebi dil olarak kullanılan Farsça ve Türkçe, tarihi metinlerde görüldüğü ve saptandığı gibi, bir edebi dildir ve büyük oranda aynı kaideleri kullanmışlardır. Farsça edebi dilde olduğu gibi, Türkçede farklı şive ve lehceler üzerinden yorumlanmaz.

Gazneli döneminin önemli şairlerinden Ebü’n-Necm Ahmed b. Kûs b. Ahmed Menuçihri Damganî’nin (ö. 432/1040-41 [?]) “*Sen, Türkçecilik yolunu koru, Türkçe daha çok iyi okuyorsun. Sen benim için Türkçe ve Oğuzca şiir oku*²¹” (Menuçihri, 2023), dediğinde büyük ihtimal, Oğuzların Aşık/Ozan sanatını kast ettiği düşünülmektedir. Dede Korkut nüshalarının ‘*Kitâb-ı Dedem Korkud ala Lisan-ı Tâife-i Oğuzan/Oğuz Boylarının Dili*’ veya Hamadanlı Reşidüddin Fazlullah’ın Camiü’t Tevarih, Yazıcızade’nin Selçuk-Name, W. Bang ve G. R. Rahmatî’nin Uygur harflerinden çevirmiş oldukları “*Oğuz Kağan Destanı*” gibi Uygur harfleri ile yazılmış olan bazı Türkçe metinlere “*Uygur tili/dili*” denilmesi de bilinen teknik mesele olarak istisna teşkil eder.

Kubilay ulusu ise çevre-merkez ilişkileri açısından Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının etki alanından ziyade Çin’in bölgesel kültür havzasının etkisi altında kaldığı için kısa zaman eşliğinde yok olmaya mahkûm olmuştur. Nitekim bu tarihi olaylar, kültürel birikimin devletin sürekliliği açısından ne kadar hayati önem taşıdığını ortaya koymaktadır.

Bu Medeniyet Havzası, Hazarlar dâhil, Saman Yabguların/Samani’lerin, Gazneli Mahmud’un, Selçuklu Tuğrul beyin, Alp Arslan beyin, Melikşah’ın, Kutbeddin Muhammed Harezmsah’ın oğlu Harezmsahlı Celaleddin Şah’ın Asya’da şahlanmasını ve etkin şahsiyetler olarak tarihte kalıcı olmalarını temin etmiş, hem de

²¹ به راه ترکی مانا که خوبتر گوئی. تو شعر ترکی برخوان مرا و شعر غزی

bu sürecin devamında at belinde kılıç gücüne izhar'i-vücut eden Cengiz Han ve Emir Timur vb. şahsiyetlere kültür havzası olarak sahip çıkmış, benimsemiş, yön vermiş, küresel etkinliklerini artırmış ve etkinin sürekliliğini sağlayarak medeniyet için oldukça faydalı şahsiyetler haline getirmiştir. Başka bir ifade ile Horasan/Azerbaycan Kültür Havzası olmasaydı ne Cengiz Han ne Emir Timur ne de diğer bu gibi küresel etkileri olan şahsiyetler ortaya çıkmış olurdu. İtalya'nın Acroventus Mamboleius (*bugünkü Peschiera del Garda*) denilen bölgesinde karşısına iltimasla çıkan ve şehre saldırmaması için yalvaran Papa I. Leo'nun önünde muzaffer komutan olarak duran ve onunla beraber şehri de bağışlayan Atilla (434-453), hiç de Cengiz Han veya Emir Timur'dan küçük bir şahsiyet değildi, fark sadece Atilla'nın bu kültür havasına doğrudan daha az bağlı olması olmuştur. Başka bir ifade ile Cengiziler ve Timurlular gibi arkasını uygarlık üreten bir medeniyete yaslamaması, eriyip gitmelerinin esas sebebi olmuştur.

Medeniyet havzasının merkezi siyasi iradesini temsil eden devletler esasen Saman Yabgu/Samanî (819-1005), Karahanlı (840-1212), Gazneli (963-1186), Selçuklu (1040-1308), Harezmsahlı (1097-1231), İlhanlı (1256-1353), Timurlu (1370-1507) ve Akkoyunlu (*1378-1501 yılları*) hanedanı temsil etmiştir. Bununla beraber kültür havzasının bütün arazisinde Hindistan yarımadası dahil, Orta Asya, Deşt-ı Kıpçak, Kuzey Afrika, İran, Halep- Şam ve Anadolu'da yöresel ve bölgesel şekilde siyasi iradeyi temsil eden beylikler, hanlıklar, emirlikler ve hanedanlar kurulmuştur.

Anadolu başta olmakla Halep, Şam dahil kuzey Afrika'da, Horasan/Azerbaycan odaklı medeniyet üreten uygarlığının bekasını, sürekliliğini ve Rum/Bizans Medeniyetinin ve siyasi iradesinin karşısındaki tartışılmaz egemenliğini sekteye uğratan ve daha sonra Türk etkinliğinin ve egemenliğinin hedef tahtasına oturtularak ortadan kaldırılmasındaki birinci en etkin başlıca amil genç II. Sultan Mehmet'in Rum/Bizans varisliğine ve bayraktarlığına soyunması olmuştur.

II. Sultan Mehmet'in Rum/Bizans varisliğine soyunması ve kendisini resmen Kaiser-i Rum/ Kayser-i Rum / Rum Kayseri olarak adlandırması dönem kaynaklarının tamamına yakınında geçer. Buna, İlber Ortaylı, '*Tarihin İzinde*'; Rijser, '*The Second Round*'; Spencer, '*Turks and Trojans in the Renaissance*'; Harper, '*Rome Versus Istanbul*'; ayrıca bkz. Harper, '*Turks as Trojans, Trojans as Turks*'; Kritovoulos, '*History of Mehmed the Conqueror*', Kafadar, '*Between Two Worlds*' gibi eserlerde

de değinilmiştir. Konuyla ilgili diğer bir çalışmada da aynen şöyle der: “*Mehmet Fatih, Kaiser-i Rum/Rum Kayseri olarak, kendini Troyalılarla özdeşleştirmiştir. Bunu yaparken kurucularının izlerini Homeros’un kahramanlarında arayan Avrupa ülkelerinin geleneğine katılmıştır*” (Na’im Fraşeri, 2013, s. 24).

1453’te II. Sultan Mehmet’in Rum/Bizans varisi olarak ilan etmesini muteakiben 1472’de Moskova Knezi/Rus Çarı III. İvan’ın Bizans Şahzadesi Zoi Palaiologina/Sofia Palaiologina ile evlenerek, kendisini Ortodoks Rum/Bizans varisi ilan etmesi ve ardınca 1555’te İngilizlerin siyasi iradesine tabi, esasen Yahudi grupların etkisi altında kurulan Muscovy Company’nin (*Московская компания, Moskovskaya kompaniya*), mudahelesi, silah-sürsat desteğiyle Özbek hakimi Abdullah Han’ın, Horasan’a karşı kışkırtılması ve bununla paralel şekilde Hindistan yarım adası üzerinden Rum medeniyet havzasının ileri gelen diğer temsilci devletlerin (*Portekiz, Holanda ve daha sonra İngiltere*) sömürgeci simasında işe mudâhil olmaları; esasen üç taraftan Horasan/Azerbaycan Kültür havzası hedef tahtasına oturtularak korkunç bir çöküşe götürülmesi süreci başlamış olmuştur. Nitekim 16. asırdan 19. asra kadar devam eden bu vahşet saçan, korkunç süreç içinde Horasan/Azerbaycan Kültür havzasının asli kurucu unsuru olan Türkler, etkisizleştirilmesi gereken esas faktör olarak ele alınmış ve Avrasya’da özellikle de Asya’da milyonlarca Türk ve Müslüman katliama uğramıştır. Bu süreç, hep Şii-Sünni savaşı olarak lanse edilmiş ve bu adla perdelenmek istenmiştir, ancak, bu iddia, objektif değil ve gerçekliği yansıtmaz, bu süreç, doğrudan Horasan/Azerbaycan Medeniyet Havzasına ve onun İslam anlayışına karşı Rum Medeniyet Havzasının çok taraflı (*batıdan, kuzeyden ve güney doğudan*) oldukça acımasız ve soğukkanlı saldırısı sonucunda başlanmış olan medeniyet savaşıdır.

Horasan/Azerbaycan kültür havzası, II. Mehmet’in Rum/Bizans varisliğine soyunması ve bunun ardınca Altınorda’nın varisi olarak doğmuş olan Moskova Knezliğin, III. İvan döneminden itibaren Azerbaycan/Horasan kültür havzasının o bölgelerdeki siyasi iradesini temsil eden Altınorda varisliğinden imtina ederek, Rum/Bizans varisliğine soyunması ve kendisinin Çar/Sezar olduğunu ilan etmesiyle Horasan/Azerbaycan Medeniyet Havzası olağanüstü bir darbe almış, Rum/Bizans Medeniyet Havzasının çok taraflı saldırısı karşısında ölümüne direnç göstermiş olsa da zaman içerisinde gerilemeye ve 18. yüzyıldan itibaren ek olarak Hindistan

üzerinden Rum Medeniyet Havzasının yeni siyasi mümessili Britanya tarafından ayrıca bir cephenin açılması, Horasan/Azerbaycan Medeniyet Havzasının tamamen çökmesini kaçınılmaz kılmıştır.

Burada değinilmesi önemli olan bir konu da medeniyetin, ilmin/bilimin, toplumsal hayatın en çok gelişmiş ve ilerlemiş olduğu bölgenin esas itibarıyla doğu, doğru adıyla Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının olmasına rağmen niçin Modernite ve Sanayi devrimleri, her yönüyle tarihen Doğuyu takip eden Batı'da, yani Rum medeniyet havzasında ortaya çıkmıştır sorusuna aranan cevaptır. Bize göre bu sorunun en düzgün cevabı, ortalama 350 yıl devam eden işgal, tecavüz ve kanlı savaşların planlanması ve kültür havzasına tahmil edilmesinde saklıdır ve/veya kültür havzası olarak, siyasi irade uğrunda rekabetlerde, mesela Cihan Şah (*Karakoyunlu Hükümdarı 1438-1467*) (Konukçu, 1993), Kara Yusuf (*Karakoyunlu Hükümdarı 1389-1420*) (Muhammed İbrahim Yıldırım, 2019), Ahmed Celayir (*Celayirliler Devleti Hükümdarı 1382-1410*) (Sümer, Ahmed Celayir, 1989) ve Yıldırım Bayezid'in (*Osmanlı Hükümdarı 1389-1403*) (İnalçık H. , 1992) İlhanlı'nın hukuki varisi olarak ilan'ı-vücut eden Emir Timur ve genel olarak Timurlulara karşı göstermiş oldukları muhalefette yenilerek, tıpkı geçmişte olduğu gibi, kültür havzasının merkezi siyasi iradesiyle razılaşımlardı. 28 Temmuz 1402 tarihli Ankara savaşından hemen sonra Osmanlı Beyliği (*1453'e kadar*) dahil bütün Anadolu Türk Beylikleri geçmişten süregelen kültür havzasının birer parçası olarak merkezi siyasi iradeyi resmen temsil eden Emir Timur ve Timurlularla bir bütünlük içinde kültür havzasının yöresel veya bölgesel temsilcileri olarak kendi etkinliklerini sürdürmeye ve yeniden güç kazanmaya devam etmişlerdir. Uygarlık üreten medeniyet açısından eksen değişimine gitmemişler ve ortak kültür havzaları olan Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasına sadık ve bağlı kalmışlardır. Ancak bu sürecin devamında II. Mehmet'in ve Horasan Azerbaycan medeniyet havzasının bölgesel siyasi iradesini temsil eden Altınorda'dan imtina eden ve Rum/Ortodoks varisi olarak izhar'ı-vücut eden Moskova Knezi, III. İvan'ın medeniyet açısından eksen değişimine gitmesi ve diğer taraftan Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının siyasi iradesini temsil eden Akkoyunlu Sultan Hasan/Uzun Hasan'ın karşılıklı rekabetleri, medeniyetle ilgili zıt boyutlara taşınmış ve karşısı alınmaz dehşetli medeniyet savaşlarına sebebiyet veren jeopolitik ve stratejik değişiklikler ve olaylar baş göstermiştir.

Timurlu Şahruh Mirza'nın vefatından sonra oluşmuş olan siyasi kopukluk ve özellikle Mirza Celaledin Miranşah'ın ve torunu Ebu Said Mirza'nın teamüllere uyum sağlamaması, um'ül-Fezail (*çeşitli fikir, düşünür ve inançların bir arada yaşaması*) ilkesine riayet etmemesi, hissi davranması medeniyet havzasının çeşitli ileri zümrelerinin medeniyet havzasını terk etmesine ve Rum medeniyet havzasına göç etmesine neden olmuştur. Bu süreci müteakiben 15. asrın ortalarından 18. asrın sonlarına kadar, yani 350 yıllık kanlı savaşların hem Batıdan (*Osmanlı Kayseri - Kaiser-i Rum*), hem Kuzeyden (Rum/Bizans/Ortodoks varisliğinde iddalı olan Rus Sezarı/Çarı) ve nihayet Vatikan-Venedik-Florans merkezli Rum medeniyetinin siyasi iradesini ele almayı başarmış olan Britanya'nın Hindistan üzerinden resmen tecavüz ve işgal siyasetine başlaması ve diğer taraftan 16. asırdan itibaren Türklerin egemenliğinde bulunan karayol ticaretinin Rum medeniyet havzasının siyasi iradesini temsil eden devletlerin kontrolü altında başlatılan deniz aşırı ticaretle değiştirilmesi sonucunda doğu medeniyetinin beşiği, yani Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının mezhep adına tahmil edilmiş olan kanlı savaşlarla kendini yiyip tüketmesi olmuştur. Horasan/Azerbaycan medeniyet havzası, bu 350 yıllık devam eden kanlı savaşlarda ayakta kalmak için direnirken, 16. asırda Modernitenin ve 17-18. yüzyıllarda sanayi devriminin batıda meydana gelmesi anlaşılır bir durumdur.

4.1. Horasan/Azerbaycan Medeniyet Havzasının Ortak İslam Anlayışı

Kuzey İslam, Türk İslam Dünyası, daha doğru ve kapsayıcı bir tabirle Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının ortak İslam anlayışı, ortak kültür ve ortak inanç meselesine değinmek gerekmektedir; Türklerin asli kurucu unsur olduğu Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının dini anlayışı, Allah'u-Teala'ya iman etmek, Hz. Peygamber başta olarak genel itibarıyla Ehl-i Beyt sevgisine inanmak, Hulefa-yi Raşidîn'e hürmetsizlik etmemek, esasen Yunan felsefesinden esinlenen varoluş tartışmalarına dayalı İslami Felsefe (*Meşşailik "Meşşaiye, Meşşâiyye", İşrakilik "İşrâkiyye" ve Hikmet-i Mütealiye "Aşkın Felsefe" gibi temel ekoller/mektepler*), Budizmden esinlenen İslami Sufilik dâhil, İslami adalet ve Hikmet odaklı anlayışının esas alındığı tüm tarihi verilerle o cümleden yazılı kaynaklar başta olmakla dönem sikkeleri ve tuğraları ile tespit edilir niteliktedir.

Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasında, başka bir ifade ile Kuzey İslam anlayışında esas yeri alan Ehl-i Beyt sevgisine dair yüzlerce örneklerden biri, Horasan kökenli Mahmut Kaşgarlı'nın 'Divanu Lugati't-Türk' eserindeki

haritada gösterdiği gibi (Mahmud K. , 2020, s. 10-11) zalim Emevi Hilafetini/saltanatını yıkan sürecin önderi Ebu Müslim Horasanlı ve İshak Türk döneminde veya ona tekabül eden dönemde (*inşa zamanı henüz tam belli değil*) Karlukların bölgesinde inşa edilmiş olan Belde't-ül-Aleviye şehridir. Konuyla ilgili Seyfulislam Saljuqi'nin Tebriz'de yayınlanan Selçuk/Saljuq dergisinde Farsça/Türkçe geniş makalesi yayınlanmıştır (Saljuqi, 2021, s. 19-59). Bu şehirle ilgili Ö. D. Dönmez ise şöyle der: “*Alevi Şehri'nin, Ehl-i Beyt ve Ehl-i Beyt dostlarının veya Ehl-i Beyt merkezli İslam anlayışını benimseyen Müslümanların yaşadığı bir yerleşim yerini ifade ettiği kanaatindeyiz. Coğrafi veriler değerlendirildiğinde 'Alevi Şehri'nin şu anki coğrafi konumu, Çin'in Sincan Uygur Özerk bölgesinin kuzeyinde Kazak Özerk İli içerisinde yer alan Tarbagatay İli dolaylarına işaret etmektedir*” (Dönmez, 2018, s. 93).

Ama Ö. D. Dönmez'in “*Ehl-i Beyt merkezli İslam anlayışını benimseyen Müslümanlar*” ifadesi, Horasan/Azerbaycan kültür havzasının ortak İslam anlayışını parçalayan ve tamamen subjektif ve tarihi verilerin aksinedir, çünkü Kuzey İslam Anlayışında çoğunlukla Arap kökenli Emevi siyasi/ilmi zümresi dışında Ehl-i Beyt sevgisine, imanına dayanmayan bir İslami yaklaşım mevcut olmamıştır. Kuzey İslam Dünyasında, Türk Dünyasında, başka bir ifade ile Horasan/Azerbaycan Medeniyet havzasındaki İslam sonrası tezkirelerden ve tarihi verilerden görüldüğü gibi insan adlarının kesinlikle mutlak çoğunluğunun Hz. Muhammed ve Ehl-i Beyt uzvlarının adlarından ve onların lakaplarından oluştuğu da açık-saçık bir ispattır. Bölgenin İslami anlayışına göre Kazaklı araştırmacı Z. J. Zamanhanulı şöyle der:

“*Kazak bozkırında oluşan dini destanların kendi farklılığı var ve İslam dininin Türkistan bölgesine yayılma tarihi tamamen başka olup, yazılı kaynaklarda anlatılamayanlar manzum şiirle rahatça söyleniliyor. Kazak bozkırında yayılan dini efsaneler ile destanlar Hz. Ali'nin İslam tarihindeki yerini oldukça üstün tutuyorlar. Hz. Ali'nin kahramanlıkları konusunda destanlarda anlatılan olaylar, İslam tarihinde rastlanmasa da burada gerçek tarih gibi kabul ediliyor. O destanların arasına 'Hz. Ali'nin Dariğa isimli kızla çekişmesi/Hz. Ali'nin Dariğa Kızben Küresi', 'Kesik Bas Dastanı/Kesik Baş' vb. destanları eklemek mümkündür. Bu destanlardaki anlatılan olaylar içi tarihi hakikatten küçük olsa da bu bölgede yaşayan halkın dini-ruhani tanımı ile yönünün nasıl olduğunu açıklamaya imkân veriyor*” (Zamanhanulı, 2018, s. 72).

Yerigelmışken kaydedilmelidir ki, ‘*Kesik Baş*’ hikayesi Azerbaycan ve Anadolu’da ‘Destan-i Kesik Baş’ olarak tanınmış ve yaygın hikayelerdendir (Kaya D. , 2021, s. 145). Zamanhanulı, Modern ulus-delet terminlojisi ile konuşurken, İran’la ilgili büyük yanlışlıklara (*İran-Pers algısına*) yol verse de bu anlaşılan bir yanlışlıktır. Bu kusur sadece ona değil, genellikle çoğu çağdaş tarihçiler için geçerlidir. Tabi güncel içtimai ve siyasi sorunlara modern ulus-devlet anlayışı üzerinden yaklaştığı için bu da anlaşılabilir. Buna rağmen Zamanhanulı dönem Neseb-Name’lerine dayanarak

bölge ile ilgili yararlanılacak değerli bilgiler vermektedir. Altınorda, Başkurt'lar ve Cuci Hanlığında İran ve Yesevi tarikatının tesiri geniş biçimde söz konusu yapılır (Zamanhanulı, 2018, s. 152-153,66-71). Türklerin İslam dinini kabul etmeleri, VIII. asırda Araplar üzerinden değil, doğrudan İran üzerinden olduğunu ve Hz. Ali nesline bağlı olduklarını bildiren ve Horasan'da Emevilere karşı mücadele başlatanlarla gerçekleştiğini teyit eder (Zamanhanulı, 2018, s. 102). Fakat Zamanhanulı, her müslümanlaşan Türkün – Gazneli, Selçuklu vb. devletlerin Farslaştığını/Persleştğini iddia eder (Zamanhanulı, 2018, s. 103-104). Mesela, Timurluların Şiileşerek ve Şeybani'lerin Nakşibendiliği kabul ederek, Persleştiklerini söylemek gibi iddialar... (Zamanhanulı, 2018, s. 343,344,347).

Zamanhanulı mevcut Neseb-Name'lere esaslanarak şu değerli bilgiyi aktarır: “*Karahanlı sülalesi, kendilerini Hz. Ali ibn Ebu Talib'in Hz. Fatime'den doğan oğlu Muhammed bin Hanefiyye sülalesinden olduğunu bildirirler...*” (Zamanhanulı, 2018, s. 187). Diğer yerde yine Neseb-Name'lere dayananak Oğuzlarla ilgili şu bilgiyi paylaşır: “*Oğuz liderleri, kendi şecerelerini Ali İbn Ebu Talib'in oğlu Muhammed bin Hanefiyye'den başladığını, VIII. yüzyılda Oğuz devletinin temelini kuran Abd'ul-Celil Baba- Horasan Ata olduğunu bildirirler...*” (Zamanhanulı, 2018, s. 193). Zamanhanulı, Hz. Ali'nin oğlu Muhammed'i (Öz, 2020), bazı yerlerde Muhammed bin Hanefiyye ve bazı yerlerde ise yanlış olarak Hz. Fatime'den doğduğunu söylemiş ki, doğrusu Muhammed bin Hanefiyye, Ali bin Ebi Talib'in Havlet bint Ca'fer isimli eşinden doğan oğludur. Görüldüğü gibi Kitay/Çin'in kuzey batı bölgesinden, Deşt-i Kıpçak bölgesine kadar yayılmış olan İslam anlayışı Ehl-i Beyt sevgisine dayanan Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının birer parçası ve devamı olmuştur. Bunu hiçbir ilmi esası olmaksızın Fars/Pers'e bağlamak, Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının asli kurucu unsuru olan Türkleri yok saymaktır.

Önemli diğer bir mesele de Horasan/Azerbaycan Kültür Havzası'nın içten karşı karşıya getirilmesi düşünülen Şii-Sünni meselesidir. Türklerin Sünni ve Pers'lerin Şii olma iddası, tarihi gerçekliği asla yansıtmaz. Bu siyasi amaçlarla uydurulmuş ve en çok kaos doğuran meselelerden biridir. Örnek olarak; Mahmud Kaşgarlı'nın 12 Cemâziyelâhir 466'da (12 Şubat 1074) tamamlamış olduğu “*Divanü Lugati't-Türk*” (Kaçalın, Divanu Lugati't Türk, 1994) eserinin meşhur haritasında (Uygur.com.tr, 2018), Caf Şehrinin güney doğusunda 8. asırda Abumüslüm Horasanlı ve İshak Türk

döneminde Türkler tarafından inşa edilmiş olan Belde't-ül-Aleviye/Alevi Şehri'nin olmasıdır. Diğer bir örnek de Besasiri Ebü'l-Haris Arslan b. Abdullah el-Muzafferdir. Köken olarak Fars eyaletinin Fesa şehrinden olan Arslan Fesalı/ Arslan Besasiri Büveyhî/Albuye'nin önemli Irak'ı-Arap emirlerinden olarak Bağdat Valisi olmuş, Abbasi Halifesine karşı başkaldırmış ve hakimiyete el koymak istemiştir. Selçuklu Tuğrul Bey, Halifeyi kendi himayesi altına almak amacıyla Fesalı Arslan beye karşı koymuştur. Fesalı Arslan Bey de Tuğrul beyin kardeşi İbrahim Yınal'ı yanına alarak Tuğrul beye karşı büyük savaşa girmiştir ve sonuç itibarıyla bu savaşı Tuğrul beye kaybetmiştir (M. Mozzaovi, 2009, s. 27-28) (Merçil, 1992). Kemal Al-Din İbn Al'Adim'de Arapça eserinde bu iki büyük devlet adamı ve komutan hakkında kısmen geniş bilgi vermiştir. Konuyla ilgili şöyle der:

“Büveyhi/Albuye hükümdarı el-Melikürrahim Ebu Nasr Husrev Firuz'un kumandanı iken Bağdad askeri valiliğine atanan Fars vilayetinin Fesa bölgesinden olan Ebu'l Haris Arslan Türk Abu Mansur el- Besasiri, başarılı yönetimi sayesinde Halife el-Kaim Biermrillah'ın veziri olmuştur...Gün geçtikçe güçlenmekte olan Selçuklu Tuğrul Beyle aralarında anlaşmazlık arttı...Halife'nin daveti üzerine 19 Aralık 1055'de Bağdad'a gelen Ertuğrul Bey, Albuye/Büveyhi devletine son verdi. Arslan Türk el- Besasiri, Bağdad şehrini terk etti...28 Aralık 1058'de yeniden Bağdad'a gelip, Halife ve Vezirini hapsetti... Tuğrul Bey, Arslan Türk el- Besasiri ile ittifakta hareket eden kardeşi İbrahim Yınal'ın isyanını bastırdıktan hemen sonra 120 binlik Türk, Guz/Oğuz, Acem, Kürt, Deylemlî ve diğerlerinden oluşan ordusuyla yeniden Bağdad'a yürüdü. Bu arada Arslan Türk el- Besasiri, Bağdad Türklerini kendi etrafında birleştirerek karşı koymuştur ve netice itibarı ile 18 Ocak 1060'da hem savaşı hem de hayatını kaybetmiştir” (Al-'Adim, 2011, s. 1-15, 62-65).

Görüldüğü gibi burada Türk-Pers meselesi diye bir şey yoktur, her iki taraf da Türk ağırlıklıdır. Burada söz konusu olan mansubiyet ve siyasi çıkarlardır. Günümüz İran arazisinde etnik Pers toplumu veya milleti terimi bilim dışı olmanın ötesinde yönlendirilmiş bir terim olarak oldukça tartışılır bir meseledir. 1833'de bölgede Ermenilerle ilgili araştırmalarda bulunan Amerikanlı E. Smith ve H. G. O. Dwight'in, İran'a modern ulus-devlet kimliği olarak teorik zeminde dayatılmakta olan Pers-Pars kimliği ile ilgili o dönemde Kongere'ye sunmuş oldukları raporda şu ifadeler yer almaktadır:

“İran'ı Pers olarak tanımlamak, Yunan yalanı üzerinden kurgulanan bir yalanı tekrar etmektir. 'Pers' veya 'Fars-Farsistan', İran'ın güneyinde bir ilin/vilayetin adıdır. Nitekim bu ülkede Türkler başta olmakla Arap'lar, Kürt'ler, Lor'lar vb. halklar yaşamaktalar ve asla Pers'in ne olduğunu bilmezler. Ülkenin hâkimleri Gacar'lar da Pers değiller. Her halde Avrupalılar Yunanların bu

yalanını sürdürüyorlar. Ancak İranlılar kendilerine Pers demiyorlar, Pers'in ne olduğunu bile bilmiyorlar. Onlar için Fars veya Farsistan sadece güneyde bir ilin adı gibi bilinmektedir. İran'ı Pers adlandırmak oldukça büyük yanıltır..." (Smith, E. & Dwight, H. G. O., 1833, s. 163-164).

Martin Bernal'ın 1987'de yazmış olduğu “Kara Atena Eski Yunanistan Uydurmacası Nasıl İmal Edildi? 1785-1985” isimli kitabında, Yunan Uygarlığının dünya medeniyetlerinin başlangıcı olarak anlatıldığı batılı tarih tezini eleştirir ve medeniyetin başlangıcına yerleştirilen Yunan medeniyetinin, 17. asır ırkçı Avrupalı tarihçilerin bir uydurmacası olduğunu kesin bir dille anlatmıştır (Bernal, 2014). Görülen Rum/Yunan medeniyetini, alternatifsiz küresel medeniyet olarak ön plana alınması için doğuda tarihi Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının inkarına dayanarak Yunan için sanal bir rakibin- Pers uygarlığının üretilmesi de kaçınılmaz olmuştur. R. Ünver, bu esere yazmış olduğu değerlendirmede M. Bernal'a istinaden şöyle der:

“Batı medeniyeti ve bu medeniyetin yaratıcısı sayılan ‘beyaz adam’ın, kendisi dışındakileri yok sayarak, dünya tarihini, ben ve öteki ilişkisi içinde okuduğu görülmektedir. Avrupamerkezci yaklaşım olarak adlandırılan bu algının, bazı Batılı yazar ve araştırmacılar tarafından da sorgulandığı bilinmektedir. Bunlar arasında, paradigmal bir kırılmanın başlangıç noktası sayılan, M. Bernal’ın Kara Atena’sına özel bir yer açmak yerinde olur” (Ünver R. , 2013).

Ünver, değerlendirmesine B. Martin’e dayanarak şöyle devam eder:

“Bernal, Aryan modeline açıktan itiraz etmektedir ve Eski Çağ modelinde de bazı eksiklikler bulmaktadır. Ona göre, Yunan uygarlığı mucizesi, büyük oranda 18. yüzyıl boyunca sistematik olarak yaratılmıştır. Bu oluşum sürecinde; Mısır ve Fenike etkisi göz ardı edilip sonrasında Ari ırkı ortaya atılarak Yunan mucizesi vücuda getirilmiştir. Eski Çağ modelini destekleyen bu iddia ile birlikte Bernal, birtakım tarihsel düzeltmeler öngörmektedir ve bu modeli üçüncü ve kendi önerisi olan, ‘Düzeltilmiş Eski Çağ modeli’ olarak adlandırmaktadır. Yine Bernal’e göre, 18 ve 19. yüzyıllara kadar kabul gören ‘Mısır-Fenike kolonileri tarafından yaratılan Yunan’ savı, Avrupa’daki romantizm akımının, ırkçılığın ve Hristiyanlığın yeniden canlanmasının da etkisiyle, Aryan-Avrupalı-beyaz uygarlık olarak yeniden kodlanmıştır” (Ünver R. , 2013).

İran’da Pars algısı ile ilgili, N. Purpirar, şu fikri paylaşır:

“...kuzey steplerden gelen (Ahemeniş’ler kast edilir), vahşi, kan içen, kan döken, katliamcı tayfaları ilk kez gören yerli halk, bunlara ‘Pars, Parse’ adını vermişler. Eski Elam ve Med kültüründe ve o kültürü müteakiben günümüzde ‘Pars, Parse’ kelimesi, halk kültüründe oldukça aşağılayıcı anlam taşıdığı görülmektedir. Mesela, Farsça’da ‘Parse Zadan/köpek gibi sümsünmek’, dilenci, seviyesiz, serseri, parazit veya yine Farsça’da ‘Pars Kardan’e Sag’ it gibi havlama anlamında kullanılır...” (Purpirar, 2006, s. 218).

N. Purpirar'ın bu yaklaşımı, dil ve halk kültürü açısından doğru olabilir, ancak unutulmamalıdır ki, 'Pers' ve/veya 'Parse' kelimesi, Yahudi, İbri ve onu müteakiben Rum ve Yunanların İslami metinlerde 'Acem' olarak tanımlanan toplumun, 'Persiyus' adına 'Pers' olarak adlandırdıkları tarihi metinlerinden bilinmektedir. 'Perse' kelimesinin hiçbir bilimsel esası olmayıp, daha çok 15. yüzyılın ortalarından itibaren kurgulanmış olan Yunan kökenli mitolojik verilere dayanır. Bu mitolojik verilere göre, Yunanlı Zeus'un oğlu 'Persiyus'un İranlı/Acem 'Andrumda'nın kızı 'Kasiupiya' ile evlenmesi ve doğan çocuğun 'Persiyus' şerefine 'Pers/Perso' olarak anılması söz konusudur. Tıpkı buna benzer şekilde 15. yüzyılın ortalarından itibaren Osman/Otman oğullarına yönelik kurgulanmış olan Hector'un oğlu Turcus hikâyesi gibidir. Bu hikâyeye göre Troya'nın Hektor'dan sonra en büyük kahramanı sayılan Aeneas aynı zamanda dişi kurtun emzirdiği Romus ve Romulus'un atasıdır. Frankların atası olan Aeneas'ın yeğeni Francion ve Türklerin atası olan Troilus'un oğlu Turcus. Hektor neslinden sayılan Frankların babası Francion ve Türklerin babası Turcus/Turcs mitolojik anlayışının ön plana alınması ile Hector'un oğlu Turcus, Osmanlıların dip atası olarak gösterilmiştir (Cavadbeyli, 2024). M. Bernal'ın da üzerinde durduğu gibi, Yunan üzerinden Batı ve daha sonra küresel boyutta kurgulanan medeniyetin inandırıcılık kabiliyetinin yükseltilmesi amacıyla Doğu'da da çökmüş olan Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının yerinde Pers adına uygarlık üreten bir medeniyete ihtiyaç duyulmuştur. Ancak buna bakılmaksızın, Pers ve Persian kelimeleri o kadar geniş yayılmıştır ki, Rza Şah Pehlevi döneminde 1935'te devlet tarafından alınan resmi kararlar, ülke adının 'Pers' değil, tarihen Türkçe, Farsça, Arapça yerli kaynaklarda olduğu gibi, 'İran' olarak adlandırılması kesinleştirilmiştir.

Önce değinildiği gibi, Abasi Hilafetinin kurulması ile Ehl-i Beyt sevgisine dayalı İslamiyetin Avrasya'da özellikle Hindistan dâhil kuzey İslam dünyasında yayılması temin edilmekle, Azerbaycan/Horasan üzerinden onun siyasi-medeni yönetimi teşkil edilmiş ve 1258'de büyük İlhanlı hükümdarı Hülagu Han'ın komutasında Azerbaycan-Horasan ordusunun Bağdat seferi ile son Abbasi halifesi Müstasım Billah etkisizleştirilmiş, hilafet kaldırılmış ve siyasi hakimiyet yeniden Tebriz'e iade edilmiştir. Konuyla ilgili Mazzaovi Michel, şöyle der:

“Arap dil ve kültür egemenliğine karşı bu sürecin 9. yüzyıldan itibaren başladığını, İlhanlı dönemi Farsça ve Türkçe'nin egemenliğiyle sonuçlandığını ve 15. yüzyılda İslam dünyası dört koldan – Batı'da Osmanlı, İran'da Safevi,

Mâverâünnehir’de Özbek ve nihayet Hindistan’da Moğulların hakimiyetiyle Farsça-Türkçe kültür egemenliği kurulmuş olmuştur” (Mazzaovi, 1363/1984, s. 51-52).

Mazzaovi’nin konuyla ilgili ileri sürdüğü fikir, olgu itibarıyla kabul edilse de, içerik açısından razılaşılması mümkün olmayan detaylar vardır; o cümleden tarafımızca tespit edilmiş mesele Türklerin aslı kurucu unsur olduğu Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının 15. yüzyıla kadar siyasi iradenin temsiliyeti açısından bir bütünlük içinde cereyan ettiği ve 15. yüzyılın ortalarından itibaren siyasi iradenin Osmanlı, Rusya, Safevi ve sonra Orta Asya Hanlıkları ve daha sonra Hindistan arasında parçalanmasını müteakiben uygarlık üreten medeniyet açısından da tamamen parçalanmasıdır.

Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasındaki Müslümanlara Emeviler dönemi hâkim olan aşağılayıcı bir edebiyatla yaklaşan, Mevali (*azad edilmiş köleler*) güzünde bakan, Arapça dil, kültür egemenliğini tahmil eden Bağdat merkezli hükümetin ortadan kaldırılmasıyla siyasi egemenliğin yeniden Tebriz’e devredilmesi neticesinde Türkçe-Farsça dillerine esaslanan Azerbaycan-Horasan medeniyet havzasının yeniden şahlanması önü açılmıştır. Yeri gelmişken Tebriz, tarihen Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının en önemli medeni, ticari ve siyasi merkezi olmuş ve bu tarihi etkinliğini, İlhanlılar dönemi yeniden ihya etmiştir. W. Barthold, “Nuzhetu-l-Kulub” eserine istinaden şöyle der: “1339 yılında İran’da Hiçbir yerde Tebriz gibi büyük binalar bulunmadığını, Tebriz’in eşi bulunmayan bir merkez olduğunu belirtmiştir” (Barthold W. , 1963, s. 77-87). M. Kurt, Z. Velidi Togan’a ve Togan ise dönemin en önemli maliye vezirlerinden Kazvini’nin “Nuzhetu-l-Kulub” eserine atıfta bulunarak konuyla ilgili şöyle der: “Tebriz Şehrinin 1340 yılındaki resmi devlet vergisinin 2.384.200 dinar olduğunu bildirmiştir. İlhanlılar döneminde Tebriz, İslam dünyasının en büyük şehri konumundadır, doğu-batı ticaretinin merkezidir” (Kurt M. S., 2018, s. 230). Aydoğmuşoğlu ise, “Tarihte Tebriz” adlı eserinde; “bu dönemde Tebriz’in vergileri, Fransa ve İngiltere krallıklarının gelirine eşittir”, der (Aydoğmuşoğlu, 2011, s. 87).

Kültür Havzasının ortak İslam anlayışına örneklerden biri de siyasi iradeyi temsil eden Emir Timur’un Şam, Halep ve Horasan’daki uygulamalarıdır. Oruç Bey meşhur tarihinde konuyla ilgili şöyle bir bilgi aktarır:

“...Yezid’in mezarını buldurdu. ‘Ben Yezid taraflısıyım’, diye çağırttı. Bu hiyleye kanarak ne kadar Yezidli varsa inanıp geldiler. Hepsini Ümeyye Camisi’ne koyup öldürttü. Bazısını da ateşte yaktırdı. Yezid’in kabrini açıp, bulduğu kemiklerini yaktırdı ve içini askerin pisliği ile doldurdu. Şam’ı fethettikten sonra geldi, Acem elinde Karabağ dedikleri yerde oturdu” (OruçBeğ, 1972, s. 58-59).

Emir Timur’un Halep seferiyle ilgili Emin Feyzu’l-hatır ise şöyle der:

“Timur ile Halepli alimler arasında soru ve cevaplar devam etmiş, fakat huzurda bulunan alimler, bu kez de eman aldıkları için sanki medresedeymiş gibi cevap vermek için acele etmeye başlamışlardır. Kadı Şerefüddin durumun tehlikeli olabileceğini düşünerek arkadaşlarını engellemiş ve İbnü’ş-Şihne’yi işaret ederek Timur’un sorularına İbnü’ş-Şihne’nin cevap vermesini istemiştir. Timur daha sonra Halepli alimlere, Hz. Ali, Muaviye ve Yezid hakkında ne düşündüklerini sormuştur. Timur’un sorusu üzerine Kadı Şerefüddin, İbnü’ş-Şihne’ye yaklaşarak Timur’un Şiî olduğunu kulağına fısıldayarak vereceği cevaba dikkat etmesi için uyarıda bulunmuştur. Kadı Şerefüddin sözünü henüz bitirdiğinde, Kadı İlmüddin el-Kafesî el-Maliki atılarak sözü edilenlerin hepsinin müctehid olduğu manasına gelen bir söz söylemiştir. Kadı İlmüddin’in cevabına son derece sinirlenen Timur, ‘Ali hak üzerindedir, Muaviye zalimdir, Yezid fasıktır ve sizler Hüseyin’i öldüren Yezîdîlerden olan Şam ehlini izleyen Haleplilersiniz’, diyerek öfkesini belli etmiştir. Timur’un öfkesi karşısında alimler paniğe kapıldı. İbnü’ş-Şihne söz alarak arkadaşı adına özür dilemiş, onun okuduğu bir kitaptan manasını yanlış anladığı bir söz ile cevap verdiğini söyleyerek durumu toparlamıştır” (Cengiz E. , 2021, s. 364-365).

Horasan’da ise Ehl-i Beyt sevgisini suistimal ederek, Hulefa-yi Raşidin’e karşı saygısızlık edenlerin tenbih edilmesi gerçeğidir. Emir Timur ve genel olarak Timurlular, Ehl-i Beyt başta olmakla Hz. Ali’yi sever ve överdi, Ömer, Abubekr ve Osman hazretlerine saygı gösterir, Yezid ve Muaviye’ye nefret ederdi (Torabi, 2010). Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının siyasi iradesi her daim aşırıya kaçınılmasına karşı olmuş, Emevi yanlısı Arap ulemasının gayri Araplara yönelik aşağılayıcı tavırlarına karşı gösterilen sert tepkinin yanı sıra Ehl-i Beyt sevgisinin suistimal edilmesiyle Hulefa-yi Raşidin’in hedef alınmasına da izin vermemiştir. Bunu Saman Yabgu, Gazneli, Selçuklu, Harezmşahlı, İlhanlı, Timurlu ve 16. yüzyılın başlarına kadar devam eden devlet ve beyliklerden geriye kalan tuğra ve sikke örneklerinde de görebiliriz. Buna örnek olarak İlhanlı Hodabende Muhammed Olcaytu Han’a ait iki tür sikke örneği; Birincisi Sultan Olcaytu Darphane: Samsun Tarih: Hicri 710. Alî Tanrının Dostudur, Oniki İmamlar. Ağırlık: 2.06 gr. Sultan Olcaytu Darphane: Bağdad Tarih: Hicri 710. Alî Tanrının Dostudur; Oniki İmamlar. Ağırlık (Döngü İçeriyor): 4.54 gr. İkincisi, Hodabende Muhammed Olcaytu Han Darphane: ? (Ancak yukarıdakiyle aynı) Tarih: Hicri 710. Ebu Bekr, Ömer, Osman, Alî. Ağırlık:

2.09 gr. (John Mason Smith, Kış 2013, s. 354-355). Örneklerden biri de Timurlular dönemine ait basılmış sikkelerdir; mesela, Emir Timur, Şahruh ve hatta Uluğ beyin dönemindeki sikkeler esasen ‘Sözümüz’ emriyle basılırdı, bazılarında ‘La İlahe İllallah Muhammed Resulullah’, sikkenin kenarında ise Hulefa-yi Raşidin’in adları yer alırdı. Bazılarında ise ‘la ilahe illallah muhammeden resulullah aliyyen veliyullah’ ve kenarda 12 İmamın adları yazılırdı (Rafii, 1400/2021). Diğer bir örnek de 1628-1668 yılları arasında 6 defa Osmanlı, Safevi ve Hindistan’a sefer etmiş olan Fransalı Jean Baptiste Tavernier ve 1664-1677 yılları arasında iki defa İran’a gelmiş olan İngiltereli Jean Chardin’in kayıtlarına göre İran’da raic olan sikkelerden birinin ‘*Gazi Beyi*’ sikkesi olduğunu, halkın ‘*Gazi*’ diye adlandırdıkları sikkedir. Görmüş oldukları sikkelerin bazısında “la ilahe illallah muhammeden resulullah aliyyen veliyullah” ve 12 İmam’ın adlarının kayıtlı olduğunu ve bazı eski sikkelerde ise Hz. Muhammed (s.a.v.) ve yerine gelen Hulefa-yi Raşidin’in adlarının geçtiğini bildirmişlerdir (Nafisi, 1949, s. 65).

Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının siyasi iradesini temsil eden Emir Timur’un ortak İslam anlayışı ile ilgili tavırlarına benzer yaklaşımları, siyasi iradeyi temsil eden diğer devlet ve padişahlarda da görülmektedir. Kültür havzasının ortak İslam Anşayışı hep korunmuştur. Yukarıda da değinildiği gibi Fars vilayetinin Fesa bölgesinden olan Ebu’l Haris Arslan Türk el- Besasiri ile Selçuklu Tuğrul Bey arasındaki savaş, Şii-Sünni veya Türk-Pers davası değil, tam tersine medeniyet havzasındaki siyasi iradeyi temsil uğrunda mücadele olmuştur.

Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasındaki ortak İslam anlayışının Şii-Sünni ayrışması 1453’te II. Mehmed’in Rum/Bizans varisliğine soyunması, ardından Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasına ve onun asli kurucu unsuru olan ve Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının ortak İslam anlayışına karşı alternatif İslam anlayışının (*Arap aristokrasisinin hizmetinde gelişmiş olan, gayri Arap Müslümanlara, aşağılayıcı Mevali gözünde bakan, Horasan/Azerbaycan kültür havzasına karşı kin ve nifret besleyen Eş’arîliği benimseyen İslam anlayışı*) gündeme getirilmesi ve Anadolu Türk beyliklerinin art arda ortadan kaldırılmasıyla gündem bulmuştur.

4.2. Horasan/Azerbaycan Medeniyet Havzasında Ortak Kültür ve Ortak Dil Anlayışı

Horasan/Azerbaycan Medeniyet havzasının tarihen bütünlüğünü temin eden diğer bir kültürel olgu da ortak dildir. Ortak dil konusu, kültür havzası için oldukça hayati önem taşımıştır. Emevi Hilafetinin yıkılmasını müteakiben Abbasi Hilafeti döneminden itibaren bütün zorluklara rağmen Türklerin asli kurucu unsur olduğu Horasan/Azerbaycan medeniyet havzası yeniden canlanmaya, Farsça ve onu müteakiben Türk dillerinde fikri-siyasi-medeni cereyanların başlamasına müsait ortam yaranmıştır.

4.2.1. Emevi Zülmüne Karşı ‘Şuubiye’ Hareketinin Başlaması

Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasında en önemli siyasi-medeni cereyan ve Emevi’lerin yıkılmasında da büyük rol oynayan ‘Şuubiye’ hareketi olmuştur. ‘Şuubiye’ Arapça sözcük anlamına göre ‘fırka’, ‘gruh’ ve ‘topluluk’ demektir. İstilah olarak da Arapların Acemlere (*Müslüman gayri Araplar*) üstünlüğünü reddeden, musavat ve eşitlik yanlılarıdır ve Emevilerin sonlarından, yani 7. asırdan itibaren başlamış güçlü ilmi, edebi, içtimai, siyasi ve nizami/askeri hareketin adıdır (Alevi, 2014). 8. asırda Horasan merkezli Ebu Müslim Abdurrahman b. Müslim el-Horasanî – Müslüm Horasanlı, İshak Türk ve onları müteakiben Azerbaycan’da Babek/Böbek/Baybek isyanı Şuubiye hareketinin başarılı olmasında müstesna rolü olmuştur.

Bu hareketin ortaya çıkmasındaki en önemli neden, Emevi’lerin İslam dinini sırf siyasi amaç olarak kullanmaları ve bunun için, *mesela; Peygamber adına: Arap’ları sevmeyen, Müslüman olamaz! Arapları sevmeyenler, benim şefaetimden mahrum olurlar veya Peygamber buyurmuş: Arapları üç meseleye göre çok sevin, birincisi buki ben kendim Arabım, ikincisi Kuran Arapça nazil olmuştur, üçüncüsü cennetin dili Arapçadır* (Momtehen, 2004, s. 285-286)) gibi sahte hadisler üreterek, Türklerin asli kurucu unsur olduğu Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının müslümanlarına karşı oldukça aşağılayıcı tavır sergilemeleri, zalimce davranmaları ve mevali olarak değerlendirmeleri olmuştur. Birçok İslami ilk tarihi metinlerde olduğu gibi İbn Haldun da bu yağma ve talanlardan elde edilen servetlere değinmiştir. İbn Haldun, ‘*Mukaddime*’ eserinde bu konuyla ilgili Mesudi’ye dayanarak şöyle der:

“...Ebu Bekir, Ömer'i veliaht yaptı, kendisinden sonra onun halife olmasını vasiyet etti. Ömer onun izini takip etti. Diğer milletlerle savaştı ve onlara galebe çaldı. Öbür milletlerde mülk ve dünya malı namına ne varsa, bunu çekip almaları için Araplara izin verdi. Bunun üzerine Araplar onları mağlup ederek mülkü ve servetlerini ellerinden çekip aldılar. Sonra hilafet Osman b. Affan (r.a.) 'a ve daha sonra da Ali (r.a.) 'ye geçti” (Haldun, 2007, s. 441).

Diğer tarihçilerin vermiş olduğu bilgilerin yanı sıra Haldun'un da Mesudi'ye dayanarak vermiş olduğu bu bilgiler, gösterir ki, her savaşta olduğu gibi İslam'ın ilk çağlarında da İslamiyet'in mübarek vaadleri suistimal edilmiş ve zenginleşmek vasıtası olarak kullanılmıştır. Haldun, şöyle devam eder:

“...Bunların hepsi de mülkten (saltanattan ve padişahlıktan) geri, onun yol ve yöntemlerine tevessül etmekten uzak durmuşlardır. Üzerinde bulundukları 'İslamın tazeliği' ve 'Arap bedeviliği' hali de onların bu tutumunu pekiştirmişti. Araplar sadece kendilerini maddi nimetlere karşı sırt çevirmeye davet eden dinleri itibariyle değil, aynı zamanda bedevilikleri ve yurtları, alışmış oldukları zor, sert ve çetin hayat şartları icabı olarak da dünya ahvalinden ve refahından en uzak kalmış olan bir millet idi. Kıtlığa ve darlığa, Mudar'dan daha dayanıklı hiçbir millet yoktu. Zira Mudar kabilesi, nebati ve hayvani gıda bulunmayan Hicaz topraklarında yaşıyordu. Verimli arazilerden ve buradaki hububattan menolunmuşlardı. Zira buralardan uzak kalmış olmaktan başka, bu gibi yerler oralara hâkim olan Rabia ve Yemen halkının elinde idi. Onun için verimli topraklardaki bolluğa ve berekete uzanamıyorlardı. Yedikleri şey akrep ve bokböceğinden ibaretti. 'İlhiz' yedikleri için de övünürlerdi. Bu, kan içinde taşla dövülen ve pişirilen deve tüyünden yapılırdı. Yiyecekleri ve meskenleri itibariyle Kureyş'in durumu da buna yakındı. Allah'ın kendilerine ihsan ettiği Muhammed (s.a.) 'in nübüvveti sayesinde, Arap asabiyetinin din üzerinde toplanması, İran ve Bizans milletlerine hücum etmeleri ve dosdoğru bir vaadla Allah'ın kendileri için takdir ettiği toprakları talep etmeleri vaktine kadar vaziyet bu şekilde devam etmişti. Öbür milletlerin mülklerini ellerinden çekip aldıkları ve dünya nimetlerini kendilerine mübah gördükleri vakit artık içinde bulundukları refah denizi coşmuş oluyordu” (Haldun, 2007, s. 441).

Haldun, burada İslamiyet'in zenginlik vasıtası olarak Arap komutanları ve savaşçıları tarafından kullanılmasının sosyo-ekonomik nedenleri üzerinde durarak ona açıklık getirmek istemiştir. Daha sonra İslami metinlerde Acem olarak anılan gayri Arap müslümanların zenginlikleri üzerine İslam adına çökülmesini şu sözlerle ifade eder: “O derecede ki, gazaların birinde her süvariye ganimet olarak taksimde 30.000 veya buna yakın altın düşmüştü. Bu suretle haddi hesabı olmayan servetlere sahip olmuşlardı” (Haldun, 2007, s. 441). Yağma ve talandan elde etmiş oldukları büyük servetlere rağmen Arap yöneticilerin hala mütevazı davrandıklarına dair ise şöyle der:

“Bununla beraber maişet itibariyle sert ve zor hayat sürmeye devam etmekte idiler. Mesela Hz. Ömer elbisesine deriden yama dikerdi. Hz. Ali, 'Ey sarı ve

beyaz (altın ve gümüş) gidin benden başkasını kandırın', derdi. Ebu Musa, tavuk eti yemekten uzak dururdu. Zira o vakitler az bulunması sebebiyle Araplar tavuk yemeyi bilmezlerdi. Araplarda elek diye bir şey mevcut değildi. Onun için buğday ununu kepeği ve kabuğu ile yerlerdi. Bununla beraber kazançları ve gelirleri, dünyada kimsenin sahip olmadığı bir şekilde mükemmel idi" (Haldun, 2007, s. 441-442).

Haldun, Mesüdi'ye istinaden cihat ve gazavatlara katılan savaşçıların elde etmiş oldukları ganimetlerle ilgili şöyle diyor:

"Osman'ın devrinde sahabe menkul ve gayr-ı menkul mal ve servet edinmişti. Katlolunduğu gün, Osman'ın hazinedarının yanında şahsına ait 150.000 dinarı (altını), 1.000.000 dirhemi (gümüşü) vardı. Vadi'l-kura, Huneyn ve daha başka yerlerdeki çiftliklerinin kıymeti 200.000 dinar idi. Ayrıca geriye birçok deve ve at sürüleri de bırakmıştı. Vefatından sonra Zübeyr'in bıraktığı terekesinin sekizde biri 50.000 dinara baliğ olmuştu. Ayrıca geriye 1.000 at ve 1.000 köle bırakmıştı. Talha'nın Irak'tan günlük geliri 1.000 dinar, Serat (Şarat) bölgesinden gelen gelir ise bundan da fazla idi. Abdurrahman b. Avfin harasında 1.000 at vardı. Ayrıca 1.000 devesi ve 10.000 davarı vardı. Öldükten sonra terekesi bölüşülürken servetinin dörtte biri 48.000'e baliğ olmuştu. Zeyd b. Sabit, ancak baltalarla parçalanarak bölüşülecek miktarda altın ve gümüş miras bırakmıştı. Ayrıca geriye bıraktığı servetin ve çiftliklerin değeri 100.000 dinara ulaşmıştı. Zübeyr, Basra'da, Mısır'da, Kufe'de ve İskenderiye'de konaklar inşa ettirmişti. Aynı şekilde Kufe'de bir konak, Medine'de bir ev inşa ettirmişti. Medine'deki evi (o güne kadar Arapların bilmedikleri bir şekilde) kireç, tuğla ve saç ağacından yapılmıştı. Sa'd b. Ebu Vakkas Akik'de bir konak yaptırmıştı. Konak yüksek ve saha itibarıyla genişti. Üst tarafında balkonları vardı. Mikta'd, Medine'de yaptırdığı konağının içini ve dışını kireçle sıvatmıştı. Ya'la b. Münye ölümünden sonra 50.000 dinar ve ayrıca değeri 300.000 dirhem olan akar ve benzeri şeyler bırakmıştı" (Haldun, 2007, s. 441-442).

Bu konu ile ilgili M. Aydoğan, Bahaeddin Ögel'e istinaden şöyle der:

"...8. yüzyılda, Emevi'lerin Türk bölgelerine saldırısıyla başladı ve hemen tüm Türk boyları, kendilerini yoğun bir şiddet içinde buldular. Saldırılarda kullanılan ideolojik gerekçe İslam'ın yayılması, gizlenen gerçek amaç ise, varsıl Türk ve Acem bölgelerinin yağma edilmesiydi. Emeviler, Ortadoğu'yu yağmalamak için Hristiyanlığı kullanan Haçlılar gibi, yöneldikleri eylemin din için savaş (cihat) olduğunu söylüyor, saldırganlığı bu söylem üzerinden meşrulaştırıyordu. Horasan'a vali atanan ve büyük kırımlar (kıyımlar) gerçekleştiren Arap komutan Kuteybe bin Müslim (670-715), Merv kentine saldırırken askerlerine; allah kendi dininin aziz olması için size bu toprakları helal kıldı, diyor ve her türlü yağmanın serbest olduğunu söylüyordu" (Aydoğan, 2013, s. 747-748).

M. Aydoğan, Lev Nikolayeviç Gumilyev'e atıfta bulunarak şöyle devam eder:

"Aynı Kuteybe, birçok kenti ele geçirdikten sonra, birlikte savaştığı insanlara kazandırdıklarını şu sözlerle dile getiriyordu; sizi buraya getirdiğimde örtüleriniz çul ve kilim, yemekleriniz yavandı. Ben size güzel yemekler, nazik giysiler giydirdim.

Bilmediğiniz şeyler öğrettim ve sizi dünyada yüce kıldım” (Aydoğan, 2013, s. 748). Emevi siyaseti, İslamiyet’in temel ilkelerine aykırı olarak, Araplar’ın başka kavim ve topluluklara üstün olduğu düşüncesine dayanıyordu. Bu ırkçı siyasete göre ancak Araplar yönetim ve siyaset işleri ile uğraşmalı, diğer halklar ancak, hizmetçi olabilir... (Aydoğan, 2013, s. 748). “Araplara göre, bütün halklar, onları küfürden İslam’a – imana erdirildikleri için Araplara hep minnettar olmaları gerekmektedir, çünkü kölenin görevi efendisine mutlak itaattır...” Osman Turan da bu konuda kısmen aynı fikirleri paylaşmaktadır... (Aydoğan, 2013, s. 749). Arap olmayan Müslümanlar künye (soyadı, edebi ve devlet lakabı) alamazlar, künye almak yalnızca Araplar’ın hakkıdır. Türkler Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkılışına dek soyadı alamamışlar (Aydoğan, 2013, s. 749). Jean Paul Roux dahil, diğer birçok dönem uzmanlarına istinaden, Türklerin Kuteybe katliamında Müslüman olmadıkları, direniş gösterdikleri ve daha sonra gönüllü olarak Müslüman olduklarına vurgu yapılmakta ve Kuteybe döneminde İran ve Orta Asya’da Türklere karşı büyük katliamların, tecavüzlerin ve köleleştirilmelerin yaşanıldığına dikkat çekilmektedir (Aydoğan, 2013, s. 750-753).

S. Uludağ, Mukaddime’ye yazmış olduğu girişte Emevilerin bu zalim tutumuna ve Şuubiye hareketinin başlamasına dair şu tesbitte bulunmuştur:

“İslam dini geniş bir dini asabiyet dairesi meydana getirerek, Arap ve Kureys asabiyetini bu şekilde tesirsiz hale getirmiş, geniş ölçüde, fakat geçici olarak onun yerini almış, lakin Emevilerden itibaren tekrar ön plana geçen Arap asabiyeti, dini asabiyeti geri plana itmiş. Emevilerin bu davranışı Şuubiye hareketinin zuhuruna yol açmıştır” (Haldun, 2007, s. 95).

Emevi hakimlerinin kuzey İslam alemini tahkir eden bu siyasetlerine karşı Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının kurucu unsuru olan Türkler başta olmakla, oluşturulmuş olan Şuubiye hareketi, Ehl-i Beyt sevgisine ve esasen Kuran’i-Kerim’in Hucurât- 13 ayetine dayanarak mücadeleye başlamışlardır;

يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَىٰكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ؛

Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir diğiden yarattık. Birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık. Muhakkak ki Allah yanında en değerli olanınız, O’ndan en çok korkanınızdır. Şüphesiz Allah bilendir, her şeyden haberdardır (Kur'anMeali, 2023) (Online Kur'an, 2024). Şuubiye’liler, beraberlik ve musavata esaslanır ve Arap’ların Acem’lere (Arap olmayan Müslüman) karşı bir

üstünlüğe sahip olmadığına «الشعوبيه فرقه لاتفضل العرب على العجم» inanırlar (Bastami, 1927, s. 1230).

Emevi'lerin sindirilmesi mümkün olmayan zulümleri karşısında başlatılan bu hareketin başlıca ittifak kaynağı, Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının ortak inanç, ortak kültür imgeleri ve Arapça'nın üstünlüğüne karşı Farsça ve onu müteakiben Türkçe'nin edebi dil olarak ön plana alınması, Arapçanın esasen ilahiyat alanı ile sınırlandırılması ve siyasi yöneticiliğin Arap kökenlilere özgü olması ilkesinin ortadan kaldırılması ve nihayet Türk devlet yapılanmasının ön plana alınması olmuştur.

4.2.2. Ortak Merasimler, Ortak Renk ve Ortak Hukuki Simgeler

Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının ortak inancından kaynaklanan ortak matem ve şenlik merasimleri kültür havzasının birlik ve bütünlüğünde tarihen oldukça önemli yere sahip olmuştur. İslam sonrası kültür havzasında İslami değerler esasında oluşmuş olan ve İslamlaştırılmış ortak inancından ve ortak kültürden kaynaklanan çeşitli merasimler olmuştur. Bunların başında oldukça eski tarihi köklere dayanan yeni yıl- Nevruz/Yengi Gün bayramı ve Emevi karşıtlığı ve Ehl-i Beyt sevgisinden kaynaklanan İmam Hüseyin Matem merasimleri müstesna yere sahip olmuştur. Kültür havzasının ortak milli-dini simgesi haline gelmiş olan Nevruz/Yengi Gün bayramı ile İmam Hüseyin'in matem merasimi genel itibarı ile “*YengiGün/Nevruziye*” ve “*Maktel-i Hüseyin*” (Güngör, 2003) adı ile bütün tarihi metinlerde yüksek saygı ve hürmetle yad edilmiş başlıca en önemli iki merasim olmuştur.

Bu iki merasimin, Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının resmen milli bayramı ve dini yası olarak kabul görülmüş olduğu, Hindistan yarımadası dahil Kitay/Çin'den Anadolu ve Kıpçak bozkırlarına kadar uzanan kültür havzasındaki son bin yılın mektup verileriyle tesbit ve isbat edilir niteliktedir.

Bu iki merasimle beraber bir de Türklerin ‘*Çille*’ dediği 21 Aralık'ı 22 Aralık'a bağlayan yılın en uzun gecesine dair geçirilen merasimdir. Nevruz ve İmam Hüseyin'in matem merasimi, II. Mehmet tarafından kabul edilen Kanunnamelerle resmen yasaklanmıştır (Hammer, 2008, s. 206, 793), ancak ‘*Çille*’ merasimi, Osmanlı'da 16. yüzyılın sonlarından itibaren daha çok köken Suryanice olan ‘*Yelda*’, ‘*Şebi Yelda*’ ifadesi ile değiştirilerek, kutlanmaya devam edilmiştir. Orta Asya'da ise Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının ayrılmaz birer parçası olarak olduğu gibi

aynı şekilde devam etmiştir, hatta buna E. Bahadır Han'ın Şecere-yi Türk gibi tarihi eserlerinde '*Büyük ve Kçük/Küçük Çille*' olarak (*günümüz İran'da olduğu gibi*) rastlıyoruz (BahadırHan, Şecere-i Türk, 2020, s. 175,184). Rus İşgalinden ve özellikle Sovyetler döneminden itibaren '*Nardoğan*' merasimi olarak tahrif edilmiş ve bu şekilde kutlanmaya devam ettirilmiştir.

Görüldüğü gibi II. Mehmet, kabul ettiği ve estağfurullah Kuran'ı-Kerim gibi ebed'ül-abad ma'mulun bih / ebed'ül-müddet/ilel'ebed (*sonsuz kadar esas alınacak Kanunnameler*) olmasını ve kendisinden sonra gelen padişahları bile bağladığını bildirdiği kanunnamelerle (İnalcık H. , 1958 (2014), s. 114).

Anadolu'daki İslam Anlayışı, Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının Ehl-i Beyt sevgisine dayalı İslami anlayışın birer parçası olduğu bütün tarihi verilerle o cümleden 13. ve özellikle 14. yüzyıldan itibaren Anadolu'da yayılmış olan Cengnameler, Dini Hikaleyer, Gazavatnameler, Havernameler ve Menakibnamelerin içeriğinden açık şekilde görülmektedir. Buna örnek Doğan Kaya'nın '*Kültürümüzde Dini ve Cengi Hikayeler*' adlı eserindeki yaklaşık 180 kadar toplamış olduğu dini ve cengi hikayelerdir (Kaya D. , 2021). Yusuf Has Hacib de Kutadgu Bilig eserinde Ehl-i Beyt sevgisi ile ilgili şöyle der: "...onlardan biri Peygamber'in neslidir. Bunlara saygı gösterirsen kutlu ve mutlu olursun. Bunları çok ve içten gelerek sev. Onlara iyi bak ve malla iyilik et. Ay kardeş bunlar Ehl-i Beyt'tir, o sevgili Peygamber'in soyudur. Onları, sevgili Peygamber hakkı için sevin" (Hacib, 2019, s. 332). Mahmud Kaşgarlı 'Divanu Lugati't-Türk' eserinde Ehl-i Beyt sevgisini, İmamları Hz. Peygamber'den sonra yad etmekle göstermiştir:

"Mukaddes Hazreti Peygamber ve İmamların, Haşimi ve Abbasilerin soyundan; efendimiz, velinimetimiz; müminlerin emiri, alemlerin rabbinin halifesi Ebulkasim Abdullah bin Muhammed, el-Muktedi bi-Emrillah'a (kitabını sunduğu Abbasi halifesi) ihtiramla! Allah halifenin ömrünü, daimi ve uzun bir izzet, bahtiyar ve huzurlu bir yaşayış içinde uzatsın!" (Mahmud K. , 2020, s. 2).

Yerinde de değinildiği gibi İmam Hüseyin matem retüelleri tamamen Türk geleneğine göre şekillenip, gelişmiş bir matem türüdür. Bu merasimin hala Rusya Federasyonu'nun Sibiryâ bölgesinde o cümleden Hakas'larda devam ettiği açık şekilde bilinmekte ve görülmektedir. Tebriz, Azerbaycan ve genel olarak İran'da geçirilen Matem'i-Hüseyin Şah Hüseyin-Vay Hüseyin merasimlerindeki bayrak, perçem ve mehraplarda kullanılan, Geyik/Maral, Arslan, Ejderha motifleri buna bir

örnektir. Mahmut Kaşgarlı eserinde gösterdiği; “*Alp Ertonga öldü mü, ıssız ajun kaldı mı, ödleleğin aldı mı, imdi yürek yırtılır*” (Mahmud K. , 2020, s. 19 vb.) temasındaki yas merasiminin İslamileşmiş biçiminin birer devamıdır. (Saljuqi, 2021, s. 19-59), (Tila Asgarzadeh Mansuri, 2021, s. 96-134), (Mughaddam, 2021, s. 135-139), (Vehid, 2021, s. 140-144).

Nevruz/Yengi Gün bayramına gelindiğinde ise bu bayramın Hindistan yarımadası dahil Kitay/Çin’den (*kuzey batı Çinden*) Deşt-i Kıpçak’a kadar uzanan Horasan/Azerbaycan kültür havzasının ortak bayramı ve yeni yıl kutlama merasimi olmuştur. Başka bir ifade ile Avrasya’yı özellikle Asya’yı kapsayan Horasan/Azerbaycan kültür havzasının ortak milli bayramı olmuştur. Genellikle tarihi metinlerde ‘*Türk Bayramı*’, ‘*Türk takvimiyle yeni yıl bayramı*’ olarak kaydedilmiştir. Mesela, Dünya Türklüğünün ve genel olarak Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının ilk Ansiklopedisini yazan ve yazılmasının sorumluluğunu üstlenen Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedani şöyle der: “*Togtay Elçileri 300 atlıyla geldi, Pazar günüydü, Türklerin takvimiyle (Şemsi-Celali) yeni yıl bayramı idi. Kutlamalar, toylar tutuldu... daha sonra Han (Kazan Han) İmam Hüseyin’in meşhedini ziyaret etti...*” (Hemedani R. F., 1994, s. 1309), Sultan II. Murad’ın isteği üzerine Ali Yazıcızade’nin yazmış olduğu ‘*Selçukname*’ eserinde *Câmiu't-Tevârih*’e istinaden henüz Müslüman olmamış Türk Moğollarla ilgili şöyle der:

“*Müslümanlar Kuran’a ant içer, Moğollar (Türk ve Moğollar) Nevruz gününe ki, putperestlerin bayramıdır ve yıllarının evvel/ilk ayının on günüdür ki, aylarının adı budurki zikr edirem: Aram Ay, İkinci Ay, Üçüncü Ay, Dördüncü Ay, Beşinci Ay, Altıncı Ay, Yedinci Ay, Seggizinci Ay, Dokkuzuncu Ay, Onuncu Ay, On Birinci Ay ve Çığşabat Ay*” (Yazıcızade, 2014, s. b417) (Seyfulislam Saljuqi, Azerbaycan-Horasan Medeniyet havzası).

Nevruz bayramıyla ilgili Şah İsmail Hatayi şöyle der:

“*Bir sıradan beri gelun*

Nevrüz idun şāha yetun

Hey gāzīler secde kıun

Gāzīler diyin şāh menem” (Macit, 2017, s. 137)

“*Geldi nevrüz u bahār u ‘ıyd u devr-i dost-kām*

Yār eli tek yiryuzi nağş u nigār oldı yine” (Macit, 2017, s. 496).

Mahmut Kaşgarlı, ‘Divanu Lugati’t-Türk’ eserinde Nevruz bayramına Arapça *En Nuruz* şeklinde değinir ve Türklerin 12 hayvanlı takvimine göre yılbaşı “*Nevruz*” günüdür (Kaşgarlı, 1941, s. 175). Yengigün’den (Nevruz) sonra dört uçaya bölünen yılın ilk üçlüğüne- ilk bahara “*Oğlak Ay*”, sonra “*Uluğ Oğlak Ay*” denir (Kaşgarlı, 1992, s. 344-348). Yusuf Has Hacı, ‘*Kutadgu Bilig*’ (1069) eserinde koç burcunu (21 Mart-20 Nisan) baharın başlangıcı gibi kaydeder. (Hacı, 1947, s. g I,metin, Na Beyit 8,139). Hindistan yarımadası, Kuzey Afrika dahil Kitay/Çin’den Deşt-i Kıpçak’a kadar uzanan Avrasya’da yaklaşık son bin yılın Türkçe, Farsça ve Arapça yazılı eserlerinde genellikle Nevruz/Yengigün, o veya bu şekilde kuzey İslam dünyasının, başka bir ifade ile Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının ortak bayramı olarak kutlanmıştır. Hatta Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının birer önemli parçası olan Hindistan’da bile tarihi kayıtlara göre Gazneli devletinden beri Nevruz/Yengigün bayramı Türk ve İslamiyetin en büyük bayramı olarak kabul görmüştür. Elimizde bulunan onlarca birincil tarihi kaynaklardan biri Rusya / Tver Knezliği’nden 1468’de Hindistan’a sefer etmiş olan Afanasiy Nikitin’in Türkçe kısmen de Farsça, Arabça terimler ve cümleler kullanmış olduğu Rusça Seyahatnamesidir. A. Nikitin’in o dönem Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının bölgesel siyasi iradesini temsil eden Altın Orda’nın birer öznesi olan Moşko/Moskova’da Türkçe ve kısmen Farsçayı bilmesi, kültür havzasının oradaki tarihi etkinliğine açık bir örnektir. A. Nikitin Nevruz bayramıyla ilgili şöyle bilgi aktarır:

“Pavrat’tan Bidar’a Müslümanların Ulu Bayramından (kiril elfabesinde Türkçe olarak: ulu baqraya) 15 gün önce döndüm. Fakat Paskalya Yortusu ve İsa’nın Dirilişi Yortusu’nun, ne zaman olduğunu bilmiyorum, ancak tahminlerime göre, Hristiyanların Paskalya Yortusu, Müslümanların bayramından 9 ya da 10 gün önce olmalı” (Nikitin, 2018, s. VII, IX,19).

Bilindiği üzere Doğu ve Batı kiliseleri arasında farklılıklar olmakla beraber, Paskalya dönemi yaklaşık olarak Mart sonundan Nisan sonuna kadar olan dönemdir. Nevruz Bayramı da 21 Mart olduğu için A. Nikitin tam doğru ihtimalde bulunmuştur.

Türk takvimine dayalı Nevruz/Yengi Gün Bayramı, Selçuklulardan beri tarihi metinlerle tescillenmiş ve günümüze ulaşmıştır ve hala İran’da Türk takvimi Celali, Güneş Takvimi olarak esas alınmaktadır. Güneş/Şemsi takvim, Büyük Selçuklu Padişahı Sultan Melikşah’ın emri üzerine Şuubiye hareketinin önemli bilim adamlarından olduğu iddia edilen matematikçi ve astronom Ömer Hayyam başkanlığındaki bir kurul tarafından bilimsel yöntemlerle düzenlenmiş ve Sultan

Melikşah'ın telimatı esasında bu takvim, 1079 yılından itibaren kullanılmaya başlanmıştır.

Güneş, Türklerin tarihen kutsiyet/kutsallık addettikleri bazen taptıkları cisim olarak her daim kutsiyet/kutsallık arz etmiştir. Reşideddin'in Oğuznamesi başta olmakla diğer bütün Oğuznamelerde o cümleden E. Bahadır Han'ın Oğuzname'sinde mitolojik yaklaşım olarak kabul görülen Türk/Moğolların özellikle de Cengiz Han soyunun, Buyan Han'ın kızı Alanguva/Alan Quva ananın gökten inmiş ışıktan hamile kalması ile doğulmuş olduğuna olan inançtır. Bu ışıktan hamile kalınarak doğulmuş olan Oğlanın adı da Buzancar'dır (Asena, 2023). Güneş'in Türklerdeki kutsiyetine/kutsallığına Bahaeddin Ögel'de birçok alan uzmanı gibi kısmen geniş biçimde değinmiştir (Ögel, 2014, s. 237-246). Güneşe and içmek, hala Kazak ve Kırgızlar'da Nevruz Bayramında yakın tepeye çıkıp, güneşe doğru ellerin açılması, gözlerin güneşe dikilmesi ve güneşe dua etmek gibi adetlerin yaşadığı açık şekilde görülmektedir. Çadırların güneşe doğru kurulması ve kapılarının güneşe doğru açılması adeti de hala yaşamaktadır. Kazak ve Kırgız bayraklarındaki Güneş de bunun birer örneğidir. Arslan ve Güneş motifinin Tacikistan dahil, Orta Asya Türk devletlerinde o cümleden Özbekistan'da devlet bayrağı olarak kullanılmasa da kamu kuruluşu alt kademelerde özellikle de orduda resmen kullanılmaktadır. Karahanlı, Gazneli ve Selçuklu dönemi metinlerden özellikle İlhanlı döneminden itibaren elimizde mevcut olan metin, sikke, resim, perçem, bayrak ve nişanlardan anlaşılan şu ki, '*Arslan*', '*Güneş*', '*Ejderha*' hukuki simge olarak resmen kullanılmıştır. Örnek olarak Karahanlı, Selçuklu ve İlhanlılarda '*Arslan*' esas devlet simgesi olarak kullanılmış ve çoğu zaman hakimlere, özellikle Karahanlı hakimlere unvan olarak verildiğine dair sobut bilgiler mevcuttur. Selçuklularda yüzü aşkın Arslan unvanlı Selçuklu Şah ve şehzadesi vardır. Safevi, Avşar, Zendiye, Gacar²² dönemlerinde de

²² Türklüğün ön planda olduğu, Cengiz Han, Emir Timur ve Safevi devlet varisliğine dayanan Devlet'i-Aliye-i Gacar, Büyük Ağa Muhammed Han Gacar tarafından esası koyulmuş ve en son padişahı ise 1925'de azledilen Ahmet Şah Gacar olmuştur. Gacar sülalesi, resmi devlet kaynaklarına göre Büyük Cengiz Hanın sağ cenah ordu komutanı **Garacar Noyan** neslindendir. Garacar Noyan adı zamanla Gacar olarak telaffuz edilmiştir. Bizim şahsi mülahazalarımıza göre Gacarların kendilerini Cengiz Hanın sağ cenah ordu komutanı Garacar Noyana bağlamaları esasen siyasi yaklaşım olmuştur, çünkü Cengiz Han ve Emir Timur Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının siyasi iradesini temsil eden ve ona tabi olan toplum için İslam sonrası en büyük siyasi ve nizami/askeri şahsiyetler olarak kabul görülüyordu. Aslında Gacar sülalesi, Azerbaycan ve Horasan kökenli Hazar tayfasına mensup olmuşlardır. Bu fikri daha sonralar İran'ın en önemli tarihçilerinden sayılan hürmetli Şirazlı Abdullah Şahbazi de kabul eder. Yeri gelmişken kaydedilmelidir ki, Gacar'ların Türkiye tarihçiliğinde Kaçar olarak yazılması oldukça yanlıştır ve doğrusu Garacar Noyan adından ortaya çıktığı ve Gacar olarak

resmen hukuki simge olarak kullanılmıştır. Hindistan’da ise Babür döneminden itibaren elde olan bütün belgelere göre Arslan, Güneş hukuki simge olarak esas alınmıştır. Kısacası Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının hukuki simgesi olarak Güneş, Arslan ve Ejderha motifi tarihen esas hukuki devlet simgeleri olmuştur.

Bugün Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasındaki yeni kurulan devletlerde Güneş, Arslan, Ejderha motiflerinin resmen hukuki simge olarak tam esas alınmamasının temel nedenlerini, 18. yüzyıl özellikle de 19. yılın başlarından itibaren Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının uğramış olduğu kültürel çözülme ve yıkılmada aramak gerekmektedir.

Kuzey Hazar bölgelerinde o cümleden Tatarlarda 19. yüzyılın sonlarına kadar Güneş ve Arslanla beraber Ejderha motifinin ağır bastığı çoğu dönem kayıtlarında görülmektedir. Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasında Arslan’ın kutsiyeti/kut bulması ile ilgili birçok Türk tarihi rivayetleri vardır. Örnek olarak, Dede Korkut hikayesinin Basat boyunda, Aruz Kocanın küçük oğlancığının av sırasında ormanda kaybolması ve Arslan tarafından alınıp, korunan ve Arslan tarafından emzirilerek yetiştirilen kahraman Basat hikayesidir (TOBB, 2014, s. 491). Destan’da Tepegözü öldüren kişi çağın kahramanlarından olan güçlü, kuvvetli bir yiğit olan Aruz oğlu Basat’tır (Demir N. , 2019, s. 40). Diğer bir rivayette, Aybek ed-Devadari’nin Ulu Han Ata Bitikçi’ye istinaden vermiş olduğu, Karadağ’da cereyan eden Ulu Ay Ata ve Ulu Ay Ana hikayesinde adı geçen bir kadının doğurmuş olduğu çocuğun Arslanlar tarafından alınıp, emzirilerek, yetiştirilmesi rivayetidir (Köprülü M. F., 1983, s. 122).

İslami ve genel olarak tarihi metinlere göre Gazneli özellikle de Selçuklulardan itibaren devlet nişanlarında, hukuki simge olarak Güneş, Arslan ve kısmen Ejderha’nın esas alınması ve Cengizilerden, İlhanlılardan itibaren Güneş-Arslan-Ejderha motiflerinin devletin hukuki simgesi olarak kullanageldikleri bilinmektedir. Güneş-Arslan-Ejderha motifli devlet nişanı, 1925’e kadar İran’ın resmi devlet nişanı olarak, hukuki simgesi olmuştur.

Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının çökmüş ve yakılmış külleri üzerinde inşası yapılmış olan, modern ulus-devlet nazariyesine dayalı yeniden yorumlanmasına başlanılan çoğu çalışmalar, ele alınarak incelenmiştir. 19. yüzyılın sonları, 20. yüzyılın

kaydedildiğini göz önünde bulundurarak Gacar gibi telaffuz edilmeli ve yazılmalıdır (Cavadbeyli, 2024).

ortalarına kadar bayrak, devlet nışanı ve hukuki simgeler üzerine çalışmış olan İranlı, Türkiyeli, Azerbaycanlı, Kazak ve genel olarak çoğu oryantalistin eserleri ele alınarak titizlikle gözden geçirilmiştir. İslam Peygamberi Hz. Muhammed (s.a.v)’e addedilen Ukab, Ak/Beyaz ve Kara/Siyah renkli bayraklar, Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının siyasi iradesini temsilde iddiaı olan Saman Yabgulu, Gazneli, Selçuklu, Harezmşahlı vd. bu gibi Türk devletleri tarafından Emevi dönemi (Ak) ve Abbasiler dönemi (Kara), Bi’at nışanı olarak kullanılmış ve esasen bağlılık aısından hukuki geçerliliği olmuştur. Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının dini cihetten en çok benimsediği Gök/Göy (*yeşil anlamında*) renk olmuştur. Bu da esasen Harunürreşid ve Me’mun döneminden itibaren başlamış ve yaygınlaşmıştır. Abbasilere bağlılık anlamında hukuki simge olarak kullanılan Kara/Siyah bayrak, Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının siyasi iradesini temsil eden İlhanlı devletinin Azerbaycan ve Horasan ordusuyla Abbasilerin, son halifesi el-Mansur el-Müstansır-Billah el-Abbasi’nin halifeliğine son vermesi ile bitmiştir. Bu Bi’at ve bağlılık yemini ilk kez resmen ortadan kaldırılmış ve hakimiyet yeniden resmen Türklerin asli kurucu unsur olduğu Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının siyasi merkezi Tebriz’e iade edilmiştir.

Gelinmiş olan son neticeye göre Türklerin asli kurucu unsur olduğu Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının kutsal ve simgesel renkleri; Kırmızı, Altın Sarısı, Ağ/Beyaz, Gök/Göy (iki kutsal renki çağrıştırır; Dini cihetten kutsiyet/kutsallık addeden yeşil ve mavi anlamındadır), Yas nışanı olarak da esasen Kara/siyah kullanılır²³. Hukuki simge ve devlet nışanı olarak kullanılan esas motiflerin en başlıcaları ise Güneş, Arslan, Ejderha’dır.

4.2.3. Medeniyet Havzasında Ortak Dil Olarak Türkçe ve Farsça

Ortadan kaldırılmış olan Emevilerden sonra kurulan Abbasi hilafetinin ilk başından itibaren Şuubiye hareketi hızlı bir şekilde bütün kültür havzasında yayılmaya başladı. Türklerin kültür havzasındaki hâkim konumları, savaşlarda esas halledici güç olmaları ve diğer taraftan Arap halifelerinin ve ileri gelenlerinin çoğu zaman Türk ileri gelenleri ile kız verip almaları üzerinden kurulan akrabalıkları, Türklerin Halifelerin

²³ Faruk Sümer, Ergin’e dayanarak Türk yas merasimleri ile ilgili şöyle der: “Başlıca derin uzuntu davranışları ise ağlamaktır. Tutsaklık, olum gibi hadiseler sonucunda ordulara **kara şiven girer**, yani ordalar derin bir yasa bürünür, cesur beğler böğürü böğürü ağlarlar, kadınlar saçlarını yolar, yuzlerini ve yakalarını yırtarlar ve ayaklarından ayakkabılarını çıkarırlardı... (Sümer, 1972, s. 414).

yanında etkinliğinin daha çok artmasına neden olmuştur. Türklerin hakimiyeti ve etkinliği altında Arap üstünlüğüne ve egemenliğine karşı ciddi faaliyet gösteren Şuubiye hareketi, edebi müstevide gün geçtikçe güçlenmeye, genişlemeye ve yayılmaya başladı. Arapça dışında mektup dil kullanılması uygun görülmeyen bir ortamda ilk defa Deri/Tacik/Farsça ve kısa zaman sonra Türkçe eserlerin yazılması için dini ulemeden Türk hakimlerin doğrudan müdahalesi ile fetvalar (*Taberî tarafından Arapça yazılan Peygamberler ve Melikler Tarihi, kitabının tefsir bölümünün Farsçaya çevrilmesine dair 20 Maveraiünnehirli ulemeden alınan fetva* (Taberî, 1988, s. 5)) alındı ve mevcut durumda günümüze ulaşmış olan tarihi metinlere göre esasen 10. asırdan itibaren Deri/Fars dilinde kısa bir zaman sonra ise 11. asırdan itibaren Türkçe eserler yazılmaya başladı. Yani Türkçe ve Farsça'nın, yaklaşık 40-50 yıl arayla Horasan/Azerbaycan kültür havzasında Arapçadan sonra esas iki ortak dil olarak kullanılmaya başlandığı elde olan somut bilgiler ışığında tespit edilmektedir.

Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasında Saman Yabgu/Samani, Karahanlı, Gazneli, Selçuklu, Harezmşahlı ve özellikle İlhanlı döneminde Türkçe ve Farsça'nın esas iki ortak dil olarak şahlandığı ve atak yaptığı dönemlerdir. Bugün İlhanlı öncesi Farsça ve Türkçe tarihi eserlerden elimizde bulunan en eski tarihi metin ve nüshaların çoğunluğunun İlhanlı dönemine ait istinsah nüshaları olması, tesadüfi değildir. Çünkü İlhanlı dönemi, Türkçe ve Farsça'nın, Arap dil ve kültür egemenliğini büyük oranda kırdığı ve ona karşı devrimsel nitelikte atak yaptığı ve şahlandığı dönem olarak tespit edilmektedir.

4.2.4. Medeniyet Havzasında İlk Örnek Farsça Metinler

İslam Dünyasında modern ulus-devlet döneminden itibaren Türkçe, Farsça, Arapça dilleri üzerinden yorumlanan çağdaş milliyetçilik, tarihi gerçekliği yansıtmaz. Tarihen Arapça yazarların hepsinin Arap olmadığı gibi Farsça yazarların da günümüzde kendilerini Pers olarak tanımlayanların babası zannetmek esassızdır. Bu ilke, Türk dili için de geçerlidir. Mesela, Türkçe bilmeyenlerin İran'da saraya alınmaması veya devlet görevine getirilmemesine dair onlarca belge ve bilgi mevcuttur. Onlardan sadece biri Mehdi Nevvab Tehrani tarafından 1844 tarihinde yazılmış olan 'Destur'ul-A'gab' adlı eserde değinildiği gibi, Eşref Han Demavendi'nin Türkçe bilmediği için Feth Ali Şah Gacar tarafından ağır şekilde cezalandırıldığı ve 40 gün içinde – gelecek görüşe dek Türkçeyi öğrenmediği takdirde

Sagt (*değersiz, seviyesiz, rusvay olmak, başı aşağı düşmek* (Dehkhoda, 2023)), Meht (*düşmek, aşağı düşmek*, (Dehkhoda, 2023)) ve Sugut (*yenilmek, düşmek, ezilmek*, (Dehkhoda, 2023)) edeceği bildirilmiştir... (Tehrani, 1376/1997, s. 132). Bu ve bu gibi yüzlerce kanıtla göre İran’da Türkçeyi bilmeyenlerin devlet işine alınması mümkün değildi. Buna en güzel örnek; 19. ve 20. yüzyılın ilk çereğine kadar ülkede siyasi ve medeni faaliyetlerde bulunan, hatta Bahai’ler, Meşrutiyetçiler dahil Türkçeyi bilmeyen birini bulmak zordu. Büyük çoğunlukla iktidar dahil Türk karşıtı muhalefet üyelerinin Türkçeyi üst düzeyde bildiklerine ve benimsediklerine dair yüzlerce kanıt mevcuttur. Başka bir ifade ile Türkçeyi bilmeyenin ve derinden benimsemeyenin devlet işleriyle meşgul olması gayri mümkündü. Nitekim, Türkçe, Farsça ve Arapça yazıp yaratanların etnikçe Türk, Pers (*Pers diye bir milletin olduğuna dair somut bir tarihi veri mevcut değildir*), ve Arap olması fikri, bir iddia olup, hiçbir ilmi esasa dayanmaz.

Günümüze az da olmuş olsa ulaşmış olan ilk Farsça metinler, esasen Farsça şiirin babası olarak da anılan Ebu Abdillah Cafer b. Muhammed b. Hakîm er-**Rudeki es-Semerkandi** (Mahyar, 2024) (Öztürk M. , 2008), Ebu Hasan Şehid b. **Hüseyin Cuhudaneki Belhi** (Belhi, 2017), Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed Tusi / **Dakiki Tusi** (Merkez’e Dayere’tol-Moarefe Bozorg’e İslami, 2021) (Yazıcı, 1993) gibi şairlerin şiirleridir. 10. asra ait **Ebu’ül-Muveyyid Belhi** tarafından yazılmış olan “*Acaib’ül-Ber ve Behr ya Acaib’ül-Boldan*”, müellifi belli olmayan 372/982 yılında kaleme alınmış olan “*Hudud’ül-Alem men al-Maşrek ila al’Makreb*”, yine aynı yüzyıla ait ilaça ilgili **Ebu Mansur Muvaffak Herevi** tarafından kaleme alınmış olan “*al’Abniye En Hakayik’ül-Adviye*” ve en önemlisi dönemin ünlü müfessir, tarihçi, muhaddis ve fakih olarak bilinen **Muhammed b. Cerir Taberi** tarafından Arapça yazılmış olan “*Cami’ul-beyan Tefsir’ül-Kuran ve Tarihu’l-rusel ve’l-müluk*” adlı eserlerinin Tarih kısmı Saman Yabgulu/Samani hakimi Ebu Salih Mansur b. Nuh Samani’nin emri üzerine 963’de veziri Ebu Ali Muhammed b. **Ebulfazl Muhammed Bel’ami** (Moghaddam H. M., 2002) (Yazıcı, 1992) tarafından ve tefsir kısmı, “*Tefsir’ul-Kebir*” ise Horasan ve Maveraünnehir ulemasından oluşan bir heyet tarafından toplu şekilde Farsçaya çevrilmiştir.

Nasir Purpirar, Fars dilinin kökeni ile ilgili çalışmasında da aynı sonuca vardığını ve ek olarak bütün boş ve esassız iddialara rağmen Eski Farsça dilinin

mevcut olmadığını, var olan Farsça'nın da Arap elfabesi, Arapça söz hazinesi ve Arapça Grameri üzerinden (*büyük oranda*) oluştuğunu ve bugün Arapça kelime kullanılmadan bir cümle bile yazılmasının mümkün olmadığını haklı olarak beyan eder (Purpirar, 2001, s. 106-110). Muhammed b. Cerir Taberi'nin Arapça yazmış olduğu, Muhammed Bel'ami ve Maverünnahir uleması tarafından Farsçaya çevrilmiş olan bu eserlerin günümüze ulaşmış en eski nüshaları 1190 sonrasına, daha doğrusu 13. yüzyıla (*yani İlhanlı dönemine*) ait olduğu ve A'stan'i-Kods-i Rezevi kitaplığında korunduğu bildirilmektedir (Lisna, 2017). Yeri gelmişken kaydedilmelidir ki, Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının İslam öncesi eski tarihi ile ilgili özellikle de Sasani'lerle ilgili ileri sürülen fikirlerin, temel kaynağı tamamen revayetlerden oluşan Muhammed b. Cerir Taberi'nin tarih eseridir.

Kur'an-ı Kerim'in istinsah tarihi ve yeri kısmen belli olan, en eski nüshalarından biri Doğu Kufi Yazısı ile Şaban hk. 292 / Haziran 905 tarihinde günümüz İran'ın Tus Şehrinin Noğan vilayetine ait Kheyghan/Haygan köyünde Ahmed b. Ebu'l-Kasım el-Haygani tarafından kaleme alınan ve şu an Chester Beatty'nin İslami Koleksiyon 1417B numarası ile 128 mm x 103 mm x 18 mm (yükseklik x genişlik x derinlik) boyutlarında, otuz ciltlik bir set olarak sergilenen eserdir (el-Haygani, 2023). Kur'an-Kerim'in bu nüshasını konumuz açısından önemli kılan, müstensih tarafından Farsça düşülen nottur:

Tercümesi: “*el-Heygani hattıyla bu eseri, Acemce yazdım, teşkil ettim veya düzelttim*²⁴”.

Burada kullanılan ‘Acem’ce’ ifadesi günümüz tahrif edilmiş anlamı ile ‘Pers’ değil, ‘Türk Tarihine Genel Bakış’ bölümünde değinildiği ve aşağıda da ayrıca ele alındığı gibi, Arap olmayan müslümanların o dönemde kullandıkları dil ve toplum kast edilmektedir. Hatta Aşık Paşazade kendi eserinde Acem’lerin Türk ve Yafes kökenli olduklarını açık şekilde şu sözlerle beyan eder: “...*Araplar aynı zamanda Rum ve Acem (İranlılar) üzerine de üstündüler. Yafes neslinden olan Acemler gayrete gelip Arapların üstünlüğünü yok etme yollarını aradılar. Kendileri gibi Yafes neslinden olan göçebe Türkleri dayanak edinerek Araplara karşı üstünlük sağladılar*” (Paşazade, 2013, s. 34-35). Kur'an-ı Kerim'in bu eski nüshasının, müstensihinin köken Türk veya

مَا يَفْعَلُ اللَّهُ بِعَذَابِكُمْ إِنْ شَكَرْتُمْ وَآمَنْتُمْ وَكَانَ اللَّهُ شَاكِرًا عَلِيمًا
این جامع را بعجم درست بکردم و کتب الخیقانی بخطه²⁴

gayri Türk olmasına dair bir bilgi yoktur, ancak Horasan'ın Noğan vilayetinin tarihen Türk ağırlıklı bölge olduğu bilinmektedir.

Diğer önemli bir Farsça eser, **Ebul'Kasim Firdevsi**'nin (Merkez'e Dade'ye Nur, 2020) (Kanar, 1996) daha sonra esinlenerek faydalanmış olduğu Saman Yabgulu dönemi Tus hakimi Ebu Mansur Muhammed b. Ab'durrazzak Sipehsalar'ın emri üzerine **Ebu Mansur Me'meri b. Abdullah** tarafından 957'de düz yazı olarak yazılmış olan ve '*Şahname*'ye Giriş / *Şahname*'ye Ebu Mansuri' adıyla bilinen eserin günümüze ulaşmış olan kısmıdır (Khetibi, 2020) (Dictionary Abadis, 2023) (İCDU, 2023). Ebü Reyhan Muhammed b. **Ahmed el-Biruni**'nin '*el-Aşarül-Bakiye*' eserinin 37-38-116 sayfalarında geçmiş bu giriş yazının en eski nushası, *Şahname*'nin eski mukaddemesi ve Baysungur *Şahname*'sinin yeni girişidir (Wikishahnameh, 2023) ki, aşağıda değinileceği gibi bunların günümüze ulaşmış olan en eski nushası 13. yüzyıla, yani İlhanlı dönemine aittir.

Bir de değinilmesi gereken en önemli örneklerden biri **Ebul'Kasim Firdevsi**'nin (Merkez'e Dade'ye Nur, 2020) (Kanar, 1996) dünyanın, İslam dünyasının özellikle Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının Kitay-Çin'den kuzey Afrika'ya ve Hindistan yarım adası dahil uc Sibiry'a'dan Deşt-i Kıpçak'a kadar geniş alanda en çok tanınan, bilinen ve çoğu kültürel imgelerde örnek alınan eserlerden sayılan ve Gazneli Mahmud'un / Ebü'l-Kasım Yeminü'd-devle ve Eminü'l-mille Kehfü'l-İslam Nizamü'd-din Gazi Mahmud b. Sebük Tegin'in (Merçil, 2003) taşvikiyle 1009 tarihinde yazıldığı (Ghenevati, 2022) kayıtlarda geçen "*Şahname*" eseridir (Merkez'e Dade'ye Nur, 2020).

Firdevsi'nin günümüzde mevcut olan '*Şahname*' eserindeki Türk karşıtı imgelerin göze çarpar şekilde çok olmasına rağmen Türk devletleri ve halkları arasında en çok okunan, yayılan ve sevilen eser olması kendi başına tartışılır bir meseledir, çünkü Türklerde oldukça yüksek olan boy ve uruk asabiyeti, milli his ve duyguların güçlü olmasına rağmen niçin böyle bir eser, en çok Türk hakimleri tarafından çoğaltılan ve okunan eser olmuştur? Son iki-üç yüzyıl içinde '*Şahname*'nin metninde büyük tahriflerin olduğu ve İran-Turan deyiminin manipülasyona uğratılmış şeklinin yorumlandığı kesindir. Ancak bunun tesbiti üzerine taraflarca kabul edilen ciddi bilimsel ve objektif bir çalışma ortaya konulmamıştır. Bilindiği üzere Firdevsi'nin *Şahname* eserinin en eski nushası (bir kısmı) 1217 Florans ve tam metin olduğu iddia

edilen 1276 Britanya nüshalarıdır ve bini aşkın başka nüshaların olduğu da bilinmektedir (İmna Haber Ajansı, 2021) (Ahmedi, 2020). Nüshaların çok olmasından dolayı her türlü tahrife açık olmuştur. Son dönem meselenin aydınlatılması için Firdevsi Şahname'sinin Türkçe nüshaları üzerinde durulmuştur. Konuyla ilgili Memluk dönemine ait Türkçe “*Şahname*” eserinin üzerinde araştırmacı İ. Duzal çalışmaktadır. Ben ise Kazakistan Bilimler akademisinin arşivinden elde etmiş olduğumuz diğer bir Türkçe “*Şahname*” nüshasının üzerinde çalışmayı düşünüyorum. Bu yazma eser, Kazakistan Bilimler Akademisi tarafından pdf olarak şu bilgiyle; *Қолжазба – 1187. Молда Ораз. Шахнаме дастанының қазақша нұсқасы.pdf* ve Kiril elfabesi ile: *MOLDA ORAZ. ‘ŞAXNAME’ Dastanining Kazakşa Nuskası* olarak paylaşılmıştır (Ораз, 2023). Yazma eserin ne zaman kaleme alındığı bilinmiyor, ancak Kazakça olduğunun kaydedilmesine bakılmaksızın, eserin klasik ortak Türkçe’de kaleme alındığı görülmektedir.

Farsça önemli eserlerden biri de Büyük Selçuklu veziri **Nizamülmülk**/Ebu Ali Kıvamüddin (*Gıyasüddeve, Şemsülmille*) Hasen b. Ali b. İshak et-Tusi'nin 1092’de yazmış olduğu ve Sultan Melikşah’ın da beğenmiş olduğu ‘*Siyasetname (Siyerü’l-Mülük)*’ eseridir (Özaydın A. , Nizamülmülk, 2007). Bu Farsça eserin en eski nüshası, 1274’de Hüseyin b. Zekeriya b. Hacı Hüseyin Dehestani tarafından Hanbalık kağıtları üzerine yazılmış olan nüshasıdır ki, şu an Tebriz’de diğer yaklaşık dört bin yazma nüsha ile beraber korunmaktadır. Yerigelmışken kaydedilmelidir ki, bu nüshalar arasında zengin Türkçe metinlerin 9. asrın sonlarına ait Arapça Kur’an-i kerim’in satırları Türkçe tercümelerin olduğu bildirilmektedir, ancak açıklanmadığı ve kapalı tutulduğu için bu bir iddia olarak kalmaktadır.

Somut verilerden görüldüğü gibi Farsça eserlerin 10. yüzyıldan itibaren ilk yazılma ve yayılma merkezi Maveraünnehir, kuzey doğu Horasan, Samarkand, Buhara, Merv, Belh, Herat ve daha sonra Tus ve Nişabur bölgeleri olmuştur.

Farsça, günümüz İran’ın merkez ve güney bölgelerine 12., 13. ve 14. yüzyıllarda ulaşmıştır. Elimizde mevcut olan nüshalara göre İsfahan’ın ilk Farsça yazar edibi, **Cemaleddin Ebdur’rezzak İsfahani** olmuştur. C. E. İsfahani’nin defalarca Azerbaycan’a olan seferi ve oradaki Farsça yazmaya başlayan ulemlarla olan görüşleri sonrasında Farsça divan yazmış olduğu düşünülür (Nurian, 2010). Ondan önce Farsça yazmış olan edip arayışları, henüz bir sonuç vermemiştir.

Şiraz'a ise Ebu Muhammed Sa'di Müşerrifüddin (Şerefüddin) Muslih b. Abdillan b. Müşerrif Şirazi / bilinen kısa adıyla **Sa'di Şirazi** (ö. 1292) ve Hacı Şemseddin Muhammed/**Hafız'i-Şirazi** (ö. 1390 [?]) dönemlerinde, yani 13. ve 14. yüzyıllarda Türk hakimlerinin doğrudan taşvik ve himayeleriyle ulaşmıştır.

Tarihi kaynaklardan anlaşıldığı gibi bu iki büyük şairin Farsça yazıp yaratmalarının himayecisi ve müşevviki de Türk hakimler olmuştur. Sa'di Şirazi, 'Sa'di' mahlasını/lakabını da Fars bölgesinin hakimi Salgurlu/Salur hanedanının (1148-1286) en önemli hakimlerinden Sa'd b. Zengi'nin şerefine benimsemiş (Aga Khan III on Hafiz and the Place of Iranian Culture, 2019) ve meşhur "Gülistan" eserini Ebu Bekir b. Sa'd b. Zengi adına kaleme almıştır.

Salgurlular hakimiyeti, Şiraz ve genel olarak Fars eyaleti için büyük ni'met olmuş (Merçil, 2009) ve Şiraz'ın Dair'ül-İlm merkezine dönüşmesinde hayati rol oynamıştır. Günümüz Şiraz, çoğu tarihi varlığını bu sülaleye borçludur demek yanlış olmayacaktır. Hafız'i-Şirazi'nin de yerli Türk hakimlerinin himayesi ve teşvikinden yararlandığı tarihi verilerden tam sabittir.

Farsça, Azerbaycan'da İran'ın güney kısmından daha erken bir zamanda, yani 11. asırdan itibaren Horasan, Orta Asya ve Doğu Türkistan'la paralel şekilde gelişerek devam etmiştir, mevcut somut verilere göre Azerbaycan'da Tebriz'de ilk Farsça yazan edip **Tebrizli Katran**'dir (ö. 1073). Tebrizli Katran'la başlayan bu süreç, **Şirvanlı Feleki** (ö. 1181), **Beyleganlı Mecir** (ö. 1181), Afzel'iddin Bedil b. **Neccar Şirvani** kısa adıyla **Şirvanlı Khaghani/Hakani** (ö. 1199), **Genceli Nizami** (ö. 1217) (*Genceli Nizami'nin yaratıcılığı Türkçe ve Farsça dillerinde olmuştur. Türkçe eseri de yeni bulunmuştur*) (Wikifeqh Daneshname'ye Hozevi, 2023) vd. ileri gelen ediplerle gelişerek devam etmiştir (Merkez'e Dayere'tol Moarefe Bozorg'e İslami, 2023) (Pejuheshgade'ye Bagher'el-Ulum, 2023) (ganjoor, 2023).

Bu süreç, Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının siyasi iradesini temsil eden Saman Yabgulu/Samani Türkleri (Hemedani R. F., 1992, s. 5, 62, 22, 59,71) (Es-Sabi, 1965, s. 129), (Makdisi, 1877, s. 140-141), Karahanlı, Gazneli, Selçuklu, Harezmsahlı ve özellikle İlhanlı dönemlerinde kültür havzasının bütün bölgelerinde o cümleden Hindistan yarım adası dahil, kuzey Hazar bölgesi, Deşt-i Kıpçak ve Anadolu'da gelişerek devam etmiştir.

Azerbaycan ve Horasan’da olduğu gibi Farsça Karahanlı diyarında da büyük önem arz etmiştir. Karahanlı hakimlerinin adına **Suzeni Samarkandi** (*Tac’ül-Şuara*), “hamileri olan Karahanlı Hükümdarı Arslan Han ve Kılıç Tamgaç Han’ı, ayrıca Sultan Sencer’i de methetmiştir” (Yıldırım, 2010). **Am’ak-i Buhari** (Emirü’ş-şuara), “Semerkant’da İlek²⁵ Hanlar’dan (Karahanlılar) Hızır Han’ın (1080-1081) sarayına intisap ederek büyük itibar gördü ve emirü’ş-şuarâ unvanını aldı” (Yazıcı, 1989). **Reşidi Semerkandi** (seyyidü’ş-şuara), “Karahanlı Hızır Han bin İbrahim’in sarayında bulunan Reşidi için seyyidü’ş-şuara lakabı verilmiştir” (Mehdevi, 2022) (Özgeriş, 2013, s. 149). **Rezieddin Nişaburi** “Selçukluların ve Karahanlıların meddahlarındandır” (Feyyaz, 2022). **Şehabeddin Nesfi**, **Şems Tebesi** gibi çoğu edipler tarafından yazılan Farsça medhiyeler buna açık örneklerdir (Merkez’e Dayere’tol-Moarefe İslami, 2023).

Bahaeddin Ögel, modern ulus-devlet nazariyesi üzerinden Pers-İran/İran-Pers açısından yaklaşarak Orta Asya’da kullanılan Farsça ile ilgili şöyle der:

“Göktürk çağından önce de Türkler arasında İran kültür (aslında Horasan/Azerbaycan kültür havzası) tesirlerini görebiliyoruz. Çünkü Göktürk devletini kuran ve bir nevi Türklerin soylu tabakasını teşkil eden Batı Türkleri Altay Dağları ile bunun batısında oturuyorlar ve İran alemine çok yakın bulunuyorlardı. İlk Göktürk unvanlarında, İran tesirlerinin bulunması, Türklerle İranlılar arasındaki kültür münasebetlerini gösteren bir belirtidir. Göktürklerde Çin tesirleri ise, ancak VII. asrın birinci yarısından sonra görülmeye başlamıştır. Ayrıca Orta Asya’nın yerli halklarından, İran dilinin oldukça ayrı bir lehçesi olan Soğdça’yı konuşan ve yazan birçok Orta Asya’lı kavimler de mevcuttu. Bunlar Orta Asya’nın yerli halkları idiler. Fakat İran kültürüne bağlılıkları vardı. Bu sebeple Türklerin Suğdak dedikleri bu halkların tesiriyle, Altay Yaratılış efsanesinin meydana gelmiş olması çok muhtemel görülebilir” (Ögel, 2014, s. 451).

Bu da Farsça ve onu müteakiben Türkçe’nin Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının ortak medeni dili olarak bütün kültür havzasında kullanıldığına bir örnektir. Görüldüğü gibi Türkçe özel bir bölgeye ait olmadığı ve genel olarak bütün kültür havzasına ait olduğu gibi Farsça’da özel bir bölgeye ait olmamıştır. İran’ı Farsça üzerinden yorumlamak, İran Türklerini yok saymanın en bariz örneğidir ve bu da bütün tarihi verilere ters düşer.

²⁵ Tarihi metinlerde Karahanlıların lakabı olarak okunan “İlek” ifadesi, yanlış okunmanın birer ürünüdür. Doğrusu, E. Bahadırhan’ın da (Bahadırhan, Şecere-i Türk, 2020, s. 46) gösterdiği gibi “İlk Han” ve “İlk”dir.

Türk devletleri tarafından Deri dilinin Derbar/Saray dili olarak işlenip hazırlanmasına, seçilmesine sebebiyet veren birçok amiller var ki, uzmanları tarafından çözüme kavuşturulmasını beklemektedir. Örnek olarak, Farsçanın daha eski örnekleri, günümüz İran arazisinde değil, Çin Halk Cumhuriyeti'nin Doğu Türkistan eyaletindeki Hoten ve Oyluk bölgesinde bulunmasıdır. İbri elfabesinde Farsça yazılmış olan, 750-800 yıllarına ait edilen, Hoten ve Oyluk kazılarında elde edilmiş olan bu belgeler, Hz. Musa'nın On Emridir. Bu iki belgenin birincisi ve şu an Britanya Muzesinde korunan Oyluk mektubu, ünlü Macar arkeolog Sir Marc Aurel Stein tarafından 1901'deki Oyluk kazılarında elde edilmiştir. İkinci belge ise Hoten mektubu olarak bilinen ve 2004 yılında aynı bölgeye yakın diğer bir kazıdan elde edilmiştir. Mektupların resmi için; (Ucla, 2023).

Türkçe ve Farsça üzerinden inşa edilen ve Asya'yı kapsayan Horasan/Azerbaycan Medeniyet Havzasının iyi anlaşılması için bu iki dilin başlangıç ve yayılma alanı üzerine ciddi objektif ve bilimsel çalışmalar gerekmektedir.

İlginç olan bir konu da Fars/Farsçanın merkezi olarak günümüz İran arazisinin gösterilmesine ve İran'ın Türk ve Türklükten tecrit edilmesine hesaplanmış olan projenin iflasına neden olacak tarihi somut verilerin mevcut olmasıdır. Bunlardan biri, Farsça'dan daha önce Türkçenin günümüz İran'da (*Horasan bölgesi istisna olmakla*) gündeme gelmesi ve ilk Türkçe İslami metnin Tebriz'de yazılmış olması gerçeğidir. Farsça ve Türkçenin, Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının iki müşterek/ortak dili olarak bütün kültür havzasında siyasi iradeyi temsil eden Türk devletleri tarafından kullanıldığı tarihi verilerle tespit ve tasvip edilmiştir.

4.2.5. Medeniyet Havzasında İlk Örnek Türkçe Metinler

Modern ulus-devlet anlayışı üzerinden yorumlanan millet ve milliyetçilik tezisine dayanan resmi yaklaşımların takdimine göre Türk ve Türklüğün Batı Asya'daki 7-8 bin yıllık medeniyeti içinde değil, Sibiry'a da ve uzak doğuda aranması ön plana alınmış ve bunu müteakiben ilk Türkçe İslami metin de '*Kutadgu Bilig*' ve '*Divan Lugatit Türk*' olarak bilinmektedir. Başka bir ifade ile Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının merkezi bölgesi, Türk ve Türklükten arındırılarak, Pers/Perslik üzerinden yorumlanmak istenen yeni modern ulus-devlet inşası olarak ileri sürülen İran/Pers kimliğine devredilmiştir. Buna göre de kültür havzasının merkez bölgesinin, Pers olarak algılanması sağlanmış ve Türk dünyasından soyutlandırılmıştır.

İran'ın modern ulus-devlet öncesi hayatındaki Türk ve Türklüğün tamamlayıcı esas faktör olmasıyla ilgili henüz birçok tarihi gerçekliklerin ve Türkçe metinlerin açıklanmadığı bilinmektedir. Buna rağmen elde olan kısıtlı tarihi metinlerden anlaşılan şu ki, ilk İslami Türkçe metin, 1058 tarihli Hz. Ali'nin Müslümanlara hitaben fermanının, Tebriz'de Arapçadan satırlı olarak Türkçeye çevrilmiş metnidir. Bu Türk dünyasında ilk Türkçe İslami metin olma hasebiyle oldukça büyük önem arz eden tarihi bulguya geçmezden önce, maddi ve tarihi değeri ondan da hiç eksik olmayan, Kuzey İslam dünyasının ilk mescidinin İran'ın Damğan bölgesindeki **Tarihane/Tanrihane** mescidinin olmasıdır.

Tarihane mescidi, iki söz birleşmesinden, Tanrı-Hane'den oluşmuş ve Tanrıevi demektir. Azerbaycan, Anadolu ve İran'da konuşulan tarihi Türkçede çoğu zaman 'nr' sessiz harfleriyle oluşmuş kelimelerde 'n' harfinin düşmesi görülmektedir. Buna göre de 'Tanrı' kelimesi, 'Tari' olarak ifade edilir. Tarihane mescidinin, Kuzey İslam dünyasının/Türk dünyasının ilk tarihi mescidi olarak Kitay/Çin, Hindistan yarımadası dahil, Orta Asya, kuzey Hazar, Deşt-i Kıpçak, Kuzey Afrika ve Anadolu'daki tarihi mescidlerin mimari cihetten birçoğunun örnek aldığı esas mimari üslup olduğu bilinmektedir. Tarihane mescidinin Kitay/Çin, Hindistan, Orta Asya, Anadolu ve Mısır'da Tolunoğulları döneminden itibaren örnek alındığına dair bazı bilimsel çalışmalar mevcuttur, ancak bu çalışmalar çoğu zaman Pers düşünce sistemi üzerinden tahrif ve yorumlanmış olduğu için bilimsel önemini büyük oranda kaybetmiştir. Buna göre Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının ortak sanat ve mimarlık konuları üzerine ciddi bilimsel ve objektif çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Arkeoloji, Tarihi sanat ve mimarlık alanında yapılmış olan tetkik ve araştırmalardan genel hatlarıyla elde olan bilgi ve verilere göre, adından da belli olduğu gibi Türkçe olan 'Tarihane Mescidi', Selçuklu döneminde kuzey İslam dünyasında inşa edilmiş olan birçok camilere mimari ve sanatsal cihetten örnek teşkil etmiştir. Tarihane mescidinin inşası, ilk İslam dönemine ait olduğu fikri ağır basmaktadır. Mescidin mimarı üslubundan anlaşılan şu ki, Cami, Emevilerin sonlarına ve Abbasi'lerin ilk dönemlerine aittir. Büyük olasılıkla Tarihane Mescidi'nin inşası ilk Abbasi halifesi Ebü'l-Abbas Es-Seffah ve Harunürreşid dönemine, yani hk. İkinci asrın ortalarına (*m. 8. asrın sonlarına*) aittir. Mescidin minaresi hk. 420-430/m. 1029-1038 yılları arasında yeniden imardan geçirilmiş ve Ebu Harb Behtiyar Memduh Menuçehri adına Kufi

hattıyla bir ketibe de eklenmiştir (Damghan University, 2023), (Tasnim Haber Ajansı, 2014), (İrna Haber Ajansı, 2020), (Meliki, 2013).

Miratül Boldan'ın yazarı Marağalı Mohammad Hassan Khan Etemad al-Saltana, Tarihane Mescidinin, Hz. Ali'nin emri esasında yapıldığını iddia eder, Fransız Arkeolog Andre Godard, Mescidin yapılış tarihini hk. İkinci asrın ortalarına ait olduğunu bildirir, Amerikalı Mimar ve sanat bilim adamı Arthur Upham Pope yapılış yıllarını hk.130-170/m.745-785 ve İranlı Mimar ve sanat hocası Muhammed Kerim Pirnia hk. 150 yılı olarak tespit etmiştir (Filenab, 2023).

Hk.450/m.1058 yılında Hz. Ali'nin Müslümanlara hitaben fermanının, Tebriz'de Arapçadan Türkçeye çevrilmiş metnine gelince; bu Türk dünyasında ilk Türkçe İslami metin olma hasebiyle (*şimdiye kadar bulunmuş ve tespit edilmiş olan eserlere göre*) oldukça büyük önem arz etmektedir. Böyle muazzam ve önemli bir eserin 1058 yılında Tebriz'de Arapçadan Türkçeye çevrilmesine dair ilk bilgi İran'ın yarı resmî gazetelerinden Ettelaat, Hamshahri 02.11.1998 tarihli baskılarında ve resmi TV I kanalı tarafından 01.11.1998 tarihinde sunulan programla bilim dünyasına açıklanmıştır. Eserle ilgili şu bilgiler yer almıştır: Bu oldukça önem arz eden tarihi metin, 6.75 metre uzunluğunda ve 35 santimetre eninde deri üzerinde Kufi Suls'a mütemayil Neseh hattıyla altın renginde kaleme alınmıştır. Kufi hattıyla Arapça yazılmış her satrın altında Türkçesi verilmiştir. Bu muhteşem Arapça-Türkçe eser, 1058 yılında Tebriz'de kaleme alınmıştır. Hz. Ali'nin Müslümanlara hitaben tarihi fermanı olarak bilinen bu antlaşma, esas itibarıyla Müslümanların gayri Müslümlere özellikle Nesranilere/Nesarilere karşı uygun olmayan kötü davranışlardan sakınmalarına vurgu yapan ve dinlerin özgürlüğüne değinen Antlaşma, hk. 40. yılda Hz. Ali'nin buyuruğu esasında Hişam İbn Utbe İbn Vakkas (El-İslam Sual ve Cevap, 2018) (Çubukcu, 1997) tarafından Hazkil adıyla ünlü olan Bedi'ul-Kefel'de yazılmıştır. Bu antlaşma, **Za'hak bin Ac'lan** tarafından 1058'de Tebriz'de İstinsah edilmiş ve Türkçe tercümesiyle beraber deri üzerine işlenmiştir.

Hz. Ali'ye ait bu antlaşmanın o tarihte Tebriz'de Türkçeye çevrilmesi, hem Türkçenin o dönem Tebriz başta olmakla Azerbaycan ve İran'daki önemini ve genel olarak kuzey İslam dünyasındaki İslam anlayışının Ehl-i Beyt sevgisini açık şekilde göstermektedir. Bu Türk dünyası için baha biçilmez eser, uzun süre İsfahan'ın Kırk Sütun sarayında asılı olarak sergilenmiş, şu an ise Kırk Sütun müzesinde muhafaza

edilmektedir (Ettelaat, 1998) (Hamshahri, 1998) (Honari, 01.11.1998) (Raşidi, 2007, s. 228).

Üçüncü Türkçe İslami metin ise Emevilerin gayri Arap Müslümanlara karşı aşağılayıcı siyasetlerine karşı Tebriz-Meşhed merkezli Horasan/Azerbaycan kültür havzasında başlatılmış olan Şuubiye cereyanının Türkçe kanatının ilk önemli temsilcilerinden biri olarak, Yusuf Has Hacib tarafından manzum olarak ‘*Siyasetname, Siyeru'l-Mülük*’ türünde kaleme alınmış olan ‘**Kutadgu Bilig**’dir.

Şuubiye hareketinin Fars dilli nümayendesi Firdevsi’nin ‘*Şahname*’ eserini (*Nazım ve vezni bakımından* (Hacib, 2015, s. Ön Söz)) örnek aldığı görülmektedir. Şuubiye hareketinin ciddi ve önemli bir temsilcisi olduğu da eserinden tam anlaşılandır. Şuubiye hareketinin ciddi bir nümayendesi olduğuna, Yaşar Çağbayır da değinmiştir (Hacib, 2019, s. 7). Yusuf Has Hacib hakkında bilgi yok denilecek kadar azdır. Eserinde bir kez söz edilmektedir; oda sadece isminin ‘*Yusuf*’ olduğuyula ilgilidir (Hacib, 2019, s. 15).

Eserin 1069-1070 yılında Kaşğar’da tamamlandığı ve 18 ay sürdüğü kayıtlıdır (Hacib, 2019, s. 17). Eserini, Kaşğar’da ‘*Arslan*’ lakabını hukuki devlet simgesi olarak kullanan Karahanlı Hanlar Hanı, Tavgaç Kara Buğra Han Ebu Ali Hasan b. Süleyman Arslan Kara Han’a sunmuş ve huzurunda okumuştur (Hacib, 2019, s. 17). Ebu Ali Hasan Arslan Kara Han, eseri beğenmiş, takdir etmiş ve Yusuf Has Hacib’i devlet yönetimindeki en önemli ikinci makam olan haciblik görevine getirmiştir. Arslan Kara Han hakkında yeterli bilgi yoktur. Wilhelm Barthold, ‘*Kutadgu Bilig’in Zikrettiği Buğra Han Kimdir?*’ adlı çalışmasıyla tespit etmeye çalışmıştır (Hacib, 2019, s. 17). Müellifin doğum yılının 1019 dolaylarında olduğu ve vefatının 1077 yılında olduğu tahmin edilir (Hacib, 2019, s. 18). Yazar hakkında bilgimiz sadece kitaba sonradan eklenmiş olan biri mensur, diğeri manzum iki mukaddimeden edindiklerimizden ibarettir. “*Bu kitabı yazan Balasagun şehrinden takva sahibi bir zattır.*” (A23/24), “*Dikkatle bak, bu kitabı telif eden insan insanlar arasında ileri gelen hünerli bir kimse imiş.*” (B54), “*Yaşadığı yer Kuz-Ordu memleketi imiş, kendisi asil bir aileden olup dili de buna göredir.*” (B57) (Hacib, 2019, s. 15).

Eserin şu ana kadar bulunmuş ve açıklanmış olan sadece üç nüshası mevcuttur; Fergana/Nemengan, Kahire ve Herat olarak okunmuş olan nüshalardır. Fergana/Nemengan nüshası, sadece ihtimal olarak 14. yy.’ın ilk yarısında veya 13.

yy.’dan önce (*Viyana nüshasının baskısında, 12. yüzyılın sonları 13. yüzyılın başları* (Hacib, 2015, s. Giriş) ve Fergana ile Kahire nüshalarının baskılarında ise XIII. yüzyıldan daha eski olmamalıdır, ifadesi yer alır (Hacib, 2015, s. Ön Söz) (Hacib, 2015, s. Ön Söz). Harezmi çevresinde (*buda sadece bir iddadır*) Arap harfleriyle 223 yaprakta (*446 sayfada*), 6107 beyitte istinsah edilmiş olduğu bildirilir (Hacib, 2019, s. 29-30).

Kahire nüshası, Memluk Sultanlarından Melik’ün-Nasır’ın kölesi İzzeddin Aydemir ed-Devatdar’ın adına Arap harfleriyle istinsah edilmiştir. Müstensihin adı kayıtlı değildir. 196 sayfadır. Her sayfada 17 satır ve ekseriya 15-17 beyit vardır. Toplam 5800 beyittir (Hacib, 2015, s. Ön Söz).

Viyana’da muhafaza edilen, Herat olarak okunan nüsha ise 1439’da Arap harfli bir nüshadan Uygur harfleri ile istinsah edilmiş, 95 yapraktan ve toplam 5971 beyitten oluşur (Hacib, 2015, s. Ön Söz). Ketebe kayıtlarından Timur’un oğlu Şahruh döneminde, 17 Haziran 1439’da Herat’ta Uygur harfleri ile istinsah edilmiştir (Hacib, 2019, s. 29). Herat nüshasının müstensihi, Şems lakablı Hasan Kara Sayıl’dır (Hacib, 2015, s. Giriş). Şems lakablı Hasan Kara Sayıl, İranlı/Azerbaycanlı Şehabeddin es-Sühreverdi’nin kurduğu mistik ve teosofik felsefenin, Güneşin Doğuşu, İşrakilik ‘İşrâkiyye’ kuramının (Kaya M. , 2021) ve Şemsüddin Muhammed b. Ali b. Melikdad Tebrizi/Tebrizli Güneş’in/Tebrizli Şems’in mürid ve ardıllarından olma ihtimali oldukça yüksektir. Uygur harfli istinsah nüshasında İran’ın Kirman şehrinden Evhadüd-din Kirmani’ye ait Farsça bir rubai de vardır (Hacib, 2015, s. Giriş). Uygur harfleri ile ‘Herat’ olarak okunmuş olan kelimenin bir yerde (*”rw-t’ – Herute*) diğer bir yer de ise (*”rw s’qrint’ pydyly – Heru şehrinde bitilti*) olarak geçmiştir (Hacib, 2015, s. Giriş). Görüldüğü gibi burada Azerbaycan dilinde yönlendirici şekilciler, Türkiye Türkçesinde bulunma durumu eki olarak kullanılan de/da-te-ta ekleri, kelime kökeninden hesap edilmiştir ki, bu kanaatimizce yanlıştır. Bu, ‘Herat’, değil, aslında ikinci cümlede olduğu ‘Herev/Heru’ gibi okunmalıdır. Azerbaycan/Horasan kültür havzasında ‘Herev’, tarihi kent, kasaba, köy, bölge adı olarak; mesela Tebriz’in güney doğusundaki tarihi köy adı (İran, 2022), Hurremabad’da tarihi bölge ve köprü adı (wikipedia, 2023) vd. birçok yerde tarihi mekanların adı olarak geçer. Hatta Herev, Herat’ın adı olarak da tarihen kullanılmıştır. Mesela Herat kökenli çoğu alimin

künyesi ‘*Herevi*’ olarak geçer; mesela Hacı Abdullah Herevi gibi (Süleyman Uludağ, 1998).

Dördüncü eser, Mahmud Kaşgari/Mahmud Kaşgarlı, tam adıyla Muhammed bin el-Hüseyin bin Muhammed el-Kaşgari tarafından 09 Ocak 1077 tarihinde tamamlanmış ve ileriki gün veya aylarda Abbasi halifesi Ebul-Kasim Abdullah el-Muktedi bi-Emrillah’a takdim edilen muhteşem ‘*Divanu Lugati’t-Türk*’ eseridir (Mahmud K. , 2020, s. XVII-XX). Mahmud Kaşgarlı, bu eserinde 9000 civarında Türkçe kelimenin Arapça kaşlıklarını vererek, Türkçenin zenginliğini ön plana çıkarmıştır (Mahmud K. , 2020, s. XVII,XXVII). O dönemde dokuz bin kelime hazinesine varan Türkçenin muhakkak ilmi, edebi ortak dil olma olasılığı oldukça yüksektir, çünkü yapılmış araştırma ve incelmelere göre o dönem Farsça’nın kelime hazinesi üç binin altında olmuştur. Bu bilgiyi, İran’da yayınlamış olduğu ‘*Divanu Lugati’t-Türk*’ eserinde aktaran Hüseyin Muhammedzade Sadık (*Hüseyin Düzgün*), Türkçenin Sogdca, Fehlevce ve Farsça dilleri ile kıyaslanmayacak derecede güçlü olduğuna ve dönemin ilmi, edebi dili olduğuna vurgu yapmıştır (Kaşgari, 2004, s. 73).

M. Kaşgarlı, Yusuf Has Hacib gibi Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının Arap üstünlüğüne dayanan, gayri Arapları-Acemleri mevali olarak gören ve bu tarz düşünceyi, hâkim siyasi görüş olarak tahmil eden hakimiyetlere karşı Azerbaycan ve Horasan üzerinden başlatılmış olan Şuubiye hareketinin Türk kanatının önemli bir nümayendesi olmuştur. M. Kaşgarlı’nın Şuubiye hareketinin ciddi bir nümayendesi olmasına dair fikirlere, Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu da P. K. Juze’ye (el-Cewzi) istinat ederek değinmişlerdir (Mahmud K. , 2020, s. XXIX).

M. Kaşgarlı’nın dedesinin adı Muhammed, babasının adı Hüseyin olduğu ve tahminlere göre babasının Isık Göl civarındaki Barsgan şehrinden olduğu bildirilir (Mahmud K. , 2020, s. XXIV). Buharalı, Nişaburlu İmamlardan yakın dostlar (*görülen Hz. Peygambere istinad edilen; Türk dilini öğrenin, Türklerin çok uzun sürecek saltanatları olacak, hadisini de bu Nişaburlu/İranlı ulema dostlarından duymuştur*) (Mahmud K. , 2020, s. XXVII)) edindiği de bilinir (Mahmud K. , 2020, s. XXV). Omeljan Pritsak, İslam Ansiklopedisindeki ‘*Karahanlılar*’ başlıklı yazısında M. Kaşgarlı’nın ceddini Mahmud b. Yusuf Buğrahan’dan başlatarak şöyle der:

“*Kavam’üt-Devle (Gazneli ve Selçuklu devletlerine özgü) lakabı ile bilinen Mahmud b. Yusuf, büyük Hakan idi. Hk. 448-449 yılları arasında 15 ay süresince*

Hakan olmuştur. Hakimiyetini büyük oğlu Hüseyin Çağrı Tegin'e bırakmıştır, o da büyük dil uzmanı Mahmud Kaşgarlı'nın atası olmuştur" (Kaşgari, 2004, s. 39-41).

O. Pritsak, M. Kaşgarlı'nın Neseb-Namesi ile ilgili baba tarafından şu şekilde bir şecere paylaşmıştır: Gül Bilge Kağan, Bezir Kağan, Ebdül-Kerim Sedig, Süleyman Han, Ebu Hasan Harun b. Süleyman, Yusuf b. Hasan Harun (*Büyük Hakan*), Muhammed Yusuf (*Buğra Han*), Hüseyin b. Muhammed (*Çağrı Tegin*) ve Mahmud b. Hüseyin el-Kaşgeri (Kaşgari, 2004, s. 35-36). Bu Neseb-Nameye göre Mahmut Kaşgarlı'nın dedesinin Selçuklu devlet lakabı '*Kavam 'üt-Devle*' ile anılması, onun ve ailesinin Selçuklu devletine bağlılığını ve Selçuklu tebaası olduklarını göstermektedir.

Görüldüğü gibi, M. Kaşgarlı, Yusuf Has Hacib gibi Türkçenin yanı sıra Farsça ve Arapçayı da yüksek seviyede öğrenmiştir ve Arap üstünlüğünü savunan siyasi iradeye karşı Tebriz-Meşhed üzerinden başlatılan Şuubiye hareketinin önemli ilmi şahsiyetlerinden biri olmuştur. Ömrünün uzun bir kısmını Horasan ve günümüz İran arazisinde ve Bağdat'ta geçirmiştir. Ahmet B. Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu, Ömer Faruk Akün'e istinaden; "*Selçuklu Melikşah'ın eşi Tereken/Terken (Türeken) Hatun'a yazılmış olan dilekçedeki üç beytin de M. Kaşgarlı'nın kaleminden çıkmış olma ihtimali çok kuvvetlidir...*", derler (Mahmud K. , 2020, s. XXV). Türk dünyasını ve Türk coğrafyasını özellikle Türk boylarını anlatırken doğudan değil, batı'dan- Rum, Azerbaycan ve günümüz İran arazisinden başlayarak anlatması da "*Rum yakınından Maçin'e kadar...*" (Mahmud K. , 2020, s. XXVIII)), bölgede uzun süre yaşadığını ve dolayısıyla bölgeyi yurt olarak içten benimsediğini gösterir. Türk boylarını anlatırken tebaası olduğu Selçuklu devletinin kurucu boyu olan Kınık tayfasını birinci gösterir:

"Divan'da Oğuz kolları da damgalarıyla birlikte 22 boy olarak ele alınmıştır, Bunlar: 1. kınık, 2. kayığ, 3. bāyundur, 4. ewä/yewä, 5. salğur, 6. afşār, 7. begtili, 8. bügdüz, 9. bayāt, 10. yazğır, 11. äymür, 12. kara bölük, 13. alka bölük, 14. igdir, 15. ürägir/yürägir, 16. tütırqa, 17. ūla yondluğ, 18. tögär/tögär, 19. bächänäk/bächänäk, 20. çuvuldar, 21. çäpni, 22. çaruqluğ/çaruk. Oğuzların bu alt boylarının da kendi içinde alt dallara ayrıldığı, ancak anlatımı kısa tutmak için bunların kitapta anılmadığı belirtilir. Bayāt [520], Çaruqluğ [248], kayığ [517], bächänäk [245] adları ise 22 Oğuz boyu listesi dışında da Divan'da ayrıca zikredilmiştir" (Karahana A. , 2014, s. 54).

Kayıtlar batıdan – Rum diyarından başlayarak devam etmiştir:

"Rum ülkesine en yakın olan boy Peçenektir. Sonra Kıpçak, Oğuz, Yemek, Başgirt, Basmıl, Kay, Yabaku, Tatar, Kırgız gelir. Kırgızlar Çin ülkesine yakındırlar. Bu boyların hepsi Rum ülkesinden doğuya doğru uzanıp gider. Çiğil, Toksı, Yağma, Uğrak, Çaruk, Çomul, Uygur, Tangut, Kitay. Kitay ülkesi

Çin’dir. Bundan sonra Tawgaç gelir. Orası Maçin’dir. Bu boylar güney ile kuzey arasında bulunurlar” (Karahan A. , 2014, s. 40, 49, 61, 182, 234).

Fikrimizi güçlendiren diğer bir faktörde, eserde günümüz İran, Azerbaycan, Anadolu, Afganistan ve Türkmenistan bölgesinde yerleşen Oğuzlar’ın bütün boyları ve damgaları ayrı ayrı zikredilmesi ve diğer Türk boylarının damgalarına asla değinilmemesidir. Bunlar da Mahmut Kaşgarlı’nın Selçuklu tebaası olduğunu ve İran’da yaşayıp eserini ortaya çıkarttığı mekân olduğunu açık şekilde gösteren, ayrıca dikkate alınması gereken sübutlardır.

Osman Sertkaya’nın vermiş olduğu bilgilere göre M. Kaşgarlı’nın mezarı, Çin arkeologlarının araştırmaları sonucunda 1982’de Kaşgar’ın Opal yolundaki Azık köyünün 45 kimoletreliğinde bulunup, tespit edilmiştir. Yeni inşa edilen abideyi yakından ziyaret eden Türkiyeli araştırmacı Osman Sertkaya bölge ve mezar hakkında geniş bilgi aktararak, abideye giden yolun etrafının Tebriz ağaçları ile donatıldığını, şu sözlerle ifade eder; *...yolun her iki tarafındaki Tebriz Ağaçları gök yüzüne uzanmışlardı...* (Maden, 1994, s. 70-76). Mezarı yakından ziyaret eden İranlı araştırmacı Muhammed Debir Sayagi de aynı şekilde abideye giden yolun Tebriz ağaçları ile donatıldığını bildirmiştir (Kaşgari, 2004, s. 39-41).

“Divanu Lugâti’t-Türk” eserinin bugüne ulaşmış tek yazması, İstanbul Fatih’teki Millet Yazma Eser Kütüphanesi, A. E. Arabi kısmında, 4189 numarada bulunmaktadır. Bu tek nüshanın müstensihi ise Muhammed bin Ebu Bekr bin Ebul-Feth es-Savi’dir (Save’li Muhammed) ve istinsah, hk. 664 yılında, Şeval ayının 27’si, Pazargünü/ 1 Ağustos 1266’da Şam’da yapılarak tamamlanmıştır. 319 yapraktan oluşur ve nesih hattıyla yazılmıştır (Mahmud K. , 2020, s. XX, XXXVI) (Kaçalın, Divanu Lugati’t Türk, 1994).

Save’li Muhammed’in kim olduğuna dair bir bilgi yoktur. Ancak aynı döneme ait (hk. 7. asır) İran’da “*Tahsin ve Tagbih’i Se’alibi*” adlı Arapça eseri, Farsçaya çeviren Muhammed bin Ebu Bekr bin Ali Savi olarak tanınan ulema zümresine ait bir şahsiyet vardır (Savi, 2006). Yazar aynı kişi mi, yoksa bağlılıklarının olup, olmaması ayrıca ele alınarak incelenmelidir. Görüldüğü gibi, eserin günümüze ulaşmış olan tek yazması, İran’ın Save Şehrinden Muhammed Save’li tarafından istinsah edilmiştir. Günümüze ulaşmış olan yegâne nüshanın, müstensihinin İranlı Muhammed Save’li olduğu şimdiye kadar gündeme getirilmemiştir. Save, ismi çoğu zaman kullanılmamış,

çoğu eserde künyesi verilmemiş, örnek olarak (TDK, 2019) ve bazen ‘Saveci’ olarak kaydedilmiştir. Hüseyin Muhammedzade Sadık (*Hüseyin Düzgün*), İran’da yayınlamış olduğu ‘*Divanu Lugati’t-Türk*’ eserinde, müstensihinin adını, “*Muhammed bin Bekr bin Ebulfeth, Saveci Sem’ül-Şami Rehmetullah-i Aleyh*” olarak kaydetmiştir (Kaşgari, 2004, s. 623)! Hüseyin Muhammedzade Sadık bile müstensihinin İranlı Saveli Muhammed olduğunu bildirmemiş ve belki de bilmediği için üzerine gitmemiştir. Vermiş olduğu Arapça ifade ile sanki Şam’ın yakınlığındaki başka bir Save’den bahsedilmektedir. ‘Save’ ve ‘Saveci’ şehrinin nerde yerleşmesi açık izah edilmemiştir. Bu Türk ağırlıklı tarihi şehir, İran’ın Merkezi Eyaleti’ne bağlıdır. Saveli olanlar için Saveci, mesela; ünlü alim Salman Savaji/Saveci (1309-1376) gibi kullanılması raiçtir. Mitolojik verilere göre ‘Save’ adı, Turan Pehlivanı ‘Save Şah’ adından alınmadır. Gacar dönemi tarihi verilere göre yerel ahali esasen Halaç, Beydilli, Bayat ve Şahseven boylarından oluşmaktadır (Branch, 2023). Yerinde değinildiği gibi, bu ve diğer onlarca bu gibi tarihi örnekler, İran’da Türkçenin daha yüksek önem arz ettiğini ve ilmi, edebi ortak dil olarak kullanıldığına dair açık örneklerdir. Eserlerin bir bir izah edilmesi burada mümkün olmadığı için sırayla kısa şekilde adlarına değinilecektir.

12. yüzyılda yaşayıp yaratmış olan Edip Ahmed Yükneki’nin Türkçe 242 beyitten oluşan “*Atabetü'l-Hakayık*” eseridir. Necip Asım Yazıksız ve onu müteakiben Reşit Rahmeti Arat (1900-1964), Edip Ahmed Yükneki’nin bu eserini, yazarın Taşkent civarından olması hasebiyle, Karahanlı eseri olarak tanımlamışlardır. Ancak bilindiği üzere bu eserin takdim edilişi, Semerkand nüshasında ‘*Türk ve Acem hükümdarı, milletlerin hâkimi, yüce Emir Muhammed Dad İspehsalar Bey*’ ve Ayasofya ve Topkapı nüshalarında ‘*Büyük Emir Dad İspehsalar Bey*’ olarak geçer (Yükneki, 2019, s. 23). Bu lakapların Selçuklu hanedanına ve devletine has olduğu tarihi verilerden sabittir. Başka bir ifade ile günümüze İlhanlı döneminden itibaren beş yazma nüshası ulaşmış olan bu eserin, Selçuklu devletine ait Türkçe bir eser olduğu görülmektedir.

Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının dini-tasavvufi hayatında geniş tesirleri olan, ‘*pir-i Türkistan*’ diye anılan mutasavvıf-şair, Azerbaycanlı/İranlı Yusuf el-Hemedani’nin (Ebu Ali b. Yusif el-Bezencerdi el-Hamadani) yetiştirmesi ve ona intisab etmiş olması ve onun halifelerinden biri olarak faaliyet göstermesi ve nihayet

Yeseviyye tarikatının kurucusu, Ahmed Yesevi'nin Türkçe yazıp yaratmış olduğu '*Divan-ı Hikmet*' eseridir (Eraslan, 1989) (Eraslan, 1994) (Senayi, 2005).

Hoca Ahmed Yesevi'yi, ilk defa '*Pir-i Türkistan*' olarak anan, ona bu lakabı veren, ünlü hekim Feridüddin Attar Nişaburi olmuş ve bu anma, ünlü Mantiku't-Tayr eserinde geçer, çoğu yazar ve araştırmacı da bu konuya yer yer değinmişlerdir (Baharlı, 2023, s. 2293), (Sadık H. M., 2015, s. 36).

Azerbaycanlı Yusuf el-Hemedani'nin yetiştirmesi, Feridüddin Attar Nişaburi'nin Pir-i Türkistan olarak anmış olduğu Ahmed Yesevi'nin mezarı, vefatından yaklaşık 230 yıl sonra hk. 8./m.14. asrın sonlarında Emir Timur'un teşebbüsü ve telimatı esasında Tebrizli, İsfahanlı ve Şirazlı mimar ve sanat ustaları tarafından yeniden inşa edilmiştir. Mimar ve sanat ustalarının adları makbaranın yer yer süslemeli duvarlarında kaydedilmiştir. Ahmed Yesevi hayratının hazırlandığı en büyük Kazan'ın üzerinde başustanın- Abdul'Aziz Şerefuddin Tebrizi olduğu yazılıdır. Bu hayrat Kazan'ı, 2/45 metr ölçeğinde olup, iki ton ağırlıktadır (Senayi, 2005).

Konuyla ilgili çalışan Necati Demir, günümüze ulaşmış olan nüshaları ile ilgili şöyle bir bilgi paylaşmıştır: "*Divan-ı Hikmet'in şimdiye kadar bilinen en eski nüshasının kopyası da arşivimizde ... Nüsha sonunda geçen 'ruz-ı şenbe tamam' ifadesi Ebcad hesabıyla h. 1051 /m. 1640 yılını gösterir. En eski nüsha olarak bilinen Mısır nüshası 1650 tarihlidir*" (Demir N. , 2024). Farsça cümlelerin ebced okunuşu ile hk. 1051/m. 1640 olarak belirlenmiş en eski nüshası, Ahmed Yesevi'nin yaklaşık ölümünden 500 yıl sonraya ait olması, hakkında konuşulanların çelişki doğurduğunu gösterir. Ahmed Yesevi'nin Kitay'dan/günümüz Çin'in kuzey batı bölgesinden Deşt-ı Kıpçak'a kadar uzanan Türk dünyasında diller ezberi olduğuna dair fikirler, iddialar doğruysa, Firdevsi'nin Şahname'si gibi binin üzerinde eski nüshalarının olması gerekmekte idi. Ya bu iddia doğru değil ya da henüz eski nüshalara ulaşılmamıştır. Mesela eserlerinden, yazılarından, şiirlerinden anlaşıldığına göre Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının Anadolu'daki en önemli ilmi, edebi nümayendelerinden sayılan Rezevi Horasan'ın Füşencan köyünden olan Hacı Bektaş Veli, Hoy'lu Ahi Evren / Mahmud b. Ahmed el Hoyi (XIII. yy.) (Eski Eserler Dergisi, Fıkıh-Dersleri, 2010), Kalenderiyye, Vefaîlik-Babaîlik-Rum abdalları-Bektaşîlik bağlantısını şahsında en iyi temsil eden Hoylu (Azerbaycanlı) Geyikli Baba/Geyikli Hasan (Aşıkpaşazade, s. 46-47; *Tevarih-i Al-i Osman*, vr. 42^b-43^a; Neşri, I, 47; Lamii, s. 690) (XIII-XIV. yy.)

(Ocak, 1996), Horasanlı Babaî-Haydarî dervişi Taptık/Tapduk Emre (XIII-XIV. yy.) (Şahin H. , 2011) ve diğer bu gibi onlarca ulemayı müteakiben Yunus Emre de Divan ve Risalet-ün Nushiyye gibi en önemli eserlerinde, İran ve Türkiye’deki genel kanıya göre esas iki fikri akımı tebliğ etmiştir (Sadık H. M., 2015, s. 35-36); birincisi Tebrizli Şems’i takip eden Mevlana Celaleddin-i Rumi’nin “*Vahdet-i Vucud*” inancını, ikincisi ise F. Attar Nişaburi’nin ifadesi ile dersek, Pir-i Türkistan olarak anılan Ahmed Yesevi’nin “*Yeseviye*” Tarikatini savunmuş ve tebliğ etmiştir. Böyleyken, niçin müridlerin, devamçıların, eserlerine dair onlarca belki de yüzlerce en eski nüshalar mevcutken, Ahmed Yesevi’ye ait en eski nüsha hk. 1051/m. 1640’e aittir, sorusu mutlaka bilimsel yollarla cevaplandırılması gerekmektedir. Mesela, Yunus Emre ile ilgili çalışmaları ile bilinen Orhan Kemal Tavukçu, 16.06.2021 tarihli reportajında mecmua ve cönklerle²⁶ birlikte Divan’ın 50 civarında nüshasının olduğunu söylemiştir (Uysal, 2022, s. 9). Şimdiye kadar bulunmuş ve açıklanmış olan en eski nüshaların Fatih (XV. yy.), Türk Tarih Kurumu (XV. yy.) Nuruosmaniye (1540), Vatikan (1629), Vahitpaşa 2 (XVII. yy +), Avusturya (1825-6), tarihi henüz belirtilmemiş, bazı iddialara göre en eski bir nüsha olduğu belirtilen Karaman nüshası başta olmakla diğer nüshalar mevcuttur (Uysal, 2022, s. 13,7). Erdal Demir, Uysal’ın nüshayla ilgili özgü çalışmasına istinaden şöyle der: “*Karaman Nüshasının EAT’nin karakteristik özelliklerini yansıttığını, bu durumda onun XIV. yüzyılın sonlarında yahut XV. yüzyılın ilk yarısında yazıldığını söylemenin doğru olacağını belirtmiştir*” (Demir E. , 2021, s. 288).

Görüldüğü gibi ileri sürülen iddialar, doğru olmuş olsaydı, bugün Irak-i Arap, Halep-Şam, Anadolu ve Balkanlarda en çok bulunan eski nüshalar, Ahmed Yesevi’nin Divan-ı Hikmet olarak adlandırılan eserine ait olmalıydı. Ancak konuyla ilgili doğrudan meşgul olan Necati Demir’e göre bulunan en eski nüsha hk. 1051/m. 1640 olarak belirlenmiştir. Ahmed Yesevi’nin daha sonradan ‘*Divan-ı Hikmet*’ adı verilen şiir mecmualarının eski bir nüshasının hala bulunmadığı kesindir. Fuat Köprülü İslam Ansiklopedisi’ndeki ‘*Ahmed Yesevî*’ maddesinde ‘*Divan-ı Hikmet*’in eski bir nüshasını bulmak şimdiye kadar mümkün olamamıştır...Şimdiye kadar XVII. asırdan evvele ait bir nüshanın malûm olmadığını emniyetle söyleyebiliriz, der (Ercan Petek,

²⁶ Genellikle âşık edebiyatı, halk edebiyatı ve folklor ürünlerinin toplandığı anonim mahiyette bir mecmua türü.

2017, s. 112). Divan-ı Hikmet'in 2016'da Kazakistan'ın Kökşetav şehrinde bulunan ve ilim dünyasına sunulan yeni bir nüshası açıklanmıştır. Bu toplam 180 sayfadan ve 59 hikmetten oluşan nüshanın 15-16. yüzyıla ait olduğu tahmin edilir. Müstensihinin kimliği ile ilgili bilgi verilmemiş, dilinin Çağatayca/Çağatay Türkçesi ve Oğuzca/Oğuz Türkçesi karışımı ve yöresel Kazakça unsurlar içerdiği ve günümüze kadar eserin en eski nüshası olduğu belirtilmiştir (Ercan Petek, 2017, s. 112-113). Eserin yazma nüshasını gözden geçirmeden kesin bir şey söylemek doğru olmaz, ancak, '*Çağatayca, Oğuzca karışımı yerel Kazakça unsurlar*' içermesi ifadesinden anlaşılır ki, eser, Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının Türkçe ortak edebi dilinin kesintiye uğramakta olduğu bölgede, yöresel-yerel şivelerin yavaş yavaş edebi dilin yerine geçmeye başladığı aşamada kaleme alınmıştır. Bu da 15-16. asırlarda değil, aksine 16. asrın sonu ve 17. asra tesadüf eder.

15. yüzyılın sonlarına kadar, Irak-i Arap, Halep-Şam, Kuzey Afrika, özellikle Anadolu ve Balkanların Türk-İslam anlayışı, tarihi verilere göre Horasan, özellikle de Erdebil-Şiraz-Meşhed üçgen kültür havzasına dayalı bir şekilde oluşarak teşekkül bulmuştur.

Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının esas iki edebi ortak dili olan Türkçe ve Farsça'nın 15. yüzyıla kadar en önemli uleması, yazar ve müstensihlerinin günümüz İran arazisinde yerleştiği için, o döneme ait eserler de ya İran kütüphanelerinden bulunacak ya da oradan başka dünya kütüphanelerine taşınmış olan nüshalar açıklanacaktır. Zaten şimdiye kadar açıklanmış olan Türkçe ve Farsça metinlerin de büyük çoğunluğunun o bölgeye ait yazar ve müstensihlere ait olması bu söylediğimize açık bir sübuttur.

Nizami-i Gencevi/Ebu Muhammed Cemalüddin İlyas b. Yusuf b. Zeki Müeyyed'in muhteşem Farsça eserlerinin yanı sıra Türkçe divanı olmuştur. Nizami Gencevi'nin Türkçe Divanı'nın olmasına dair bilgiler, 20. asrın başlarından itibaren konuşulurdu. Nizami'ye ait Türkçe Divan hakkında ilk bilgiyi, Mısırlı kütüphaneci Ali Efendi Helmi Dağıstani vermiştir. Ali efendi, ilk kez Nizami Gencevi'nin Türkçe Divanını hk. 1306/m.1888 tarihinde Kahire'de Osmanlı Matbaasında yayınlamıştır. Türkçe divanın yazması, Kahire'de faaliyet gösteren Hadiviye/Mısır Milli Kütüphanesinde Ş.A.C.N.KH. 186, N.95474 numaralı rafta muhafaza edilmektedir. Türk edebiyatı için oldukça büyük önem arz eden bu eser, araştırmacı Eloğlu Sedyar

Vazife tarafından 2003 yılında Tahran'da Andiş'e-No yayınları tarafından yayınlanmıştır (Yargın, 2023).

Şair Ali'nin 1212'de Türkçe yazmış olduğu ilk '*Kıssa-i Yusuf*' (Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi, 2022, s. 22), (Ali, 2023), onun ardınca 13., 14. asırda yaşamış ve 14. yüzyılın ilk yarısında vefat ettiği kabul görülen (Qayıbov, 2014) dönemin önemli gezginci ozanlarından biri olan, Türkçeleşme akımının başat şair ve ozanlarından sayılan Horasanlı (İsferayınlı) İzzeddin Hasanoğlu'nun Hz. Muhammed'in hayatı, mücadelesi ve Hz. Ali'nin cenklerini destanlaştıran, 2010 yılında Finlandiya'da bir şahsi koleksiyonda bulunan, 12390 beyitten oluşan '*Kitab-ı Siretü'n Nebi*' adlı Türkçe mesnevisi (Altaylı, 2021) (Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi, 2022, s. 22-23) (Altaylı, 2023), Mevlana İbn-i Ala tarafından II. İzzeddin Keykavus'un emri üzerine 1244-45 yılında te'lif edildiği düşünülen, ikinci defa 1360-61 tarihinde yeniden genişletilerek yazılan, Danişmend Gazi'nin timsalinde Anadolu'nun fethini anlatan '*Danişmendname Destanı*', yazarının kim olduğu henüz belli olmayan '*Dastani-Ehmed Herami/Dastan'i-Ahmed Harami*' (Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi, 2022, s. 23), Seyid Kavameddin Hüseyin İbn Ali Sadreddin Zülfikar Şirvani (Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi, 2022, s. 24), Nesir Bakuvi'nin İslamı yücelten padişah olarak değerlendirdiği Sultan Muhammed Ulcaytu'ya ithaf etmiş olduğu Türkçe muhammese, Gazi Burhaneddin Ahmed'in Türkçe Divanı (Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi, 2022, s. 28) (Yesevi Üniversitesi, 2020), Erzurumlu Mustafa Darir/Zerir'in Türkçe Hz. Muhammed'in hayatını anlatan ve 1388'de tamamlayarak Memlük sultanı Berkuk'a sunmuş olduğu '*Siretü'n-Nebi*' (yazar, bu eseri Türkçe ilk Siyer olarak kaydederki, bu yanlıştır. Ondan önce çoğu Türkçe Siyer eserler yazılmış o cümleden; yukarıda değinilen İzzeddin Hasanoğlu'nun Siyer eseri.) (Egüz, 2022) (Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi, 2022, s. 22), İmadeddin Nesimi (1369-1417) (Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi, 2022, s. 29), XV. asırda yaşamış Es-Seyid Cemaleddin Yahya ibn Seyid Bahaeddin eş-Şamaxı el-Bakuvi/Seyid Yahya Bakuvi'nin Arapça, Farsça eserlerinin yanı sıra yaratmış olduğu Türkçe '*Şefaul-Esrar*' (Eltürk, 2014) (Bakuvi, 2021), Karakoyunlu Padişahı Mirza Cahanşah Hakiki'nin muhteşem Türkçe Divanı (Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi, 2022, s. 32) (Yesevi Üniversitesi, 2020) ve bu gibi burada bir bir değinilmesi mümkün olmayan Türkçe eserler yaratılmış ve Farsça eserlerle kültür havzasında yan yana gelişerek devam etmiştir.

Avrasya'yı özellikle de Asya'yı kapsayan Horasan/Azerbaycan Medeniyet havzasının en önemli iki edebi dili; önce değinildiği gibi Farsça ve Türkçe olmuştur. Bu iki dil paralel şekilde, birbirini tamamlayan iki edebi dil olarak kültür havzasının bütün bölgelerinde gelişerek devam etmiştir. Şu ana kadar bulunmuş ve tespit edilmiş olan eserlere göre ilk Türkçe İslami metin, Hz. Ali'nin Müslümanlara hitaben yazdırmış olduğu fermanın, hk.450/m.1058'de Tebriz'de Tebrizli Aclan (Za'hak b. Aclan) tarafından Arapçadan Türkçeye satırlı olarak çevrilmiş olan eserdir. Nitekim Emevi tefekkürüne dayanan, gayri Arap Müslümanları Mevali diye aşağılayan, Arap dilini cennet dili olarak bütün Müslümanlara zorla tahmil etmeyi düşünen ve Arap dili üzerinden sömürü siyaseti takip eden, İslamiyeti suistimal eden hakim siyasi-askeri-medeni cereyana karşı başlatılmış olan Şuubiye hareketinin esas kolunu oluşturan Türklerin, Türkçecilik hareketi bu eserin Türkçeye çevrilmesiyle başlamış olup ve bunu müteakiben Orta Asya, Kitay (Kuzey Batı Çin), Hindistan Yarımadası, Irak'ı-Arap, Halep-Şam, Kuzey Afrika, Anadolu ve Deşt-i Kıpçak gibi bütün kültür havzasında Fars dili ile paralel şekilde ortak dil gibi gelişerek devam etmiştir. Bu ortak edebi süreç, 16. asrın başlarına kadar devam etmiştir.

Tebriz'de 1058'de Tebrizli Aclan tarafından başlatılan İslami Türkçecilik (*Hulefa-yi Raşidin'e saygılı olmak, saygısızlık etmemek ve Ehl-i Beyt'e sevgi ve iman üzerine kurulu anlayışa dayalı*), 13. yüzyıla kadar Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasında siyasi irade bakımından Abbasi halifeliğine bağlı olmasına rağmen Arap dilinin yanı sıra Farsça ile Türkçe kısmen gelişerek devam ettirilmeye çalışılmıştır. Ancak, önce de değinildiği gibi 1258'de büyük İlhanlı hükümdarı Hulakü Han'ın komutasında Azerbaycan-Horasan ordusunun Bağdat seferi ile son Abbasi halifesi Müstasım Billah'ın etkisizleştirilmesi, Bağdat hakimiyetine son verilmesi, siyasi hakimiyetin yeniden Horasan/Azerbaycan bölgesine iade edilmesi, Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının tarihi egemenliğinin yeniden ihyası süreci başlamış olmuştur. Nitekim devlette, orduda, kısmen de edebiyat alanında Türkçecilik ve kısmen devlet ve esasen edebiyatta ise Farsçanın ön plana alınması devlet siyaseti olarak kabul görülmüş, Avrasya'yı özellikle de kültür havzasını tamamen kapsamıştır. Arap dili ve edebiyatı ise İlahiyat alanı ile ilgili esas dil olarak kullanılmaya devam etmiştir. Baka bir ifade ile Arapçanın kullanışı daha çok İlahiyat alanı ile sınırlandırılmıştır.

Tebriz’den başlamış olan İslami Türkçecilik, İlhanlılarla yeniden şahlanma dönemine geçmiş ve kısa zaman eşiğinde medeni-siyasi devrim olarak bütün kültür havzasını kapsamış ve 15. yüzyılın ortalarına kadar olağanüstü gelişme ve yaygınlık göstermiştir. Bu süreçte, Erdebil Hangahının/Tekkesinin ve onun kurucu babası Erdebil’li Şeyh Sefieddin / Şeyh Sefieddin (Ebü’l-Feth) İshak b. Şeyh Eminiddin Cebrail b. Salih b. Kutbeddin Ebubekr (*bazı kayıtlarda Ahmed*) b. Salaheddin Reşid b. Muhammed Hafiz... ve onu müteakiben müridleri başta olmakla Urmu, Şiraz ve Horasanlı ozan, ulema, bilgin, yazar ve ediplerinin inkâr edilmez müstesna rolü olmuştur. Şeyhin ceddi, 19 kuşakla İmam Musa Kazim aleyhimüsselam’a bağlanır. Beşinci cedinin adı ise Farsça metinlerde Firuz Zerin Kullah, Türkçe metinlerde ise Firuz Şah Kızıl Baş olduğu kayıtlıdır (Erdebili, 1994, s. 70) (Sadık H. M., 2013) (Sadık H. M., 1386/2007, s. 26).

Erdebilli Şeyh Sefieddin Baba’nın Dergâhı, İlhanlı ve İlhanlıların doğrudan hukuki varisi olarak izhar’ı-vucut eden ve Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının siyasi iradesini temsil eden Timurluların tam desteğini alarak bütün kültür havzasında – Hindistan yarımadası dahil Kitay’dan (kuzey batı Çin’den) Orta Asya, kuzey Hazar, Deşti- Kıpçak, Irak-i Arap, Halep-Şam, kuzey Afrika, Anadolu ve daha sonra Balkanlarda tabiri caizse İslami Türkçecilik üzerinden kültürel devrim yaşanmıştır. Türkçe, İlhanlılar döneminden itibaren Farsça ile beraber kültür havzasında olağanüstü yol katederek, geniş yaygınlık ve kültürel egemenlik sağlamıştır. Erdebilli Şeyh Sefieddin Dergahının Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasındaki yaygınlığı, genişliği, etkinliği bakımından dönemle ilgili birincil kaynak olarak bilinen ve oldukça önem arz eden Saffet’ul-Sefa eserinin müellifi, 1357’de şöyle der:

“Şeyh Sefieddin babanın bölgedeki hulefa ve müridlerinin oldukça çok ve yaygın olmasına dair müellif, Emir Çoban Sulduzlu adına Şeyh için şöyle yazar; Amu Derya’dan (Ceyhun) Mısır’a kadar, Hürmüz Boğazından Babül-Ebvab’a kadarki bu ülkenin arazisidir ve ben bu arazileri gezmiş biriyim, her yerde ve mekanda Şeyhin mürid ve hulefasının faaliyetlerini görür, seslerini duyuyoruz...” (Erdebili, 1994, s. 5).

Şeyh Sefieddin döneminden itibaren Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının siyasi iradesini resmen temsil eden İlhanlı ve Timurluların doğrudan destek ve himayeleri ile Türklerin asli kurucu unsur olduğu bu kültür havzasında, Türkçe üzerinden muazzam medeni devrim başlamıştır. 10. ve 11. asırlardan beri yazılmış olan Türkçe İslami metinler yeniden istinsah edilerek gündeme taşınmıştır. Bilindiği

üzere yukarıda da değinildiği gibi Yusuf Has Hacib, Mahmud Kaşgarlı, Edib Ahmed Yükeki, Ahmed Yesevi vd. bu gibi onlarca (*bulunup ve henüz bulunmayan*) edip ve alimlerin eserlerinin günümüze ulaşmış olan nüshalarının tamamına yakınının o döneme ait olması buna bir ispattır. Bu eserlerin yanı sıra yeni Türkçe eserlerin ortaya çıkarıldığı da bu dönemden başladığı açık tarihi kaynaklardan bilinmektedir.

Günümüze ulaşmış olan Oğuzname'lerin nerdeyse bütün nüshaları İlhanlı'lardan itibaren kaleme alındığı görülmektedir. İlk Oğuzname'nin Uygur alfabeli '*Oğuzname*' olduğu ileri sürülse de ne zaman, nerde, kimin tarafından yazılıp veya istinsah edildiği metinde mevcut olmayan, eldeki nüshanın ilk ve son sayfalarının olmadığı bildirilen, Abdürreşid Rahmeti Arat'ın gösterdiğine göre ilk kelmenin '*Bulsunğıl*²⁷ dep dediler...' ile başladığı bilinen Oğuzname'nin (W. Bang, G. R. Rahmeti, 1936, s. 10) Uygur alfabesiyle olması, onun en eski metin olmasını göstermez. Uygur harflerinin Timurlular dönemi bile kullanıldığı bilinen ve buna Z. V. Togan'ın da vurgu yapması (Togan, 1981, s. 104) ve en önemlisi Kutadgu Bilig eserinin Herat olarak okunmuş olan nüshasının (Viyana) Timur'un oğlu Şahruh döneminde, 17 Haziran 1439'da Uygur harfleri ile istinsah edilmesi bir örnektir. Ahmet Bican Ercilasun, Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının Mısır'daki önemli edebi temsilcilerinden ve Fuat Köprülü'nün de Sulçuklu kökenli hesap ettiği (İzgi, 2000) Memlük tarihçisi Seyfüddin Ebu Bekr b. Abdullah b. Aybek ed-Devadari'nin "*Dürerü't-tican ve Ğureru Tevarihi'z-Zaman*" eserinde adı geçen "*Ulu Han Ata Bitikci*" konusunu konuşurken ve diğer eserlerinde de olduğu gibi Uygur alfabeli Oğuzname'yi, gayri İslami motiflerin ağır bastığına dayanarak, en eski Türkçe eser olarak tahmin eder. Aynı zamanda çoğu alan uzmanları arasında o cümleden Necati Demir, Ferruh Ağca ve diğerleri arasında somut bir bilgiye dayanmaksızın en eski '*Oğuzname*' eserinin Uygur alfabeli nüsha olduğu üzerine ortak bir teamül oluşmuştur (Ercilasun A. B., 2020) (Destanı" N. O., 2020) (Ercilasun A. B., 1986) (Gülensoy, 2017) (Demir N. , 2016) (Ercilasun A. B., 2019).

Görüldüğü gibi '*Oğuzname*'nin Uygur alfabeli nüshasının en eski nüsha olmasına dair hiçbir somut ve bilimsel bir esas yoktur, üzerinde durulmuş olan, biricik ilmi esas, gayri İslami motiflerin ağır basmasıdır. Bu tarihi metinlerin, ilk ve son

²⁷ Asıl metni görmesem de dönem Türkçe kaidesine göre bu kelimenin '*Bulsunğıl*' yazıldığı büyük ihtimaldir.

sayfalarının olmaması, sadece bu eserle sınırlı değil, belki çoğu tarihi eserler, ilk ve son belirleyici sayfalarından yoksundur. Bunu İran ve Türkiye başta olmakla diğer ülkelerde yayınlanmış tarihi eserlerin nüshalarından da görüyoruz. Bu metinlerin ilk ve son sayfalarının olmaması, onların nerde, ne zaman, kimler tarafından kaleme alındığı bilinmemiş olması, oldukça ters ve farklı yorumlara açık kapı aralamış olmaktadır. Uygur alfabeli nüshanın kökenini Orta Asya’da veya Çin’de değil, günümüz İran’da İlhanlı döneminde, henüz İslamiyeti kabul etmeyen, Türk, Moğul Putperestlerin Ocak kudsiyetine esaslanan (*Ocağa Tapanların/Ateş Perestlerin*), Budistlerin varlığı ve İslamiyete karşı direndikleri, dönemin birincil en önemli kaynağı sayılan Reşidüddin Fazlullah Hemedani’nin Camiu’t-Tevarih eserinde geniş tartışılan konulardan biridir. Hülagu Han, ardılları Abaka Han, Ahmed Teküdar, Argun Han, Geyhatu Han, Baydu Han, Gazan Han, Olcaytu Han vd. Hanlar döneminde Hindistan yarımadası dahil, Orta Asya ve Kitay’dan İran’a gelip yerleşen, İslamiyeti kabul eden ve etmeyenler arasında geniş mübahiselerin, tartışmaların olduğu kayıtlıdır. Hatta Reşidüddin Fazlullah Hemedani, kendi eserinde kaynaklar hakkında bilgi verirken, Bahşi’ler tarafından Tebriz’de Saray hazinesinde muhafaza edilen Türkçe, Moğulca, Uygurca, Çince, Kitayca, Hintçe, Kıpçakca dillerinde tarihi metinlerin o cümleden “*Altun Debter/Altun Defter*” ve diğer eserlerin olduğunu açık şekilde söylemektedir (Hemedani R. F., 1994, s. 57-60). Sözü edilen Uygur harfli Oğuzname’nin o dönem Azerbaycan/Horasan bölgesinde Tebriz veya Şiraz’da istinsah edilmiş veya yazılmış metin olma ihtimalı oldukça büyük ihtimaldir. Bundan sonra en önemli İslami Oğuzname ise kaynak olarak yararlandığımız, Dünya Türklüğünün ve genel olarak Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının ilk Ansiklopedisini yazan ve yazdıran Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedani’nin denetiminde tamamlanmış olan ‘*Oğuzname*’ olduğu, tarihi kayıtlarla sabit ve isbattır. Z. V. Togan’ın da değindiği gibi bu eser, Türk dünyasında o cümleden Taşkent’te, Deşt-i Kıpçak ve Doğu Türkistan’da defalarca uygur ve Arap harfleri ile tercüme ve istinsah edilmiştir (Togan, 1981, s. 193,195). Bu eser, Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının, başka bir ifade ile Türk dünyasının resmi tarihi niteliğindedir. Bu eserin Tebriz’de ilk önce Türkçe yazılarak, sonra Farsçaya çevrildiği veya Farsça yazılıp, daha sonra Türkçe’ye çevrildiği tartışılır meseledir. Ancak bu eser, Tebriz’de yazılırken Türkçe ve Farsça kaleme alındığı muhakkaktır.

Cami'ü't-Tevarih'in, '*Tarihi Reşidi*' olarak Mirza Muhammed Haydar Doğlat/Küregen tarafından Türkçe istinsah nüshasının olması, Sincan Halk Neşriyatı tarafından 1983'te Tıpkıbasım olarak yayınlanmış olan nüshası, bu eserin Türk dünyasındaki yaygınlığına açık örneklerdendir. Bu Türkçe nüshanın birer uygurca nüshası da mevcuttur (Küreken, 1983-2007). Buna da Z. V. Togan, kendi eserinde değinmiştir (Togan, 1981, s. 193).

Tarihi-kronolojik İslami Oğuznamelerin en birinci ve meşhurları olan Reşidüddin Fazlullah'ın '*Tarih-i Oğuz u Türkan / Oğuz ve Türklerin Tarihi*' başta olmakla onu müteakiben Yazıcıoğlu Ali'nin Tarih-i Al-i Selçuk (XV. yüzyıl), Tebrizli Mahmudoğlu Hasan Bayatlı'nın Cam-ı Cem-Ayin eseri (XV. yüzyıl), Ebu Bekr-i Tehrani'nin Kitab-ı Diyarbekriyye'si (XV. yüzyıl), Enveri'nin Düsturname'si (XV. yüzyıl), Mirhand'ın Ravzatü's-Şafa'sı (XV. yüzyıl) ve diğer onlarca bu gibi Oğuzname'lerle devam eder. Adı geçen Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedani, İslam sonrası Horasan/Azerbaycan Medeniyet havzasının en etkin ve en bilge nadir şahsiyetlerinden biri olmuştur.

Oğuzname'lerin birer parçası olan '*Dede Korkut*' destanlarının Horasan/Azerbaycan bölgesinde yazılıp ortaya çıktığı muhakkaktır. Nüshaların hiçbirinde ne zaman, nerde, kimin tarafından yazıldığı veya istinsah edildiği kayıtlı değildir. Muharrem Ergin, Dresden ve Vatikan nüshalarının XVI. yüzyılda istinsah edildiği kanısındadır. Dresden nüshasının XVI. yüzyılın ilk yarısında; yanlışları ve dili daha yeni olan Vatikan nüshasının XVI. yüzyılın ikinci yarısında yazıldığını belirtmiştir (TOBB, 2014, s. 24-25). Dresden nüshasının dil ve üslubuna göre Azerbaycan nüshası olduğu kaydedilse de Vatikan nüshasının harekeli ve üslubuna göre daha çok Anadolu nüshası olduğu belirtilmiştir (TOBB, 2014, s. 25). Anadolu nüshası olarak belirtilen Vatikan nüshası, Seyyid Ahmed bin Hasan Balı/ Hasan Balı'nın 1512-1513'de yazmış olduğu '*Hikayat'e Latife'i Ucube ve Mahcube Zarife*' risalesi ile aynı ciltte yer alır ve onun ardından gelir (TOBB, 2014, s. 24). Bu da müstensihinin aynı adam olma ihtimalını güçlendirir. Dresden ve Vatikan nüshaları ile ilgili Necati Demir ise şöyle der:

"...Dresden ve Vatikan nüshalarının ortak bir nüshadan istinsah edilmek suretiyle çoğaltıldığı anlaşılmaktadır. Yani iki nüshanın başka bir kaynağı var gibidir. Zira her iki nüshanın da 16. yüzyılın ikinci yarısında istinsah edildiği görüşü hakimdir. Ana nüshanın da Azerbaycan Türkçesi özellikleri taşıdığı hiç şüphe

edilmeyecek bir gerçektir. Yani bu durumda, Dede Korkut kitabı'nın Dresden ve Vatikan nüshaları Azerbaycan Türkçesinin özelliklerini taşımaktadır" (Demir N. , 2019, s. 19).

Dede Korkut'un Dresden ve Vatikan nüshalarının Şiraz, Save, Tebriz veya Erdebil civarında kaleme alındığı büyük ihtimaldir. Dede Korkut'un son nüshası ise Veli Muhammed Hoca tarafından Tahran'da bir kütüphaneden satın alınıp, gündeme taşınmış olan İran/Tahran/Günbet nüshasıdır. Bu nüshanın Gacar devletinin kurucusu Ağa Muhammed Han Gacar'ın özel kütüphanesinden elde edildiği belirtilmiştir (Shahgoli Nasser Khaze, 2019, s. 150).

'*Kitab-ı Dedem Korkud ala Lisan-ı Taife-i Oğuzan*' başlığını taşıyan bu eserin çeşitli yerlerinde 'dede', giriş bölümünde dört defa 'ata' unvanıyla anılan Dede Korkut'un hayatı ile ilgili bilgiler oldukça farklılıklar göstermektedir. Ancak bilinen şey şu ki, Dede Korkut'ta kullanılan dil uslubu, günümüz İran Türkleri arasında kullanılan dil üslubuna en yakındır. Yalnız Dede Korkut değil, 11-16. asırlar arasında yazılmış olan ve günümüze ulaşmış olan diğer bütün İslami Türkçe metinlere istenilen açıdan en yakın Türkçe, günümüz İran arazisinde konuşulan Türkçedir. 'Ata' ve 'Dede' ifadeleri, İran, Kaf Dağları / Kafkasya ve onun birer kültürel devamı olan Anadolu'da günümüzde bile aynı şekilde ve aynı anlamda kullanılmaktadır.

Reşideddin Hemedanlı'nın Cami'et-Tevarih eserinde Dede Korkut, Oğuzlar'ın Bayat boyundan, Safevi sarayında yetişen ve Safevilerin desteği ile kardeşi İsfendiyar'la beraber kaybetmiş oldukları Harezmi (Hive) hanlıklarını yeniden ihya etmeyi başaran, yer yer Safevileri de eleştiren Arab Muhammed Han oğlu Ebülğazi Bahadır Han Çingizi Harezmi'nin (*mevcut nüshalarından anlaşıldığı gibi esasen İran'da telif edilen*) 18 cilt Çingizname'den ve kendi biliğinden yararlanarak yazmış olduğu (BahadırHan, Şecere-i Türk, 2020, s. 13,143,144, 192, 201,202,203,207) (BahadırHan, 2011, s. 8) Şecere-i Terakime/Türkiye²⁸ (BahadırHan, 2015, s. 13) ve Şecere-i Türk'te ise Kayı boyundan gösterilir. *Bahrü'l-ensab*, Bayındır Han'ın Dış Oğuz-İç Oğuz beylerini saydıktan sonra Dede Korkut'un bunların şeyhi olduğunu söyler. Hacı Bektaş Vilayetnamesi'nde Korkut Ata, Oğuz padişahı Bayındır Han ve onun beylerbeyi Kazan ile birlikte anılır ve bunların ölümüyle Oğuz cemaatinin

²⁸ Ebülğazi Bahadır Han'ın "Şecere-i Terakime" olarak tanımlanan eserinin en önemli nüshalarından olarak bilinen Rusya Bilimler Akademisi Doğu Yazmaları Enstitüsü A 895 (11a-65b) yer numaralı yazmanın Tıpkıbasımında s. 13'da "...bu kitabı Şecere-i Türkiye at koyub tururlar", denilir.

dağıldığı söylenir (Gökyay, 1994). Alman İmparatorunun Moskova ve İran elçisi Adam Olearius, 1638 yılında ‘*İmam Korkut*’ diye andığı Dede Korkut’un Derbend şehri yakınlarında bulunan mezarını görmüş ve anlatmıştır. İran ve Dağıstan Tatarları arasındaki sınırı belirleyen küçük bir ırmağın kenarında bulunan mezar, kaya içine oyulmuş büyük bir mağara şeklinde olup tabutu dört tahtadan yapılmıştı. Olearius’un naklettiği mahalli rivayete göre Korkut Salur Kazan’ın taraftarıdır. Putperest Lezgiler’i İslâm’a davet için oraya gitmiş, ancak Lezgiler onu öldürmüşlerdir (A. Olearius, s. 378-379). Evliya Çelebi de Korkut Ata’nın mezarını 1647’de ziyaret etmiştir. Amerikalı diplomat Eugen Schuyler’in eserinde Dede Korkut’un mezarının resmi ve hakkında bilgi bulunmaktadır (*Musavver Türkistan Tarihi ve Seyahatnâmesi*, s. 32). Vilyamirof Zernof, 1851-1856 yılları arasında Dede Korkut’un mezarını görmüştür. Barthold ise bölgeye yaptığı bir gezide mezarı bulamadığını söyler (Gökyay, 1994).

Çingiz soylu Ebülğazi Bahadır Han’ın değinmiş olduğu Çingizname denilen Oğuzname’ler, İlhanlılardan itibaren günümüze ulaşmış olan nüshalara göre ‘*Şahenşah-Name*’ye *Çengiz Han*’, ‘*Şehenşah-Name*’ye *Çengizi*’, ‘*Şah-Name*’ye *Çengizi*’ veya ‘*Tarih-i Kazan*’i’ olarak kayıtlıdır. Bu İlhanlılar dönemi Türk tarihi ve edebiyatı açısından oldukça büyük önem arz eden eserlerin, son dönem ikisi yayınlanmıştır; biri, Şems’eddin Kaşani tarafından kaleme alınmış olan ‘*Şahname-i Çengizi*’ (Kaşani, 1399/2020), diğeri ise 1329’da Ahmed Tebrizi tarafından 8 yıl içinde kaleme alınmış olan ‘*Şehenşah-Name*’ eseridir (Tebrizi, 1397/2018).

Esasen Farsça yazılmış olan bu Çengizi Şahname’lerin, metin ve içeriğinden tam açık şekilde belli olduğu gibi Türklerin asli kurucu unsur olduğu Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının Cengiz Han sülalesi üzerinden cihan hakimiyeti teorize edilmiştir. İlginçtir, İlhanlılara karşı olumsuz yaklaşan, Arap üstünlüğünü savunan Bağdat’taki Abbasi Halifesini ön plana alarak İlhanlıları kötüleyen ve çoğu zaman onları Moğol adı altında her türlü olumsuz sıfatlarla yadettelerine bakılmaksızın, Türk-İslam sentezcileri tarafından daha çok seslendirilen Türk Cihan Hakimiyeti fikrinin temel kaynağı da esasen bu İlhanlı anlayışı ile yazılmış olan Şahname’lerdir demek yanlış olmayacaktır. İran’da Şahname’lerle ilgili sayılı çalışmalar o cümleden Cavad Abbasi, Cavad Raşeki Aliabadi, Mahmud Modebberi, Muhammad Cafer Yahaggi, Şima Şems ve diğer bu gibi konu uzmanları tarafından yapılmış incelemeler

vardır (Cavad Abbasi C. R., 2010). Ancak bu çalışmalarda Cengizname/Oğuzname'ler, büyük oranda modern ulus devlet anlayışı olarak dayatılmış olan yapay Pers düşünce sistemi üzerinden yorumlanmış ve gerçek tarihi seyrinden çıkarılmıştır. Çengizname'lerin Farsça yazılmasını, Horasan/Tebriz-Azerbaycan adının sık işlenmesini, bazen 'Fer', 'İzed' gibi Zerdüşt motiflerinin verilmesini ve 'Kiyumers', 'Cemşid', 'Key, Kay, Kayan, Kayani' gibi tarihi motiflerin kullanılmasını esas alarak, İran/Pers düşüncesi üzerinden tahrif edilerek, İran/Pers ruhu gibi takdim edilmiştir (Cavad Abbasi C. R., 1389/2010, s. 27, 28, 29, 31, 37, 41). Defalarca yerinde değinildiği gibi hem Zerdüşt hem Kiyumers/Cemşid, hem de Keyani gibi motiflerin Türklerin asli kurucu unsuru olduğu Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının kültürel tarihi bazasının birer parçası olmuştur. Aynı zamanda Türkçe ile Farsçanın kültür havzasının iki ortak dili olduğu belirtilmiş ve İran'ın da diğer bölgeler gibi Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının birer önemli parçası olduğuna değinilmiştir.

Bilindiği üzere bir dilin, yöresel ve köy köy konuşmalarında, ağız şivelerinde farklılıklar göstermesi muhakkaktır ve linguistik alanda, dil bilimi, söz dizimi, ses bilgisi, ses bilimi, biçimbilim ve edimbilim gibi çeşitli yönlerden incelemek amacıyla ilgili dil uzmanlarının çalışma yapmaları oldukça önemlidir. Ancak Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasında 10. yüzyıldan itibaren edebi Fars dili ile beraber omuz omuza gelişerek devam eden ve İlhanlılar döneminden itibaren olağanüstü kültürel devrim gerçekleştiren ortak edebi Türkçeyi göz ardı edip, onu, yanı Türkçeyi yöresel bakımdan çeşitli dilleşmiş şiveye, mesela '*Müşterek Orta Asya Türkçesi*' (Hacib, 2019, s. 20), '*Karahanlı ve Harezm adıyla oluşturulması istenen İlk dönem Doğu Türkçesi*' (Yükneki, 2019, s. 43), '*Harezm ve Memluk Kıpçak Türkçeleri*' (Yükneki, 2019, s. 63) '*Hakaniye - Bu yeni Orta Asya Türk edebi dili*' (Hacib, 2019, s. 20), '*Harezm Türkçesi*' (Yükneki, 2019, s. 63,224), '*Anadolu, Batı Oğuzcası, Osmanlı Türkçesi*' (TOBB, 2014, s. 25) vd. bu gibi ilmi esası olmayan dillere bölmek, hem İran'ı Türk dünyasından tecrid etmeye ve İran'ı Pers kimliğine mal etmeye hizmet eden siyasi bir kararın ürünüdür hem de tarihen oluşmuş olan ortak edebi Türkçenin ve genel olarak Türklüğün parçalanmasıdır.

Türkçe ortak edebi dil ve ortak kültür açısından Oğuzname ve Dede Korkut'tan sonra üzerinde durulması gereken diğer iki tarihi eser vardır. Bu iki eser, Hindistan,

kuzey Afrika dahil Kitay'dan Deşt-i Kıpçak'a kadar uzanan Türk dünyası, başka bir deyişle Horasan/Azerbaycan Medeniyet Havzasının İlhanlılar döneminden itibaren medeni, siyasi, dini hayatında hayati rol oynamış en etkin cereyanın kurucusu Erdebilli Sefieddin Baba'nın hayatı ve kurmuş olduğu eğitim sistemi ile ilgili şimdilik elde edilmiş eserlerdir.

Birincisi, Hüseyin Muhammedzade Sadık (*Hüseyin Düzgün*) tarafından bulunup, tespit edilmiş ve yayınlanmış olan “*Şeyh Sefieddin Erdebilinin "Kara Mecmuası"*” adlı Türkçe eserler mecmuasıdır. Erdebilli Şeyh Sefieddin döneminden itibaren onun hürmetine, onun adıyla büyük mecmualar halinde toplanan Türkçe Kara Mecmualar, Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının bütün bölgelerinden öğrenci kabul etmiş olan dergâhın eğitiminde esas müfredat olarak kullanıldığı dönem tezkirelerinden bilinmektedir. Türkçe yazılan ‘*Kara Mecmualar*’ ve edebi-irfani kaynaklarda Şeyh Sefieddin, Ulu Mürşid ve Alim olarak takdim edildiği görülür. Onun Dede Korkut gibi bilge ve kâmil mürşid olarak yorumlandığı görülür. Türkçe ‘*Kara Mecmua*’ kitapları, genel olarak ‘*Tarikat*’ ve ‘*Tasavvufi*’ zaviyelerde binlerce mürid, öğrenci ve genç okur kitlesi için tedris malzemesi olarak toplanır ve hazırlanırdı. Bu konularla ilgili hazırlanmış olan Kara Mecmualar, şiir ve nesirlerden (mansur/düzyazı) oluşurdu. Tahmiye, Ne't, Menkıbe, Hikâye, Revaye, Tezer'ru, İlahi, Münacat, Keramat ve bu gibi konuları ele alan irfani eserler, ‘*Kara Mecmua*’ adı altında toplanılırdı. Kara Mecmuaların yazılışı ve toplanışı, Şeyh Sefieddinle başlamış ve alim, bilge müridleri tarafından devam ettirilmiştir. Buna göre de Kara Mecmuaların bilinen bir yazarı veya müellifi yoktur. Merhum Hüseyin Muhammedzade Sadık (*Hüseyin Düzgün*), büyük uğraşı ve çabalardan sonra bu muazzam ve oldukça değerli Türkçe eserin küçük bir kısmını bularak, birinci cilt olarak hş.1386/m.2007'de yayınlamayı başarmıştır (Düzgün, 1386/2007) (Düzgün, 2013) (Sadık H. M., 2000).

İkinci eser ise şahsım tarafından bulunan, Erdebilli İbn Bezzaz'ın 1357'de Farsça yazmış olduğu “*Saffet'ul-Sefa*” eserinin Türkçesidir. Bu eser, İlhanlı dönemi Tasavvuf alanında özellikle Erdebilli Şeyh Sefieddin Baba'nın hayatı ve dergâhı hakkında en önemli birincil kaynak olarak bilinir. İbn Bezzaz'ın adına yayınlanan “*Saffet'ul-Sefa*” eseri, yaklaşık 1200 sayfadır. Bizim elde ettiğimiz yazma nüsha, 238 yapraktan oluşur ve dili de 14. ve 15. asır Türkçe eserlerine özellikle Horasanlı (İsferayini) İzzeddin Hasanoğlu'nun “*Kitab-ı Siretü'n Nebi*”, Aḥmedi-yi Rumi'nin

“İskendername” mesnevisi ve Yunus Emre’nin diliyle aynıdır. Bu eser, Türkçe edebiyatımız açısından oldukça büyük önem arz eder. Hiç yayınlanmamış olan bu Türkçe yazma eser, İbn Bezzaz’ın Farsça “*Saffet’ul-Sefa*” eserinden önce mi yazılmış, yoksa onun birer Türkçe tercümesi olduğu hakta kesin bir şey söylemek şimdilik zordur, ancak İbn Bezzaz tarafından yazıldığı bildirilen “*Saffet’ul-Sefa*”daki artırmaların ve varsa tahriflerin çözüme kavuşturulması açısından da büyük önem arz eder. Diğer taraftan, bu eser, o dönemde Türkçenin sadece şiir ve edebiyat sahasında değil hem de ciddi nesr/mansur/düzyazı eserler dili olmasına dair bir sübut niteliğindedir. Bu tarihi eserin ilk başlangıç iki beyti şu şekildedir:

Bu dervişi seven şahı ilahi

Ki A’lem ahlıungdür Padışahı

Selatin eşiğinde bende qılgıl

Zelal duleti payende qılgıl

Yukarıda da değinildiği gibi Abdürreşid Rahmeti Arat’ın yayınladığı Uygur alfabeli ‘*Oğuzname*’nin ilk başlangıç kelimesinin ‘*Bulsunğıl/Bulsunğıl*’daki ‘*ğıl*’ ekinin bu metinde de aynısı kullanılmıştır.

4.2.6. Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Tercümeleri

Diğer önemli bir konuda Horasan/Azerbaycan Medeniyet havzasında Kur’an-ı Kerim’in Türkçe’ye çevrilmesi ve ilk Türkçe Kuran tercümeleri meselesidir. Yukarıda değinildiği gibi İslam’ı zenginlik vasıtası olarak kullanan ve İslamiyeti suistimal ederek Arap dil ve kültür üstünlüğünü tahmil eden Emevilere karşı Şuubilerin mücadelesi neticesinde özellikle Saman Yabgulu/Samaniler döneminde dini metinlerin Arap dili ile beraber Farsça ve Türkçeye çevrilmesine dair dini ulemalardan fetva alınması yolu ile gündeme gelmiştir.

Önce değinildiği gibi dönemin ünlü müfessir, tarihçi, muhaddis ve fakihi olarak bilinen Muhammed b. Cerir Taberi (Merkez’e Dade’ye Nur, 2021) (Fayda, 2010) tarafından Arapça yazılmış olan “*Cami’ul-Beyan Tefsir’ül-Kuran ve Tarihu’l-Rusel ve’l-Müluk*” adlı eserlerinin Tarih kısmı Saman Yabgulu/Samani hakimi Ebu Salih Mansur b. Nuh Samani’nin emri üzerine 963’de veziri Ebu Ali Muhammed b. Ebulfazl Muhammed Bel’ami (Moghaddam H. M., 2002) (Yazıcı, 1992) tarafından ve tefsir

kısmı / Tefsir'ul-Kebir ise Horasan ve Maverâünnehir ulemasından oluşan bir heyet tarafından toplu şekilde Farsçaya çevrilmiştir.

Ancak ilk Türkçe Kuran Tercümelerinin nerde, kimin tarafından, ne zaman yapıldığına dair bilgiler tutarsız ve esasen maddi sübuta dayanmayan iddalara ve mülahazalara esaslanır. Diğer eserlerde olduğu gibi ilk Türkçe Kuran tercümeleleri de çoğunlukla ilk ve son sayfalarından yoksun ve esasen anonim olarak gözüktür. Hiçbir ilmi esası olmayan yanlış, gazezli yorumlamalarla Hakaniye/Karahanlı, Harezm anonim nüshaları olarak takdim edilir. Mesela Suat Ünlü'nün çalışmasından da görüldüğü gibi; **Hekimoğlu KT**, Güliden Sağol, Old Turkish and Persian Inter-Linear Qur'an Translations II: An Inter-Linear Translation of the Qur'an into Khawarazm Turkish. **TIEM 73** nüshasının (*Şiraz nüshası olduğu belli olduğu halde*) Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kuran Tercümesi gibi takdim edilmesi (TIEM 73 I v-235v/2), **Rylands KT**, Janos Eckmann, Middle Turkic Glosses Of The Rylands Interlinear Koran Translation, Akademiai Kiad6, Budapest, 1976 (Ünlü, 2007, s. 10).

Kur'an-ı Kerim'in tercüme meselesinde ilk baştan Arap üstünlüğüne dayanan siyasi tefekkürün dışında en önemli iki mesele vardı; birincisi genel olarak gayrı Arap Müslümanların / Acemlerin daha rahat anlaması için tercümenin kaçınılmazlığı ve diğer taraftan Allah sözü, vahiy olduğu ve başka dillere tam tercümesinin mümkün olmadığını göz önünde bulunduran dini ulemaların endişe duymaları olmuştur. Buna göre de zaman aşamasında çözüm olarak satırlı kelime tercümesi yoluna gidilmiştir.

Kur'an-ı Kerim'in ne zaman, nerde, kimin tarafından ilk kez Türkçeye çevirildiğine dair şimdilik somut şekilde maddi bir sübutun olmadığı için Z. V. Togan gibi alan uzmanları tarafından çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Z. V. Togan, Kur'an-ı Kerim'in ilk kez Farsçaya çeviren heyet tarafından aynı zamanda aynı yerde Türkçeye çevrildiği fikrindedir (Ünlü, 2007, s. 16). Fuad Köprülü'ye dayanan Abdülkadir İnan'a göre ise Kur'an'ın Türkçeye tercümesi, Farsçaya tercümesinden yaklaşık bir asır sonra, yani XI. yüzyılın ilk yarısında yapılmış olmalıdır (İnan A. , 1961, s. 8). Fuat Köprülü Türk Edebiyatı Tarihi'nde (1986: 162) ilk Kur'an tefsirinin XII. yüzyıl sonunda veya XI yüzyıl başında Batı Türkistan'da yapıldığı üzerinde durmuştur (Ünlü, 2007, s. 17). Fuad Köprülü gibi Abdülkadir İnan da Kur'an'ın Türkçeye çevirisinin Farsça çevirisinden yaklaşık bir yüzyıl sonra, yani XI. yüzyılın ilk yarısında yapılmış olması gerektiği düşüncesindedir (İnan A. , 1961, s. 8).

Z. V. Togan, *The Earliest Translation of the Qur'an into Turkish* (1964: 18) adlı çalışmasında Taberi'nin tefsirinin çevrilmesi aşamasında İspicaplı (Sayramlı) bir Türk'ün de bulunduğunu ve onlar tarafından Türkçeye çevrildiği ihtimalini ileri sürmüştür (Ünlü, 2007, s. 17). Genel itibarı ile o dönem ulemanın çoğunluğunun Arap dilinin yanı sıra Türkçe ve Farsçayı bilmesi, onların ulema sınıfında durmasını sağlardı. Bu üç dili, özellikle ikisini- Türkçe ve Farsçayı bilmeyenler genel itibarıyla ulema sınıfında değerlendirilmezdi. Buna göre de Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının önemli nümayendelerinden Horasan'lı Cerir Taberi'nin Tefsir-i Kebir'ini Arapçadan Farsçaya çeviren ulemaların büyük çoğunluğunun Farsça ve Türkçeye hâkim şahsiyetler olması büyük muhtemeldir. Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasına ait İslami metinlerde adı geçen ulemaların birçoğunun bu üç dilde eser veya çeviri eser vermeleri, bu dediğimize açık bir sübuttur. Buna göre de birinin Türk olmasına, Türkçe bilmesine dayandırarak tercümenin o dönem orada yapılmasını ileri sürmek objektif olmaz. Zaten heyetteki ülemanın diğer dönem ülemaları gibi bu üç dile hâkim olması dönem şartlarının bir gereğidir.

Yukarıda değinildiği gibi Tebriz Milli Kütüphanesinde korunduğu bildirilen Türkçe tarihi metinlerin o cümleden 9. asrın sonlarına ait Arapça Kur'an-ı Kerim'in satırlı Türkçe çevirisine dair somut bir veri ortaya çıkarılmadığı takdirde, Fuat Köprülü ve Abdülkadir İnan'ın Kur'an'ın Türkçeye çevirisinin Farsça çevirisinden yaklaşık bir yüzyıl sonra, yani XI. yüzyılın ilk yarısında yapılmış olması fikirleri daha objektif görülmektedir. Çünkü bu dönem Tebrizli Aclan'ın Hz. Ali'ye ait fermanı Arapçadan satırlı Türkçeye çevirdiği dönemdir.

Şimdilik elde olan ve tanımlanan nüshalara göre Kur'an-ı Kerim'in ilk yazması, İran'ın ve genel olarak kuzey İslam dünyasının, başka bir ifade ile Türk dünyasının Dar'ul-İlm'i olarak bilinen Şiraz ulemalarından Muhammed b. Hacı Devletşah Şirazi tarafından büyük İlhanlı Devletinin hükümdarı Abu Sa'id döneminde 1333/1334 yılında yazılıp, tezhip edilmiştir. Bu değerli eser, Türk dili ve edebiyatı açısından oldukça büyük önem arz eder. Tek yazma nüshası bugün İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde 73 numarada kayıtlıdır. Bu eser ilk kez, Sema Barutcu Özönder hocanın ilmi rehberliğinde/danışmanlığında öğrencileri Abdullah Kök ve Suat Ünlü tarafından 27 Aralık 2004 tarihinde Doktora Tezi olarak çalışılmış ve gündeme taşınmıştır (Kök, 2017, s. 192-200). Üzerinde geniş çalışmalar yapılmıştır. Eser

üzerinde ilk çalışma Abdülkadir Erdoğan tarafından yapılmıştır. Erdoğan, “Kur’an Tercümelerinin Dil Bakımından Değerleri” (1938: 47-51) adlı çalışmasıyla bu nüshayı tanıtmış ve eserin baştan sona **Oğuz Türkçesi** ile tercüme edildiğini öne sürmüştür (Kök, 2017, s. 196).

Kur’an-i Kerim’in şimdilik bilinen Türkçe tercüme nüshaları arasında en önemli diğer bir yazması da şu an İran, Meşhed Rezevi kitaplığında korunan İran hükümdarı Akkoyunlu Sultan Hasan’ın (*Uzun Hasan*) talimatı esasında Tebriz’de yazılmış olan Kuran Tercümesidir.

Abdülkadir Erdoğan, *Kitâb-ı Dedem Korkud alâ Lisân-ı Tâife-i Oğuzân*’dan iktibasen Şiraz nüshasının (*elde olan ilk Kur’an tercümesi*) dilinin “Oğuzca” olduğunu kaydeder (Ağca F. , 2006, s. 4). Aslında Oğuzcadan kastedilen, Osmanlı İmparatorluğu arazisinde Evliya Çelebi demişken mansuh/batıl Lisan-i Türk/Batıl Türk Lisanı olarak tanımlanan²⁹ (Ağca F. , 2006, s. 4) İran, Azerbaycan ve genel itibarı ile Horasan/Azerbaycan kültür havzasında konuşulan ve yazılan ortak edebi Türkçedir.

4.2.7. Medeniyet Havzasında Ortak Türkçenin Varlığı ve Çağatayca’nın

Esassızlığı

Daha önce de denildiği üzere bir dilin, köy köy, yöresel, bölgesel konuşmalarında, ağız şivelerinde ve hatta yazar ve müstensihlerin yazmış oldukları eserlerin üslup ve lehçelerinde farklılıklar göstermesi muhakkaktır ve linguistik alanda, ses bilgisi, ses bilimi, dil bilimi, söz dizimi, biçimbilim ve edimbilim gibi çeşitli yönlerden yapısal, anlamsal ve bildirişimin çıkış bağlamını esas alarak sözlerin gönderimlerini ve iletişimde dilin yaptırım gücünü incelemek amacıyla ilgili dil uzmanlarının çalışma yapmaları oldukça önemlidir. Ancak kültür havzasında Ortak Farsçanın dokunulmazlığının temin edilmesinin yanı sıra ortak Türkçenin inkarına esaslanan, onun Hakaniye, Harezmiye, özellikle Cığatayi/Çağatayca üzerinden parçalanmasını öngören ve tarihen İran Türklüğünün tarihi hazinesinden yoksun bırakılmasına hizmet eden bu faraziyeler, aşağıda da görüleceği gibi bilimsel olmaktan ziyade, siyasi yönlendirmedir. Çünkü tarihi gerçekliklere göre, Çağatayca adı altında tasnif edilen ve bilinen eserlerin büyük çoğunluğu günümüz İran’da – Horasan,

²⁹ Evliya Çelebi, ünlü eseri Seyahatnâme’de Alanya’dan bahsederken; “Kadim eyyamdan beri Urum keferesi bir mahalledir, cümle üç yüz haraştır; amma asla Urum lisanı bilmeyüp batıl **Türk lisanı** bilürler” diyerek güney Anadolu’da yaşayan Karamanlılara işaret eder.” (Ağca F. , 2006, s. 4).

Azerbaycan, Şiraz üçgeninde yazılmış olan eserlerdir. Bu Türkçe edebi dilde yazılmış eserlerin Çağatayca adı altında tasnif edilmesi, İran'da Türkçenin tarihen köksüz duruma düşürülmesi ve dolayısı ile İran'a modern ulus-devlet tezi üzerinden tahmil edilmesi istenen Fars/Pers kimliğinin, ön plana alınması için tarihi ve edebi zemin hazırlanmasıyla ilişkindir.

Burada değinilmesi gereken bir mesele de konumuz açısından önmeli olan 'Farhang'e Nesiri' olarak anılan eserdir. Bu eser, 18. yüzyılın ilk yıllarında Muhammed Rza ve Abdul'Cemil Nesiri tarafından yazılmış olduğu bildirilen '*Çağatay, Rum, Kızılbaş, Rus, Kılmak Türkçelerinden Farsça'ya*' Sözlüktür (Nesiri, 2013, s. 30-34). Bu eserin değinmiş olduğu en önemli mesele, Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasında hâkim olan ortak edebi Türkçesinin linguistik/dilbilim tasnifine gidilmesidir. Bu eserde ilk kez (*naçizane benim tasbitime göre*), ortak edebi Türkçe, Çağatay Türkçesi, Rum Türkçesi, Kızılbaş Türkçesi, Rus Türkçesi (*Tatarca kast edilebilir*) ve Kılmakca diye bir tasnife gidilmiştir. İlginç olan şey şu ki, şimdiye kadar ilk eserdir ki (*belki başka yazma eserlerde olabilir*), İran'da konuşulan Türkçeye Kızılbaş Türkçesi ve diğer taraftan tartışılan Çağatay Türkçesi esas konu olarak ele alınmıştır (Nesiri, 2013, s. 34-49). Meseleyi daha çok ilginçleştiren konu ise, bu eseri gündeme taşıyan kişinin düşünsel dünya görüşüdür. ABD'de yaşayan, Tebrizli olduğunu iddia eden, Javad Abbasi'nin abisi Hasan Javadi'dir. Bu iki kişi, ailece Tebriz'e nerden geldiklerini ve köken ne olduklarını bildirmeseler de Tebrizli ve Azeri kökenli olduklarında ısrarlılar. Bunlara göre Azerbaycanlıların, yani Azerilerin Türk olarak kabul edilmesi, bilimsel verilere ters düşer, Tebrizliler başta olmakla Azerbaycanlılar, Azeri ve Pehlevi kökenli Persler. Sonradan zorla Türkçeyi benimsemişlerdir. İran'da konuşulan Türkçenin Kızılbaş dili olarak anılması, İran kaynaklarında bir ilk olsa da Osmanlı'da Türklerin Kızılbaş olarak anılması yayılmış bir kültürdür. Ziya Gökalp, konuyla ilgili şöyle der: "...Türk Şarki Anadolu'da Kızılbaş, İstanbul'da kaba köylü manalarında" (Gökalp, 1918, s. 28).

Yukarıda da değinildiği gibi, Hz. Ali'nin Müslümanlara hitaben fermanının, hk. 450 / m. 1058'de Tebriz'de, Tebrizli Aclan (Za'hak b. Aclan) tarafından Arapçadan Türkçeye satırlı olarak çevrilmesi ile başlayan İslami Türkçecilik, İlhanlı döneminden itibaren bütün kültür havzasına hâkim olan ortak Türkçenin edebi-medeni bir cereyan olarak 15. asrın sonları ve 16. asrın başlarına kadar devam etmiş ve

muhteşem bir edebiyat oluşturulmuştur. İlhanlı döneminden itibaren şahlanmakta olan Türkçecilik, yaklaşık üç yüzyıl müddetince unutulmuş olan Yusuf Has Hacıb, Mahmud Kaşgarlı, Edib Ahmed Yükneci gibi onlarca alim ve bilge şahsiyetlerin eserleri yeniden istinsah edilerek edebiyat dünyasında gündeme taşınmasının teşkil edilmesi ile Kitay'a kadar uzanan kültür havzası yeniden canlanmıştır.

Diğer taraftan doğuda Ahmed Yesevi gibi önem arz eden şahsiyetlerle ilerleyen medeni-edebi-siyasi-dini süreç, batıda da Mevlâna Celaleddin Belhi – Rumi, Hacı Bektaş-i Veli, Yunus Emre, Erdebil Dergahı'nın Mürşid-i Kamil'ı olarak bilinen Sefieddin Baba ve onlarca takipçileri, Hacı Bayram Veli, Mısır'da Seyfüddin Ebu Bekr b. Abdillâh b. Aybek ed-Devadari ve bu gibi önemli şahsiyetlerle Horasan/Azerbaycan kültür havzası çiçeklenerek devam etmiştir.

İslam sonrası Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının siyasi iradesini temsil eden Gazneli Mahmud'un, 1001 yılında başlatmış olduğu Hint seferi ile gelişmiş olan ortak medeniyet, 1857'ye kadar devam etmiştir. Hindistan'da Türkçe, Farsça, Arapça ve kısmen Moğolca olmak üzere yüzlerce muhteşem edebi eserler yaratılarak Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının zenginliğine büyük katkıda bulunulmuştur. Bu eserlerden biri de Ekber-Name eseridir ki, oldukça önemli tarihi bir yapıt olmanın yanı sıra 50 sayfalık Hz. Adem'den başlayan, Alınca/Yafes, Oğuz Han, Çengiz Han, Emir Timur ve Babür Han'la devam eden bir Oğuzname/Oğuz Han hikayesidir ve Türk edebiyatı için oldukça büyük önem arz eder (E'lamî, 1993, s. 86-136).

Türk dili ve edebiyatı ile ilgili Hindistan yarımadası üzerine bir proje çerçevesinde ciddi bir araştırmaya yapılırsa oldukça değerli eserler ortaya çıkarılabilir, çünkü Hindistan Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının medeni cihetten birer parçası olduğu için Fars dili ile beraber Türkçede de ciddi ve oldukça önemli eserler yazılmıştır. Hindistan'a ait tarihi eserler üzerine yaptığımız incelemelerde, o cümleden Omar Khalidi'nin konuyla ilgili çalışması, Hindistan'da Türkçe ciddi tarihi metinlerin varolduğu, ancak Farsça ve Arapça eserlerin büyük bir kısmının katologlaştırılmasına rağmen Türkçe eserlerin henüz katologlaştırılmadığı görülmektedir (Khalidi, 2002-2003, s. 3, 5, 17, 19, 36, 55, 57, 58, 61, 63.).

Yukarıda da değinildiği gibi Budizmden esenlenen İslami Sufilik ve Tesevvüf felsefesi, Hindistan Budizminin karşılıklı şekilde Horasan/Azerbaycan medeniyet

havzasının İslam anlayışına göstermiş olduğu etkisine birer örnektir. Bilindiği üzere Horasan kültür havzasında ortaya çıkan Sufilik, Budizm'in maşakkat, zorluk, ağır hayat koşullarına karşı dirençli olmak, temkin göstermek, ağır şartlara tahammül etmek gibi yaklaşımlar Budizm dini yaklaşımından almış olduğu etkiden kaynaklanmaktadır (Ziyayi, 2015), (Muhammed Hasan Rüstemi, 2013), (Mehdi Hasanzade, 2012) , (Sübut, 2023).

Bilindiği üzere ilk aşamada Arapça, Emeviler döneminden itibaren İslam adına zorunlu hal alsa da daha sonra Farsça ve Türkçe dilleri esas ortak dil olarak kullanılmaya başlamıştır. Bu edebi süreç, mevcut verilere göre 10. yüzyıldan itibaren başlamıştır.

Farsçanın Kitay/günümüz Çin Halk Cumhuriyeti'nin kuzey batı bölgeleri, Orta Asya, Deşt-ı Kıpçak, Halep-Şam, Anadolu, Hindistan dahil bütün kültür havzasında Türk dili ile beraber esas edebi dil olarak kullanılması dönem eserleri ile bilinen bir gerçekliktir. Türk dili Devlet ve Ordu ağırlıklı, Farsça edebiyat ağırlıklı, Arapça İlahiyat ağırlıklı bölgenin esas ortak dili olarak kullanagelmıştır.

Horasan/Azerbaycan Medeniyet Havzasının devlet, ordu ve kısmen edebiyat alanında kullanılan Ortak edebi Türkçe ile ilişkin olarak ilk bilinmesi gereken faktör şu ki, Arapça ve Farsça dillerinde olduğu gibi Türk dilinde de yazılı tarihi edebiyat, farklı edebi dillere bölünmez ve bir edebi bütünlük içinde değerlendirilmelidir. Bu ortak edebi süreç, Horasan/Azerbaycan Medeniyet Havzasının siyasi iradesinin parçalanmaya başladığı 15. yüzyılı müteakiben 16. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. Horasan/Azerbaycan Medeniyet Havzasının ortak edebi Türkçesinin çeşitli edebi dillere parçalanma süreci, kültür havzasının Siyasi iradesinin çeşitli güç merkezleri arasında parçalanmasını müteakiben başlamıştır. Bu da bölge bölge farklılıklar göstermiştir. Mesela, kuzey Hazar'da ve genel olarak Rusya'da 15. asrın sonlarından ve 16. asrın başlarından itibaren kesintiye uğramış ve Rusça, Türkçenin yerini almaya başlamıştır. Osmanlı'da 16. yüzyılın ortalarına kadar ortak edebi Türkçe devam etmiş ve daha sonra Bergamalı Kadri'nin 1530'da Arap grameri üzerinden kurgulanan Türkçeyi ihtiva eden "*Müeyyessiretü'l-ulûm*" adlı dil bilgisi eseri ile Lisan-i Osmani/Osmani dili/Osmanlıca icad edilmiştir (Ertürk, 2017, s. özet). Hindistan ve Orta Asya'da bu değişiklik esasen 18. özellikle 19. asırdan itibaren başlamıştır. Başka bir ifade ile 11. asırdan itibaren elimizde mevcut olan İslami Türkçe metinler, tipki

Farsça ve Arapça olduğu gibi Türkçenin de ortak bir edebi dil olarak kullanıldığını göstermektedir. Yani Türk dili de Farsça ve Arapça gibi, büyük oranda aynı kaideleri esas alan, edebi bir dil olarak kullanılmıştır.

Mevcut verilere göre zaman dilimi olarak XI. -XVI. asırları kapsayan ortak edebi Türkçenin, Hakani, Harezmi, özellikle Cığatayı/Çağatayca gibi edebi diller arasında bölünüp parçalanmasını ön gören fikir ve ferziyeler, tarihi gerçekliği yansıtmaz, tam tersine 18. asırdan itibaren ulus devlet nezeriyesini empoze eden oryantalistlerle başlayıp, yerli tarihçiler tarafından takip edilen gayri ilmi ve tamamen siyasi bir yaklaşımın tezahür biçimidir. Yerigelmışken Cavad Heyet, Çağatayca ile ilgili bilgi aktarırken şöyle der: "*Çağatay edebiyatının esasını koyan Ali Şir Nevai, kendi dilini Türkçe olarak tanımlar, ancak 19. yüzyıldan itibaren Avrupalı yazarlar, bu dile ve edebiyata Çağatay dili ve edebiyatı (Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'la ilgili adını vermişlerdir*" (Heyet, 2001, s. 89), (El-Buhari, 2013, s. 12). Ali Şir Nevai, kendi dilini ve edebiyatını Türk ve Türkçe olarak andığı halde, nasıl Çağatayca'nın esasını koymuş sayılabilir! Kendisinin Türkçe dediği dilin bugün Çağatayca olarak anılması tamamen gayri ilmi ve siyasidir.

Görüldüğü gibi burada modern tarihçilik yazımında, yine saklanması, tahrif ve yönlendirilmesi istenmiş tarihi bir gerçekliği, birlikte tasvip ve tesbit etmiş bulunmaktayız. Bütün varlıkları ile Azerbaycan/Horasan medeniyet havzasının merkezine ait olan, İlhanlı varisliğine esaslanan Emir Timur ve Timurlu Hanedanına bağlı olan, çoğunlukla Horasan'lı, Şirazlı, Saveli, Azerbaycanlı olan edebi, ilmi şahsiyetlerin eserleri üzerinden oluşmuş olan zengin edebiyatın "*Çağatayca Dili ve Edebiyatı*" olarak anılması tahmin edilmiştir. Buradan güdülen esas amaç ise Hint-Avrupa ile paralel şekilde ileri sürülen Ural-Altay nazariyelerinin doğrultusunda, Batı Asya merkezli Türklüğün uç Asya'ya, yani Orta Asya'da Sibirya'ya tahkim edilmesi istenmiştir. Nitekim hem Hint-Avrupa ile Ural-Altay nazariyesinin tahkim ettiği iddiaya (Türklerin uzak doğu ve Orta Asya menşeli olması) göre hareket edilmiş hem de aynı teoriye göre İran'a Fars dili üzerinden Persliğin dayatılması için gereken edebi boşluğun yaratılması sağlanmıştır. Çünkü sadece söz konusu, Türk dilinin geniş arazide konuşulduğuna ve çeşitli şivelerin hâkim olduğunu ileri süren tarihçilerin yaklaşımı, doğru ve objektifse o zaman, bu tasnifte bu edebiyata, "*Çağatayca Dili ve Edebiyatı*" değil, tarihi mekanının adıyla, yani "*İran Dili ve Edebiyatı*" veya "*İlhanlı*

Dili ve Edebiyatı” denilmeliydi. İlhanlı Dili ve Edebiyatı denilmemiştir, çünkü İlhanlı, hem Türklerin asli kurucu unsur olduğu Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının siyasi ve medeni iradesini temsil eder, hem Avrasya çapında varolan bu kültür havzasının birlik ve bütünlüğünü temsil eder hem de XI. -XVI. asırları kapsayan ortak edebi Türkçenin İran ağırlıklı edebiyat olduğunu itiraf etmenin yanı sıra İran arazisinin asli kurucu unsurunun Türklerden oluştuğunu ispat eder. Bunların olması istenmediği ve özellikle İran'a Persliğin tahmil edilmesi istendiği için Batı Asya'da günümüz İran arazisinde, Türk dilinde oluşmuş olan zengin edebiyatın, yerinde değinildiği gibi hiçbir edebiyat oluşturmamış Çağatay Ulusu üzerinden Orta Asya menşeli gösterilmesi istenmiştir.

Horasan/Azerbaycan medeniyet Havzasının siyasi iradesini temsil eden devletlerin ve onlarla rekabet halinde olan diğer muhalif güç kümelerinin dil ve kültür ortaklığı daim korunmuştur. Çeşitli yöresel şiveler üzerinden çeşitli edebi dil oluşturmaya veya medeniyet açısından eksen kaymasına gidilmemiştir. Kültür havzasını kapsayacak bir şekilde Farsça (*Edebiyat ağırlıklı ve kısmen Devlet*), Arapça (*esasen İlahiyat ağırlıklı*) ve Türkçe (*Devlet, Ordu ve kısmen Edebiyat ağırlıklı*) ortak edebi dil olarak kullanılmıştır.

Mevcut İslami metinlere göre, 11. asırda ‘**Hız. Ali’nin Müslümanlara Hitaben Fermanı**’nın, 1058’de Tebriz’de, Tebrizli Aclan (*Za’hak b. Aclan*) tarafından Arapça’dan Türkçe’ye satırlı olarak çevrilmiş olan eserle başlamış olup, Yusuf Has Hacib’in “*Kutadgu Bilig*”, Mahmud Kaşgarlı’nın “*Divan Lugatit Türk*”, Nizami-i Gencevi’nin “*Türkçe Divanı*”, 12. asırda yaşadığı ihtimal edilen Edip Ahmed Yükneki’nin Türkçe “*Atabetü’l-Hakayık*” ve onlar bu gibi eserle İlhanlılar dönemine kadar devam etmiş ve İlhanlılar döneminden itibaren Türk dili ve edebiyatı alanında yapılmış olan devrim niteliğindeki ataklarla 16. asra kadar Türkçe edebi dilde bir parçalanma olmaksızın gelişerek bütün medeniyet havzasında devam etmiştir. 18. yüzyıla kadar tarihi metinlerde Hakaniye, Harezmi, Cığatayi/Çağatayca, İran, Azerbaycan, Anadolu, vd. bu gibi ekleme içeren Türkçe olmadığı gibi, henuz Azeri dili de üretilmemiştir. Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasında 16. yüzyılın ilk yarısına kadar ortak Fars edebi dili gibi ortak edebi Türk dili hâkim olmuştur.

Bilindiği üzere, yukarıda da değinildiği gibi bütün Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasında, Emevi’lerden itibaren gayri-Arap Müslümanlara/Mevalilere

karşı devam ettirilen aşağılayıcı siyasetlere karşı başlatılmış olan Şuubiye hareketi, esasen iki dil – Farsça ve Türkçe üzerinden içtimai-siyasi faaliyetini yürütmüştür. Kültür havzasındaki siyasi, içtimai, fikri ve dini cereyanlara hâkim olan zümrenin kullandığı esas dil, Farsça ve Türkçe üzerinden şekillenmiş ve öyle de devam etmiştir. Azerbaycan/Horasan bölgesinden büyük ediplerin, sayısız alim ve ulemaların Orta Asya ve Kitay’da bulundukları ve geniş faaliyet mekanizması oluşturdıkları dönem kaynakları ile tespit edilmiştir.

Yusuf Has Hacib başta olmakla, Mahmud Kaşgarlı, Edib Ahmed Yükneki, Genceli Nizami, Ahmed Yesevi vd. bu gibi edip ve ulemanın o dönemde ortak edebi Türkçede yazmış oldukları eserlerinin diline ‘*Hakaniye*’ (Hacib, 2019, s. 20), sonra Harezmi (Hacib, 2015, s. Giriş) ve daha sonra Çağatayı/Çağatayca denilmesi tamamen son dönem ulus-devlet nazariyesinin birer gereksinimi olarak ortaya atılmıştır. Çünkü adı geçen bütün bu eserlerde ‘Türk dili/tili, Türki, Türkice, Türk Yazısı’ ifadeleri dışında asla herhangi bir ekleme yapılmamıştır. Mesela, bütün bu tarihi metinlerde Hakaniye Türkçesi, Harezmiye Türkçesi veya Çağatay Türkçesi diye bir ifadeye rastlanılmaz. Dönem kayıtları o cümleden M. Kaşgarlı, Türklerin boyunu, budunu, dilini, kültürünü, atalar sözlerini anlatırken esasen ‘*Türk*’, ‘*Türk sözü*’, ‘*Türk yazısı*’ veya ‘*Türk dilinde*’ olarak kaydeder (Mahmud K. , 2020, s. 151,176, 177,407,317,327,265,911). Oğuz ve diğer Türk boylarının ağız şivelerini verir, ancak Türk dili üzerinden yorumlar (Mahmud K. , 2020, s. 26). M. Kaşgarlı, eserinde İran, Azerbaycan ve Anadolu’daki Oğuzlara daha çok değinir, hatta yalnız Oğuzların söykökenine dair hayvan nişanlarını verir, başka Türk boylarının hayvan nişanlarını vermez. Bu ve diğer birçok değinmiş olduğu meseleler, eserin Selçukluların medeniyet merkezinde yazıldığını açık şekilde göstermektedir. M. Kaşgarlı, şöyle der: ‘*Oğuz Türklerden bir boy/kabile. Bunlar da Türkmenlerdir. Yirmi iki boydurlar. Her boyun kendi hayvanlarında kendi alamet ve nişanları vardır. Bununla birbirlerini tanırlar. Onların birincisi ve başı Kınık’tır. Zamanımızdaki sultanlar bu boydandır...*’ (Mahmud K. , 2020, s. 26). Şimdi M. Kaşgarlı’nın bu ifadesine dayanarak, eserin dilini Selcuqiye/Selçukiye mi veya biricik tek nüshanın İranlı müstensih (Saveli Muhammed) tarafından istinsah edildiğini göz önünde bulundurarak, İrani/İraniye mi adlandırmak gerektir?

Orta dönem Türkçesi olarak bilinen 11. – 16. yüzyıllararası Türkçe ortak edebi dilinin günümüz İran arazisinden uzak, çeşitli bölgesel ve yöresel şekilde parçalanmasını ön gören bu bilimdisi edebi tasnif üzerine uzmanlar arasında uzlaşmış ortak bir fikir de mevcut değildir. Varolan gerçek ve somut tarihi belgelerin kanıtlamadığı bu ileri sürülen faraziyelerle ilgili çeşitli yaklaşımlar vardır, o cümleden Kemal Erarslan farklı uzmanlara istinaden şöyle der:

“Çağatay edebi dilinin devreleri konusunda da görüş birliği bulunmamaktadır. Bu konudaki başlıca görüşler şu şekilde özetlenebilir: A. Samoyloviç, XV. yüzyıldan başlayıp XX. yüzyıla kadar devam eden Orta Asya edebî dili için Çağatayca tabirini kullanır ve bu yazı dilini dört devreye ayırır. 1. Karahanlı (Kaşgar) Türkçesi (XI-XIII. yüzyıllar). 2. Kıpçak-Oğuz Türkçesi (XIII-XIV. yüzyıllar). 3. Çağatay Türkçesi (XV-XIX. yüzyıllar). 4. Özbek Türkçesi (Özbekçe, XX. yüzyıl).

M. A. Şerbak, Çağatay Türkçesi’ni Özbek dilinin bir dönemi kabul ederek, Özbekçe’yi şu devrelere ayırır: a) İlk devir (X-XIII. yüzyıllar). Müsterek devir olup Batı ve Güney Türkçesi unsurlarının dile girdiği dönemdir. b) İkinci devir (XIV-XVII. yüzyıllar). Suni bir dil olarak kabul ettiği Çağatayca devridir. c) Üçüncü devir (XVII-XVIII. yüzyıllar). Özbekçe’ye mahallî dil unsurlarının girdiği devirdir.

J. Eckmann da Orta Asya Türkçesi’ni şu devrelere ayırır: 1. Karahanlı (Hâkâniye) Türkçesi (XI-XIII. yüzyıllar). 2. Hârizm Türkçesi (XIV. yüzyıl). 3. Çağatayca (XV-XX. yüzyıllar). XX. yüzyılın başından itibaren Çağatay edebi dilinin yerini Özbek edebi dili alır. J. Eckmann Çağatay edebiyatını da üç dönem halinde ele alır. a) Klasik devir öncesi (XIII-XV. yüzyıllar). b) Klasik devir (XV. yüzyılın ikinci yarısı ile XVI. yüzyılın ilk yarısı). c) Klasik devir sonrası (XVI. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyıl başı)” (Erarslan, 1993).

Cığatayi/Çağatayca veya Çağatay edebi dili olarak lanse edilen bu edebiyat, Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının Türk dili ve edebiyatı alanında 15-16. asırlarda başlatılan ve etkisinin 19. asra kadar devam ettiği, tabiri caizse kültür havzasındaki iki küresel (o dönem) medeni/edebi devrimin doğu kanatını oluşturan edebi akının tahrifi ile gündeme getirilmesi istenmiştir.

Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasında ortaya çıkan bu edebi-medeni devrimin Doğu/Horasan kanatını başlatan şahsiyet, Timurlu evladına bağlı dönemin en önemli edip ve devlet hadimlerinden sayılan Horasanlı **Ali Şir Nevai** ve onu muteakiben yine Emir Timur’un torunu, Hindistan Babür devletinin kurucusu **Babür Şah** olmuştur. Bu edebi-medeni devrimin Batı/Azerbaycan kanadının kurucuları ise, Safevi Devleti’nin kurucusu ve ilk padişahı **Şah İsmail Hatayi** ve Kerbala’da yaşamış (Karahana A. , 1996) **Muhammed Fuzuli** olmuştur. Bu iki edebi/medeni ceryan,

Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasında birbirini tamamlayan ve 19. yüzyıla kadar esas örnek alınarak devam ettirilen Türkçeciliğin başat medeni ceryanıdır.

Cığatayi/Çağatayca veya Çağatay edebi dili olarak lanse edilmek istenen edebi ceryan, esasen Horasanlı Ali Şir Nevai ve Babür Şah'ın eserleri ile başlatılır. İlginç olan şu ki, bu iki Horasanlı şahsiyetin Çağatay Ulusu ile bir ilgisi olmamıştır. Yerinde değinildiği gibi biri Emir Timur'un torunu, diğeri ise Timurlu Hüseyin Baykara'nın yakın dostu ve devlet hadimi olmuştur. Emir Timur ise yerinde izah edildiği gibi devlet veraset hukukunda Çağatay Ulusuna karşı İlhanlı devlet varisi olarak izhar'ı-vucut etmiştir. Başka bir ifade ile hepsi İlhanlı varisleri ve türemeleri olarak var olmuşlardır. Yerinde değinildiği gibi Çağatay Hanlığı/Çağatay Ulusu (1227-1370) döneminde üzerinde durulacak ciddi bir edebiyat ortaya çıkarılamamıştır. Budak, Çağatay edebiyatı ile ilgili şöyle der:

“Çağatay Hanlığının sahasında Cemal Karşı'nın 1303 yılında Arapça yazmış olduğu Mülhakatü's-Şurah'tan başka birinci el kaynak olarak ikinci bir eser yoktur. Bu yazarın diğer bir eseri de 1282'de kaleme aldığı eş-Şurah mine's-Şihâh eseridir ki, burada Cemal Karşı, Cevheri'nin eş-Şihâh adlı Arapça lügatını kısaltarak her kelimenin Farsça karşılığını vermiştir” (Budak M. , 1993).

Mustafa Kafalı, yukarıda da değinildiği gibi, Çağatay Ulusu ve dolayısı ile çoğu dilçinin iddia ettiği Çağatayca dili ve edebiyatı ile ilgili şöyle der: *“Kaynaklarda Çağatay Hanlığı'nın ancak bozkır kültürünün şartlarına cevap veren bu sade yapısının dışında bilgi bulmak pek mümkün olamıyor”* (Kafalı, 2005, s. 57).

Hal böyle iken, bu Çağatay edebi dili nasıl ortaya çıkmıştır, diye sorulursa, Cavad Heyet'in *‘Avrupalı oryantalistler böyle istemiş’* ifadesinden başka, verilecek hiçbir somut cevap yoktur. İlhanlıların hukuki varisi olan Timurlulara, Horasanlılara ait Türkçe eserler üzerinden genel edebi Türkçeye karşı Çağatayca/Çağatay edebi dili oluşturmak çabaları ancak siyasi irade ürünüdür, dediğimiz de buna göredir.

Tarihi bakış açısından Türkiye'nin Türk İslam sentezcilerini takip eden, Cavad Heyet, birçok Türk tarih uzmanının verilerine esaslanarak, Çağatayca'nın XIV. ve XV. asır ilk edebi temsilcileri olarak, *‘Turki-guy/Türkçe Söyleyen’* mahlası ile bilinen, *‘Mahzan’ul-Asrar-i Türki’* eserinin müellifi Mir Haydar Harezmi/Haydar Tilbe (1400-1465), *‘Deh’Name’nin* müellifi Yusuf Emiri, Lutfî, Seyyid Ahmed Mirza, Gedâî, Ataî, Yakînî, Ahmedî gibi şahsiyetleri göstermiştir (Heyet, 2001, s. 88-99). Aynı bilgileri *‘Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü’* de paylaşmıştır (Kökten, 2024), (Avni, 2008). İlginç

olan ş u ki, bu kendilerini ‘Türkçe söyleyen’ olarak tanımlayan ediplerin hiçbirinin, Çağatay Ulusu ile yakından uzaktan bir ilgisinin olmaması ve tamamen Timurlularla ilgili oldukları ve Horasanlı oldukları bilinmekte ve görülmektedir. Cavad Heyet, Çağatayca ile ilgili ş u objektif bilgiyi de paylaşır: “*Çağatay edebiyatının esasını koyan Ali Ş ir Nevai, kendi dilini ‘Türkçe’ olarak tanımlar, ancak 19. yü yıldan itibaren Avrupalı yazarlar, bu dile ve edebiyata Çağatay dili ve edebiyatı (Cengiz Han’ın ikinci oğlu Çağatay’la ilgili) adını vermişlerdir*” (Heyet, 2001, s. 89), (El-Buhari, 2013, s. 12).

Diğ er ilginç bir mesele de üzerinden kurgulanması istenen Çağatay edebi dilinin baş at eserleri sayılan Nevai’nin muhteş em Türkçe eserlerinde Çağatayca/Cığatayi veya Çağatay Türkçesi diye bir ifadeye rastlanılmaz. Yalnız kurucu olarak gösterilen Nevai’nin eserlerinde değ il, hem de onun ve Çağatayca edebiyatının takipçileri olarak gösterilmek istenen Safevilerin muttefiki Babür’lü Devleti’nin kurucusu ve ilk hükümdarı Babür Ş ah’ın kendi hayatını anlattığı dünya ç apında ilgiye kavuşmuş hatırat kitabı olan ‘*Baburname*’ eserinde, Çağatayi veya Çağatay Türkçesi diye bir ifadeye rastlanılmaz ve hatta kaybetmiş oldukları Hanlıklarını, Safevi’lerin desteğ i ile yeniden ihya eden Harezmi (Hive) Hanı Ebülğazi Bahadır Han’ın Ş ecere-Name’lerinde bile bu ifadelerle asla rastlanılmaz. Hepsinde esasen ‘*Türk Tili/Dili*’ veya ‘*Türki*’ olarak kaydedildiğ i görülmektedir. Hatta Ali Ş ir Nevai’nin Farsça ile Türkçeyi kıyaslayan ve Türkçenin üstünlüklerini tespit etmeye çalıştığı en önemli edebi eseri sayılan “*Muhâkemetü’l-Lugateyn*” eserinde bile Türkçe ile Farsçayı karş ılıklı şekilde mukayese eder. Sadece ‘*Türki*’ ve ‘*Farsi*’ ifadelerini kullanır. Çağatay Türkçesi veya Çağatayca diye bir ifadeye rastlanılmaz.

Yerinde değ inildiğ i gibi esasen bu tarihi metinlerde ‘*Türk tili*’, ‘*Türki*’, ‘*Türk*’, ‘*Türkice*’, ‘*Türk dilinde böyledir*’, ‘*Türkler böyle söyler*’ ifadeleri kullanılmış tır. Yani, karşılaşt ırma, meyar dil ile lehçeler arasında yapılmış tır. Hatta buna, bu yanlış tasnifi kabullenmiş olan uzmanlar da çoğ u zaman kısmen de olmuş olsa değ inmişlerdir, o cümleden Akartürk Karahan’ın ‘*Karahanlı Türkçesi Yazı Dili Hangi Lehçeye Dayanıyor?*’ (Karahan A. , 2014, s. 16) veya Kemal Erarslan’ın ‘*Çağatay Edebiyatı*’ baş lıklı çalışmalarında ele alınarak tartış ıldığı görülmektedir (Erarslan, 1993).

Kısacası, ortak Farsça edebi dilin kabul edilmesine rağmen, ortak edebi Türkçenin varlığını kabullenmemek ve tasnif adı altında İran arazisini Türk

dünyasından tecrit etmekle beraber, çeşitli yöresel ve bölgesel dillere bölünmesine yönelik gösterilen bilimsel çabaların hiçbir ilmi ve tarihi dayanağı yoktur.

Her dilde olduğu gibi Türkçede de bölgesel, yöresel ve köy köy konuşmalarda, ağız şivelerinde farklılıklar göstermesi muhakkaktır ve linguistik alanda, dil bilimi, söz dizimi, ses bilgisi vd. bu gibi alanlarda dilin incelenmesi oldukça önemlidir. Farsça'nın ortak edebi dil olarak kabul edilmesi, kuzey batı Çin'de, Orta Asya'da, Hindistan'da, Kaf Dağlarında/Kafkasya'da, Deşt-i Kıpçak'ta, Anadolu, Irak-i Arap ve medeniyet havzasının diğer bütün bölgelerinde yazılan Farsça eserlere sadece Farsça denilmesi karşılığında, Türkçenin İran'dan kenar birkaç edebi dile parçalanması asla objektif yaklaşım değildir. Mesela niçin, Anadolu'da yazılmış olan Kadı Burhaneddin Ebu Nasr b. Mesud Anevi'nin '*Enisül-Kulub*' veya köken Hoten'li olan Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya gelen Niğdeli Kadı Ahmed'in 1333'te "*El-Veledü'ş-Şefik Ve'l-Hafidü'l-Haluk*", Şükrullah Şirvani'nin "*Riyazul Kulub*" (Konuksever, 2018, s. 28), Şükrullah bin İmam Şihabeddin Ahmed bin İmam Zeyneddin Zeki'nin Vezîriâzam Mahmud Paşa adına yazdığı Farsça "*Behcetü'l-Tevarih*" ve onlarca belki de yüzlerce bu gibi diğer bölgelerde Farsça yazılmış olan eserlere Anadolu Farsçası, Kafkasya Farsçası, Orta Asya Farsçası, Türkistan Farsçası, Kitay Farsçası, Hindistan Farsçası vb. denilmir?

Yazma eserler üze uzmanların bildiği gibi aynı zamanda Çin'de yazılan Farsça metinle, Türkistan'da, Deşt-i Kıpçak'ta, Hindistan'da veya Anadolu'da yazılan Farsça metin arasında birçok dilbilgisi açısından farklılıklar gösterir. Bunlar, yerel şiveler dahil, yazar ve ulemanın dili ve lehçesi açısından farklı şekilde analiz ve yorumlanabilir. Ancak bu işlem Fars dili üzerinde yapılmaz ve objektif şekilde ortak edebi Fars dili olarak kabul edilir. Türkçeye gelindiğinde ise tamamen İran'dan uzak, başka bölgelere bağlayarak, çeşitli edebi dillere bölünmesi tercih edilmiştir. İlginçtir, çoğu zaman müellifin veya müstensihinin Şirazlı, Kirmanlı, Azerbaycanlı veya Horasanlı olmasının bilinmesine rağmen eser Hakani, Harezmi veya Çağatayi olarak tanımlanır! Mesela DLT'ün tek nüshası 1266'da Save'li Muhammed tarafından ve Kur'an-Kerim'in elimizde bulunan en eski Türkçe nüshası Muhammed b. Hacı Devletşah Şirazi tarafından 1333/1334 yılında kaleme alınmasına rağmen yerinde gösterildiği gibi Hakaniye, Harezmiye vd. bu gibi adlarla tanıtılmaktadır.

İslamiyet'ten sonra Horasan/Azerbaycan Medeniyet Havzasında Türkçe ortak edebi dil, Fars dili ile beraber gelişerek devam etmiş ve Müslümanlar Türkçe, Arapça ve Farsça dillerinde doğu dünyasının en zengin yazılı edebiyatını üretmişlerdir. Sadık, konu ile ilgili şöyle der:

“...beşer tarihinde Müslümanlar kadar kitap yazmamışlar. Müslümanlar genellikle Türkçe, Arapça ve Farsça olarak, yüz binlerce bilimsel, edebiyat, güzel sanat alanlarında eserler yaratmışlardır. Bu kitaplar, yazma nüshalar biçiminde günümüze ulaşmıştır. Şu an dünya kütüphanelerinde iki milyondan fazla Türkçe, Arapça ve Farsça yazma eserler korunur. Bunların üçte biri bile kataloglaştırılmamıştır. Kataloglaştırılmışların ise oldukça az bir kısmı yayınlanmıştır” (Sadık H. M., 2000).

Azerbaycan/Horasan medeniyet havzasının coğrafi cihetten merkezi konumundaki günümüz İran ve Azerbaycan'da oluşmuş olan tarihi edebi Türkçe ile ilgili alan uzmanları tarafından bazı fikirler ileri sürülmüştür.

Pers/İran ve genel olarak, Ural-Altay ve Hint-Avrupa nazariyeleri üzerinden yorumlayanların genel kanısına göre; *“Türkçenin İran'da gündeme gelmesi Selçuklular döneminde başlayıp, 13. yüzyılda İlhanlılar döneminde halk dili olarak kullanılmaya başlamıştır”* (Heyyet, 2001, s. 168-169). Rus tarihçi ve dilcileri ise bu dilin, edebi dil olarak oluşma sürecinin 7. – 10. asırlar arasında baş gösterdiği tezini savunuyorlar (Demirçizade, 1979, s. 48). Atatürk'ün tavsiyesi üzerine yazılan Türk Tarihi (Atatürk, 1931, s. 78,), Kirişçi, Firudin Ağasıoğlu (Ağasıoğlu, 2014) ve diğer birçok tarihçi ve dilcilerin fikrine göre İslam sonrası bölgeye göç eden bazı Oğuz, Kıpçak boylarının ve kısmen doğu Türkçesinin etkisi altında oluşmuş olan Azerbaycan edebi Türkçesinin kökeni eklemeli dil olan yerel dilin birer devamı olmuş ve burada değişme değil, gelişme söz konusudur. Günümüz İran ve Azerbaycan arazisindeki Türkçe, yerel Türkçenin yanı sıra gelip yerleşen Oğuz, Kıpçak boylarının ve kısmen doğu Türkçesinin karışımı ile oluşmuş olan bir edebi dil olarak karakterize edilebilir.

Horasan/Azerbaycan Medeniyet Havzasında kullanılan Türkçe edebi dil, esas itibarı ile siyasi cihetten **dört aşama** kaydetmiştir. Elimizde mevcut olan tarihi İslami metinlere göre **birincisi**; 11. asırdan başlayarak 13. yüzyıla – İlhanlılar'a kadar devam eden dönem, **ikincisi**; İlhanlı ve Timurlularla Türkçecilik üzerine kültürel devrim niteliğindeki aşamalar katedilerek, muazzam edebi eserlerin ortaya çıkarılması ile 15. asrın sonlarına kadar devam eden dönem, **üçüncüsü**; Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının esas itibarı ile kültürel zeminde bir merkeze bağlılıklarını temin eden siyasi

iradenin Osmanlı, Moskova Knezliği, Hindistan ve Safevi (*İran*) arasında parçalanmasını müteakiben dilin, kültürün, medeniyetin de parçalanması kaçınılmazlık teşkil ederek süregelen, 16-19 asırlarını kapsayan dönem ve nihayet **dördüncü**; aşama ise kısmen 19. ve esasen 20. yüzyıl modern ulus-devlet dönemidir.

Türkçe ortak edebi dilde, Prof. Dr. Sadık'ın de bildirdiği gibi (Sadık H. M., 2000) yazı kuralları açısından esasen dört üslup kullanılmıştır; **Mensur/Nesr/Düzyazı olarak** Ağır metin, Bezekli metin, Orta metin ve Sade metin.

Ağır Metin; Genel itibarı ile Farsça ve Arapça etkisi altında geniş biçimde alınma kelimeler ağırlık teşkil eder. Bu metinlerin iyi anlaşılması için Arapça ve Farsçaya kısmen hâkim olmak gerekmektedir. Bu metinlere örnek olarak dönem münşeatlarını, o cümleden Veysi'nin “*Dürretü't-Tâc*” eserini gösterebiliriz.

Bezekli Metin; Türkçenin kurallarına uyum içinde yazılan, ancak geniş biçimde bezekli istilahlar kullanan mirzaların, Türkçe, Farsça ve Arapça dillerindeki becerilerini göstermek için çoğu Sece ve Teşbihler kullanılan metinlerdir. Buna örnek olarak XIV. yüzyıla ait dini-didaktik içerikli çeşitli konulara dair kırk hadisi ihtiva eden “*Nehcü'l-Ferâdîs*” eserini gösterebiliriz.

Orta Metin; Türkçenin kurallarına uyum içinde konuşma diline yakın yazılmış olan ve bazen Arapça Ayetler ve Türkçe ve Farsça Şiirlerle gözlemlenilen metinlerdir. Bu eserlere Hekim Muhammed Fuzuli'nin “*Hadikatü's-Suadâ*” ve “*Saffet'ul-Sefa*” eserinin henüz yayınlanmamış elimizdeki Türkçe metnini gösterebiliriz.

Sade Metin; genellikle Türkçenin kurallarına uyum içinde esasen konuşma dilinde yazılmış olan metinlerdir. Kitle tarafından geniş biçimde okunması ve kolaylıkla anlaşılması amacını güden Kur'an Tefsirleri, Hadis kitapları, Mersiye'ler, Nuhe'ler, Menakıbnâmeler, Fütüvvetnameler, Oğuznameler, Seyahatnameler ve Aşık hikayeleri esasen bu üslupta kaleme alınmıştır. Dede Korkut, Oğuzname, Aslı-Kerem, Köroğlu ve onlarca bu gibi hikâye ve destanlar örnek olarak gösterilebilir. Sadık'ın takdim ve yayınlamış olduğu Eşrefoğlu Rumi'ye ait dinî-tasavvufî ‘Müzekki'n-Nüfûs’ denilen ‘*El'Buyuruk*’ gönül Risalesi, bu üsluba bir örnektir (Sadık H. M., 2000).

Türklerin asli kurucu unsur olduğu Horasan/Azerbaycan Medeniyet havzası, İslamiyeti kabul ettikten sonra, Kur'an alfabesini esas alarak kendi edebiyatlarını

Farsça ve Türkçe dillerinde oluşturmaya ve geliştirmeye devam etmişleridir. Türkçe ve Farsça dillerindeki fonetiklerin daha düzgün ifade edilebilmesi için 28 harfli Arap alfabesine 4/dört G, Ç, P, J (GeÇ-PeJ) harfleri eklenerek, 32 harfli Türkçe ve Farsça modern ulus-devlet dönemine kadar Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasında kullanılmaya devam etmiştir.

Türkçe metinler, ilk başlardan İlhanlı dönemine kadar esasen herekeli ve a'raplı/alametli metinlerden oluşmaktadır, buna Nehcü'l-Ferâdîs ve Yunus Emre'ye ait en eski divan yazması örnek olarak gösterilebilir. İlhanlı ve Timurlular döneminden özellikle 15. yüzyıldan itibaren sesli harfler, alfabe sistemine dahil edilerek yavaş-yavaş a'rapsız/alametsiz ve harekesiz metinlerin ön plana alındığı görülmektedir. Buna örnek olarak Dede Korkut'un 12 hikayeli Dresden nüshası, altı hikayeli Vatikan nüshasının son 3 sayfası, Kutadgu Bilig'in Fergana ve Kahire nüshaları örnek olarak gösterilebilir. 15. yüzyıl, özellikle de 16. yüzyıldan itibaren Türkçe'de a'rapsız/alametli ve harekesiz yazı uslubu, esas yazı kuralı olarak ele alındığı tesbit edilmektedir. Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının çeşitli bölgelerine ait güzel nastalık³⁰ hatları ile kaleme alınmış olan yazma nüshalar, buna açık örneklerdir.

Diğer bir mesele de İran'ın Türk ve Türklükten arındırılmasına yönelik cehtin birer parçası olan, tarihi Türkçe metinlerin azami çoğunluğunun Şiraz, Save, Horasan ve Azerbaycan üçgeninde yazılmış olmasına bakılmaksızın, İran arazisinden uzak tutulmasına dair gösterilen çabaların esassızlığıdır. Farsça ve kısmen Arapça tarihi metinlerin olduğu gibi Türkçe tarihi metinlerin de büyük bir kısmının ya yazarı ya da müstensihinin o bölgeden olduğu açık şekilde görülmektedir. Buna örnek olarak yukarıda da değinildiği gibi Hz. Ali'ye ait fermanın Tebrizli Ac'lan tarafından Türkçeye çevrilmesi, Kutadgu Bilig'in yazarı Yusuf Has Hacib'in Şuubiye ceryanının Türk dilli nümayendesi olması, Fars dilli Şuubiye nümayendesi Firdevsi'yi örnek alması, DLT'ün elimizdeki tek yazma nüshasının İran'ın Save şehrinden olan Saveli Muhammed tarafından kaleme alınması ve eserin Selçuklu dönemi muhitin birer nümunesi olması, Edip Ahmed Yükneki'nin Selçuklu dönemi, Selçuklu ünvan ile andığı '*Türk-Acem hükümdarı, milletlerin hakimi, yüce Emir Muhammed Dad İspehsalar Bey'e sunduğu Atabetü'l-Hakayık* eseri, Tebrizli Şeyh Mahmud

³⁰ Nastalık yazısı, Hicri 8. yüzyılın sonu ve 9. yüzyılın başlarında yani Timurlular döneminde askı yazısından sonra ortaya çıkan ikinci özel yazı hattıdır. Nastalık yazının icadı Mir Ali Tebrizi'ye (ö. 850 H.) aittir (Andruage).

Şebesteri'nin Farsça '*Gol'shen'i Raz/Gizin Gülbahçesi*' eserinin 1420'de Şeyh Elvan-i Şirazi tarafından Türkçeye çevrilmesi (Bayramoğlu, 1989, s. 46), Kur'an Kerim'in ilk Türkçe çevirisinin Muhammed b. Hacı Devletşah Şirazi tarafından 1333/1334 yılında yazılıp, tezhip edilmesi veya Ahmedî Taceddin İbrahim bin Hızır (Ahmedî, 2019, s. 58) veya Ahmedî-yi Rumi'nin (Ahmedî, 2019, s. 53) (ö. 815/1413) büyük '*İskendername*' mesnevisinin günümüze ulaşmış olan nushalarının bir kısmının İran-Şiraz bölgesindeki Mustensihler tarafından kaleme alınması (Ahmedî, 2019, s. 32). Örnek olarak hicrî 966 senesi Zilhicce ayı (*Eylül 1559*), P4 nüshası ise 17 Recep 968 (3 Nisan 1561) tarihinde Şirazlı Kâtib Hasan Muhammed tarafından istinsah edilmiştir (Ahmedî, 2019, s. 33), Hicri 926 senesinde (1519/1520) Şiraz'da Husameddin İbrahim tarafından istinsah edilmiştir (Ahmedî, 2019, s. 59). Yine Şiraz'da yazılmış olan *İskendername* nushalarının (*Topkapı Sarayı Kutuphanesi, Revan, 812 ve Revan, 813, Hazine, 679; Paris Bibliotheque Nationale de France-Supplement Turc 635*) Safevi üslubunda oldukça sanatlı bir biçimde tezhiplenmiş ve minyatürlerle süslenmiş olmaları, bunların Safevi Hanedanından hükümdar veya önemli kimseler için hazırlandıklarını düşündürmektedir (Ahmedî, 2019, s. 117).

Kısacası görüldüğü gibi, Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının ortak edebi Türkçesinin günümüze ulaşmış olan en önemli tarihi metinlerinin günümüz Şiraz, Save, Kirman, Horasan ve Azerbaycan gibi merkezi bölgelerde yazıldığı veya istinsah edildiği gerçeğini görmezden gelmek tarihe, ilme, bilime ters düşmekten başka bir şey değildir. Günümüz İran arazisi, Farsça edebiyatın yanı sıra Türk dil ve edebiyatının da en önemli tarihi merkezlerindendir.

Yerinde değinildiği gibi ortak edebi Türkçenin (XI. –XVI. asırlar arası Orta Türkçenin) Hakani (*genel itibarı ile XI. – XIII. yüzyıl*), Harezmi (XIII. – XIV. yüzyıl), Çağatay/Çağatayca (XIV. – XVI. yüzyıl) ve daha sonra Azeri, Anadolu, Kazak, Kırgız, Özbek vd. bu gibi adlar altında parçalanmasını tasarlayan oryantalistler, çökmekte olan Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının yerinde Rum medeniyet havzasının alternatifsiz şekilde egemenliğinin sağlanması yönünde kurgulanmış olan projeye göre hareket etmişlerdir, denilebilir.

Son söz olarak, Çağatay Türkçesi olarak lanse edilen, günümüze kadar açıklanan ve bilinen eserlerin büyük bir kısmının günümüz Horasan, Azerbaycan, Şiraz üçgeninde yazılmış olduğu, 'Türki' ve/veya 'Türk tili/dili' olarak kaydedildiği,

Cığatayi/Çağatayca kaydedilmediği birçok eser üzerinden yapılan çalışmalarla tarafımızca tespit edilmiştir.

Osmanlı'da Çağatayca ile ilgili en önemli eser, Sultan II. Abdulhamid tarafından Rusya ve Asya'daki müslümanları halifenin etrafında birliğe çağırmak için Osmanlı hanedanının sefiri sıfatıyla Hindistan, Afganistan ve Türkistan'a görevlendirdiği, Macarlara teşekkür için gönderilen heyetin başkanı olarak 1877 senesinde Macaristan'a giden (Yaman 2007: 661), bir ara Peşte'de toplanan Turan Kongresi'ne katılan, sonraları Encümen-i Teftiş üyesi olarak görevlendirilen Buharalı Şeyh Süleyman Efendi tarafından 1882 yılında yazılan '*Lugat-ı Çağatayî ve Türkî-i Osmani*' adlı ilk sözlüktür (Arslan M. , 2014). Ancak İran'da çeşitli dönemleri, özellikle Safevi, Avşar, Kerim Han ve Gacar devirlerini kapsayan Türkçe-Türkçe ve/veya Türkçe/Farsça yüzlerce yazılmış ve istinsah edilmiş olan bu tür eserler, hiçbir yazar, araştırmacı, tarihçi tarafından sorgulanmadan 'Çağatayca' hikayesi üzerinden yorumlanarak, hepsi Çağatay edebiyatı olarak sunulur. Bu alan üzere çalışan araştırmacılardan R. Hamraz, bu Türkçe veya Türkçe-Farsça sözlüklerle ilgili şu bilgiyi paylaşır: "...2003'te oluşmuş fırsattan yararlanarak bu 'Sözlükler' üzerine bir çalışma yaptım, yüzü aşkın eseri tespit ettim, ancak bunu kaydetmem gerekiyor ki, benim listeleyerek tespit ettiğim sözlükler, aslında Türkçe ve Türkçe-Farsça sözlüklerin elliden biri bile değildir..." (Hamraz, 2020).

İran'da, Türk dili ve edebiyatı alanında çalışan gençler esasen, Türkiye'deki alan uzmanlarını ve kısmen Bakü, Türkmenistan ve Özbekistan'ı sevdikleri için sorgulamaksızın kör körüne takip ederler ve buna görede, aynı Çağatay yorumlanmasını sorgusuz süalsiz tekrar edip dururlar. Hatta İran'da yazılmış Türkçe-Türkçe veya Türkçe-Farsça sözlükleri, Türkiye'de '*Çağatay Türkçesi*' olarak anıldığı için bunlarda '*Çağatay Türkçesi Sözlüğü*' olarak yayınlamışlardır. Bunlara bir örnek olarak, Türkoloji öğrencilerinden F. Rahimi'nin, FethAli Gacar-ı Gazvini Sapanlu tarafından Nasıruddin Şah adına üç yılda yazılıp 1861'de tamamlanan '*Lugat-ı Etrakiyye/Türklerin Sözlüğü*' adlı eseri, '*Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü-2 cilt*' adı ile yayınlamasıdır (Rahimi, 2019).

Son söz olarak, XI. –XVI. asırları kapsayan ortak edebi Türkçe'nin, Hakani, Harezmi, özellikle Cığatayi/Çağatayca diye bölünüp parçalanmasını ön gören fikir ve faraziyeler, tarihi gerçekliği yansıtmaz, tam tersine 18. asırdan itibaren ulus devlet

nazariyesini impoze eden tarih yazımı ile başlayıp, yerli tarihçiler tarafından takip edilen gayri ilmi ve tamamen siyasi bir yaklaşımın tezahür biçimidir. Cavad Heyet'in de Çağatayca ile ilgili bilgi aktarırken söylediği gibi; “*Çağatay edebiyatının esasını koyan Ali Şir Nevai, kendi dilini ‘Türkçe’ olarak tanımlar, ancak 19. yüzyıldan itibaren Avrupalı yazarlar, bu dile ve edebiyata Çağatay dili ve edebiyatı (Cengiz Han’ın ikinci oğlu Çağatay’la ilgili) adını vermişlerdir*” (Heyet, 2001, s. 89), (El-Buhari, 2013, s. 12), edebi bir tasnif olmaktan ziyade siyasi karar olmuştur.

Ali Şir Nevai, kendi dilini, edebiyatını Türk ve Türkçe olarak andığı halde nasıl Çağatayca'nın esasını koymuş sayılabilir. Büyük çoğunlukla Azerbaycan, Şiraz, Kirman ve Horasan üçgeninde yazılan ve esasen İran Türk edebiyatını oluşturan bu yüzlerce eserin ‘*Çağatay Dili ve Edebiyatı*’ olarak lanse edilmesi, aslında İran'ın sahip olduğu zengin Türk edebiyatından yoksun bırakılmasıdır.

Azerbaycan/Horasan medeniyet havzasının merkezine ait olan, İlhanlı varisliğine esaslanan Emir Timur ve Timurlu Hanedanına bağlı olan, çoğunlukla Horasan'lı, Şirazlı, Saveli, Azerbaycanlı olan edebi, ilmi şahsiyetlerin eserleri üzerinden oluşmuş olan zengin edebiyatın ‘*Çağatay Dili ve Edebiyatı*’ olarak anılması tahmil edilmiştir. Buradan güdülen esas amaç ise Hint-Avrupa ile paralel şekilde ileri sürülen Ural-Altay nazariyelerinin doğrultusunda, Batı Asya merkezli Türklüğün uç Asya'ya, yani Orta Asya'da Sibiry'a tahkim edilmesi istenmiştir. Nitekim hem Hint-Avrupa ile Ural-Altay nazariyesinin tahkim ettiği iddiaya (*Türklerin uzak doğu ve Orta Asya menşeli olması*) göre hareket edilmiş, hem de aynı teoriye göre İran'a Fars dili üzerinden Persliğin dayatılması için gereken edebi boşluk oluşturulmuştur. Çünkü sadece söz konusu Türk dilinin geniş arazide konuşulduğuna ve çeşitli şivelerin hâkim olduğuna göre böyle bilimsel bir tasnife gidilmesinin kaçınılmazlığından konuşan tarihçilerin yaklaşımı doğru ve objektifse, o zaman bu tasnifte, bu edebiyata, ‘*Çağatay Dili ve Edebiyatı*’ değil, tarihi gerçeklikler esasında ‘*İlhanlı Dili ve Edebiyatı*’ denilmeliydi. ‘*İlhanlı Dili ve Edebiyatı*’ denilmemiştir, çünkü İlhanlı, hem Türklerin asli kurucu unsur olduğu Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının siyasi ve medeni iradesini temsil eder, hem Avrasya çapında varolan bu kültür havzasının birlik ve bütünlüğünü temsil eder hem de günümüz İran arazisinin asli kurucu unsurunun Türklerden oluştuğunu gösterir. Bunların olmasının istenmediği ve özellikle İran'a Persliğin tahmil edilmesi istendiği için Batı Asya'da günümüz İran'da Türk dilinde

oluşmuş olan zengin edebiyatın Mustafa Kafalı'nın; “*Kaynaklarda Çağatay Hanlığı'nın ancak bozkır kültürünün şartlarına cevap veren bu sade yapısının dışında bilgi bulmak pek mümkün olamıyor*” (Kafalı, 2005, s. 57) dediği Çağatay Ulusu üzerinden Orta Asya menşeli gösterilmesi istenmiştir. Demek burada tespit ettiğimize göre, Hakani (genel itibarı ile XI. – XIII. yüzyıl), Harezmi (XIII. – XIV. yüzyıl), Çağatayi/Çağatayca (XIV. – XVI. yüzyıl) olarak lanse edilen zengin ortak Türkçe edebiyatın tamamına yakını İran'da veya onunla doğrudan ilgili bir şekilde yazılmış eserlerdir. Bu tarihi gerçeğin inkârı için böyle bir tarih tahrifine gidilmiştir. Bundan da güdülen amaç; birinci var olan tarihi ortak Türkçe'nin inkârı, Hakani, Harezmi ve Çağatayi olarak parçalanması ve dolayısı ile Farsça gibi ortak bir edebi Türkçe'nin mevcut olmadığını dikte etmek ve en önemlisi eserlerin ortaya çıktığı merkez olan İran'ı, kendi zengin Türk edebiyatından yoksun bırakmak olmuştur.

4.3. Siyasi İradenin Parçalanmasını Müteakiben Ortak Medeniyetin Parçalanması

15. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Horasan/Azerbaycan Medeniyet havzasının siyasi iradesini temsilde büyük sarsıntılar yaşanıyor olup, Timurlular devletinde gayri sabit durum hâkim olmuştur. Şahruh Mirza'nın 1447'de Rey'de vefat etmesi (Bitlisi, 2019, s. 17), Horasan ve Azerbaycan bölgesindeki Yahudilere karşı medeni havzanın yüksek çıkarlarını gözetmeksizin, medeniyetin um'ül-Fezail (*çeşitli fikir ve inançların bir arada yaşaması*) ilkesine riayet etmemesi, hissi davranması, onları küstürmesi, çoğunun bölgeyi, İstanbul başta olmakla Rum medeniyet havzası maksadıyla terk etmesine neden olan Mirza Celaledin Miranşah'ın torunu Ebu Said Mirza'nın ortak teamüllere boyun eğmemesi (Bitlisi, 2019, s. 18,19,27), diğer taraftan İlhanlı devlet verasetine ve Emir Timur'un hukuki varisliğine dayanarak Akkoyunlu devletinin esasını koyan Sultan Hasan'ın/Uzun Hasan'ın (*Ebu Said Mirza'nın Sultan Hasan'a bağlanması, Sultan Hüseyin Baykara'nın Sultan Hasan'a “Biz iki Emmioğluyuz” ünvanlı mektubu*) (Bitlisi, 2019, s. 27,30,217,54,85,154-155,195,197) (NuriPaşa, Netayicü'l-Vuku'at I-IV Tıpkıbasım, 2014, s. 42) yeni tahta geçmesi, duruma tam hakim olamaması, kültür havzasındaki mehver/çevre ilişki mekanizmasını büyük oranda işlevsiz hale getirmiştir. Böyle bir ortamda Sultan II. Mehmet ve çevresi, Horasan/Azerbaycan ile Rum Medeniyet havzaları arasında İstanbul merkezli

Rum/Bizans varisliği üzerinden Ara Bölge medeniyeti oluşturma siyasetini gütmişlerdir.

Horasan/Azerbaycan Medeniyet havzasını temsil eden siyasi irade tarafından her daim, Rum/Bizans Medeniyet Havzasının en önemli medeni ve siyasi merkezi sayılan İstanbul'a yönelik, dış güvenliğin korunması ve şehirdeki Türk ve Müslümanların hayat düzeylerinin iyileştirilmesi ve emin-amanlığın temini şartıyla haraca bağlanarak özgür iradelerine teslim edilmesi en uygun siyaset olarak kabul edilmiştir. Yerinde değinildiği gibi Harun Reşid'in 797 yılında Rum/Bizans İmparatoriçesi İrene dönemindeki zaferi, Selçuklu devletinin kurucusu Tuğrul Bey'in Rumlara karşı zaferi, Selçuklu Alparslan'ın 1071 Malazgirt Meydan Muharebesindeki kesin zaferi, İlhanlılar dönemi Anadolu'nun, merkezi siyasi iradenin birer parçası olmasına rağmen İstanbul'un kısmi tabeliği ile yetinilmesi, Emir Timur tarafından esası koyulan Timurlular dönemi Halep, şam dâhil bütün Anadolu beyliklerinin yanı sıra Aralık 1402'de İzmir limanı ve deniz kalesini Rodos Hospitalier şövalyeleri'nden almasına rağmen İstanbul'un kısmi tabeliği ile yetinilmesi, buna bariz örneklerdir. Yeri gelmişken kaydedilmelidir ki, D. Kitsikis, İlhanlı ve Emir Timurlu dönemi İstanbul'un genel durumuyla ilgili vermiş olduğu bilgiler de düşüncelerimizi teyit eder niteliktedir;

“Frenklerin 60 yıl süren hoyrat yönetimleri süresince yürüttükleri vahşi imha ve sistematik yağma İstanbul'u, sakinlerinin terkettiği bir hayalet kent haline getirmişti. İstanbul 1261'den 1453'e dek İtalyan emperyalizminin boyunduruğu altında, içler acısı bir yaşam sürmüştü. 1403'te İspanya büyükelçisi Clavijo büyük bir köy haline gelmiş harap kentin durumunu tasvir etmişti” (Kitsikis, 1996, s. 111).

Horasan/Azerbaycan kültür havzasının siyasi iradesini temsil eden merkezi devletlerin, İstanbul'u alıp, topraklarının birer parçası haline getirebilmesi olağan bir iş olduğu halde bundan sakınmalarını, ancak medeniyetteki ikilemle izah edilebilir.

İstanbul, Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının siyasi iradesini temsil eden devletler tarafından, hep tarihi rakip olan, Rum medeniyetinin en önemli merkezi olarak, kendi kültür havzasının tamamen dışında görülür ve öyle değerlendirilirdi. Fakat, gelebilecek muhtemel zararların önlenmesi ve karşı alınması amacıyla kısmi tabiliği yeterli görülmüştür. Tabiri caizse İstanbul'a, Rum medeniyetinin mümessili olarak kendi medeniyetiyle yaşamasına dokunulmaz hak tanınmıştır, denilebilir. Başka bir ifade ile 2000 yılı aşkın koca bir medeniyetin merkezi olan İstanbul'un, Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasına resmen ve doğrudan birleştirilmesi, ilhakı

uygarlık açısından oldukça tehlikeli görülmüştür. Başka tabirle, Horasan/Azerbaycan kültür havzasının medeni merkezi Tebriz'in, Rum özellikle de Rum/Bizans medeniyet havzasının merkezi olan İstanbul'u, kültürel zeminde sindirebilmesinin mümkün görülmediği veya aslen hiç dokunulmasının istenmediği ve mevcut tarihi statükonun korunması için böyle bir ilhak girişiminde bulunulmamıştır; muhtemel kanıya göre mevcut tarihi statükonun ortadan kaldırılması ile İstanbul'un ele geçirilmesi ve ele geçirildikten sonra Tebriz'in kültürel birikimi tarafından sindirilmesinin mümkün olmadığı takdirde, D. Kitsikis'in de tesbitinde bulunduğu gibi İstanbul merkezli bir ara bölgenin oluşması ve dolayısıyla Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının yozlaşmış bir şekilde içinden parçalanması korkusu vardı. Buna göre de Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının siyasi iradesini temsil eden devletler, her daim bu meseleye oldukça mantıklı bir şekilde özen gösterip, dikkatle yaşamışlardır.

II. Sultan Mehmet ve etrafında birleşen devlet erkânı, asırların süzgecinden geçen ve asırlarca devlet tecrübesinden kaynaklanan ve bir medeniyet havzası için hayati önem arz eden ilkeyi, asli yok sayarak, “nufusunun 30-35.000'e düştüğü ve bir harabeyi hatırlatan şehirler şehri İstanbul'u” (Kitsikis, 1996, s. 111) alıp, başkent yaparak, Rum/Bizans medeniyet havzasının hukuki varisliğine soyunmasıyla Horasan/Azerbaycan medeniyet havzası için beklenen faciaya kapı aralamış oldu. Nitekim korkulan başa gelmiş, Horasan/Azerbaycan medeniyet havzası kendi içinden yozlaşmış bir biçimde parçalanma sürecine itilmiştir.

D. Kitsikis, bunu ‘*Arabölge Gerçeği*’ olarak lanse etmek ister, ancak aslında Kutsal Roma Germen İmparatorluğu'nun (962-1806) temsil ettiği Katolik Rum kilisesi karşısında çökmüş olan Rum/Bizans İmparatorluğunun temsil ettiği Ortodoks Rum kilisesinin bekası ve sürekliliğinin temin edilmesi namına Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının asli kurucu unsuru olan Türklerin Avrasya egemenliğinin çöküşünün başlamasına neden olmuştur.

Osmanlıların, Rum İmparatorluğu olarak izhar'ı-vucut etmesini, Halil İnalcık, İlber Ortaylı ve Murad Bardakçı tarih konuşmalarında şöyle karakterize ederler: “*Pagan Ruması, Hristiyan Roması bir de İslam Ruması vardır. Osmanlı, İslam Romasıdır*” (Türk-Tarihi, 2018) (Tarih, 2018). Osmanlı tarihine vakıf, Abdurrahman Dilipak da bu konuyla ilgili şöyle der: “*Birçok kişi, II. Mehmet'in Doğu Roma Bizans'ın imparatoru olduğunu da bilmiyor. Ermeni Patrikhanesi'ni kuranın II.*

Mehmet olduğunu da bilmiyorlar. Bir kahpe Bizans edebiyatıdır gidiyor” (VeryansınTV, 2022). A. Dilipak, Binbir TV’ye vermiş olduğu reportajda ise şöyle der: *“İstanbul İşgal altındaydı, II. Mehmet İstanbul’u Latin işgalinden kurtardı ve kendisi de Doğu Ruma Bizans İmparatoru oldu...”* (BinbirTV, 19 Mart 2024). Şu da belirtilmelidir ki, İstanbul’un fethi meselesinde II. Mehmet’in yanında Sadrazam olarak bulunan, atası II. Murad’ın sevilen yadigarı olan ve Osmanlı beyliğinin devlet oluşunda oldukça hayati rol almış olan Türk evlatları Candaroğullarından Çandarlı Halil de İstanbul’un ele geçirilmesine ve başkentin İstanbul’a taşınmasına karşı olduğu için İstanbul fethinden hemen sonra idam edilmiş ve Türk hanedanının bütün mal varlıklarına el konulmuştur. Başka bir ifade ile II. Mehmet’in İstanbul’un fethinde Rum ve kökenleri hala tartışılır olan annesi, lalaları ve diğer üst düzey danışmanları esas rol oynamıştı. Rum kökneli lalaların II. Mehmet üzerindeki etkinliğine dair Halil İnalçık, 1446 olaylarını – II. Murad’ın yeniden tahta oturtulmasını anlatırken şöyle der: *“Çandarlı Halil, en sonunda, bir yeniçeri isyanı düzenleyerek II. Mehmet ve akıl hocalarını iktidardan uzaklaştırıp, II. Murat’ı 1446 Mayıs’ında yeniden tahta çıkardı”* (İnalçık H. , 2003, s. 28).

II. Mehmet’in 1453 İstanbul fethinden sonra, Rum Bizans varisi olarak ilan’ı- vucut etmesi, Anadolu’nun, dede babasının mensup olduğu, birer parçası olduğu Azerbaycan/Horasan medeniyet havzasına, batıda ise Katolik Rum medeniyet havzasına ve onların siyasi iradesine karşı savaş açması ve İstanbul merkezli yeni medeniyet inşasına başlaması siyasi, içtimai, dini, medeni, edebi ve hatta iktisadiyat gibi önemli alanlarda köklü devrimsel nitelikte değişikliklerin edilmesi kaçınılmaz olmuştur. Aşağıda üzerinde durulacak olan bu devrimsel nitelikteki değişikliklerden biri de dil ve edebiyat alanı olmuştur.

Anadolu’da Türk dilinin ortadan kaldırılması mümkün olmasa da onun Arap dili üzerinden yeniden yorumlanması ile klasik ortak Türkçeden tamamı ile farklılaşan yeni **Lisan-i Osmani/Osmanlıca** dil ön plana alınmıştır. Bu süreç, esasen Bergamalı Kadri’nin 1530’da Arap grameri üzerinden yorumlanan Türkçeyi ihtiva eden *“Müeyyessiretü’l-ulûm”* adlı dil bilgisi kitabı ile başlar. Halilibrahim Ertürk, Prof. Dr. Ahmet Akçataş’ın danışmanlığında çalışmış olduğu Doktora tezinde konuyla ilgili şu bilgiyi paylaşır:

“Bergamalı Kadri tarafından 1530’da kaleme alınan Müyessiretü’l-Ulûm, bu eserler arasında müstesna bir yere sahiptir. Anadolu’da kaleme alınmış, bilinen ilk Türkçe (Osmanlıca) gramer kitabı olan Müyessiretü’l-Ulûm, birtakım sosyal ve kültürel etkenler sebebiyle Arapça kaideler doğrultusunda tertip edilmiştir. Müyessiretü’l-Ulûm’dan başlayarak Cumhuriyet dönemine dek oluşturulan gramerlerin büyük bir bölümü Arapça gramer kurallarının kalıplarına uydurulmaya çalışılmıştır” (Ertürk, 2017, s. özet).

Bu dönemden itibaren Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasında asırlardan beri kullanılan ortak Türkçeden farklılaşan, Arap ağzının ağır etkisi altında vucut bulan Osmanlı dili, devlet erkanın konuştuğu ve yazıştığı esas dil haline gelmiştir. Kısa zaman eşğinde bu yeni dil – Lisan-i Osmani o kadar etkin olmuş ki, Evliya Çelebi Alanya bahsinde Karaman Türklerini ziyaret ederken onların konuştuğu klasik ortak Türkçe hakkında şöyle der: *“Kadim eyyamdan beri Urum keferesi bir mahalledir, cümle üç yüz haraştır; amma asla Urum lisanı bilmeyüp **batıl Türk** lisanı bilürler”* (Ağca F. , 2006, s. 4).

Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının Deşt-i Kıpçak’taki bölgesel siyasi iradesini temsil eden Altın Orda’nın birer öznesi olan Moskova Knezliğinin, III. İvan döneminden itibaren başkaldırması, 1472’da II. Papa Paul’un aracılığı ile İvan’ın Bizans Şahzadesi Zoi Palaiologina/Sofia Palaiologina ile evlendirilmesi, Rusların Horasan/Azerbaycan kültür havzasına karşı Rum medeniyet havzasına girmesi sağlanmış ve nitekim Rus devleti, Rum Bizans Ortodoks varisi olarak, Çar/Sezar ismini almıştır. Bu uygarlık üreten medeniyet açısından yapılmış olan devrimsel nitelikteki değişiklikler bağlamında Türk dili ve edebiyatı, hakimiyetini bölgede kaybetmiş ve Rum medeniyeti üzerinden Rus dili ön plana alınmıştır. Deşt-i Kıpçak bölgesinde, Rum Medeniyet havzası karşısında ağır yenilgiye uğrayan Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasını müteakiben onun tezahür biçimi olan Türkçe, bölgedeki egemenliğini kaybetmiş ve ikinci dereceli, mahkûm medeniyet ve mahkûm dil/edebiyat olarak inhitat, zorunlu değişim ve yenilgiye uğratılarak **Tatar/Tatarya** olarak bekasını sürdürmüştür. Bu yenilgiye rağmen Tatar dili olarak anılan Türkçenin Rusya bölgesindeki etkinliğine dair F. Ağasıoğlu, Rus kaynaklarına dayanarak düşüncelerimizi teyit eder bilgiler aktarmıştır. Kalmikov’a istinaden verdiği bilgiye göre 19. yüzyıla kadar Kafkasyalı halklar arasında ortak dil Tatarca olmuş ve eğitim dili olarak tedris edilmiştir (Celilov, 2014, s. 9). 1855’de Kafkasya canişinliğinden/temsilciliğinden Rusya Kültür Bakanlığına gönderilen mektupta, Gürcü dilinin yöresel bazda kullanıldığı, Tiflis ve Kutais Guberniyası ile sınırlı olduğu,

ancak Tatar dilinin bütün Kafkasya’da kullanıldığı kaydedilmiştir (Celilov, 2014, s. 10). Cahangirov’a (1978) istinaden kuzey Kafkasya, Dağıstan halklarının resmi yazışmalarının büyük bir kısmının Azer (*Tatarca tabir edilen Türkçe*) dilinde olduğunu Muradhan Cahangirov, arşiv belgelerinden elde etmiştir (Celilov, 2014, s. 10). Marlinskiy’e (1847) istinaden A. A. Bestujyev-Marlinskiy, M. Y. Lermontov ve diğer birçok Avrupalı yazar açık şekilde kaydetmişler ki, Avrupa’da Fransız dilini bilmek ne kadar vacipse, Asya’yı baştan başa gezmek için de Tatar (Türkçe) dilini bilmek o kadar vaciptir (Celilov, 2014, s. 10). 1683’de Fransız sehiyyah Baltasar de Lauziere Azerbaycan ve Kafkasya’yı gezdikten sonra, Latin alfabesi ile ‘*Söz Türki*’ adlı dilbilgisi kitabını kaleme almıştır (Celilov, 2014, s. 10). Görüldüğü gibi 19. yüzyıla kadar Türkçe esas dil olarak Kafkasya’da etkinliğini korumuştur. 19. asırdan itibaren Rus egemenliğini müteakiben Rus dili Türkçenin yerini almaya başlamıştır (Celilov, 2014, s. 10). Deşt-i Kıpçak ve genel olarak Rusya’da, Horasan-Azerbaycan medeniyet havzasının siyasi iradesinin çökmesine rağmen görüldüğü gibi dil, edebiyat ve medeniyet etkinliği 19. yüzyıla kadar devam etmiştir.

Çar Rusyası, dil ve kimlik olarak **Tatar** ve **Tatarya** ifadesini 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay antlaşmalarına kadar kuzey Hazar bölgesindeki Türklere yönelik kullanmıştır. Ruslar, kaydedilen antlaşmalarla Güney Kafkasya’yı ele geçirdikten sonra, bölgedeki Azerbaycanlı Türklere yönelik yine aynı Tatar terminolojisini, kimlik anlamında kullanmayı esas almıştır. 20. yüzyılın başlarına, hatta SSCB döneminin ilk on yılında bölgedeki Türklerin kimlik belgelerinde esasen Tatar yazıldığı ve dillerine de Tatarca denildiği bütün dönem kayıtlarından bilinmektedir. Buna örnek olarak günümüz modern Azerbaycan’ın, tabiri caizse edebi dilinin esasını koyan ve onun ilk Flalog ve Pedagogu olarak bilinen Aleksey Osipoviç Çernyayevski’nin (1840-1894), Tiflis’de tertip ettiği 1882 (Veten/Vatan Dili I) ve 1888 (Veten/Vatan Dili II) derslik kitaplarında ve onların daha sonraki yayınlarında o cümleden 1910 baskısının ön kapağında ‘*Türk Dilinde*’ (Çernyayevski, 1910, s. 1), Rusça son kapağında ise ‘*Татарская Азбука/ Tatar Alfabeti*’ olarak kaydedilmiştir (Çernyayevski, 1910, s. 67). Bu eserin II. cildinin 1888 baskısında ise ‘*Türk’i Azerbaycan Dilinde*’, son kapağında ise Rusça ‘*татарско-адербейджанском наречии / Tatar-Azerbaycan lehçesi*’ olarak kaydedilmiştir (Aleksey Osipoviç Çernyayevski, 1888, s. 1, 191). ‘*Rusya*’ altbaşlığında daha geniş biçimde değinildiği gibi, bu Orta Asya Türkleri için de geçerlidir, Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının Türk dediklerine

Tatar/Tatarya denilmesi, Çar Rusyası tarafından devlet siyaseti olarak ele alınmış ve ele geçirdikleri topraklardaki Türklere, Tatar denilmesi tercih edilmiştir.

Ortak Türkçe, esasen 16. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. Bu dönemden itibaren Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının siyasi iradesinin farklı siyasi güç merkezleri arasında parçalanmasını müteakiben kullanılan ortak Türkçenin ya farklılaşması esas alınmış (*Osmanlı'da olduğu gibi*), ya kültürel hakimiyetini kaybetmiş (*Çar Rusyasında olduğu gibi*), ya da ortadan kaldırılması esas alınmıştır (*19. yüzyılın başlarından itibaren Hindistan'da ve 1925'ten sonra İran'da olduğu gibi*).

Nitekim klasik Ortak Türkçe, kültür havzasının parçalanmış siyasi iradesi gibi, parçalanmaya, birbirinden farklılaşmaya ve çoğu bölgelerde yokolmaya mahkûm bırakılmıştır. Başka bir ifade ile parçalanmış siyasi irade, kültürel ve dilsel parçalanmayı da ardınca getirmiştir. Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının siyasi iradesini temsil eden İlhanlıların hukuki varisi olarak devam eden Timurluların, varisi olarak izhar'i-vücut eden Akkoyunlu Sultan Hasan Bayındırın, egemenlik sınırlarının günümüz İran/Azerbaycan arazisi ile sınırlı kalması, bütün kültür havzasını kapsayacak güçte ve iktidarda olmaması ve diğer taraftan siyasi iradeye talip bölgesel ve küresel bağlamda yeni güçlerin ve siyasi oluşumların doğması ve kültür merkezinin buna karşı koyma iktidarında olmamasından dolayı kültür havzası çeşitli siyasi iradeler arasında parçalanmaya başladı.

Bu süreç, Anadolu'da Rum/Osmanlı, Kuzey'de Rusya olarak Moskova Knezliği ve nihayet merkez konumdaki Safevi'lerin muttefiki Babürlü devleti'nin zayıflaması ile İngilizlerin Hindistan işgalı ve onu müteakiben Rusya'nın Türkistan, Batı Türkistan ve Kafkasya işgalı ve daha sonra esasen Doğu Türkistan'ın Çin işgaline uğramasıyla Orta Asya Türklüğünde başvermiştir. Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının vehametli çöküş süreci, 1925'te, yani Cengizi'lerin, Timurluların ve kültür havzasının diğer merkezi siyasi iradesini temsil eden Türk devletlerinin resmen hukuki varisi olarak bulunan Gacar devletinin çöküşü ve İran'a tahmil edilen Pers düşünce sistemi ile tamamlanmıştır. Nitekim İngiltere, Büyük Britanya olarak '*Venedik-Vatikan-Florans Merkezli Rum Medeniyet Havzası*'nın siyasi iradesinin temsiliyet yetkisini ele almayı başarmış, küresel siyasetin belirleyici gücü olarak, Birinci Dünya Muharebesi

sonucunda, bu Medeniyet üzerinden kurgulanmış olan ‘*Yeni Dünya Düzeni*’, uygulanmaya konulmuştur.

Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün önderliğinde esası koyulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti’nin **Modern Türklükle ilgili** fikri temelleri de esasen çökmüş olan tarihi Horasan/Azerbaycan Medeniyet Havzasına dayanmaktadır. Atatürk bunu, Rum ve Horasan/Azerbaycan medeniyetlerinin ortak taraflarını oluşturan harmanlanmış Mezopotamya medeniyeti olarak güncellemek istemiştir. Nitekim Atatürk’ün Anadolu’da çökmüş olan Türklüğün yeniden ihyasına yönelik fikri devrimlerinin hukuki varisliyi de büyük oranda tarihi Horasan/Azerbaycan Medeniyet Havzasına dayanır.

5. SONUÇ

Uygarlık üreten medeniyet konusu üzerine mevcut çalışma, modern tarihçilik üzerinden yönlendirilmiş ve büyük oranda çarpıtılmış olan tarihi Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasıyla ilgili bir ilktir. Horasan/Azerbaycan medeniyet havzası denildiğinde tarihen kadim dünya olarak bilinen Avrasya'yı, özellikle Asya'yı bir bütün olarak akpsar. İran, Azerbaycan, Kafkasya, Anadolu, Irak-i Arap, Halep-Şam/Dimeşk, Yemen, Kuzey Afrika, Doğu Afrika'daki Tanzanya'ya bağlı Zengibar Adaları, baştan başa Sibirya'yı içine alan bütün Orta Asya, kuzeybatı Çin/Kitay, Hindistan yarımadası, Balkanlar, Arkhangelsk limanına kadar uzanan Deşt-i Kıpçak dahil bütün bu bölge, başka bir ifade ile Türklere kavmi ve medeni cihetten yakınlık hisseden halkların yaşadıkları bu Avrasya coğrafyası, İslam öncesi tartışılır tarih dahil, İslam sonrası somut verilerle Horasan/Azerbaycan uygarlık üreten medeniyet havzasıdır.

Bu kültür havzası 15. yüzyılın ortalarına kadar medeni, kültürel, siyasi, askeri, iktisadi cihetten bir bütünlük içinde gelişerek devam etmiştir. 15. yüzyılın ortalarından itibaren medeniyetçe devrimsel nitelikte yaşanmış olan eksen değişimleri ve kaymaları neticesinde siyasi temsiliyet açısından geniş ve derin parçalanmalar yaşansa da “*Ortak Kültür*” ve “*Ortak Dil*” anlayışı 19. yüzyılın ortaları ve 20. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir.

15. yüzyılın ortalarına kadar tamamen bir bütünlük içinde gelişerek büyüyen kültür havzası, ilk defa genç II. Mehmet'in 1453 İstanbul merkezli Rum Bizans varisliğine soyunması, Rum Bizan medeniyetinin hukuki varisi olarak ilan'ı-vücut etmesiyle Anadolu başta olmakla Halep-Şam, Irak-i Arap ve onu müteakiben kuzey Afrika üzerinden devrimsel nitelikte medeniyetçe eksen değişimi yaşanmış ve Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasına ve özellikle onun asli kurucu unsuru olan Türklere karşı büyük bir çöküşün süreci başlatılmıştır. İstanbul üzerinden başlatılan bu süreci müteakiben Deşt-i Kıpçak Türklüğünün birer parçası olan, Altın Orda devletinin bir bölgesi, bir vilayeti olan Moskova Knezliğinin Çarı III. İvan'ın 1472'deki Bizans Şahzadesi Zoi Palaiologina/Sofia Palaiologina ile evlenerek, kendisini Ortodoks Rum/Bizans varisi olarak ilan etmesiyle kültür havzası, Arkhangelsk limanına kadar uzanan Deşt-i Kıpçak başta olmakla kuzey arazileri üzerinden Türkistan ve daha sonra Kafkasya işgaliyle kültür havzasına karşı ikinci ağır cephe açılmıştır. Batıdan Osmanlı

Kayseri- *Kayser-i Rum*, Kuzeyden Rum/Bizans/Ortodoks varisliğine soyunmuş olan *Sezar-i- Rum*/Rus Sezarı'nın medeniyetçe eksen değişmesini müteakiben kültür havzasına karşı üçüncü cephe Hindistan yarımadası üzerinden Babür devletine karşı açılmıştır. Babür Şah'ın oğlu Nasirüddin Muhammed Hümayun Padşah'a karşı Sihler başta olmakla gayri Türk Müslüman unsurlar özellikle Peştun Suri hanedanı tarafından başlatılan yıkım ve katliamlar sonucu Babür devleti resmen çöküşün eşiğine gelmiştir. Hümayun Padşah, kültür havzasının merkezi siyasi iradesini temsil eden Safevi devletine sığınmış ve Kızılbaş ordusunun doğrudan müdahalesiyle Hindistan cephesi başarıyla korunabilmiştir. Babürlü Hümayun Padşah'ın Hindistan'daki hakimiyeti 15 yıllık kanlı mücadelelerden sonra 1555'te yeniden ihya edilmiş ve Hindistan'ın Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının birer önemli parçası olarak 1858 – Babür devletinin çöküşüne kadar devam etmiştir.

15. yüzyılın ortalarından itibaren batıdan Kayser'i-Rum, Kuzeyden Sezar'i-Rum ve nihayet Vatikan-Venedik-Florans merkezli Rum medeniyetinin siyasi iradesini ele almayı başarmış olan Britanya'nın Hindistan üzerinden resmen işgal siyasetine başlaması ve diğer taraftan 16. asırdan itibaren Türklerin egemenliğinde bulunan karayol ticaretinin Rum medeniyet havzasının siyasi iradesini temsil eden devletlerin kontrolü altında başlatılan deniz aşırı ticaretle değiştirilmesi sonucunda doğu medeniyetinin merkezi, yani Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının mezhep adına tahmil edilmiş olan kanlı savaşlarla kendini yiyip tüketmesi kendi sonunu getirmiştir. Horasan/Azerbaycan medeniyet havzası, bu 350 yıllık devam eden kanlı savaşlarda ayakta kalmak için direnirken, 16. asırda Modernitenin ve 17-18. yüzyıllarda sanayi devriminin batıda meydana gelmesi anlaşılır bir durumdur.

Tarihen Avrasya'yı kapsayan Horasan/Azerbaycan medeniyet havzası çöküşün eşiğine gelmesiyle İngiltere, tabiri caizse 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Büyük Britanya olarak Vatikan-Venedik-Florans merkezli küresel boyutta yeniden yorumlanmış olan Rum medeniyetinin siyasi iradesinin mümessili olarak ilan'i-vücut etmiş, kurulması ve dünyaya tahmil edilmesi istenen “**Yeni Dünya Düzeni**”, yeniden yorumlanmış olan “**Rum Medeniyeti**” üzerinden kurgulanmıştır.

Son söz olarak kaydedilmelidir ki, tarihen Avrasya'yı kapsayan Horasan/Azerbaycan medeniyet havzası, 15. yüzyılın ortalarından itibaren vahit siyasi iradesini kaybetmesi, Ehl-i Beyt sevgisine ve imanına dayalı Maturidi'nin de birer

ardıllardan olduğu Mu'tezile akılcı İslamiyeti esas alan anlayıştan kısmen uzaklaşması, Rum Osmanlı arazisinde Selefilğe yakınlığıyla bilinen kadercı Eş'arîliğin ön plana alınması, Rum Medeniyeti üzerinden kurgulanmış olan yeni dünyaya ayak uydurmaya mahkûm bir konuma tabi tutulmasına bakılmaksızın kültür havzasında hala “**Ortak Kültür**” ve “**Ortak Dil**” anlayışı ağır basmaktadır.

Mevcut ortak kültür ve ortak dil anlayışını geliştirerek Horasan/Azerbaycan medeniyet havzasının yeniden ihya edilmesi oldukça mümkün ve geniş coğrafyamız açısından geniş fayda sağlayan bir süreç olur. 1925’e kadar Türklüğü resmen ve hukuken temsil eden İran’a rağmen değil, tam tersine İran dahil büyük, güçlü ve müreffeh Türk Birliği bunun için en uygun siyasi ve kültürel adım olur. İran’a karşı veya İran’a rağmen Türk Birliği istenilen cihetten mümkün değildir. Buna ısrar edilirse olacağı İran’a karşı Turan olur. İran’a karşı Turan Türk Birliği değildir, çünkü asli kurucu unsurunun Türk olmasının yanı sıra tarihi Türklüğün esas merkezi olmuş, tarihi yazılı edebiyatın büyük oranda yazıldığı merkez olmuş ve en önemlisi 1925’e kadar Türklüğün siyasal ve kültürel iradesini resmen temsil eden ülke olma hasebiyle İran’a karşı olacak Türklük, ancak efsanevi Turan olmayı yeğlemek olur. Bu da bütün bölgeyi yeniden çöküşe sürükler. Bunun için Türkiye-İran ilişkilerinin niceliği, Türk Dünyası başta olmakla bölgenin ve genel olarak Batı Asya’nın geleceğinde oldukça büyük önem arz eder.

Son söz olarak; İran dahil büyük, güçlü ve müreffeh Türk Birliği, sadece Türkler için değil, tarihen Avrasya’yı kapsayan Türklerin asli kurucu unsur olduğu Horasan/Azerbaycan uygarlık üreten medeniyet havzasının bütün yerel ve yöresel unsurlarının birlik ve bütünlüğü için elzem olmanın yanı sıra Avrasya, özellikle Asya’da güçler arası rekabette denge unsuru olarak kaçınılmaz bir gereksinimdir. Bunun için Azerbaycan, Türkiye, İran Türklüğü başta olmakla Dünya Türklüğü bir bütün olarak hareket etmelidir. Bu sürecin lokomotifi ise Türkiye ve İran Türklüğünün bir platform ve konsept etrafında ön yargılardan arınmış biçimde ciddi bir irade ortaya koymakla ileriye dönük gereken siyasi, medeni ve iktisadi faaliyet mekanizmasını oluşturması olacaktır.

KAYNAKÇA

- Asif (Rustem'ül-Hükema), M. H. (1348/1969). *Rustem'ül-Tevarih / Rostam-Ol-Tawarikh*. (M. Moshiri, Dü.) Tahran.
- Açık, G. Ö. (2017). *Dil Akrabalığı ve Altay Dillerinin Akrabalığı Araştırmaları Hakkında Bir Değerlendirme*. Ulusal Tez Merkezi / YÖK, Doktora Tezi/ Hüsbe: <https://acikerisim.hacettepe.edu.tr:8443/server/api/core/bitstreams/9c8a6319-549b-406c-8d34-a4c7caf3e039/content> adresinden alındı
- Adachi, T. (2007, 03 8). *Primitive Iranian Polytheisms and the Beak-shaped Spouted Vessels*. Journal of West Asian Archaeology / Japanese Society for West Asian Archaeology - Hiratsuka: <http://jswaa.org/jswaa/Vol.8%20html/e-jwaa.8.11.html> adresinden alındı
- Adam, B. (2012). *Tevrat*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/tevrat> adresinden alındı
- Ademler, B. (tarih yok). *Düstûrnâme-i Enverî (Dil Özellikleri-Metin)*. *Ulusal Tez Merkezi / YL tezi*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler /YL Tezi, Sakarya. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=X6wHbFVSuJhhUJBQpYiipg&no=Ty0gtuZT-82wY7ke4hH7hQ> adresinden alındı
- Afshar, A. N. (2017). *Gündüzlühaye Afşar Dar Masir'e Tarih - I. cilt*. Ankara: Berikan.
- Afyoncu, M. B. (Yöneten). (2023). *Tarihin Arka Odası [Sinema Filmi]*. <https://www.youtube.com/watch?v=BnrGCFEtN0I> adresinden alındı
- Afyuncu, E. (2016). *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu, Yeditepe yaynevi*. Fikriyat: <https://www.fikriyat.com/galeri/tarih/osmanlinin-kurulus-devrine-isik-tutan-tarihi-kaynaklar> adresinden alındı
- Aga Khan III on Hafiz and the Place of Iranian Culture. (2019). *Aga Khan III on Hafiz and the Place of Iranian Culture in th London, United Kingdom 1936*. İsmaili: <https://forum.ismaili.net/viewtopic.php?t=9252> adresinden alındı
- Ağasıoğlu, F. (2014). *Doqquz Bitik / Azərbaycan Türklerinin İslama Kadar Tarihi I. cilt*. Bakü: Ağrıdağ Neşriyatı.
- Ağca, F. (2006, 11). Hristiyan Karamanlı Türkleri ve Karaman Ağzı. *dergipark*, s. 3-18. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkbilig/issue/52789/697063> adresinden alındı
- Ahmed, N. K. (2015). *El-Veledü's-Şefik Ve'l-Hafidü'l-Halik* (Cilt I.cilt). Ankara: TTK.
- Ahmed, N. K. (2015). *El-Veledü's-Şefik Ve'l-Hafidü'l-Halik II. cilt*. Ankara: TTK.
- Ahmedi, M. (2020). *Muhammed Efser Rehbin, Reis Arşiv'e Melli Afganistan/ Ghedimiterin Noskhehay'e Khetti'ye Şahname Ra Der Arşiv Melli Darim*. Cadde'ye Ebrişem: <https://jade-abresham.com/> adresinden alındı
- Ahmedî, T. İ. (2019). *İskendername*. (A. Yaşar, & K. Nalan, Dü) İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları. <http://ekitap.yek.gov.tr/Uploads/ProductsFiles/9f71ce80-6562-4152-a39e-c202f5d25f43.pdf> adresinden alındı
- Ahmedî, T. İ. (2019). *İskendername*. (A. Yaşar, & K. Nalan , Dü) İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Akbari, S. (2013). *Ellel'e Ejtemai Zuhur'e Nehzet'e Mazdak*. Tahghighat'e Tarikhi'e Ectemai: https://daneshnameh.srbiau.ac.ir/article_4128_69487c46e27e3d0b74fdcf191a41a2b2.pdf adresinden alındı
- Akçura, Y. (2018). *Üç Tarz-ı Siyaset*. Ankara: TTK.

- Aktepe, M. (1976, , Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi Mür'i't-Tevârih I, İstanbul 1976, s.). *Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târihi Mür'i't-Tevârih I*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Al-'Adim, K. A.-D. (2011). *Buğyat At-Talab Fi Tarih Halab*. (A. Sevim, Dü.) Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Aleksey Osipoviç Çernyayevski, S. A. (1888). *Veten Dili*. Tiflis-1305: Keşkül Matbaası.
https://web.archive.org/web/20181126145045/https://upload.wikimedia.org/wikipedia/az/e/ea/3._67-191._Veten_dili_II_hisse.pdf adresinden alındı
- Alemi, M. H. (2008). *Harun Reşid*. Bagher'el-Ulum Araştırmaları Merkezi: http://pajoohe.ir/%D9%87%D8%A7%D8%B1%D9%88%D9%86-%D8%A7%D9%84%D8%B1%D8%B4%DB%8C%D8%AF__a-31507.aspx adresinden alındı
- Alevi, M. (2014). *Şuubiye*. Pajuheshkede'ye Bagher'el-Ulum: <http://pajoohe.ir/%D9%85%D9%82%D8%A7%D9%84%D8%A7%D8%AA%D9%81%D8%B1%D9%87%D9%86%DA%AF-%D8%B9%D9%84%D9%88%D9%85-%D8%A7%D9%86%D8%B3%D8%A7%D9%86%DB%8C-%D9%88-%D8%A7%D8%B3%D9%84%D8%A7%D9%85%DB%8C-%D9%85%D9%88%D8%B6%D9%88%D8%B9%DB%8C%D8%AA%D8%A7%D8%B1%DB%8C%D8%> adresinden alındı
- Ali, Ş. (2023). *Kıssa-i Yusuf*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/kissa-i-yusuf> adresinden alındı
- Alp, T. (1944). *Türk Ruhu*. Anraka: TÜSTAV PDF.
- Alpaslan, İ. (1995). *Nuh'un Gemisi - Ağrı*. Türkiye Kültür Portalı: <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/agri/gezilecekyer/nuhun-gemisi> adresinden alındı
- Alptekin, C. (1991). *Artuklular*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/artuklular> adresinden alındı
- Altaylı, S. (2021). *Siret Eserlerine Gazelin Girişi ve Hasanoğlu'nun Kitab-i Siretü'n-Nebi Eserindeki Gazeller*. Dergi Park: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2274663> adresinden alındı
- Altaylı, S. (2023). *İzzeddin Hasanoğlu ve Altı Balkan Şairinin Şiirlerinde Türk Mitolojisine Ait Bazı Ortak Motifler*. Dergi Park: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/balted/issue/79255/1285768> adresinden alındı
- Altıntop, Ö. (2009). *Hz. Muhammed (s.a.v) Türk müydü? Peygamberle İlgili Çarpıtılan Gerçekler*. İstanbul: Akis Kitap.
- Andruage, F. (tarih yok). *Nastaliq Hattının Tarihi*. Negargar Andishe: <https://behzi.ir/tr/posts/24842> adresinden alındı
- Arabşah, İ. (2012). *Acaibu'l Makdur (Bozkırdan Gelen Bela)*. (D. A. Batur, Çev.) İstanbul: Selenge.
- Arık, F. Ş. (2002). *Mehmet altay Köymen*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/koymen-mehmet-altay> adresinden alındı
- Arıkan, S. (1994). *Ebubekir Ratib Efendi*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebubekir-ratib-efendi> adresinden alındı

- Arıkoğlu, E. (2015). *Nostratik Dil Teorisi İçerisinde Altay Dilleri*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu: <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/ARIKO%C4%9ELU-Ekrem-NOSTRAT%C4%B0K-D%C4%B0L-TEOR%C4%B0S%C4%B0-%C4%B0%C3%87ER%C4%B0S%C4%B0NDE-ALTAY-D%C4%B0LLER%C4%B0.pdf> adresinden alındı
- Arkeofili. (2022, Nisan 6). *4.200 Yıl Önceki Mega Kuraklık, İmparatorlukları Yıktı mı?* Arkeofili: <https://arkeofili.com/4-200-yil-onceki-mega-kuraklik-imparatorluklari-yikti-mi/> adresinden alındı
- Arkeoloji. (2019). *Tanrıbermiş Beyliği: Tanrıbermiş Bey*. Arkeoloji Haber: <https://www.arkeolojikhaber.com/haber-tanribermis-beyligi-tanribermis-bey-18213/> adresinden alındı
- Arkeolojik. (2018). *Çubukoğulları Beyliği*. [www.arkeolojikhaber.com: https://www.arkeolojikhaber.com/haber-cubukogullari-beyligi-18206/](https://www.arkeolojikhaber.com/haber-cubukogullari-beyligi-18206/) adresinden alındı
- Armaoğlu, F. (2014). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914* (14. b., Cilt I). İstanbul: Timaş.
- Armstrong, C. (1952). *Fatih Sultan Mehmed'in Ölümü ve Hadiseleri Üzerine Bir Vesika/Testament De Amyra Sultan Nichemedy 12.09.1481*. (A. Ünver, Dü.) İstanbul: TDVİA Kütüphanesi PDF Şekli. <https://turuz.com/book/title/Fatih+Sultan+Mehmedin+Olumu+Ve+Hadiseleri+Uzerine+Bir+Vesiqe-1481-Ahmed+Suheyl+Unver-1952-86s-Kesli-Fatih+Sultan+Mehmedin+Olumu-Ismiyil+Haqqi+Uzuncharshili-6s> adresinden alındı
- Arslan, H. (2016). Başlangıcından Günümüze Arap Aleviliği-Nusayrılık. *Mizanü'l-Hak İslami İlimler Dergisi*(1), s. 101-111. 2024 tarihinde <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/378281> adresinden alındı
- Arslan, M. (2014). *Şeyh Süleyman Buharalı, Süleyman-Efendi*. Türk edebiyatı İsimler Sözlüğü: <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/suleyman-efendi-seyh-suleyman-buharali> adresinden alındı
- Arslanoğlu, K. (2022). *Bomhard, Weaknesses of Nostratic Theory and Very Intense Turkish at the Roots of "Indo-European"*. Academia.edu: https://www.academia.edu/80857136/Bomhard_Weaknesses_of_Nostratic_Theory_and_Very_Intense_Turkish_at_the_Roots_of_Indo_European adresinden alındı
- Arslantaş, N. (2013). *Yahudiler ve Türkler - Yahudi Tarihçi Eliyahu Kapsalı'nın (1483-1555) Seder Eliyahu Zuta İsimli Kroniği Bağlamında Bir İnceleme*. İstanbul: İZ.
- Arts and Culture. (2020). *Otuz Yıl Savaşı 1618-1648*. Artsandculture: <https://artsandculture.google.com/entity/g121jc5bx?hl=tr> adresinden alındı
- Artun, E. (2020). *Türklerde İslamiyet Öncesi İnanç Sistemleri - Öğretiler-Dinler*. Çukurova Üniversitesi: https://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/erman_artun_inanc_sistemleri.pdf adresinden alındı
- Arvidsson, S. (2000). *Ariska İdoler/Bothaye Ariyayi*. (A. Erdebili, Dü.) *tribun.one*: <https://www.tribun.one/Tribun%20New/Aktuel/Akt90.pdf> adresinden alındı
- Asena. (2023). *Alankova Türk Mitolojisi*. *mitolojiler*: <https://mitolojiler.com/alankova-turk-mitolojisi/> adresinden alındı

- Asterabadi, M. M. (1391/2012). *Tarih-i Cihangoşay'e Naderi* (3. b.). (M. Mehrabadi, Dü.) Tahrân: Donyay'e Ketab.
- Âşıkpaşazâde. (1985). *Âşık Paşaoğlu Tarihi*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Atalay, O. (2015, 04 04). *Katolik-Protestan 30 Yıl Savaşları'ndan Şii-Sünni savaşına*. İnsamer: https://www.insamer.com/tr/katolik-protestan-30-yil-savaslarindan-sii-sunni-savasina_189.html adresinden alındı
- Atatürk. (1931). *Tarih I. / Tarihtenevvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar* (Cilt I. cilt). İstanbul: Devlet matbaası.
- Atkin, M. (1979). The Pragmatic Diplomacy Of Paul I. Russia's Relations With Asia, 1796-1801. *Slavic Review*, 38. <https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/B166A53960D9C168F5A8BF9BDAFE1E33/S0037677900112112a.pdf/the-pragmatic-diplomacy-of-paul-i-russias-relations-with-asia-17961801.pdf> adresinden alındı
- Atsız, H. N. (1970, Ocak 13). *İran Türkleri I*. Huseyin Nihal Atsız / Ötüken: <https://huseyinnihalatsiz.com/makale/iran-turkleri-1/> adresinden alındı
- Atsız, N. (2011). *Oruç beg Tarihi, Ahmedi, Şükrullah/ Üç Osmanlı Tarihi*. İstanbul: Ötüken.
- Avcıoğlu, D. (1978). *Türklerin Tarihi / I. cilt*. İstanbul: Tekin.
- Averyanov, P. İ. (1926). 19. *Asırda Rusya, Türkiye İran Muharebeleri - Türk-İran-Rus Kürtlerinin Vaziyet-i Hazireleri*. (A. Efendi, & M. Efendi, Çev.) Ankara: Hakimiyet-i Milliye Matbaası.
- Avni, G. (2008). *Mir Haydar Tilbe*. Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü: <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/haydar-tilbe-mir-haydar#:~:text=ISBN%3A%20978%2D9944%2D237,%2Dg%C3%BBy%E2%80%9D%20nam%C4%B1yla%20%C5%9F%C3%B6hret%20bulmu%C5%9Ftur.> adresinden alındı
- Aydoğan, M. (2013). *Antik Çağdan Küreselleşmeye Yönetim Gelenekleri ve Türkler* (9. Baskı b., Cilt II). İzmir: Resse.
- Aydoğan, M. (2013). *Antik Çağdan Küreselleşmeye Yönetim Gelenekleri ve Türkler* (9. Baskı b., Cilt I). İstanbul: Resse.
- Aydoğmuşoğlu, C. (2011). *Tarihte Tebriz*. Ankara: Berikan. Aydo. adresinden alındı
- Azariha. (2014). *Tarihkche'ye Nam'e Cumhuriye Azerbaycan*. Azariha: <https://azariha.org/514/%D8%AA%D8%A7%D8%B1%DB%8C%D8%AE%D8%A8%D9%87-%D9%86%D8%A7%D9%85-%D8%AC%D9%85%D9%87%D9%88%D8%B1%DB%8C-%D8%A2%D8%B0%D8%B1%D8%A8%D8%A7%DB%8C%D8%AC%D8%A7%D9%86/> adresinden alındı
- Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi/Tehsil Proqramı, Mahmud Allahmanlı,Təyyar Cavadov (Salamoğlu), Yaqub Babayev vd. (2022). *Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi*. Bakü: A. R. Dövlət Pedaqoji Universiteti.
- Babuye, M. B. (1998). *Meani'ul-Ahbar*. (Muhammadi, Çev.) Tahrân.
- Bacaksız, M. (2012). *Padişah genç Osman'ın başına Gelenler*. Altaylı: <https://www.altayli.net/padisah-genc-osmanin-basina-gelenler.html> adresinden alındı
- BahadırHan, E. (2011). *Şecere'ye Terakime*. (M. Kerimi, Çev.) Kerec: Pinar.
- Bahadır Han, E. (2015). *Şecere-yi Terakime / Tıpkıbasım*. Ankara: TDK.
- Bahadır Han, E. (2020). *Şecere-i Türk*. (A. Acaloğlu, Dü.) İstanbul: Selenge.

- Baharlu, İ. (2023). "Hâl ile Kâl" Arasında: İran Tasavvuf Araştırmalarında Hoca Ahmet Yesevi. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2288-2299. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3519934> adresinden alındı
- Bakır, A. (2008). Yazıcızade Ali'nin Selçuk-Name İsimli Eserinin Edisyon Kritiği GİRİŞ-Metin -Dizin. *Doktora Tezi*. Marmara Üniversitesi / Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Bakuvi, S. Y. (2021). Seyid Yəhya Bakuvi. *Elm və İnnovativ Texnologiyalar Jurnalı*, 110-117. <https://g.co/about/p93gav> adresinden alındı
- Banarlı, N. S. (1939). *Ahmedi ve Dâsîtân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman* (Cilt VI). İstanbul: İstanbul Üniversitesi. Türkiyat Mecmuası <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/172914> adresinden alındı
- Bardakçı, M. (2004). *Özal'ı tam zamanında mumyaladık Fatih'i ise unutup kokutmuştuk*. Hurriyet Gazetesi: <https://www.hurriyet.com.tr/ozal-i-tam-zamaninda-mumyaladik-fatih-i-ise-unutup-kokutmustuk-278649> adresinden alındı
- Bardakçı, M. (2007). *Fatih'i kokutarak hayalini gerçekleştirdik*. Arşiv.Sabah: <http://arsiv.sabah.com.tr/2007/01/16/gnd111.html> adresinden alındı
- Bardakçı, V. V. (2019, 06 20). Osmanlı Klasik Döneminde Çandarlı Ailesi. *YÖK Ulusal Tez Merkezi / Doktora Tezi*. Bursa, Türkiye: Bursa Uludağ Üniversitesi. <https://acikerisim.uludag.edu.tr/items/09d92e58-1d7d-4a50-ba50-89b7ff4ce3ab> adresinden alındı
- Barthold, W. (1963). Azerbaycan ve Ermenistan. *Ankara Üniversitesi, Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 8/14, 77-87.
- Barthold, W. (2018). *Türkistan Halklarının Tarihi*. (G. Aynakulova, Çev.) Ankara: Astana.
- Bastami, Y. (1927). *Dayere'tol Moarefe Bestami* (Cilt I. cilt). Beyrut: Bitā.
- Başar, F. (2023). *İlk Osmanlı Tarihçileri*. Türk tarihi ve Kültür araştırmaları : https://www.altayli.net/ilk-osmanli-tarihcileri.html#_edn5 adresinden alındı
- Baykara, T. (2000). *İnançoğulları*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/inancogullari> adresinden alındı
- Bayramoğlu, F. (1989). *Hacı Bayram-i Veli Yaşamı-Soyu-Vakfı I. cilt* (Cilt I.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Bedir, A. (2009). *Tevhidin Yurdu Kur'an-ı Kerim Atlası*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Bekran, M. B. (1963). *Cahan Name; Metn'e Coğrafiya'yi Telif Şode der 605 hk*. (M. Riyahi, Dü.) Tahran: İbn Sina.
- Belhi, E.-H. Ş. (2017). *Ebul'Hasan Şehid Ben Hüseyin Cuhudaneki Belhi*. https://fa.wikifeqh.ir/%D8%A7%D8%A8%D9%88%D8%A7%D9%84%D8%AD%D8%B3%D9%86_%D8%B4%D9%87%DB%8C%D8%AF_%D8%A8%D9%86_%D8%AD%D8%B3%DB%8C%D9%86_%D8%AC%D9%87%D9%88%D8%AF%D8%A7%D9%86%DA%A9%DB%8C_%D8%A8%D9%84%D8%AE%DB%8C_ adresinden alındı
- Bereşit. (2023). *Tora ve Aftara I. Kitap*. Sevivon: Sevivon PDF. https://www.sevivon.com/images/stories/dokumanlar/tora_kitap_1_iPhone.pdf adresinden alındı
- Bergen, L. (2022, Ağustos 26). *Güney Müslümanlığı Ve Kuzey Müslümanlığı*. Dibace: <https://www.dibace.net/lutfi-bergen/guney-muslumanligi-ve-kuzey-muslumanligi/> adresinden alındı

- Bernal, M. (2014). *Kara Atena Eski Yunanistan Uydurmacası Nasıl İmal Edildi? 1785-1985*. (Ö. Buze, Çev.) İstanbul: Kaynak.
- Beth. (2024). *Pangu: Çin Yaratılış Hikayesine Mitolojik Bakış*. Ancient: <https://www.ancient-origins.net/human-origins-folklore/pangu-chinese-creation-story-00347> adresinden alındı
- Bey, D. (1977). *Târîh-i Ebu'l-feth*. İstanbul.
- Beydilli, K. (1989). *Alemdar Mustafa paşa*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/alemdar-mustafa-pasa> adresinden alındı
- Beydilli, K. (2001). *İspanya / II. tarih*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ispanya> adresinden alındı
- Beydilli, K. (2001). *Kabakçı İsyanı*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/kabakci-isyani> adresinden alındı
- Beydilli, K. (2007). *Pazvandoğlu Osman*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/pazvandoglu-osman> adresinden alındı
- Beydilli, K. (2009). *III. Selim*. TDV İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/selim-iii> adresinden alındı
- Beydilli, K. (2009). *Seyyid Ali Efendi*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/seyyid-ali-efendi#:~:text=Osmanl%C4%B1%20devlet%20adam%C4%B1%2C%20ilk%20d%C3%A2im%C3%AE%20Paris%20sefiri.&text=Osmanl%C4%B1lar%27da%20arazi%20ve%20timar,defterlerin%20sakland%C4%B1%C4%9F%C4%B1%20devlet%20dairesinin%20ad%C> adresinden alındı
- Beydilli, K. (2011). *Tepedelenli Ali Paşa*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/tepedelenli-ali-pasa> adresinden alındı
- Beydilli, K. (2020). *Mustafa IV*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/mustafa-iv> adresinden alındı
- Bezer, G. Ö. (1997, Nisan). *Harput'ta Bir Türkmen beyliği Çubukoğulları*. Belleten Türk Tarih Kurumu: <https://belleten.gov.tr/tam-metin/2413/tur> adresinden alındı
- Bidlisi, Ş. b. (1998). *Şerefname* (Cilt II). (V. V. Zernov, Dü.) Tahran: Esatir.
- Bildirge. (2017, Mart 24, 25, 26). *İzmir, Uluslararası Çaka Bey Sempozyumu*. Türk Tarih Kurumu Belleten: <https://www.ttk.gov.tr/etkinlikler/caka-bey/> adresinden alındı
- Binbir TV (Prodüktör), & Binbir TV (Yöneten). (19 Mart 2024). *Fatih Sultan Mehmet Roma İmparatoru mu?*. <https://www.youtube.com/watch?v=6CofK0v95LI> adresinden alındı
- Bitlisi, İ.-i. (2019). *Heşt Beheşt VII. Ketibe 1451-1481*. Ankara: TTK.
- Bonab, M. A. (2011, Kasım 13). *Netayece Tahgigat'e Taze Der Mored'e Nejad'e İranian / İranlıların Genetik Kökenine Dair Analizlerin Sonuçları*. BBC Persian: https://www.bbc.com/persian/science/2011/11/111113_l42_vid_ir_genetic adresinden alındı
- Bonab, M. A. (2012, Mayıs 15). *Tozih Der Morede Netayec'e Yek Tahgig Piramun'e Nejad'e İranian*. BBC Persian: https://www.bbc.com/persian/science/2012/05/120515_l10_ashrafian_clarification adresinden alındı
- Bonab, M. A. (2022). *Maziar Eşrefyan Bonab*. Kent And Medway Medical School: <https://kmms.ac.uk/person/maziar-ashrafian-bonab/> adresinden alındı

- Branch, İ. A.-S. (2023). *Save Şehri Hakkında*. İslamic Azad University - Saveh Branch:
<https://saveh.iau.ir/fa/page/2/%D8%AF%D8%B1%D8%A8%D8%A7%D8%B1%D9%87-%D8%B4%D9%87%D8%B1-%D8%B3%D8%A7%D9%88%D9%87> adresinden alındı
- Budak, A. (2018). *Batıllaşma ve Türk Edebiyatı; Lale Devri'nden Tanzimat'a Yenileşme* (Cilt II. Baskı). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Budak, M. (1993). *Cemal Karşı* (ö. 702/1303'ten sonra). TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/cemal-i-karsi> adresinden alındı
- Buğra, M. (1987). *Şarki Türkistan Tarihi*. (F. Buğra, Dü.) Ankara: Ofset Reprodüksiyon Matbaacılık.
- Bunyadov, Z. (2004). *Dolet'e Atabekan'e Azerbaycan*. (Daşkın, Dü.) Tebriz: Ahter.
- Bünyadov, Z. (2007). *Azerbaycan Atabeyleri Devleti*. Bakü: Şarg-Garp/ŞƏRQ-QƏRB.
- C. Barry Cox, P. D. (2016). *Biogeography: An Ecological and Evolutionary Approach*. Wiley-Blackwell.
https://books.google.com.tr/books?id=b6fQCwAAQBAJ&pg=PT1106&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false adresinden alındı
- Castéra, J. H. (1797). *Vie De Catherine II. İmoeratrice De Russie 1729-1796*. Paris: F. Buisson. PDF Format için: <https://archive.org/details/viedecatherineii00cast/page/n7/mode/2up> adresinden alındı
- Castéra, J. H. (1829). *Moskov diyarında mukim bulunan Kastera nam Fransa elçisinin Moskov devleti hakkında cem ettiği tarihin tercümesidir*. Dersaadet: Yazma Eser. PDF Format İçin: https://books.google.com.tr/books/about/Moskov_diyar%C4%B1nda_mukim_bulunan_Kastera.html?id=lKMPAAAAYAAJ&redir_esc=y adresinden alındı
- Cavad Abbasi, C. R. (1389/2010). *Enayât Be Şahname'ye Ferdusi ve Şahname Serayı Der Asre Farmanravayi'ye Moğolan Ber İran*. Ensani.İr: <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/955006/%D8%B9%D9%86%D8%A7%DB%8C%D8%AA-%D8%A8%D9%87-%D8%B4%D8%A7%D9%87%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87-%D9%81%D8%B1%D8%AF%D9%88%D8%B3%DB%8C-%D9%88-%D8%B4%D8%A7%D9%87%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87-%D8%B3%D8%B1%D8%A7%DB%8C%DB%8C> adresinden alındı
- Cavad Abbasi, C. R. (2010). *Şahname'ye Nangizi*. Payegah'e Macallat'e Takhassosi'ye Nour: https://www.noormags.ir/view/fa/keyword/%D8%B4%D9%87%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87_%DA%86%D9%86%DA%AF%DB%8C%D8%B2%DB%8C?ob=date-asc adresinden alındı
- Cavadbeyli, R. (2016). *Kürtlerin Kökeni ve Mah'abad Cumhuriyeti Gerçeği*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Cavadbeyli, R. (2019). *İran'ın Jeopolitiği*. Ankara: Astana.
- Cavadbeyli, R. (2019). *Türk Dünyasında Soykırım (İran Bölümü)* (Cilt I.). Ankara: Astana.
- Cavadbeyli, R. (2019). *Türk Dünyasında Soykırım ve Etno-Jeopolitik İnhilal I. cilt*. Ankara: Astana.
- Cavadbeyli, R. (2020). *Türk İran'a Persliğin Dayatılması*. Ankara: Astana Yayınları.

- Cavadbeyli, R. (2021, Mayıs). İran ve XIII-XX Yüzyıl Arası İran-İngiltere İlişkileri ve Sonuçları. *21.yy Türkiye enstitüsü*. <https://21yyte.org/tr/ozel-raporlar/ozel-rapor-iran-ve-xiii-xx-yuzyil-arasi-iran-ingiltere-iliskileri-ve-sonuclari> adresinden alındı
- Cavadbeyli, R. (2024, Kasım). *Horasan/Azerbaycan Medeniyet Havzasının İslam Sonrası Siyasi İradesini Temsil Eden Devletler Üzerine*. Independent Türkçe: <https://www.indyturk.com/node/749280/t%C3%BCrki%C3%87yeden-sesler/horasanazerbaycan-medeniyet-havzas%C4%B1n%C4%B1n-i%C3%87slam-sonras%C4%B1-siyasi> adresinden alındı
- Cavadbeyli, R. (2024, Kasım 30). *Horasan/Azerbaycan Medeniyet Havzasının İslam Sonrası Siyasi İradesini Temsil Eden Devletler Üzerine*. akademikarastirma.org: https://akademikarastirma.org/horasan-azerbaycan-medeniyet-havzasinin-islam-sonrasi-siyasi-iradesini-temsil-eden-devletler-uzerine/?fbclid=IwY2xjawHFCfpleHRuA2FlbQIxMQABHT94DZ-tC1frO5lc679qJDSU0rk2Rb3i-nBtF7AD561trOclMi4O4bAWA_aem_7730nGabOOEMY_Vch7LVZg adresinden alındı
- Cavadbeyli, R. (2024, Kasım 23). *Horasan/Azerbaycan Medeniyet Havzasının İslam Sonrası Siyasi İradesini Temsil Eden Devletler Üzerine*. Independent Türkçe: https://www.indyturk.com/node/749280/t%C3%BCrki%C3%87yeden-sesler/horasanazerbaycan-medeniyet-havzas%C4%B1n%C4%B1n-i%C3%87slam-sonras%C4%B1-siyasi?fbclid=IwY2xjawHIV4JleHRuA2FlbQIxMQABHZd59MYQENNQsSXXXXYYJ-GN7AT1ArnaaBbsn9YxhISjM4M9pqWjmcWEKYA_aem_CmP4THNr adresinden alındı
- Cavadbeyli, R. (2024, Kasım 30). *Horasan/Azerbaycan Medeniyet Havzasının İslam Sonrası Siyasi İradesini Temsil Eden Devletler Üzerine*. Akademik Araştırma Enstitüsü: https://akademikarastirma.org/horasan-azerbaycan-medeniyet-havzasinin-islam-sonrasi-siyasi-iradesini-temsil-eden-devletler-uzerine/?fbclid=IwY2xjawHlBmtleHRuA2FlbQIxMQABHaLH2k0pfopax4rHELl9Dt1uYQtR5A4zDHvAH-OPXC8N0taTLsgGv5YmA_aem_gu_op00YpY2Nnkyz_p56PA adresinden alındı
- Celilov, F. A. (2014). *Dokuz Bitik / I. Bitik*. Bakü: Ağrıdağ Neşriyatı.
- Celilov, F. A. (2014). *Dokuz Bitik / II. Bitik*. Bakü: Ağrıdağ Neşriyatı.
- Celilov, F. A. (2014). *Dokuz Bitik / III. Bitik*. Bakü: Ağrıdağ Neşriyatı.
- Cengiz, E. (2021). Timur'un Suriye Seferi'nde Halep ve Şam Âlimleriyle Yaptığı Görüşmeler. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi / TAED-70*, 359-374. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1526572> adresinden alındı
- Cengiz, İ. (2017). *Orta Asya'nın Genetik Yapısı*. Uygur Akademisi: <https://akademiye.org/tr/?p=653> adresinden alındı
- Cevdet, A. (1985). *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa Cilt: 3 Kısım: 2*. (M. İz, Dü.) Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- CevdetPaşa, A. (1309). *Tarih-i Cevdet, C. VIII, Dersaadet*. (Cilt VIII). Dersaadet/İstanbul: Matbaa-i Osmâniyye.
- Christensen, A. E. (1971). *Iran Der Zaman'e Sasanian*. Tahran: Negah.
- Citeref. (2005). *Blackburn, The Oxford Dictionary of Philosophy*. Oxford Dictionary. adresinden alındı

- Coleman, J. A. (2007). *The Dictionary Of Mythology And A-Z Of Themes Legends And Heroes*. England: Arcturus Publishing Limited.
- Copeaux, E. (2010). *Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993)*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları: https://www.google.com/url?sa=i&url=http%3A%2F%2Fwww.altinicizdikleri.m.com%2Fresimler%2FTurkTarihTezinden.pdf&psig=AOvVaw1b21bMzPKD4S8jTX_cc0uD&ust=1713705553421000&source=images&cd=vfe&opi=89978449&ved=0CAcQrpoMahcKEwj40o_n8NCFAxUAAAAAHQAAAAAQBA adresinden alındı
- Çeçen, H. (1992). *Niyazi-i Mısri'nin Hatıraları (inceleme-metin-sözlük)*. Diyarbakır, Dicle Üniversitesi, SBE, YL. Tezi, archive.org: <https://archive.org/details/NiyaziMisriHatiralar-halilCecen> adresinden alındı
- Çelebi, A. (1996). *Halilnâme*. (A. Gültaş, Dü.) Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Çelebi, M. Z. (1896). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi IV. cilt. Der-Saadet/İstanbul 1314: İkdam Matbaası*.
- Çernyayevski, A. O. (1910). *Vətən Dili*. Tiflis-1328: Levit və Mesniqin şirkət-mətbəəsi. https://web.archive.org/web/20181126144205/https://upload.wikimedia.org/wikipedia/az/7/7c/2._21-66._Veten_dili_I_hisse.pdf adresinden alındı
- Çığ, M. İ. (1997). *İbrahim Peygamber - Sumer Yazılarına ve Arkeolojik Buluntulara Göre*. İstanbul: Kaynak.
- Çimen, C. (2006). *Tevarih-i Al-i Osman (Kuruluş 892/1487'ye kadar)*. YÖK Ulusal Tez Merkezi / YL Tezi. Marmara Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü / YL Tezi, İstanbul.
- Çora, A. N. (2014). *Tarih Türklerle Başlar*. Academia: https://www.academia.edu/41587579/TAR%C4%B0H_T%C3%9CRKLERLE_BA%C5%9ELAR adresinden alındı
- Çubukcu, A. (1997). *Haşim Ben Utbe*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/hasim-b-utbe#:~:text=Mekke%27nin%20fethedildi%C4%9Fi%20g%C3%BCn%20kard%C5%9Fi,A%27ver%E2%80%9D%20lakab%C4%B1yla%20an%C4%B1ld%C4%B1> adresinden alındı
- Daftare Tablighat'e İslami. (2023). *Kıssa'ye Ashab-ı Res*. Kitabkhane'ye Madrese'ye Feghahat: <http://lib.eshia.ir/26683/1/3825> adresinden alındı
- Damghan University. (2023). *Mesced'e Tarihane'ye Damghan Ghedimiterin Mesced'e İran*. Damghan University: <https://du.ac.ir/%D9%85%D8%B3%D8%AC%D8%AF-%D8%AA%D8%A7%D8%B1%DB%8C%D8%AE%D8%A7%D9%86%D9%87-%D8%AF%D8%A7%D9%85%D8%BA%D8%A7%D9%86-%D9%82%D8%AF%DB%8C%D9%85%DB%8C-%D8%AA%D8%B1%DB%8C%D9%86-%D9%85%D8%B3%D8%AC%D8%AF-%D8%A7/> adresinden alındı
- Daneshname'ye Aryana. (2009). *Asiatic Society of Bengal*. Daneshname'ye Aryana: https://database-aryana-encyclopaedia.blogspot.com/2009/05/blog-post_18.html adresinden alındı
- Daneshname'ye Jahan'e-İslam. (2023). *Horasan (1)*. Daneshname'ye Jahan'e İslam: <https://rch.ac.ir/article/Details?id=8483> adresinden alındı
- Danışmend, İ. H. (1939, Ağustos). Osman oğullarına isnad edilen sahte milliyetler. *Türklük*, 5, 369-70.

- Dayere'tul Muaref'e Bozorg'e İslami. (2023). *Hız. İbrahim*. Dayere'tul-Muaref-Bozorg'e-Eslami:
[https://fa.wikifeqh.ir/%D8%AD%D8%B6%D8%B1%D8%AA%20%D8%A7%D8%A8%D8%B1%D8%A7%D9%87%DB%8C%D9%85%20\(%D8%AF%D8%A7%D8%A6%D8%B1%D8%A9%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%B9%D8%A7%D8%B1%D9%81%E2%80%8C%D8%A8%D8%B2%D8%B1%D8%AF%E2%80%8C%D8%A7%D8%B3%D9%84%D8%A7%D9%85%DB%8C\)#_%D9%86](https://fa.wikifeqh.ir/%D8%AD%D8%B6%D8%B1%D8%AA%20%D8%A7%D8%A8%D8%B1%D8%A7%D9%87%DB%8C%D9%85%20(%D8%AF%D8%A7%D8%A6%D8%B1%D8%A9%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%B9%D8%A7%D8%B1%D9%81%E2%80%8C%D8%A8%D8%B2%D8%B1%D8%AF%E2%80%8C%D8%A7%D8%B3%D9%84%D8%A7%D9%85%DB%8C)#_%D9%86) adresinden alındı
- Dede, S. A. (2003). *Mevlevilerin Tarihi (Mecmuatü't-Tevarîhi'l-Mevleviyye)*. (C. Zorlu, Dü.) İstanbul: İnsan Yayınları.
- Değer, A. (2017). *William Churchill*. gazetebirlik:
http://www.gazetebirlik.com/yazarlar/william-churchill/?utm_source=gazeteoku&utm_medium=referral adresinden alındı
- Dehkhoda. (2023). *dehkhoda Sözlüğü*. Sugut/سقوط:
<https://vajebyab.com/?q=%D8%B3%D9%82%D9%88%D8%B7> adresinden alındı
- Dehkhoda. (2023). *Dehkhoda Sözlüğü*. Maht/محط:
<https://vajebyab.com/dehkhoda/%D9%85%D8%AD%D8%B7-2> adresinden alındı
- Dehkhoda. (2023). *Dehkhoda Sözlüğü*. Sagt/سقط:
<https://vajebyab.com/?q=%D8%B3%D9%82%D8%B7> adresinden alındı
- Dehkhoda. (2023). *Zangi*. Dehkhoda Sözlüğü / Anlayn:
<https://rhyming.ir/dakho/words/177744> adresinden alındı
- Dehkhoda, L. (2023). *VajeYab*. Vaje Yab:
<https://vajebyab.com/dehkhoda/%D8%B2%D9%86%D8%AF%D8%AE%D9%88%D8%A7%D9%86> adresinden alındı
- Demir, E. (2021). UYSAL, İdris Nebi (2014). Yunus Emre Divanı (Karaman Nüshası). İstanbul: Kesit Yayınları, 499 s. *The Journal of Turkic Language and Literature Surveys (TULLIS)*, 286-289. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2114510> adresinden alındı
- Demir, N. (2016). *Ulu Han Ata Bîtiği*. İstanbul: Ötüken.
- Demir, N. (2017). *Türklerin En Eski Destanı: Ulu Han Ata Bitiği*. Bilim ve Utopya:
<https://bilimveutopya.com.tr/turklerin-en-eski-destani-ulu-han-ata-bitigi> adresinden alındı
- Demir, N. (2017). *Türklerin En Eski Destanı: Ulu Han Ata Bitiği*. Yeniden Ergenekon:
<https://yenidenergenekon.com/45-turklerin-en-eski-destani-ulu-han-ata-bitigi/> adresinden alındı
- Demir, N. (2017). *Türklerin En Eski Destanı: Ulu Han Ata Bitiği / Özet*. Yeniden Ergenekon: <https://yenidenergenekon.com/45-turklerin-en-eski-destani-ulu-han-ata-bitigi/> adresinden alındı
- Demir, N. (2019). *Dede Korkut Destanı* (Cilt İkinci Basım). İstanbul: Ötüken.
- Demir, N. (2024, Şubat 9). *Divan-ı Hikmet*. X platformu:
<https://twitter.com/NDemir95521687/status/175599805243952173> adresinden alındı
- Demir, T. B. (2021). Ural-Altay Kuramı. *Uluslararası İdil - Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi*, 131 - 136.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijvuts/issue/60512/873126> adresinden alındı
- Demirçizade. (1979). *Azerbaycan Edebi Dilinin Tarihi*. Bakü: Muarif Neşriyyatı.

- Demirkent, I. (1992). *Bizans*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/bizans> adresinden alındı
- Destan", N. O. (Prodüktör), & Davletov, N. O. (Yöneten). (2020). *Nükhet Okutan Davletov ile Okuma Kulübü "Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı"* [Sinema Filmi]. https://www.youtube.com/watch?v=0ear_GJwnzM adresinden alındı
- Dictionary Abadis. (2023). *Ebu'Mensur Moemmeri*. Daneshname'ye Umumi: <https://abadis.ir/fatofa/%D8%A7%D8%A8%D9%88%D9%85%D9%86%D8%B5%D9%88%D8%B1-%D9%85%D8%B9%D9%85%D8%B1%DB%8C/> adresinden alındı
- Donuk, A. (2001). *Halil İbrahim Kafesoğlu*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/kafesoglu-halil-ibrahim> adresinden alındı
- Doukas, M. (2008). *Doukas Tarih - Anadolu ve Rumeli (1326-1462)*. (B. Umar, Çev.) İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.
- Döğüş, S. (2014). Osmanlı-Candarogulları İlişkileri. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/223560> adresinden alındı
- Dönmez, Ö. D. (2018, 12 18). Dîvânu Lugâtî't-Türk'te Geçen "Alevi Şehri" Üzerine Bir İnceleme. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, KIŞ Aralık 2018/SAYI 88*, s. 85-95. <https://hbvdergisi.hacibayram.edu.tr/index.php/TKHBVD/article/view/2412> adresinden alındı
- Drouville, G. (1991). *Sefer Der İran* (4.Baskı b., Cilt 1.cilt). (M. E. Mogeddem, Çev.) Tahran: Şebaviz.
- Dukas. (1956). *Dukas / Bizans Tarihi*. İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Düzgün), H. M. (1386/2007). *Kara Mecmua*. Tebriz: Ahter.
- Düzgün), H. M. (2013). *Kara Mecmua*. drsadigh.ir: <http://www.drsadigh.ir/turk%C3%A7e/742-%C5%9Feyh-safiy%C3%BCddin-erdebilinin-kara-mecmuasi> adresinden alındı
- Ebd'ul-Nebi, F. B. (2001). *Tarih'e Zol'Gerneyn* (Cilt 1.cilt). (K. Şirazi, Dü.) Tahran: Vezaret'e Ferheng ve Erşad'e Eslami.
- Ebn-Şadi. (1939). *Mocmal-ül-Tevarih ve Algesas*. (M.-Ş. Bahar, Dü.) Bilinmez PDF Format.
- Efendi, D. A. (1401/2022). *İran Sefaretnamesi*. (N. Javadpour(Cavadbeyli), Dü.) Gorgan, İran: Mahtumkulu Firaki.
- Egüz, E. (2022). *Erzurumlu Mustafa Darîr'in Sîretü'n-Nebî'sinde Sosyal Tenkit*. Dergi Park: <https://dergipark.org.tr/en/pub/devdergisi/issue/73930/1173635> adresinden alındı
- Ekrem Hüseyinpur, M. T. (1994). *Mahiyet'e Tehevvolat der Asya'ye Merkezi ve Kafkas*. Tahran: Entesarat'e Vezaret'e Umur'e Hariciye.
- E'lami, A. B. (1993). *Ekber Name Tarih'e Gurkanian'e Hend*. (u. T. Majd, Dü.) Tahran: Moassese'ye Motaleat ve Tehgiat'e Ferhengi.
- El-Buhari, Ş. S. (2013). *Farhang'e Ciğatayi-Farsi*. (H. A. Umudoğlu, Dü., & H. A. Umudoğlu, Çev.) Tebriz: Denizçin.
- el-Haygani, A. b.-K. (2023). *Haygani Kur'an'ın Cüz 5'i*. Chester Beatty: https://viewer.cbl.ie/viewer/image/Is_1417B/91/ adresinden alındı
- El'Hedid, A. B. (1961). *Şerh'e Nehcü'l-Belâga* (Cilt 1). Kahire: Kahire.

- El-İslam Sual ve Cevap. (2018). *Kesse'ye Katl'e Haşım Ben Utbe Ben Ebu Vakkas El-Esed*. El-İslam Sual ve Cevap :
- Emecen, F. (2007). *Osmanlı II*. TDV İslam Ansiklopedisi:
- Eraslan, K. (1989). *Ahmed Yesevi*. TDVİA:
- Eraslan, K. (1994). *Divan-ı Hikmet*. TDVİA:
- Ercilasun, A. B. (1986). *Oğuz Kağan Destanı Üzerine Bazı Düşünceler*. Dergi Park:
- Erdebili, İ. B. (1994). *Saffet-ul-Sefa*. Tebriz: Tabesh.
- Eren, H. (1998). *Türklük Bilimi Sözlüğü, I. Yabancı Türkologlar*. Ankara: TDK.
- Ersöz, B. (2014). *Türkiye'de Genetik Üzerine Yapılan Çalışmalar (1933-1963) Ve Genetik Biliminin Dünyada İzlediği Seyir İçindeki Yeri*. Ulusal Tez Merkezi, YÖK, İÜSBE, YL Tezi:
- Esfehani, İ. B. (1376/1997). *Mohaceran'e Al Abu'Taleb* (Cilt 1.cilt). (M. A'tayi, Çev.) Meşhed: Bonyad'e Pejuheşha'ye Eslami Astan'e Gods'e Rezevi.
- Eski Eserler Dergisi, Fıkıh-Dersleri. (2010, 10 31). *Ahi Evren (Mahmud b. Ahmed el Hoyi)*. Eski Eserler Dergisi: [234](https://www.eskieserler.net/yazardetayi.php?id=4468 adresinden alındı</p><p>Es-Sabi, A. (1965). <i>El-Adeb El-Farsi Fi'l-Esr El-Qaznavi</i>. Tunus.</p><p>Esterâbâdî, A. b. (1990). <i>Bezm U Rezm</i>. (M. Öztürk, Çev.) Ankara: Kültür Bakanlığı.</p></div><div data-bbox=)

- Etemad'ul-Saltana, M. H. (1988). *Merat'ul-Beldan* (1.Baskı b., Cilt 1.cilt). Tahran: Daneşgah'e Tahran.
- Etemad-üs-Saltana, M. B. (1984). *Tarih-i Münteze-i Nasiri 3ciltlik*. Tahran: Donyay'e Kitab.
- Ettelaat. (1998, Aban/Kasım 11/02). Hz. Ali'nin Müslümanlara Hitaben Fermanı'nın hk.450 Tarihli Türkçe Tercümesi. *Ettelaat Gazetesi*. Ettelaat Gazetesi. adresinden alındı
- Eyice, S. (2002). *Mikhael Kritovulos*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/kritovulos-mikhael> adresinden alındı
- Fakhrrazi, M. B. (1992). *el-Tefsir'ul-Kebir* (Cilt XXIV.cilt). Kum: Kum.
- Fayda, M. (2010). *Muhammed b. Cerir Taberi*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/taberi-muhammed-b-cerir> adresinden alındı
- Ferman'e Kerimhan'e Zend. (1764, Nisan/Şeval). *Ferman Kerim Han Zend, Tarih'e Şuval 1177hk. Etf be Fermanhay'e Safevi, Gereftane Egamat Baraye Aramene ve Urupaian Teshil Mişevet*. Asnad.org: https://asnad.org/media/editions/sanad_000023-01.pdf adresinden alındı
- Fesayi, H. B. (2003). *Fars Name'e Naseri* (3.Baskı b., Cilt 1.cilt). Tahran: Emir Kebir.
- Feyyaz, M. H. (2022). *Rezi'eddin Nişaburi*. Merkez'e Dayere'tol-Moaref'e Bozorg'e İslami: <https://www.cgie.org.ir/fa/article/266805/%D8%B1%D8%B6%DB%8C%20%D8%A7%D9%84%D8%AF%DB%8C%D9%86%20%D9%86%DB%8C%D8%B4%D8%A7%D8%A8%D9%88%D8%B1%DB%8C> adresinden alındı
- Filetab. (2023). *Powerpoint Mesced'e Tarihane Damghan*. FN. Bilimsel Çalışmaların Satış Merkezi: <http://filetab.com/post-64-%D9%BE%D8%A7%D9%88%D8%B1%D9%BE%D9%88%DB%8C%D9%86%D8%AA-%D9%85%D8%B3%D8%AC%D8%AF-%D8%AA%D8%A7%D8%B1%DB%8C%D8%AE%D8%A7%D9%86%D9%87-%D8%AF%D8%A7%D9%85%D8%BA%D8%A7%D9%86> adresinden alındı
- Gahan, J. A. (1292/1875). *Januarius Aloysius Mac Gahan Hive Seyahatnamesi ve Tarihi*. Dersaadet: Basiret Matbaası.
- ganjoor. (2023). *Qatran'e Tebrizi*. ganjoor: <https://ganjoor.net/ghatran> adresinden alındı
- Garcia, B. (2018, Nisan 18). *Romulus ve Remus*. world History: <https://www.worldhistory.org/trans/tr/1-12205/romulus-ve-remus/> adresinden alındı
- GEN-AR Genom Araştırma Merkezi. (2005). *Y-DNA (baba tarafından) Haplogruplar*. genomturkiye: <https://www.genomturkiye.com/ydnahaplogrup.html> adresinden alındı
- Ghenevati, M. C. (2022). *Şahname*. Merkez'e Dayere'tol-Moaref'e Bozorg'e İslami: <https://www.cgie.org.ir/fa/article/257866/%D8%B4%D8%A7%D9%87%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87> adresinden alındı
- Gibbons, H. A. (1928). *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*. (خ. ج. Hulusi, Çev.) İstanbul: Devlet Matbaası.
- Gibbons, H. A. (2017). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*. (R. H. Dağ, Çev.) Ankara: Altınordu.
- Gnoli, G. (1998). *In Ancient Iranian Religions - Evil, wickedness, harm, ill fortune*. İranicaonline: <https://www.iranicaonline.org/articles/evil#i> adresinden alındı

- Golestane, A. B. (2535/1976). *Mocammal-ül-Tevarih*. (M. Razavi, Dü.) Tahran: Tahran Üniversitesi.
- Göde, K. (1995). *Eretnaoğulları*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/eretnaogullari> adresinden alındı
- Gökalp, Z. (1918). *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*. İstanbul: Yeni Macmua.
- Gökyay, O. Ş. (1994). *Dede Korkut*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/dede-korkut> adresinden alındı
- Gölpınarlı, A. (2023). *Kaf-Suresi-12.Ayet*. İslam Vakfı: <https://islamvakti.net/home/kuran/sureler/50/ayetler/12> adresinden alındı
- Gölpınarlı, A. (2024). *Türkçe Kuran Mealleri*. Kuranmeali: <https://www.kuranmeali.com/mobil/m-AyetKarsilastirma.php?sure=6&ayet=74> adresinden alındı
- Gülensoy, T. (2017). Dergi Park: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1548391> adresinden alındı
- Güllü, A. (2021). *Fatih Sultan Mehmet'in Cenazesi*. MaraşGündem: <https://www.marasgundem.com.tr/makale/fatih-sultan-mehmetin-cenazesi-18474> adresinden alındı
- Günel, Z. (2001). *Karesioğulları*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/karesiogullari> adresinden alındı
- Günaltay, Ş. (1938). *Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntikatların Mahiyeti ve Tezin Kat'i Zaferi*. TTK Belleten: <https://belleten.gov.tr/tam-metin-pdf/567/tur> adresinden alındı
- Gündüz, Ş. (2003). *Maniheizm*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/maniheizm> adresinden alındı
- Güngör, Ş. (2003). *Maktel-i Hüseyin*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/maktel-i-huseyin> adresinden alındı
- Güven, M. (2005). Abdulvehhab Bin Yusuf'un Müntahab-i Fi't-Tıbb'i / Dil İncelemesi, Metin-Dizin. *Ulusal Tez Merkezi, Doktora tezi*. Pamukkale Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Hacib, Y. H. (1947). *Kutadgu Bilig*. (R. R. Arat, Dü.) İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Hacib, Y. H. (2015). *Kutadgu Bilig Fergana Nüshası Tıpkıbasım*. (K. Mustafa S., Dü.) Ankara: TDK.
- Hacib, Y. H. (2015). *Kutadgu Bilig Kahire Nüshası Tıpkıbasım*. (K. Mustafa S., & Zühal Ölmez, Dü) Ankara: TDK.
- Hacib, Y. H. (2015). *Kutadgu Bilig Viyana Nüshası Tıpkıbasım*. (K. Mustafa S., & Y. Tursuncanlının, Dü) Ankara: TDK.
- Hacib, Y. H. (2019). *Kutadgu Bilig*. (Y. Çağbayır, Dü.) İstanbul: Ötüken.
- Haldun, İ. (2007). *Mukaddime* (Cilt 5. Baskı). (S. Uludağ, Çev.) İstanbul: Dergah Yayınları.
- Hammer, J. v. (2008). *Büyük Osmanlı Tarihi* (Cilt XVI.). (M. Ç. Kılıç, Dü., & M. Atâ, Çev.) İstanbul: Üçdal Hikmet Neşriyat. PDF biçimi içi: <https://turuz.com/book/title/B%C3%B6y%C3%BCk+Osmanl%C4%B1+Tarixi+18+Cilt-Joseph+Von+Hammer-2008-5607s> adresinden alındı
- Hamraz, R. (2020). *Çağatay Türkçesinin Yayıldığı Sahada Ali Şir Nevai*. Siolishe: <http://siolishe.blogfa.com/post/317> adresinden alındı
- Hamshahri. (1998, Aban/Kasım 11/02). Hz. Ali'nin Müslümanlara Hitaben Fermanı'nın hk.450 Tarihli Türkçe Tercümesi. *Hamshahri*.
- Han, E. Ş. (1971). *Şerefnâme* (Cilt II). (M. e. Bozarslan, Çev.) İstanbul: Ant yayınları.

- Harita-Resmi-Dosya. (2011). *L'Empire De Perse Issued 1748*. wikipedia: https://fa.wikipedia.org/wiki/%D9%BE%D8%B1%D9%88%D9%86%D8%AF%D9%87:Iran_1748.jpg adresinden alındı
- Harman, Ö. F. (2000). *İshak*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ishak#:~:text=Hz.,da%20ad%C4%B1%20ge%C3%A7en%20peygamberlerden%20biri.&text=Allah%27tan%20vahiy%20yoluyla%20ald%C4%B1%C4%9F%C4%B1,%C3%A7a%C4%9F%C4%B1rmakla%20g%C3%B6revlendirilen%20y%C3%BCksek%20vas%C4%B1fl%C4%B1%20kimse> adresinden alındı
- Harman, Ö. F. (2013). *Yafes*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/yafes#:~:text=Eski%20%C4%B0ran%20mitolojisiinde%2C%20Hint%2D%C4%B0ran,ejder%20veya%20ejder%20g%C3%B6r%C3%BCn%C3%BCml%C3%BC%20insan> adresinden alındı
- Has, K. (2004). *Mezdekiye*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/mezdekiyye> adresinden alındı
- Haviland, W. A., McBride, B., Walrath, D., & Prins, H. E. (2008). *Kültürel Antropoloji*. (İ. D. Sarioğlu, Çev.) İstanbul: Kaknüs.
- Havkal, M. İ. (1987). *Sefer Name'e Ebn'e Hugel (İran Der Suret'ul-Arz)*. (C. Şu'ar, Çev.) Tahran: Emir Kebir.
- Hemedani, R. F. (1992). *Oğuzname*. (R. M. Şükürova, Çev.) Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyyat-Poligrafya Birliği.
- Hemedani, R. F. (1994). *Camiu't-Tevarih* (Cilt II. Cilt). (M. R. Musavi, Dü.) Tahran: Alborz/Elbirus.
- Hemedani, R. F. (1994). *Camiü't Tevarih / Tarih'e Oğuz*. (M. Ruşen, Dü.) Tahran: Markaz'e Tahghighat'e Kampyuteri'e Ulum'e Eslami.
- Hemedani, R. F. (1994). *Cami'ü't-Tevarih* (Cilt I. cilt). (M. R. Musavi, Dü.) Tahran: Alborz.
- Hemedani, R. F. (2005). *Oğuzname*. (A. M. R. M. Şükürova, Çev.) Tebriz: Eldar.
- Heyet, C. (2001). *Seyri Dar Tarih Zeban ve Lehcehay'e Torki* (Cilt 3. Baskı). Tahran: Peykan.
- Heyyet, C. (2001). *Seyri Dar Tarih Zeban ve Lehcehay'e Torki* (Cilt 3. baskı). Tahran: Peykan.
- Hidayet, R. G. (2006). *Tarih'e Ruzet'ül-Sefay'e Nasiri*. (J. Kayanfar, Dü.) Tahran: Asatir.
- Honari, K. F. (Yöneten). (01.11.1998). *Ir Kanal I*. [Sinema Filmi].
- İbn-Fadlan. (2010). *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*. (R. Şeşen, Çev.) İstanbul: Yedi Tepe.
- İbn-Haldun. (1989). *İbn Haldun Tarihi* (Cilt II.). Dar'ul-Fekr.
- İbn-Haldun. (2004). *İbn Haldun Tarihi* (Cilt II cilt). (A. Ayeti, Dü.) Tahran: Pajuheshgad'e Ulum'e Ensani ve Molateaat'e Farhangi.
- İbn-Haldun. (tarih yok). *Tarih İbn Haldun* (Cilt II.cilt). Moessese'ye Al'alami.
- İbn-Rüste. (1986). *Al'a'lag-ül-Nefise* (Cilt Birinci Baskı). (H. Karaçanlu, Çev.) Tahran: Emir Kebir.
- İbn'ul-Balkhi, T. F. (2006). *Fars-Name*. (L. G., & N. R. A., Dü.) Tahran: Diba.
- İCDU. (2023). *Zaban ve Edebiyat İran Be'd Ez İslam*. icdu.ir: <https://icdu.ir/kharid/32077/1/> adresinden alındı
- İhsanoğlu, E. (1990). *Dârulfünûn Tarihçesine Giriş*. Türk tarih Kurumu Belleten: <https://belleten.gov.tr/tam-metin/2159/tur> adresinden alındı

- İlgürel, M. (1993). *Çaka Bey*. TDV İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/caka-bey> adresinden alındı
- İlgürel, M. (2012). *Vasif Ahmed Efendi*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/vasif-ahmed-efendi> adresinden alındı
- İmna Haber Ajansı. (2021). *Ghedimiterin Noskheye Shahname Kocast?* İmna.ir: <https://www.imna.ir/news/481091/%D9%82%D8%AF%DB%8C%D9%85%D8%8C-%D8%AA%D8%B1%DB%8C%D9%86-%D9%86%D8%B3%D8%AE%D9%87-%D8%B4%D8%A7%D9%87%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87-%DA%A9%D8%AC%D8%A7%D8%B3%D8%AA> adresinden alındı
- İnalcık, O. D. (Prodüktör), & Halil İnalcık, M. b. (Yöneten). (2009). *Osmanlı Devleti'nin İnanç yapısı (Prof. Dr. Halil İnalcık)* [Sinema Filmi]. <https://www.youtube.com/watch?v=qN8dqGtaF9k> adresinden alındı
- İnalcık, H. (1958 (2014)). Osmanlı Hukukuna Giriş : Örfî - Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları. *DergiPark*, 102-126. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/37676> adresinden alındı
- İnalcık, H. (1992). *Yıldırım Bayezid I.* TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/bayezid-i> adresinden alındı
- İnalcık, H. (2003). *Mehmed II Osmanlı Padişahı (1444-1446, 1451-1481)*. TDV İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/mehmed-ii> adresinden alındı
- İnalcık, H. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300-1600)*. (R. SEZER, Çev.) İstanbul: YKY.
- İnalcık, H. (2007). Osmanlı Beyliğinin Kurucusu Osman Beg. *Belleten C.LXXI*. Türk Tarih Kurumu Belleten C.LXXI, Ankara. <https://belleten.gov.tr/tam-metin/2716/tur> adresinden alındı
- İnalcık, H. (2007, Ağustos). *Osmanlı Beyliği'nin Kurucusu Osman Beg*. Belleten Türk Tarih Kurumu: <https://belleten.gov.tr/tam-metin/2716/tur> adresinden alındı
- İnalcık, H. (2010). *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları (1302-1481)*. İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM).
- İnalcık, H. (2013, Ocak). Çaka Bey-İzmir Beyliği 1081-1092. *NTV Tarih*, 48.
- İnalcık, Ş. (1948). İbn Hacer'de Osmanlı'lara Dair Haberler. *AÜDTCF Dergisi*, VI. cilt, 3, 189-195. *AÜDTCF Dergisi*,. adresinden alındı
- İnan, A. (1961). *Kuran-i Kerim'in Türkçe Tercümeleri Üzerinde Bir İnceleme*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- İnan, A. (2024). *Atatürk ve Tarih Tezi*. TTK Belleten: <https://belleten.gov.tr/tam-metin-pdf/604/tur> adresinden alındı
- İpek, N. (2013). Churchill Vak'ası (1836). *Dergi Park*, 105-146.
- İran, M. A. (2022). *Azerbaidjan'e Sharghi - Herav Köyü*. Markaze Amare İran: <http://web.archive.org/web/20121115040324/http://www.amar.org.ir/Default.aspx?tabid=549&agentType=View&PropertyID=1483> adresinden alındı
- İranica, C. K. (2023). *Bozorgmehr Bekhtegan*. Daneshname'ye Cihan'e İslam, Bonyad'e Dayere'tol-Moaref islami: <https://lib.eshia.ir/23019/1/1283> adresinden alındı

- İrna Haber Ajansı. (2020). *Mesced'e Tarihane'ye Damghan, Cevaheri Be Erzeş'e Tarih'e Kohen'e İranian*. İrna Haber Ajansı:
- İsfahani, H. B. (1967). *Yeryüzü Krallarının ve Peygamberlerin Tarihi*. (C. Şu'ar, Dü.) Tahran: Khace/Hace Çaphanesi.
- İslami, B. D.-M. (1391/2012). *Yusef Adilşah*. Daneshname'ye Cahan'e Eslam:
- İtizad'ül-Saltana, A. M. (1991). *Eksir'ül-Tevarih*. (J. Kayanfar, Dü.) Tahran: Vismen.
- İzgi, C. (1996/2). Canı Bek Han Devrinde (1342-1357) Altınordu Hanlığında Bilim Hayatı. *Divan: Disiplinlerarası Araştırmalar Dergisi*.
- İzgi, C. (2000). *İbnü'd-Devadari*. TDVİA:
- Jean Kellens, P. O. (Summer 2002). Zerdüş ve Zerdüşlük Üzerine Denemeler, (Zerdüş Çalışmaları Serisi, No. 1). *Middle East Studies Association Bulletin*, Vol. 36, No. 1, pp. 56-57.

- John Mason Smith, J. (Kış 2013). Moğol İran'ında Gümüş Para Birimi. (K. EKİCİ, Dü.) *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, XIII/2, 344-369. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/406960#:~:text=Dinar%20terimi%20klasik%20%C4%B0slam%20kullan%C4%B1m%C4%B1nda,bu%20birim%20%C5%9Fimdi%2D%20nin%20g%C3%BCm%C3%BC%C5%9F%C3%BCyd%C3%BC>. adresinden alındı
- Kabakcı, E. (2012). *Arnold Joseph Toynbee*. TDV İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/toynbee-arnold-j> adresinden alındı
- Kaçalın, M. S. (1994). *Divanu Lugati't Türk*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/divanu-lugati-turk#:~:text=D%C3%AEv%C3%A2n%C3%BC%20lug%C4%81ti%27t%2DT%C3%BCrk%2C%20T%C3%BCrk%20milletinin%20y%C3%BCceli%C4%9Fini%20anlatmak%2C,eden%20k%C4%B1s%C4%B1mlar%20ise%20Arap%C3%A7a%27d%C4%B1r>. adresinden alındı
- Kaçalın, M. S. (1994). *Divanu Lugati't Türk*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/divanu-lugati-turk> adresinden alındı
- Kadıoğlu, A. S. (2020). *Türk-İslam Sentezi'nin Oluşum ve Gelişim Süreci*. DergiPark: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/994412> adresinden alındı
- Kafalı, M. (2005). *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*. Ankara: Berikan.
- Kafesoğlu, İ. (2020). *Türk İslam Sentezi*. İstanbul: Ötüken. <https://www.otuken.com.tr/turk-islam-sentezi> adresinden alındı
- Kanar, M. (1996). *Firdevsi*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/firdevsi> adresinden alındı
- Kandemir, M. Y. (1999). *İbn Hacer el-Askalânî*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-hacer-el-askalani> adresinden alındı
- Karaarslan, N. Ü. (2000). *İbnü'n-Nedim*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnun-nedim> adresinden alındı
- Karaduman, S. (2010). Oruç Beg Tarihi, Manisa Nüshası / İnceleme-Metin-Dizin. *YÖK Ulusal Tez Merkezi*. Uludağ Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü/ YL Tezi, Bursa.
- Karahan, A. (1996). *Fuzuli*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/fuzuli> adresinden alındı
- Karahan, A. (2014). Karahanlı Türkçesi Yazı Dili Hangi Lehçeye Dayanıyor? *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 13-28. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/136918#:~:text=K%C3%A2%C5%9Fgarl%C4%B1%20Mahmud%20eseri%20Hakaniye%20leh%C3%A7esi,ve%20y%C3%B6netimdekilerin%20kullan%C4%B1m%C4%9F%C4%B1%20dil%20olmal%C4%B1d%C4%B1r>. adresinden alındı
- Karal, E. Z. (1946). *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları: Nizam-ı Cedit 1789-1807*. Ankara: TÜRK TARİH KURUMU.
- Karataş, H. (2019). Şecere Kavramı ve Osmanlı Tarihi Araştırmalarındaki Şeri. *Ulusal Tez Merkezi/YL Tez Çalışması*. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / YL Tez Çalışması, Ankara. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=XQqixcIJzkkwRc5ddO7pKQ&no=2SN3j-_UKqUjp6BAglfXbg adresinden alındı

- Karimi, A. E. (2005). *Hayat'e Siyasi'e Emam Reza*. Portal'e Came Ulum'e Ensani/Farhang'e Kuser: <https://ensani.ir/fa/article/57766/%D8%AD%DB%8C%D8%A7%D8%AA-%D8%B3%DB%8C%D8%A7%D8%B3%DB%8C-%D8%A7%D9%85%D8%A7%D9%85-%D8%B1%D8%B6%D8%A7-%D8%B9-> adresinden alındı
- Kars, E. (2022). *Bilkent Liderliğindeki Çalışma Türk Popülasyonunun Genetik Yapısını Ortaya Çıkardı*. Bilkent Üniversitesi: <https://w3.bilkent.edu.tr/www/bilkent-liderligindeki-calisma-turk-populasyonunun-genetik-yapisini-ortaya-cikardi/> adresinden alındı
- Kasap, S. (2021). *Türk toplumunun genetik kodlarına ışık tutan araştırma sonuçlandı*. Anadolu Ajansı: <https://www.aa.com.tr/tr/bilim-teknoloji/turk-toplumunun-genetik-kodlarina-isik-tutan-arastirma-sonuclandi/2357645> adresinden alındı
- Kasap, S. (2022). *Mezopotamya'nın 10 bin yıl önceye ait saklı bilgileri "antik DNA" ile aydınlandı*. Anadolu Ajansı: <https://www.aa.com.tr/tr/kultur/mezopotamyanin-10-bin-yil-onceye-ait-sakli-bilgileri-antik-dna-ile-aydinlandi/2733334#:~:text=Ankara,toplumlar%C4%B1n%C4%B1n%20genetik%20ge%C3%A7mi%C5%9Fini%20ortaya%20%C3%A7%C4%B1kard%C4%B1> adresinden alındı
- Kaşani, Ş. (1399/2020). *Şahname-i Çengizi*. Tahran: Dr. Mahmud Afshar.
- Kaşgari, Ş. M. (2004). *Divanu Lugati't-Türk*. (ح. م. صدیق, Çev.) Tebriz: Ahter.
- Kaşgarlı, M. (1941). *Dîvân Lugâti't-Türk (Tıpkıbasım)*. Ankara: TDK.
- Kaşgarlı, M. (1992). *Dîvânu Lugâti't-Türk* (Cilt I. cilt). (B. Atalay, Çev.) Ankara: TDK.
- Kavas, A. (2013). *Zengibar*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/zengibar> adresinden alındı
- Kaya, D. (2021). *Kültürümüzde Dini ve Cengi Hikayeler*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.
- Kaya, M. (2000). *İskender*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/iskender> adresinden alındı
- Kaya, M. (2021). *İşrakîyye*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/israkiyye#1> adresinden alındı
- Kazakistan Bilimler Akademisi, O. İ. İsmagulov, K. A. Pişçulina vd. (2013). *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar*. (A. Kara, Çev.) İstanbul: Selenge.
- Kemâl, S.-n. (2001). *XV. Yüzyıl Tarihçilerinden Kemâl, Selâtîn-nâme (1299-1490)*. (N. Öztürk, Dü.) Ankara: TTK.
- Kesik, M. (2007). *Pervâneoğulları*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/pervaneogullari> adresinden alındı
- Keşmiri, H. E. (1970). *Beyan'e Vage; Sergozeşt'e Ahval'e Nader Şah* (1. b.). Lahur: Edare Tehkikat'e Pakestan - Daneşgah'e Pencab'e Lahur.
- Kevseroğlu, N. (2012). *Irak'ta Türkçe yer Adları Kılavuzu*. Kerkük, Irak: Fuzuli basımevi.
- Khalidi, O. (2002-2003). A Guide to Arabic, Persian, Turkish, and Urdu Manuscript Libraries in India. *Brigham Young University, MELA Notes* 75–76. https://web.archive.org/web/20180421161807id_/http://www.mela.us/wp-content/uploads/2016/05/MELA-Notes-75-76-Fall-2002-Spring-2003.pdf adresinden alındı

- Khanikof, N. (1851-53). *Map of Aderbeijan compiled principally from personal observations and surveys made in the years 1851-53*. wikipedia: https://fa.wikipedia.org/wiki/%D9%BE%D8%B1%D9%88%D9%86%D8%AF%D9%87:1861_map_of_Azerbaijan.jpg adresinden alındı
- Khelef'e-Tebrizi. (1963). *Borhan'e Gate* (hk. 1062). Tahran: İbn Sina.
- Khetibi, E.-F. (2020). *Ebu'Mensur Moemmeri*. Merkez'e Dayere'tol-Moaref'e Bozorg'e İslami: <https://www.cgie.org.ir/fa/article/225057/%D8%A7%D8%A8%D9%88%D9%85%D9%86%D8%B5%D9%88%D8%B1-%D9%85%D8%B9%D9%85%D8%B1%DB%8C> adresinden alındı
- Khizri, S. A. (2015). *Al Buye'nin Dağılmasına Kadar Abasi Hilafeti'nin Tarihi*. Tahran: Semt.
- Khordadbeh, b. (1889). *Mesalek'ul Memalek* (Cilt اول). (ع. ا. ١٨٨٩). (چاپ اول), Dü., & س. خاكرند, Çev.) Beyrut: Dar Sader Ofset Liden.
- Kılıç, C. (Yöneten). (2023). *Hız Muhammed Türk mü?* [Sinema Filmi]. https://twitter.com/m_cemilkilic/status/1612813203511074816 adresinden alındı
- Kılıç, M. (2013). ilk İkamet Elçilerinin Halefleri Rum Maslahatgüzarlar (1800-1821). *DergiPark*. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/640966> adresinden alındı
- Kılıç, M. (2014). *Hız Muhammed Türk müydü?* Turkish Forum: <https://www.turkishnews.com/tr/content/2014/02/18/hz-muhammed-turk-muydu/> adresinden alındı
- Kılıç, M. (2015). *Gizlenen Türk Tarihi – Hazreti Muhammed*. İstanbul: İrfan.
- Kılıç, M. E. (1999). *Muhyiddin İbnü'l-Arabi*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-arabi-muhyiddin#2-itikadi-gorusleri> adresinden alındı
- Kırbyık, K. (2004). *Mer'i Ben Yusuf*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/meri-b-yusuf> adresinden alındı
- Kirişçi, M. (1999). *İran Türklerinin Eski Tarihi I. cilt* (Cilt İkinci Baskı). Tebriz: Ahter.
- Kirişçi, M. (2003). *İran Türklerinin Eski tarihi* (Cilt II.cilt). Tebriz: Ahter.
- Kirişçi, M. T. (2003). *İran Türklerinin Eski tarihi* (Cilt 2.cilt). Tebriz: Ahter.
- Kırpık, S. K. (2009). *Türk Kültüründe Tûfan ve Tûfanla İlgili Anlatılar / Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. YÖK Tez Merkezi - GÜSBİE, Ankara: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=hFWUos2Rv0v9AkU8lREVL&no=-5b5eIqDw0US3a_4jLF8OQ adresinden alındı
- Kitsikis, D. (1996). *Türk-Yunan İmparatorluğu / Arabölge Gerçeği Işığında Osmanlı Tarihine Bakış*. (V. Aytar, Çev.) İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Kızılarslan Azerbaycan Atabeglerinden (1186-1191). (2022). TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/kizilarstan> adresinden alındı
- Koçsoy, Ş. (1991). *Irak Türkleri ve Irak-Türk İlişkileri (1932-1963)*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları. https://www.altayli.net/irak-turkleri.html#_edn3 adresinden alındı
- Koestler, A. (2015). *On Üçüncü Kabile*. Ankara: Alfa.
- Koestler, A. (2015). *On Üçüncü Kabile*. Ankara: Alfa.
- Koestler, A. (2020). *On Üçüncü Kabile* (Cilt 3.). (B. Ç. Dişbudak, Dü.) Ankara: Alfa.
- Kofoğlu, S. (1995). *Eşrefoğulları*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/esrefogullari> adresinden alındı

- Kofoğlu, S. (1997). *Hamidoğulları*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/hamidogullari> adresinden alındı
- Kofoğlu, S. (2010). *Taceddinoğulları*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/taceddinogullari> adresinden alındı
- Kofoğlu, S. (2011). *Tekeoğulları*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/tekeogullari> adresinden alındı
- Konstantinovic, K. M. (2003). *Bir Yeniçerinin Hatıratı*. (K. Beydilli, Dü.) İstanbul: Tatav Yayınları.
- Konukçu, E. (1991). *Babür*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/babur> adresinden alındı
- Konukçu, E. (1993). *Cihan Şah*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/cihan-sah> adresinden alındı
- Konuksever, S. K. (2018). *Şükrullah Şîrvani'nin Riyazul-Kulub Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Çeviri) / Doktora Tez Çalışması (İÜSBE)*. Ulusal Tez Merkezi / YÖK: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=2P1UdB9BO3Skx-GW6358Bg&no=Jhg5uR7Inls4aTct7z_bVQ adresinden alındı
- Kopar, M. (2009). Bir Türkmen Şehri Kerkük. *AVRASYA ETÜDLERİ / DergiPark*, 36, 113-136. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/421937> adresinden alındı
- Kök, A. (2017, Eylül 3). Türk Hakanlığı Dönemi İlk Türkçe Satırasası Kur'an Tercümesi TİEM 73: İlmî Keşfi ve İlmî Neşri Meselesi . *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* , cilt 14, 191-211. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* Cilt 14.: https://isamveri.org/pdfdrg/D03371/2017_3/2017_3_KOKA.pdf adresinden alındı
- Köksoy, M. (2013). *Yer Bilimlerinin Katkısıyla Nûh Tûfanı ve Sümerlerin Kökeni* (Cilt 2. Baskı). Ankara: Berikan.
- Kökten, K. (2024). *Yusuf Emiri*. Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü: <https://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/deh-name-emiri> adresinden alındı
- Köprülü, M. F. (1928). *Anadolu Türklerinin Halk Edebiyatı I. Maniler*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Köprülü, M. F. (1983). *İslam ve Türk Hukuk Tarihine Ait Umumi Meseleler*. İstanbul: Ötüken.
- Köprülü, M. (tarih yok). Osmanlı İmparatorluğunun Etnik Menşei Meseleleri. *Türk tarih Kurumu / Belleten*. TTK, Ankara. <https://belleten.gov.tr/tam-metin-pdf/725/tur> adresinden alındı
- Köreken, M. M. (2004). *Tarihi Reşidi*. (M. M. Ahmed, Dü.) Tahran: Merkez'e Pejuheşi'ye Miras'e Mektub.
- Kritovulos, M. (1967). *İstanbul'un Fethi / Tarih-i Sultan Mehmed Han-i Sani*. (K. GÖKMAN, Çev.) İstanbul: Akşam Kitap Kulübü.
- Kuliyev, E. (Yöneten). (1979). *Babek* [Sinema Filmi]. https://www.youtube.com/watch?v=Q_pw4eOm3wI adresinden alındı
- Kur'an-i-Kerim. (2023). *Furkan Suresi*. Kur'an-Diyanet: <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Furk%C3%A2n-suresi/2890/35-39-ayet-tefsiri> adresinden alındı
- Kur'anMeali. (2023). *Ayet-i Kerime*. Diyanet Vakfı Meali: <https://www.kuranmeali.com/GunlukAyet.php?sure=49&ayet=13> adresinden alındı
- Kurat, A. N. (2014). *Rusya Tarihi - Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Kurt, A. N. (2014). *Rusya Tarihi - Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Ankara: TTK.
- Kurt, M. S. (2018). *Şerefuddin Et-Tibi: hayatı ve Eserleri*. academia.edu: https://www.academia.edu/37491835/%C5%9EEREUFUDD%C3%8EN_ET_T%C3%8EB%C3%8E_HAYATI_VE_ESERLER%C4%B0?email_work_card=view-paper adresinden alındı
- Kurtcephe, İ. (2023, Ağustos). Irak Türkleri. *Türk Yurdu*. <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=3032> adresinden alındı
- Kut, G. (1989). *Ahmedî*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahmedi> adresinden alındı
- Kutluata, Y. K. (1954). *Büyük İslam Peygamberi Hz. Muhammed Mustafa (sav) Özü Özüne ve Südü Südüne Türktür TÜRK DEHASI ve DAHİLER*. İstanbul : Marifet Matbaası.
- Kutluer, İ. (2020). *Mistisizm*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/mistisizm> adresinden alındı
- Kuzgun, Ş. (1997). *Ham*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ham> adresinden alındı
- Küreken, M. M. (1983-2007). *Tarihi Residi, Tıpkıbasım*. Sincan: Sincan Halk Neşriyatı.
- Langrudi, R. R. (2023). *Eshak Türk*. Kitabkhane'ye Madrese'ye Feghahat: <http://lib.eshia.ir/23022/8/3351> adresinden alındı
- Lisna. (2017). *Noskhehay'e Nefis'e Khetti'ye Muhammed Ben Cerir Taberi Der Kitabkhane'ye Astan'e Kudüs*. Lisna: <https://www.lisna.ir/%DA%A9%D8%AA%D8%A7%D8%A8%D8%AE%D8%A7%D9%86%D9%87-%D9%87%D8%A7%DB%8C-%D8%B9%D9%85%D9%88%D9%85%DB%8C/20709-%D9%86%D8%B3%D8%AE%D9%87%E2%80%8C%D9%87%D8%A7%DB%8C-%D9%86%D9%81%DB%8C%D8%B3-%D8%AE%D8%B7%DB%8C-%D9%85%D8%AD%D9%85%D8%AF-%D8%A8%D> adresinden alındı
- Lord Kinross. (1994). *Qrun'e Osmani*. Tahran: Kehkeşan.
- M. Mozzaovi, M. (2009). *Safevi Devletinin Ortaya Çıkışı/Peydayesh'e Dolet'e Safevi*. (İ. Ajend, Çev.) Tahran: Nashre Gostere.
- Macit, M. (2017). *Şah İsmail Hatayi Divanı*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Maden, M. (1994). *Kaşgar ve Ötesi Gezi Notları Anılar ve Düşünceler*. İstanbul: Eren Yayıncılık ve Kitapçılık.
- Mahalli, H. B. (2003). *Al'Hakayik Al'Vrudiye Fi Manakib Al'aemme't Al'Zeydiye* (Cilt I.). Sana, Yemen: Mektebe't Bedr.
- Mahmud Hasanpur, A. Y. (2019). *Horasan*. Markaze Dayeret-ül-Maarif'e Bozorg'e İslami: <https://www.cgie.org.ir/fa/article/240753/%D8%AE%D8%B1%D8%A7%D8%B3%D8%A7%D9%86> adresinden alındı
- Mahmud, K. (2020). *Dîvânu Lugâti't-Türk*. (A. Ziyat, & E. Ahmet B., Dü) Ankara: TDK.
- Mahmud, M. (1988). *19.yy İran-İngiltere Siyasi İlişkiler Tarihi* (Cilt I). Tahran: Eghbal.
- Mahyar, A. (2024). *Rudeki, Şaer'e Şehir'e Farsi Seray'e Sede'ye Sevvom ve Meşhur be Pedar Şeir Farsi*. Naneshname'ye Jahan'e Eslam: <https://rch.ac.ir/article/Details/14228> adresinden alındı

- Makdisi, A.-t. (1877). *Muhammed b. Ahmed el-Makdisi, Ahsenü't-tekāsîm fi ma 'rifeti'l-eḳālîm* (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1877. (Cilt II.). (M. J. Goeje, Dü.) Leiden: M. J. de Goeje.
- Manuchehri, F. (1996). *Ashab-i Ras*. Ketabkhane'ye Madrese'ye Feghahat: <http://lib.eshia.ir/23022/9/3598> adresinden alındı
- Manuchehri, F. (2011). *Ashab-ı Res*. Markaz'e Dayere'tül-Maarif el-İslamiye el-Kobra: <https://www.cgie.org.ir/ar/article/236323> adresinden alındı
- Mark, H. W. (2023). *Tilsit Antlaşmaları*. World History Encyclopedia: <https://www.worldhistory.org/trans/tr/1-22087/tilsit-antlasmalar/> adresinden alındı
- Mashregh News. (2013). *Sizdeh Bedar Ruz'e Ceşn'e Yahud Be Munasebet'e Koştar'e 500 Hezar İrani*. Mashreghnews: <https://www.mashreghnews.ir/news/203988/%D8%B3%DB%8C%D8%B2%D8%AF%D9%87-%D8%A8%D8%AF%D8%B1-%D8%B1%D9%88%D8%B2-%D8%AC%D8%B4%D9%86-%DB%8C%D9%87%D9%88%D8%AF-%D8%A8%D9%87-%D9%85%D9%86%D8%A7%D8%B3%D8%A8%D8%AA-%DA%A9%D8%B4%D8%AA%D8%A7%D8%B1-500-%D9%87%D8%B2%D8%A> adresinden alındı
- Masudi, A. A. (1991). *Muruc'ul-Zeheb* (Cilt 1.cilt). (E. Payende, Çev.) Tahran: İlmi Ferhengi.
- Maturidi-Yesevi-Otagi. (2014, Aralık 15). *Büyük Tehdit Kuzey Müslümanlığı*. Maturidi Yesevi Otagi: <https://www.maturidiyeseviotagi.com/buyuk-tehdit-kuzey-musulmanligi/> adresinden alındı
- Mazzaovi, M. M. (1363/1984). *The Origins of The Safawids / Peydayesh Dolat'e Safevi*. (Y. Ajend, Çev.) Tahran: Gostere.
- Mehdevi, M. (2022). *Reshidi'e Semarkandi*. Merkez'e Dayere'tol-Moaref'e Bozog'e İslami: <https://www.cgie.org.ir/fa/article/266789/%D8%B1%D8%B4%DB%8C%D8%AF%DB%8C%20%D8%B3%D9%85%D8%B1%D9%82%D9%86%D8%AF%DB%8C> adresinden alındı
- Mehdi Hasanzade, P. E.-B. (2012, 03 11). *3rd International Seminar of peaceful Co-existence with focus on Mysticism and Spirituality in Islam and Indian Religions*. Daneshgah'e Ferdosi'ye Meşhed: <https://profdoc.um.ac.ir/paper-abstract-1026177.html> adresinden alındı
- Meliki, E.-M. (2013). *Mesced'e Tarihane, Ghedimiterin Mesced'e İran*. Portal'e Came Ulum'e İnsani : <https://ensani.ir/file/download/article/20110105115202-%D9%85%D8%B3%D8%AC%D8%AF%20%D8%AA%D8%A7%D8%B1%D9%8A%D8%AE%D8%A7%D9%86%D9%87%20%D9%82%D8%AF%D9%8A%D9%85%D9%8A%20%D8%AA%D8%B1%D9%8A%D9%86%20%D9%85%D8%B3%D8%AC%D8%AF%20%D8%A7%D9%8A%D8%B1%D8%A7%D9%86.pdf> adresinden alındı
- Memurlar.net. (2023). *Hangi Padişah 19 Kardeşini Öldürttü?* memurlar.net: <https://www.memurlar.net/album/4924/hangi-padisah-19-kardesini-oldurttu.html#:~:text=kanunnamesi%27ni%20%C3%A7%C4%B1kard%C4%B1,-,7%2D%20Sultan%20Murat%27%C4%B1n%20%C3%B6l%C3%BCm%C3%BCnden%20sonra%20tahta%20Fatih%20Sultan%20Mehmet,alem%20i%C3%A7in%20%C5%9F> adresinden alındı

- Menuçihri. (2023). *Menuçihri Divanı*. Ganjoor: <https://ganjoor.net/search?s=%D8%AA%D9%88+%D8%B4%D8%B9%D8%B1+%D8%AA%D8%B1%DA%A9%DB%8C+%D8%A8%D8%B1%D8%AE%D9%88%D8%A7%D9%86+%D9%85%D8%B1%D8%A7+%D9%88+%D8%B4%D8%B9%D8%B1+%D8%BA%D8%B2%DB%8C&es=1&author=14&cat=218> adresinden alındı
- Merçil, E. (1988). *Âdilşahiler*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/adilshahiler> adresinden alındı
- Merçil, E. (1989). *Alaiye Beyliği*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/alaiye-beyligi> adresinden alındı
- Merçil, E. (1991). *Aydinoğulları*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/aydinogullari> adresinden alındı
- Merçil, E. (1992). *Besasiri*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/besasiri> adresinden alındı
- Merçil, E. (2003). *Mahmud Gaznevi*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/mahmud-i-gaznevi> adresinden alındı
- Merçil, E. (2004). *Menteşeogulları*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/menteseogullari> adresinden alındı
- Merçil, E. (2008). *Sahib Ataoğulları*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/sahib-ataogullari> adresinden alındı
- Merçil, E. (2009). *Salgurlular*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/salgurlular> adresinden alındı
- Mer'eşi, M. H. (2000). *Zebur Al Davud; Şerh'e Ertebat'e Sadat Mer'eşi ba Selatin'e Safeviye*. Tahran: Merkez'e Pejuheşi'ye Miras'e Mektub.
- Merkez'e Dade'ye Nur. (2020). *Shahsiyetshenasî'ye Hekim Ebul'Kasım Firdevsi*. Merkez'e Tehghighat'e Kampyuteri'e Ulum İslami, Merkez'e Dade'ye Nur: <https://www.noorsoft.org/fa/Mostabser/View/63460/%D8%B2%D9%86%D8%AF%DA%AF%DB%8C%E2%80%8C%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87-%D8%A7%D8%A8%D9%88%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%A7%D8%B3%D9%85-%D9%81%D8%B1%D8%AF%D9%88%D8%B3%DB%8C> adresinden alındı
- Merkez'e Dade'ye Nur. (2021). *Zendeginame'ye Muhammed Ben Cerir Taberi*. Merkez'e Tehgigat'e Kampyuteri'e Ulum'e İslami: <https://www.noorsoft.org/fa/Mostabser/View/63497/%D8%B2%D9%86%D8%AF%DA%AF%DB%8C%E2%80%8C%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87-%D9%85%D8%AD%D9%85%D8%AF-%D8%A8%D9%86-%D8%AC%D8%B1%DB%8C%D8%B1-%D8%B7%D8%A8%D8%B1%DB%8C> adresinden alındı
- Merkez'e Dayere'tol Moaref'e Bozorg'e İslami. (2023). *Edebiyat'e Farsi Der Tebriz*. wikifeqh: https://fa.wikifeqh.ir/%D8%A7%D8%AF%D8%A8%DB%8C%D8%A7%D8%AA_%D9%81%D8%A7%D8%B1%D8%B3%DB%8C_%D8%AF%D8%B1_%D8%AA%D8%A8%D8%B1%DB%8C%D8%B2 adresinden alındı
- Merkez'e Dayere'tol-Moaref'e Bozorg'e İslami. (2021). *Derbare'ye Deghighi Tusi*. Merkez'e Dayere'tol-Moaref'e Bozorg'e İslami: <https://www.cgie.org.ir/fa/news/264615/%D8%AF%D8%B1%D8%A8%D8%A7%D8%B1%D9%87-%D8%AF%D9%82%DB%8C%D9%82%DB%8C-%D8%AA%D9%88%D8%B3%DB%8C> adresinden alındı

- Merkez'e Dayere'tol-Moaref'e İslami. (2023). *Edebiyat'e Turki Dore'ye İslami*. Wikifeqh:
https://fa.wikifeqh.ir/%D8%A7%D8%AF%D8%A8%DB%8C%D8%A7%D8%AA_%D8%AA%D8%B1%DA%A9%DB%8C_%D8%AF%D9%88%D8%B1%D9%87_%D8%A7%D8%B3%D9%84%D8%A7%D9%85%DB%8C
 adresinden alındı
- Merkez'e Ferheng ve Moaref'e-Kur'an. (2023). *Pedar'e İbrahim (Kur'an)*. Merkez'e Ferheng ve Moaref'e-Kur'an:
<https://lib.eshia.ir/10061/7/175/%D8%A7%D9%86%D8%B3%D8%A7%D9%86%D9%87%D8%A7%D9%89> adresinden alındı
- Mevdudi, E.-A. (2003). *Ebu'l-A'la Mevdudi, Tefhimu'l Kur'an, Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri II*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Meybedi, R. A. (1982). *Keşful-Asrar ve Eddet'ul-Abrar* (Cilt VII. cilt). Kum: Kum.
- Mirkhand, M. B. (1853). *Ruzet'ul-Sefa*.
- Moghaddam, H. M. (2002). *Şenakht'e Kitab'e "Tarihe Bal'ami" Negashte'ye Ebu'Ali Muhammed Bal'ami*. Portal'e Came Ulum İslami:
<https://ensani.ir/fa/article/45623/%D8%B4%D9%86%D8%A7%D8%AE%D8%AA-%DA%A9%D8%AA%D8%A7%D8%A8-%D8%AA%D8%A7%D8%B1%DB%8C%D8%AE-%D8%A8%D9%84%D8%B9%D9%85%D9%89-%D9%86%DA%AF%D8%A7%D8%B4%D8%AA%D9%87-%D8%A7%D8%A8%D9%88%D8%B9%D9%84%D9%89-%D9%85%D8%AD%D9%85%D8%AF-%D8> adresinden alındı
- Moghaddam, S. S. (2014). *Dârülfünun*. Pajuheshkade'ye Bagher'el-Ulum:
<http://pajoohe.ir/%D9%85%D9%82%D8%A7%D9%84%D8%A7%D8%AA%D9%81%D8%B1%D9%87%D9%86%DA%AF-%D8%B9%D9%84%D9%88%D9%85-%D8%A7%D9%86%D8%B3%D8%A7%D9%86%DB%8C-%D9%88-%D8%A7%D8%B3%D9%84%D8%A7%D9%85%DB%8C-%D9%85%D9%88%D8%B6%D9%88%D8%B9%DB%8C%D8%AA%D8%A7%D8%B1%DB%8C%D8> adresinden alındı
- Mogharram, A.-R. M. (1979). *Maktal'ül-Hüseyn*. Beyrut, Lübnan: Dar'ül-Kitab al-Eslamiye.
- Momtehen, H. (2004). *نہضت شعوبیہ/Nihzet'e Shubiye*. Tahran: Elmi Ferhengi.
- Mughaddam, N. (2021). Elimizde Yas Törenlerine Kısa Bir Baxış. *Seljuq Araştırma Dergisi*, 5, 135-139.
- Muhammed Hasan Rüstemi, F. G. (2013). *Rahayi az Renc der Amuzeha'ye Kur'an-i ve Ayin Buda*. Payegah'e Mecellat Tahassosi'ye Nur:
<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1043312/%D8%B1%D9%87%D8%A7%DB%8C%DB%8C-%D8%A7%D8%B2-%D8%B1%D9%86%D8%AC-%D8%AF%D8%B1-%D8%A7%D9%85%D9%88%D8%B2%D9%87-%D9%87%D8%A7%DB%8C-%D9%82%D8%B1%D8%A7%D9%86%DB%8C-%D9%88-%D8%A7%DB%8C%DB%8C%D9%86-%D8%A8%D9%88%D8> adresinden alındı

- Muhammed İbrahim Yıldırım, M. Y. (2019). *Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf ve dönemi* (1389-1420). Erciyes Üniversitesi: <https://avesis.erciyes.edu.tr/yonetilen-tez/527d745b-dbce-4b07-979f-9fbca4f5b712/karakoyunlu-hukumdari-kara-yusuf-ve-donemi-1389-1420> adresinden alındı
- Müler, F. M. (1871). *The Science of Language* (Cilt 6. Baskı). London: Longmans Green and Co.
- Na'im Fraşeri, G. U. (2013). *Na'im Fraşeri, Ilyada: Eser-i Homer / Homeros, Troya ve Türkler PDF*. Amsterdam University Press: Homer İnstitute. <https://www.tinaturk.org/faliyetler/homeros-troya-tu%CC%88rkler-gu%CC%88nay-uslu.pdf> adresinden alındı
- Nafisi, S. (1949). *Derafsh'e İran ve Shir'e Khurshid*. Tahran: Chap'e Rangin / bashgah'e Adabiyat. https://archive.org/details/20230218_20230218_1345 adresinden alındı
- Natanzi, M. A. (1971). *Negavet el'Asar Fi Zekr ul'Ahbar*. (Şarki, Dü.) Tahran: Bongah'e Tercume ve Neşr'e Kitab.
- Navayi, A. (1990). *İran ve Cihan, Ez Qacariye Ta Payan'e Ahd'e Naseri* (Cilt II.). Tahran: Homa.
- Necdet Aysal, L. A. (2021). Dergi park: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/opus/issue/62775/910462> adresinden alındı
- Neseb, Z. R. (2023). *Zengibar*. Daneshname'ye Jahan'e Eslam: <https://rch.ac.ir/article/Details?id=14739> adresinden alındı
- Neseb, Z. R. (2023). *Zengibar*. Wikishia: <https://fa.wikishia.net/view/%D8%B2%D9%86%DA%AF%D8%A8%D8%A7%D8%B1> adresinden alındı
- Nesiri, M. &. (2013). *Farhang'e Nesiri*. (J. Hasan, F. Willem M., & K. Mustafa, Dü) Tebriz: Aydn.
- Nevayi, A. (1977). *İran'ın Belgeler ve Tarihi Mektuplaşmaları-Timur'dan Şah İsmail'e Kadar*. Tahran: Bongah'e Tarcome va Nasher'e Kitab.
- Nikitin, A. (2018). *Üç Deniz Ötesine Seyahat/Troyçkiy Spisok - Konça XV. Naçala XVI V*. (S. Acar, Çev.) Ankara: TTK.
- Nur, R. (1972). *Türk Tarihi I. cilt*. İstanbul: Kutluğ Yayınları.
- Nur, R. (1972). *Türk Tarihi I. cilt*. Kutluk Yayınları: İstanbul.
- Nurian, S. M. (2010). *Nokhostin Şaer'e Parsiguye İsfahani*. Portal Came Ulum'e İnsani: <https://ensani.ir/fa/article/220303/%D9%86%D8%AE%D8%B3%D8%AA%D8%B8%D9%86-%D8%B4%D8%A7%D8%B9%D8%B1-%D9%BE%D8%A7%D8%B1%D8%B3%DB%8C-%DA%AF%D9%88%DB%8C-%D8%A7%D8%B5%D9%81%D9%87%D8%A7%D9%86> adresinden alındı
- Nuri Paşa, M. (2014). *Netayici'l-Vukuat I-IV*. (Y. Kurt, Dü.) Ankara: TTK Tıpkı Basım.
- Nuri Paşa, M. (2014). *Netayici'l-Vuku'at I-IV Tıpkıbasım*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Nyberg, H. (2004). *Din Hay'e İran' Bastan*. Kerman: Daneshgah'e Şahid Bahonar.
- Ocak, A. Y. (1996). *Geyikli Baba*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/geyikli-baba> adresinden alındı

- Olca, M. (2000, Ağustos). *Mustafa Celaleddin Paşa Ecnebi Asıllı Türkçü*. core.ac.uk / Popüler Tarih: <https://core.ac.uk/download/pdf/38316604.pdf> adresinden alındı
- Online Kur'an. (2023). *El-Furkan*. Ketabkhane'ye Madrese'ye Feqahat: <http://lib.eshia.ir/17001/1/363/38> adresinden alındı
- Online Kur'an. (2023). *Kaf- Suresi*. Ketabkhane'ye Madrese'ye Feqahat: <http://lib.eshia.ir/17001/1/518/12> adresinden alındı
- Online Kur'an. (2024). *el-Coze el-Sades Vel'Eşrun/Suret el-Hücrat*. Kuran Kerim: <http://lib.eshia.ir/17001/1/517/13> adresinden alındı
- Oruç, H. (2023). *Malazgirt Sonrası Anadolu'nun Durumu*. Ankara Üniversitesi Açık Ders Malzemeleri: <https://acikders.ankara.edu.tr/course/view.php?id=6061> adresinden alındı
- Oruç Beğ. (1972). *Oruç Beğ Tarihi*. İstanbul: Tercüme Gazetesi.
- Ögel, B. (2014). *Türk Mitolojisi* (Cilt II. cilt). Ankara: TTK.
- Ögel, B. (2014). *Türk Mitolojisi* (Cilt I. cilt). Ankara: TTK.
- Ölçer, C. (1989). *Sultan Yavuz Selim Şah Bin Bayezid Han Dönemi Osmanlı Sikkeleri 918-926 AH / 1512-1520 AD*. İstanbul: Yenilik Basımevi.
- Önen, N. (2003). *Turancı Hareketler: Macaristan ve Türkiye 1910-1944*. Ulusal Tez Merkezi, YÖK, Yayınlanmamış Doktora Tezi / AÜSBE: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=yPCRBV0Eog8Rf5TfGwXz3A&no=hXiYA0mNv8XaP95j9mim9w> adresinden alındı
- Öngüner, E. (2018). *Zeki Velidi Togan Türkiye'yi Neden Terketti?* Academia.edu: https://www.academia.edu/37003463/Zeki_Velidi_Togan_T%C3%BCrkiyeyi_Neden_Terketti_I_T%C3%BCrk_Tarih_Kongresinde_Ya%C5%9Fan_Tart%C4%B1%C5%9Fmalar_%C3%9Czerine_K%C4%B1sa_Bir_Tetkik adresinden alındı
- Örmeci, O. (2012, Haziran 25). *Prof. Dr. Dimitri Kitsikis'le Mülakat*. Uluslararası Politika Akademisi: <http://politikaakademisi.org/2012/06/27/prof-dr-dimitri-kitsikis-le-mulakat/> adresinden alındı
- Öz, M. (2020). *Muhammed b. Hanefiyye*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-b-hanefiyye> adresinden alındı
- Özakıncı, C. (2022). *Turgut Özal'ın Yazdığı Tek Kitap Olduğu İleri Sürülen "La Turquie en Europe"*. Malumatfuruş: <https://www.malumatfurus.org/turgut-ozal-la-turquie-en-europe-kitabi/> adresinden alındı
- Özaydın, A. (1993). *Danışmendliler*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/danismendliler> adresinden alındı
- Özaydın, A. (2001). *Kadı Burhaneddin*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/kadi-burhaneddin> adresinden alındı
- Özaydın, A. (2007). *Nizamülmülk*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/nizamulmulk> adresinden alındı
- Özaydın, A. (2009). *Saltuklular*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/saltuklular> adresinden alındı
- Özaydın, A. (2023). *Canogulları*. TDV İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/canogullari> adresinden alındı
- Özbülbül, M. (2023, Kasım 14). *Atatürk'ün Türk Tarih Tezi Nedir?* Sonsoz: <https://sonsoz.com.tr/makale/17634357/murat-ozbulbul/ataturkun-turk-tarih-tezi-nedir> adresinden alındı
- Özcan, A. (1991). *Aşıkpaşazade*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/asikpasazade> adresinden alındı

- Özcan, A. (1993). *Cam-ı Cem-Ayin* . TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/cam-i-cem-ayin> adresinden alındı
- Özcan, A. (1994). *Düsturname-i Enveri*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/dusturname-i-enveri> adresinden alındı
- Özcan, A. (1997). *Halet Efendi*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/halet-efendi> adresinden alındı
- Özcan, A. (1998). *Hindistan / III. Tarih*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/hindistan> adresinden alındı
- Özcan, A. (2003). *Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi*. İstanbul: Dergi Park. PDF için: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/101848> adresinden alındı
- Özcan, A. (2003). *Lale Devri*. TDV İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/lale-devri> adresinden alındı
- Özdemir, M. N. (2016). Abbasi Halifesi Mu'tasım'ın Ordusunda Bulunan Türklerin "Köle" Olup Olmadığı Meselesi. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. Dergi Park: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/258429> adresinden alındı
- Özgeriş, M. M. (2013). *Karahanlılar Döneminde Sultan ve Devlet Adamları Etrafında Oluşan Edebi Çevreler*. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi /Dergi Park: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/136852> adresinden alındı
- Özgüdenli, O. G. (2003). *Osmanlı İran'ı I: Batı İran ve Azerbaycan Tarihi Hakkında Osmanlı Tahrir Kayıtları: Coğrafi ve İdari Taksimat*. DergiPark: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tariharaştırmaları/issue/47811/603933> adresinden alındı
- Öztürk, M. (2008). *RUDEKİ / Ebû Abdillâh Ca'fer b. Muhammed b. Hakîm er-Rûdeki es-Semerkandî (ö. 329/941)*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/rudeki> adresinden alındı
- Öztürk, Ö. (2017). *Hint Mitolojisi*. ozhanozturk: <https://ozhanozturk.com/2017/10/29/hint-mitolojisi/> adresinden alındı
- Öztürk, Ö. (2019, Ağustos 11). *Yunan Mitolojisi*. ozhanozturk: <https://ozhanozturk.com/2019/08/11/yunan-yaratilis-efsanesi-ve-tanrilarin-kokeni/> adresinden alındı
- Özür, N. K. (2015). *Dergi Park*. Strabo'nun Coğrafyası: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iucografya/issue/25075/264656> adresinden alındı
- Paşa, M. N. (2014). *Netayicü'l-Vuku'at I-IV*. (Y. Kurt, Dü.) Ankara: TTK Tıpkıbasım.
- Paşazade, A. (2013). *Tevarihi Al-i Osman / Aşık Paşazade tarihi*. (A. Kala, Dü.) İstanbul: Kamer.
- Paşazade, A. (2013). *Tevarihi Al-i Osman / Aşık Paşazade Tarihi*. (A. Kala, Dü.) İstanbul: Kamer.
- Payegah ve Ettela Resani'ye Hoze. (2006). *Nesbat'e Azer be Hz. İbrahim ve Mas'ale'ye İman Nayavordan'e U*. Payegah ve Ettela Resani'ye Hoze: <https://hawzah.net/fa/Question/View/11883/%D9%86%D8%B3%D8%A8%D8%AA-%D8%A2%D8%B0%D8%B1-%D8%A8%D9%87-%D8%AD%D8%B6%D8%B1%D8%AA-%D8%A7%D8%A8%D8%B1%D8%A7%D9%87%DB%8C%D9%85-%22%D8%B9%22-%D9%88-%D9%85%D8%B3%D8%A6%D9%84%D9%87-%D8%A7%DB%8C%D9%85%D8%A7%D9%86-%D9%86> adresinden alındı

- Pejuheshgade'ye Bagher'el-Ulum. (2023). Hakani. Wikifeqh: <https://fa.wikifeqh.ir/%D8%AE%D8%A7%D9%82%D8%A7%D9%86%DB%8C> adresinden alındı
- Purpirar, N. (1382/2003). *Birinci Kitap, Üçüncü Bölüm, Üçüncü Kısım, 12 Yüzyıllık Suskunluk, Sasani'ler Dönemi, Doğrulanmayanların Kökeni*. Singapur: Singapur.
- Purpirar, N. (2001). *İran Tarihinin Temelleri Üzerine Düşünceler, İkinci Kitap, İslam'ın Gelişi ve Geçmişe Köprü, Veri Yoklamaları*. Tahran: Kareng.
- Purpirar, N. (2004). *İran Tarihinin Temelleri Üzerine Düşünceler, 12 Asırlık Suskunluk, Birinci Kitap, Üçüncü Bölüm, Sasani'ler*. Singapur: Singapur.
- Purpirar, N. (2004). *İran Tarihinin Temelleri Üzerine Düşünceler, Üçüncü Kitap, Safevi'lerin Gelişi, Mukaddemat*. Singapur: Singapur.
- Purpirar, N. (2004). *İran Tarihinin Temelleri Üzerine Düşünceler: 12 Yüzyıllık Suskunluk*. Tahran: Kareng.
- Purpirar, N. (2005). *İran Tarihinin Temelleri Üzerine Düşünceler, Birinci Kitap, Üçüncü Bölüm, 12 Yüzyıllık Suskunluk, Sasani'ler Dönemi, Doğrulmayanların Kökeni*. Singapur: Singapur.
- Purpirar, N. (2005). *İran Tarihinin Temelleri Üzerine Düşünceler, Üçüncü Kitap, Safevi'lerin Gelişi, Altıncı Bölüm, Muhekkemat*. Tahran: Kareng.
- Purpirar, N. (2006). *İran Tarihinin Temelleri Üzerine Düşünceler, 12 Asırlık Suskunluk Birinci Kitap Ahemeniş'lerin Gelişi* (Cilt 5. Baskı). Tahran: Kareng.
- Purpirar, N. (2006). *İran Tarihinin Temelleri Üzerine Düşünceler, İkinci Kitap, İslam'ın Gelişi, İkinci Kısım, Belgelerin İncelenmesi* (Cilt 3. Baskı). Tahran: Kareng.
- Purpirar, N. (2006). *İran Tarihinin Temelleri Üzerine Düşünceler, Üçüncü Kitap, Safevi'lerin Gelişi, Beşinci Kısım, Müsellemat*. Tahran: Kareng.
- Qayıbov, S. (2014). *İzzeddin Pur Hasan Hasanoğlu*. Yesevi Üniversitesi: <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/hasanoglu-puri-hasan-izzeddin> adresinden alındı
- Qedimov, E. (2011). *Şumerlerin Bilgemiş Destanı ve Azerbaycan Türklerinin Folkloru / yardımcı derslik Kitabı*. Bakü: AR. Tehsil Nazirliği. <https://ebooks.az/az/book/05ZXifvA> adresinden alındı
- Qoreyshi, S. A. (2007). *Kamus'e Koran* (16 b., Cilt 7.cilt). Tahran: Darul-Ketb'e İslamiye. eshia. adresinden alındı
- Quran. (2023). Yafes B. Nuh. quran.inoor.ir: https://quran.inoor.ir/fa/propername/297/#_ftnref1 adresinden alındı
- Rafii, E. T. (1400/2021). *Timurluların Siyasi-İçtimai Tarihi, kitabının yazarıyla Reportaj*. İbna.ir: <https://www.ibna.ir/news/317557/%D8%B1%D9%88%D8%B2%DA%AF%D8%A7%D8%B1-%D8%AA%DB%8C%D9%85%D9%88%D8%B1%DB%8C%D8%A7%D9%86-%D8%AF%D9%88%D8%B1%D9%87-%D8%B1%D8%B4%D8%AF-%D9%88-%D8%B4%DA%A9%D9%88%D9%81%D8%A7%DB%8C%DB%8C-%D9%81%D8%B1%D9%87%D9%86%DA%AF-%D9%88-%D9%8> adresinden alındı
- Rahimi, F. (2019). *FethALi Gacar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü - 2 cilt*. Akcag: <https://www.akcag.com.tr/urun/fethali-kacarin-cagatay-turkcesi-sozlugu-2-cilt> adresinden alındı

- Rammel, E. (2019, Nisan 12). *Pangu ve Çin Yaratılış Hikâyesi*. (G. Korkmaz, Dü.) gorgondergisi: <https://gorgondergisi.com/pangu-ve-cin-yaratilis-hikayesi/> adresinden alındı
- Raşidi, H. (2007). *Turkan ve Berresi'ye Tarih, Zeban ve Hovviyet'e Anha Der İran*. Tahran: Andishe Noo.
- Reisnia, R. (2000). *Azerbaycan Der Seyr'e Tarih'e İran* (Cilt 3.cilt). Tahran: Mebna.
- Royal Asiatic Society. (2024). *Our History*. Royal-Asiatic-Society: <https://royalasiaticsociety.org/about-us/> adresinden alındı
- Rumlu, H. B. (2017). *Həsən Bəy Rumlu. Əhsənüt-Təvarix (Tarixlərin Ən Yaxşısı)*. (N. Musalı, Dü., & O. Əfəndiyev, Çev.) Kastamonu: Uzanlar. https://ia601502.us.archive.org/3/items/AhsanUt-Tawarikh-HasanBegRumluTurkiTarjuma/1732-Ehsenut_Tevarix-Tarixlerin_En_Yaxshisi-1404-1578-Hesenbey_Rumlu-2017-661s.pdf adresinden alındı
- Rüstem'ul-Hükema, M. H. (2003). *Rüstem'ul-Tevarih*. (M. Mehrabadi, Dü.) Tahran: Donya'ye Ketab.
- Sadık, H. M. (1386/2007). *Kara Mecmua*. Tebriz: Ahter.
- Sadık, H. M. (2000). *Kara Mecmua, Şeyh Sefieddin Erdebili*. Sadık Sitesi: <http://www.drsadigh.ir/%D8%AA%D8%AF%D9%88%DB%8C%D9%86-%D9%87%D8%A7/118-%D9%82%D8%A7%D8%B1%D8%A7-%D9%85%D8%AC%D9%85%D9%88%D8%B9%D9%87-%D8%B4%DB%8C%D8%AE-%D8%B5%D9%81%DB%8C-%D8%A7%D9%84%D8%AF%DB%8C%D9%86-%D8%A7%D8%B1%D8%AF%D8%A8%DB%8C%D9%84%DB%8C> adresinden alındı
- Sadık, H. M. (2013). *Şeyh Safiyüddin Erdebilinin Kara Mecmuası*. Sadigh: <http://www.drsadigh.ir/turk%C3%A7e/742-%C5%9Feyh-safiy%C3%BCddin-erdebilinin-kara-mecmuasi> adresinden alındı
- Sadık, H. M. (2015). *Divan'e Eş'ar Turki (Kelamlar) Yunus Emre*. Tahran: Tek Derekht.
- Safi. (2020). *Amentüsü, Kemalist Din Telakkisi Türk'ün Yeni*. İstanbul: Kökler Kitap. <https://www.koklerkitap.com/urun/turk-un-yeni-amentusu-moiz-kohen> adresinden alındı
- Sağlam, Ö. (2009). *H. Muhammed Türk Müdür?* Turansam: <https://www.turansam.org/makale.php?id=545> adresinden alındı
- Sağlam, Y. (2024). *Baskın gen ve çekinik gen arasındaki farklar nelerdir?* . Yaman Sağlam: https://www.yamansaglam.com/tr/genlerinize-gore-nasil-birisiniz-biliyor-musunuz_a.html#:~:text=Siyah%20ten%20karakteristi%C4%9Fi%20bask%C4%B1n%20gen,ihtimalle%20koyu%20ten%20ile%20do%C4%9Facakt%C4%B1r. adresinden alındı
- Salarian, İ. (1395/2016). *Horasan Türklerinin Dil ve Edebiyatı*. İbn Haldun: İran, Türkün Yurdudur: <http://www.salariyan.blogfa.com/post/7875> adresinden alındı
- Salarian, İ. (2016). *Horasan Türklerinin Dil ve Edebiyatı*. İbn Haldun: İran, Türkün Yurdudur: <http://www.salariyan.blogfa.com/post/7875> adresinden alındı
- Saljuqi, S.-İ. (2021). Türklerde Dini-Mezhebi Tesevvür ve İnanç. *Selçuq*, 5, 19-59.

- Samavi, M. (1998). *Samavi Muhammed, Absar'ül-Eyn Fi Ansar'ül-Hüseyn*. (ç .r. Cafer'ül-Tabasi, Dü.) Merkez'ul-Dersat el'İslamiye Le'Momesseli el'Veli el'Fekih Fi Hers el'Suret el'İslamiye. yazma Nusha: <https://archive.org/details/Ebsar/page/n3/mode/2up> adresinden alındı
- Sara Abraham, B. H. (2023). *Friedrich Max Müller*. Glasgow Univ.: <https://web.archive.org/web/20100409123925/http://www.giffordlectures.org/Author.asp?AuthorID=127> adresinden alındı
- Saray, M. (1989). *Altın Orda Hanlığı 1241-1502*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/altin-orda-hanligi> adresinden alındı
- Saray, M. (2023). *Altın Orda Hanlığı*. TDV İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/altin-orda-hanligi> adresinden alındı
- Saray, M. (2023). *Hive Hanlığı*. TDV İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/hive-hanligi> adresinden alındı
- Savi, M. B. (2006). *Tahsin ve Taghbih*. Bonyad'e Mohaghghagh Tabatabayi, mtif.ir: <https://mtif.ir/book/7965/%D8%AA%D8%AD%D8%B3%DB%8C%D9%86-%D9%88-%D8%AA%D9%82%D8%A8%DB%8C%D8%AD-> adresinden alındı
- Schweigge, S. (2004). *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*. (S. Noyan, Çev.) İstanbul: Kitapyayinevi.
- Se'lbî. (1981). *E'rais'ul-Mecalis* (Cilt X. cilt). Kum: Kum.
- Semi'a, M. (1999). *Tezekkür'et ul'Muluk, Sazeman'e Edari Hukümet Safevi ya Teellugat'e V. Minuriski ber Tezekkür'et ul'Muluk* (Wayback Machine b.). (S. M. Seyagi, Dü., & M. Recebnia, Çev.) Tahran: Emir Kebir.
- Senayi, M. (2005). *Terighet'e Yeseviye Der Asyay'e Merkezi* . Portal Came Ulum'e İnsani : <https://ensani.ir/fa/article/79123/%D8%B7%D8%B1%DB%8C%D9%82%D8%AA-%DB%8C%D8%B3%D9%88%DB%8C%D9%87-%D8%AF%D8%B1-%D8%A2%D8%B3%DB%8C%D8%A7%DB%8C-%D9%85%D8%B1%DA%A9%D8%B2%DB%8C> adresinden alındı
- Sevion. (2024). *Pers Devleti'nde Purim Mucizesi*. Sevion: https://www.sevion.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1489&catid=14&Itemid=252 adresinden alındı
- Seyfulislam Saljuqi, R. C. (tarih yok). *Azerbaycan-Horasan Medeniyet havzası*. Ankara: Henüz Yayınlanmamış.
- Seyfulislam Saljuqi, R. C. (tarih yok). *Azerbaycan-Horasan Medeniyet havzası*. Tebriz: Henüz Yayınlanmamış.
- Shahbazi, A. (1998). *Yahudi ve Pers Paraağaları - Britanya Sümürgesi ve İran* (1 b., Cilt I). Tahran: Moessese'ye Motaleat ve Pajuheshhaye Siyasi.
- Shahbazi, A. (2004). *Yahudi ve Pers Paraağaları - Britanya Sümürgesi ve İran* (2 b., Cilt IV). Tahran: Moessese'ye Motaleat ve Pajuheshhaye Siyasi.
- Shahbazi, A. (2008). *Yahudi ve Pers Paraağaları - Britanya Sümürgesi ve İran* (Cilt V). Tahran: Moessese'e Motaleat va Pajuheshhay'e Siyasi.
- Shahgoli Nasser Khaze, V. Y. (2019). *Dede Korkut Kitabı'nın Günbet Yazması*. Ankara: Modern Türklük Araştırmaları Degisi. https://www.academia.edu/39735680/Dede_Korkut_Kitab%C4%B1_n%C4%B1n_G%C3%BCnbet_Yazmas%C4%B1 adresinden alındı
- Shaw, S. J. (1375/1996). *Tarih'e İmperatori Osmani ve Türkiye'ye Cedit 1280-1808, I.cilt/ History of The Ottoman Empire And Modern Turkey 1280-1808*. (M. Ramazanzadeh, Çev.) Mashhad: Astan'e Ghods'e Rezevi.

- Siddiqui, İ. H. (2003). *Ludiler*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ludiler> adresinden alındı
- Sisman, C. (2024). *Aciman (Acıman, Adjiman) Family*. Encyclopedia of Jews in the Islamic World: https://referenceworks.brillonline.com/search?s.f.s2_parent=s.f.book.encyclopedia-of-jews-in-the-islamic-world&search-go=&s.q=Meir+Adjiman adresinden alındı
- Smith, E. & Dwight, H. G. O. (1833). *Armenia: Through Asia Minor, And Into Georgia And Persia*. Boston: Published By Crocker .
- Somuncuoğlu, S. (2004). *İstanbul'da Yeni Roma İmparatorluğu*. Ankara: Akçağ.
- Sözcü. (2018). *Fatih Sultan Mehmet'in annesi Hüma Hatun kimdir?* Sözcü Gazetesi: <https://www.sozcu.com.tr/2018/gundem/fatih-sultan-mehmetin-annesi-huma-hatun-kimdir-2342038/> adresinden alındı
- Stillman, N. A. (2004). *Fresco Romano, Isaac (Tamburi Izak) - Encyclopedia of Jews in the Islamic World*. BRILL: https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-jews-in-the-islamic-world/fresco-romano-isaac-tamburi-izak-SIM_0008010 adresinden alındı
- Suçıkar, T. (2015). *Osmanlı'nın Kökleri - Ertuğrul Gazi*. İstanbul: Yediveren.
- Sübut, E. (2023). *Ayin'e Buda. Daneşname'ye Cahan'e Eslam*: <https://lib.eshia.ir/23019/1/2015> adresinden alındı
- Süleyman Uludağ, T. Y. (1998). *Herevi, Hâce Abdullah*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/herevi-hace-abdullah> adresinden alındı
- Sümer, F. (1972). *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları* (Cilt İkinci Basım). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Sümer, F. (1989). *Ahlataşahlar*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahlatesahlar> adresinden alındı
- Sümer, F. (1989). *Ahmed Celayir*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahmed-celayir> adresinden alındı
- Sümer, F. (1989). *Akkoyunlular*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/akkoyunlular> adresinden alındı
- Sümer, F. (2001). *Karamanoğulları*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/karamanogullari> adresinden alındı
- Sümer, F. (2004). *Mengüçüklüler*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/mengucukluler> adresinden alındı
- Sümer, F. (2007). *Ramazanoğulları*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ramazanogullari> adresinden alındı
- Sündüz, Z. (2022, 02 12). *Arnold Joseph Toynbee'nin gözünden İslâm'ın Tarihteki Yeri* (4). Haberajandanet: <https://haberajandanet.com/Article/arnold-joseph-toynbee-nin-gozunden-islam-in-tarihteki-yeri-4/hmAYMUrUIcSZwHp2QjSm> adresinden alındı
- Süslü, A. (1983, Temmuz). *Osmanlı İmparatorluğunu Paylaşma Projeleri, 1807-1812*. TTK Belleten: <https://belleten.gov.tr/eng/full-text/1813/tur> adresinden alındı
- Süslü, A. (1983). *Osmanlı-Fransız Diplomatik İlişkileri, 1798-1807*. TTK. Belleten, 259-280. <https://belleten.gov.tr/tam-metin/1782/tur> adresinden alındı
- Şahin, H. (2011). *Tapduk Emre*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/tapduk-emre> adresinden alındı

- Şahin, M. (2008). *ABD'nin Müslüman Savaşçıları*. Akademik Ortadoğu: https://www.google.com/url?sa=i&url=http%3A%2F%2Fwww.akademikortadogu.com%2Fbelge%2Fortadogu5%2520makale%2Fmehmet_sahin.pdf&psig=AOvVaw2KLDS3KEGKkB4mw_Rwzm0b&ust=1713660064302000&source=images&cd=vfe&opi=89978449&ved=0CAcQrpoMahcKEwjQiq-sx8-FAxUAAAAAHQAAA adresinden alındı
- Şamlu, V. G. (1996). *Geses-ul-Khagani*. (H. S. Naseri, Dü.) Tahran: Vezaret'e Ferheng ve Erşad'e Eslami.
- Şeşen, R. (2023). *Buhara*. TDV islam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/buhara> adresinden alındı
- Şirazi, M.-i. (2024). *Aya Tamam'e Mardom'e Ruye Zamin az dudman'e Hz. Nuh Hastand?* Ayin'e Rahmat: [https://makarem.ir/maaref/fa/article/index/243209/%d9%86%d8%b3%d9%84-%d8%a8%d8%b4%d8%b1-%d8%a7%d8%b2-%d9%81%d8%b1%d8%b2%d9%86%d8%af%d8%a7%d9%86-%d9%86%d9%88%d8%ad\(%d8%b9\)](https://makarem.ir/maaref/fa/article/index/243209/%d9%86%d8%b3%d9%84-%d8%a8%d8%b4%d8%b1-%d8%a7%d8%b2-%d9%81%d8%b1%d8%b2%d9%86%d8%af%d8%a7%d9%86-%d9%86%d9%88%d8%ad(%d8%b9)) adresinden alındı
- Şirvani, Z. B. (1968). *Bostan'ul-Seyah* (1. b.). Tahran: Senayi.
- Taberi, M. b. (1988). *Muhammed Ben Cerir Taberi, Tercume Tefsir'e Taberi, Feraham Amede Der Zaman'e Saltanat'e Mensur Ben Nuh Samani 350 ta 365 Hecri* (Cilt I. cilt). (H. Yağmayi, Dü.) Tahran: Habib Yağmayi.
- Tancî, E. A. (2000). *İbn Battûta Seyahatnâmesi* (Cilt I.). (A. Aykut, Çev.) İstanbul: YKY.
- Tarcan, H. (2012). *Saymalitaş Evrensel Uygarlıkların Çatısı / I. cilt*. İstanbul: Step Matbaacılık.
- Tarih (Prodüktör), & Ortaylı, M. B. (Yöneten). (2018). *Sultan Mehmed Roma İmparatorluğu* [Sinema Filmi]. <https://www.youtube.com/shorts/qILBIAN1nH4> adresinden alındı
- Tarih Defterim. (2023, Haziran). *Osmanlı Devletinde "Zevk ve Sefa Dönemi": Lale Devri*. Tarih Defterim: <https://www.tarihdefterim.net/2023/06/osmanli-devletinde-zevk-ve-sefa-donemi.html> adresinden alındı
- Tarihi, O. B. (1972). *Tercüman 1001Eser, Nihal Atsız*. (N. Atsız, Dü.) İstanbul: Kervan Kitapçılık.
- Tarihi, T. (Prodüktör), & Erdeney Tarih, İ. O. (Yöneten). (2018). *Osmanlılar III. Roma Miydi?* [Sinema Filmi]. <https://www.youtube.com/shorts/4ApuKNznGRA> adresinden alındı
- Tasnım Haber Ajansı. (2014). *Mesced'e Tarihane Yeki Ez Ghedimiterin Mesaced'e İran Der Damghan*. Tasnım Haber Ajansı: <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1393/12/28/690930/%D9%85%D8%B3%D8%AC%D8%AF-%D8%AA%D8%A7%D8%B1%DB%8C%D8%AE%D8%A7%D9%86%D9%87-%DB%8C%DA%A9%DB%8C-%D8%A7%D8%B2-%D9%82%D8%AF%DB%8C%D9%85%DB%8C-%D8%AA%D8%B1%DB%8C%D9%86-%D9%85%D8%B3%D8%A7%D8%AC%D8%AF-%D8%A7%DB> adresinden alındı
- Taşkaya, A. (2024, Mayıs 11). *Nihal Atsız*. X Platformu, Kontrollü Milliyetçilik kitabından: https://twitter.com/Adem__Taskaya/status/1789376411951608011 adresinden alındı

- TBMM Başkanlığı İdari Teşkilatı Adına Yayımlayan Mehmet Ali Kumbuzoğlu. (2023). *Osmanlı'dan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*. Ankara: TBMM Basımevi. <https://cdn.tbmm.gov.tr/TbmmWeb/Yayinlar/Dosya/37e7ee6c-8e27-4799-9c66-9156c92d92b0.pdf> adresinden alındı
- TDK. (2019). *Dîvânu Lugâti't-Türk*. tdk.gov.tr: <https://tdk.gov.tr/divanu-lugatit-turk/kasgarli-mahmud-ve-divanu-lugatit-turk/> adresinden alındı
- Tebrizi, A. (1397/2018). *İlhanlılarla İlgili Şehenşah-Name*. Tahran: Dr. Mahmud Afshar Fonu ve Sokhan.
- Tehrani, M. N. (1376/1997). *Destur'ul-A'gab*. (A. A. Davud, Dü.) Tahran: Tarih'e İran.
- Tek, F. A. (Prodüktör), & Halil İnalçık, M. b. (Yöneten). (2009). *Tarihin Hocasına Saygıyla* [Sinema Filmi]. <https://www.youtube.com/watch?v=qN8dqGtaF9k> adresinden alındı
- Tila Asgarzadeh Mansuri, M. A. (2021). Barrasi'ye Tahlili ve Nomadşenasaneye Ser Ajdaha dar Tuğhaye İrani (Darbaze Zamani'ye ghabl az Safaviye taknun). *Seljuq Araştırmaları Dergisi*, 5, 96-134.
- TOBB. (2014). *Dede Korkut Kitabı Orjinal Nüshalar/ Dresden ve Vatikan II*. cilt. Ankara: Özyurt Matbaacılık.
- Togan, A. V. (1981). *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi* (Cilt I.). İstanbul: Enderun Yayınları.
- Togan, A. V. (1981). *Türkili (Türkistan) ve Yakın tarihi Batı ve Kuzey Türkistan I*. cilt. İstanbul: Enderun Yayınları.
- Topal, N. (1998). *Prof. Dr. Osman Turan'ın Hayatı ve Eserleri*. Ulusal Tez Merkezi / YL Tezi, Niğde Ü. SBE, : <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=ui5pVqKjuDwb0LuHa1xpEw&no=ui5pVqKjuDwb0LuHa1xpEw> adresinden alındı
- Toprak, Z. (2011, Nisan). "Mukaddes"ten "Temeddün"e Türkiye'de Kültür Devrimi. www.academia.edu: https://www.academia.edu/13304952/_Mukaddes_ten_Temedd%C3%BCn_e_T%C3%BCrkiyede_K%C3%BClt%C3%BCr_Devrimi adresinden alındı
- Torabi, M. H. (2010). *Siyaset'e Mezhebi'ye Teymur Gurkani der Mored'e Şii'yan/Emir Timur Şiiler Hakkında*. ebookshia: <https://ebookshia.com/books/view/2856/%D8%B3%DB%8C%D8%A7%D8%B3%D8%AA+%D9%85%D8%B0%D9%87%D8%A8%DB%8C+%D8%AA%DB%8C%D9%85%D9%88%D8%B1+%DA%AF%D9%88%D8%B1DA%A9%D8%A7%D9%86%DB%8C+%D8%AF%D8%B1+%D9%85%D9%88%D8%B1%D8%AF+%D8%B4%DB%8C%D8%B9%DB%8C%D8%A7%D9%86> adresinden alındı
- Tunç, S. (2018). Osmanlı Sultanı III. Selim'den Fransa Kralı XVI. *Mediterranean Journal of Humanities*, 367-378. <https://search.trdizin.gov.tr/tr/yayin/detay/309124/> adresinden alındı
- Turan, O. (1965). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları: 7.
- Turan, O. (1965). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Turan, O. (2017). *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi* (Cilt 11. Baskı). İstanbul: Ötüken.
- Turan, O. (2017). *Selçuklular Zamanında Türkiye* (Cilt 15. Baskı). İstanbul: Ötüken.
- Turan, O. (2018). *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi* (Cilt 27. Baskı). İstanbul: Ötüken.

- Tümer, G. (1991). *AZER - Kur'an-ı Kerim'e göre Hz. İbrahim'in Babasının Adı*. TDVİA: [https://islamansiklopedisi.org.tr/azer#:~:text=%C4%B0br%C3%A2him%27in%20babas%C4%B1n%C4%B1n%20ad%C4%B1.&text=%C3%82zer%20keli mesinin%20men%C5%9Fei%20tart%C4%B1%C5%9Fmal%C4%B1d%C4%B1r.,I%2C%2064%2D65\)](https://islamansiklopedisi.org.tr/azer#:~:text=%C4%B0br%C3%A2him%27in%20babas%C4%B1n%C4%B1n%20ad%C4%B1.&text=%C3%82zer%20keli mesinin%20men%C5%9Fei%20tart%C4%B1%C5%9Fmal%C4%B1d%C4%B1r.,I%2C%2064%2D65).). adresinden alındı
- Tümer, G. (1992). *Budizm*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/budizm> adresinden alındı
- Türk Dil Kurumu. (tarih yok). *Dîvânu Lugâti't-Türk*. Türk Dil Kurumu, Ankara. <https://tdk.gov.tr/divanu-lugatit-turk/kasgarli-mahmud-ve-divanu-lugatit-turk/#:~:text=K%C3%A2%C5%9Fgarl%C4%B1%20Mahmud%2C%20yirmi%20boydan%20olu%C5%9Fan,soyunun%20adland%C4%B1r%C4%B1lmas%C4%B1na%20benzedi%C4%9Fine%20dikkat%20%C3%A7ekmektedir.> adresinden alındı
- Türker, Ö. (2020). *Güney Kafkasya'da Rusya-İran Nüfuz Mücadelesi (1779-1813)*. Ankara: TTK.
- Türkiye Bilimler Akademisi. (2001). *Muhasebe Tarihi Penceresinden Akademiler Tarihi*. Dergi Park: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/319965> adresinden alındı
- Türk-Tarihi (Prodüktör), & Ortaylı, E. T. (Yöneten). (2018). *Osmanlılar III. Roma Miydi?* [Sinema Filmi]. <https://www.youtube.com/shorts/4ApuKNznGRA> adresinden alındı
- Ucla, N. P. (2023). *Farsihud Miras'e Yahudian'e İran*. Dorim: <https://www.7dorim.com/cultures/%D9%85%D9%82%D8%A7%D9%84%D8%A7%D8%AA/faisihood/> adresinden alındı
- Uluherler, S. (2021). 1807 Yılında Napolyon Bonapart'ın Fransa-Osmanlı-İran Üçlü İttifak Planları ve Sonuçları. *Dergipark*, 5-6. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/matbuat/issue/64295/959153> adresinden alındı
- Uslu, R. (1998). *Huzistan*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/huzistan> adresinden alındı
- Uygur.com.tr. (2018). Wikimedia: <https://www.uygur.com/tr/kasgarli-mahmudun-haritasi/> adresinden alındı
- Uysal, İ. N. (2022). Yunus Emre Araştırmalarının Bugünkü Durumu ve Tek Nüshaya Dayalı Divan Neşirlerinin Gerekliliği. *Selçuk Türkiyat. SUTAD* (55), 1-19.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2023). Fatih Sultan Mehmed'in Ölümü. *Belleten TTK*. TTK, Ankara. <https://belleten.gov.tr/tam-metin/1380/tur#:~:text=Fatih%27in%20G%C3%BCneye%20Hareketi%20Esnas%C4%B1nda%20%C3%96l%C3%BCm%C3%BC%3A&text=%C3%9Csk%C3%BCdar%27da%20bir%20ka%C3%A7%20g%C3%BCn,elli%20bir%20ya%C5%9F%C4%B1nda%20vefat%20etti.> adresinden alındı
- Ünlü, S. (2007). Kuran-ı Kerim'in Türkçe'ye Çevrilmesi ve İlk Türkçe Kuran Tercümeleri. *Dini Araştırmalar cilt:9 / Dergi Park*, 27, 9-56. Dini Araştırmalar, Ocak-Nisan 2007, Cilt: 9, : <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/51962> adresinden alındı
- Ünver, İ. (1989). *Ahmed Ridvan*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahmed-ridvan> adresinden alındı
- Ünver, R. (2013). Martin Bernal, Kara Atena, Çev. Özcan Buze, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1998, 699 s. *İnsan ve Toplum Dergisi*, 243-346. https://www.academia.edu/5786054/Kara_Atena adresinden alındı

- Valle, P. D. (2005). *Sefername'ye Pietro Della Valle* (4. b.). (Ş. Şefa, Çev.) Tahran: Şirket'e Entesarat'e İlmi Ferhengi.
- Varlık, M. Ç. (1996). *Germiyanogulları*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/germiyanogullari> adresinden alındı
- Vehid, H. F. (2021). Teşabihat'e Merasem'e A'zadari Şah Hüseyin der Azerbaycan ve Merasem'e Yuğ'e Torkan. *Seljuq Araştırma Dergisi*, 5, 140-144.
- VeryansınTV. (2022, Ocak 27). *Dilipak: Bir 'kahpe Bizans'tır gidiyor ama Fatih, Bizans imparatorudur*. Veryansintv: <https://www.veryansintv.com/dilipak-bir-kahpe-bizans-tir-gidiyor-ama-fatih-bizans-imparatorudur/> adresinden alındı
- Vevaina, M. S.-D. (2015). *Scholarship on Zoroastrianism*. Oxford: Oxford University.
- W. Bang, G. R. Rahmeti. (1936). *Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul: Burhaneddin Basimevi.
- Wikifeqh Daneshname'ye Hozevi. (2023). *Nizami'ye Gencevi (530-614 h.)*. wikifeqh: https://fa.wikifeqh.ir/%D9%86%D8%B8%D8%A7%D9%85%DB%8C_%DA%AF%D9%86%D8%AC%D9%88%DB%8C adresinden alındı
- wikipedia. (2023). *Tarihi Herev Körpüsü*. wikipedia: https://fa.wikipedia.org/wiki/%D9%BE%D9%84_%D9%87%D8%B1%D9%88 adresinden alındı
- Wikishahnameh. (2023). *Şahname'ye Ebu'Mensuri*. WikiShahnameh: <https://wikishahnameh.com/%D8%B4%D8%A7%D9%87%D9%86%D8%A7%D9%85%D9%87-%D8%A7%D8%A8%D9%88%D9%85%D9%86%D8%B5%D9%88%D8%B1%DB%8C/18613/> adresinden alındı
- Will Durant, A. (1986). *Medeniyet Tarihi/Tarih'e Temeddün* (Cilt 11cilt). (İ. D. Bahrambeygi, Çev.) Tahran: Sazeman'e Entesharat ve Amuzesh'e Enghlab'e Eslami.
- Witteck, P. (1995). *Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu*. (F. Berktaş, Çev.) İstanbul: Pencere.
- Yaratılış. (2023). *Yaratılış 46:12*. Kutsal-Kitap: <https://kutsal-kitap.net/bible/tr/index.php?id=50&mc=1&sc=4> adresinden alındı
- Yargın, M. H. (2023). *Divan'e Turki Hekim Nizami'ye Gancevi*. Bayanifoundation: <https://bayanifoundation.com/LiteratureAndCulture/NizamiGangawiDiwani-EikkinchiChaap.html> adresinden alındı
- Yaşlı, F. (2014). *1980 Öncesi Ülkücü Hareketin İslamileşmesinde Seyit Ahmet Arvasi etkisi ve "Türk İslam Ülküsü"*. academia.edu: https://www.academia.edu/38843012/1980_%C3%96NCES%C4%B0_%C3%9CLK%C3%9CC%C3%9C_HAREKET%C4%B0N_%C4%B0SLAM%C4%B0LE%C5%9EMES%C4%B0NDE_SEY%C4%B0T_AHMET_ARVAS%C4%B0_ETK%C4%B0S%C4%B0_VE_T%C3%9CRK_%C4%B0SLAM_%C3%9CLK%C3%9CS%C3%9C_ adresinden alındı
- Yazıcı, T. (1989). *Am'ak-i Buhari*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/amak-i-buhari> adresinden alındı
- Yazıcı, T. (1992). *Ebu Ali Bel'ami*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/belami-ebu-ali> adresinden alındı
- Yazıcı, T. (1993). *Dakiki/Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed (ö. 366/976 [?])*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/dakiki> adresinden alındı
- Yazıcı, T. (1999). *İbnü'l-Belhi*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-belhi> adresinden alındı

- Yazıcızade, A. (2014). *Selçuk-Name Yazma Eser TıpkıBasım*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Yazır, E. M. (2014). *Hak Dini Kur'an Dili Meali VI. cilt*. Ankara: Akçağ.
- Yesevi Üniversitesi. (2020). *Cahanşah Hakiki*. Türk Edebiyatı: <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/hakiki-ci-hansah> adresinden alındı
- Yesevi Üniversitesi. (2020). *Kadı Burhaneddin Ahmed*. Türk Edebiyatı: <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/kadi-burhaneddin-ahmed#:~:text=XIV.%20asr%C4%B1n%20ikinci%20yar%C4%B1s%C4%B1nda%20Anadolu,in%20as%C4%B1l%20ad%C4%B1%20Ahmed%27dir> adresinden alındı
- Yeşil, F. (2020). *Ahmed Azmi Efendi*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahmed-azmi-efendi> adresinden alındı
- Yiğit, F. M. (2023). *Truvalıların Türklüğü ve Türk Batı Anadolu'da Truvalı Bir Türk Kralı: Tarkan*. Academia.edu: https://www.academia.edu/es/88291506/TRUVALILARIN_T%C3%9CRKL%C3%9C%C4%9E%C3%9C_VE_BATI_ANADOLUDA_TRUVALI_B%C4%B0R_T%C3%9CRK_KRALI_TARKAN adresinden alındı
- Yiğit, Z. (2016). *Yahudi Ve İslam Kaynaklarına Göre Hz. Nuh / YL Tez Çalışması*. acikbilim.yok.gov.tr: https://acikbilim.yok.gov.tr/bitstream/handle/20.500.12812/552359/yokAcikBilim_10104302.pdf?sequence=-1 adresinden alındı
- Yıldırım, N. (2010). *Suzeni*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/suzeni> adresinden alındı
- Yıldız, H. D. (1994). *Ebu Müslim Horasani*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-muslim-i-horasani> adresinden alındı
- Yılmaz, E. (2002). Ural-Altay Dilleri ve Altay Dilleri Teorisi. *academia.edu*, 394-402. https://www.academia.edu/9894988/Ural_Altay_Dilleri_ve_Altay_Dilleri_Teorisi adresinden alındı
- Yılmaz, H. (2011, Ocak 1). *Türkler'in Dini ve Siyasi Geçmişine Işık Tutan En Eski İki Kaynaktan Biri: "Ulu Han Ata Bitikci"*. Tarihten Sayfalar: <https://www.hakikat.com/hakikat-dergisi/208/turklerin-dini-ve-siyasi-gecmisine-isik-tutan-en-eski-iki-kaynaktan-biri-ulu-han-ata-bitikci> adresinden alındı
- Yılmaz, M. (2015). *Nihal Atsız'ın Tarih Algısı ve Türk Tarihi*. NİHÂL ATSIZ'IN TÂRİH ALGISI VE TÜRK TÂRİHİ Hakkındaki Görüşleri: https://www.academia.edu/16752442/Nih%C3%A2l_Ats%C4%B1z%C4%B1n_T%C3%A2rih_Alg%C4%B1s%C4%B1_ve_T%C3%BCrk_T%C3%A2rihi_Hakk%C4%B1ndaki_G%C3%B6r%C5%9Fleri adresinden alındı
- Yılmaz, S. R. (2022). *Nihal Atsız Türkçülüğü ve Milliyetçi Hareketin Yol Ayrımı*. DergiPark: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2477228> adresinden alındı
- Yınanç, R. (1994). *Dulkadiroğulları*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/dulkadirogullari> adresinden alındı
- Yırtıcı, Ç. (2020). *Kemalizm, 1930'lar Türkiye'sinde Kemalizm Algılamaları ve Sivil Din / Eserin Tıpkıbasımı*. academia.edu: https://www.academia.edu/113494494/Safi_T%C3%BCrk%C3%BCn_Yeni_Ament%C3%BCs%C3%BC adresinden alındı

- Yolalıcı, M. E. (2008). *Türk Tarihinin Kaynaklarına Genel Bir Bakış*. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi: <https://www.sosyalarastirmalar.com/articles/a-general-view-of-resources-of-the-turkish-history.pdf> adresinden alındı
- Yücel, Y. (1993). *Candarogulları*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/candarogullari> adresinden alındı
- Yücel, Y. (1993). *Çobanoğulları*. TDVİA: <https://islamansiklopedisi.org.tr/cobanogullari> adresinden alındı
- Yükneki, E. A. (2019). *Atabetü'l-Hakayık*. (H. Coşkun, Dü.) İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Zamanhanulı, Z. J. (2018). *Hoca Ahmed Yesevi'nin Türk Tarihindeki Yeri*. (S. P. Karaman, Çev.) Ankara: Astana.
- Zaur Hasanov, B. M. (2016). *İskitlere ve Türk-Moğol Halklarına Ait Aynı Gelenekler, Kültler ve Psikolojik Özellikler*. TTK, Belleten.: <https://belleten.gov.tr/tam-metin/272/tur> adresinden alındı
- Zia'uddin Ahmad, S. M. (2018). *Farhang-i-Tohfatus Sa'adat - 916 A.H./1510 A.D.* (Cilt Volume I, Alef-Ha). (K. Rehana, & R. V. Venkata Ramana, Dü) New Delhi: National Mission for Manuscripts.
- Ziyayi, S. E.-H. (2015). *Tesirpeziri'ye Tasavvof'e İrani Ez Ayin Buda Ba Tamarkoz Ber Endishe'ye Modara Talebi ve Shafaghghat Ber Khalgh/The influence of Buddhism on the Iranian Sufiism*. University Of Sistan and Balouchestan: https://jsr.usb.ac.ir/article_1957.html adresinden alındı
- Ораз, М. (2023). *Шахнаме дастанының қазақша нұсқасы K1187 numaralı yazma eser*. Kazakistan Bilimler Akademisi Arşivi: <http://nbllib.library.kz/elib/Sait/%D0%A0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%B8/> adresinden alındı.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyad, ad CAVADBEYLİ, Rahim
Uyruğu İran

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet Yılı
Doktora	Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı	2025
Yüksek Lisans	Gazi Üniversitesi / Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı	2016-2019
Yüksek Lisans Lisans	Bakü AMAKA Enstitüsü	2003-2008

Yabancı Dil

Türkçe (Batı Türkçeleri ve kısmen Doğu Türkçeleri),
Farsça ve İngilizce ile Arapça (Az düzeyde)
Osmanlı dahil eski Arap alfabeli Türkçe, Farsça metinler

